DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13834

Krasnobród Memorial Book

Ḳrasnobrod

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Krasnobrod : sefer zikaron / ba-ʼarikhat Mordekhai Ḳroshnits.
IMPRINT	880-03 [Tel-Aviv] : Irgun yotsʻe Ḳrasnobrod be-Yiśraʼel, 1956.
DESCRIPT	526 p. : ill. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Krasnobród.
	Krasnobród (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Krasnobród.
ADD'L NAME	Kroshnitz, Mordecai.
ADD'L TITLE	Krasnobrod : a memorial to the Jewish community

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון לקהילת קרסנוברוד

קרסנוברוד

ספר זכרון

בעריכת
מרדכי קרושניץ

הוצאת ארגון יוצאי קרסנוברוד בישראל
תשט"ז — 1956

KRASNOBROD

A. MEMORIAL

To the Jewish Community

נדפס בישראל תשט"ז
Printed in Israel 1956

דפוס „זהר", ת"א, טלפון 62462

התוכן

עברו של היישוב היהודי

לדמותה של העיירה

השואה

דמויות

* * *

בשקט חיו את חייהם וחרש שבקו חיים יהודי קרסנוברוד שליד זמושץ.

שקטה היתה לה עיירה זו כמאות ואלפי עיירות שברחבי אירופה. וחרישית שבקה את חייה ומתה על קדוש השם, כאשר מתו, מאות ואלפי העיירות ברחבי אירופה.

בשקט חיו יהודים אלה פשוטים ומלבבים, חנונים, בעלי מלאכה, פועלים שכירי יום, „כלי זמרים", מלמדים וסוחרים זעירים, שפשטו בכפרים ועד קצות המדינה הגיעו.

וחרש שבקו את חייהם בשעת סופה וסערה שאחזה בעולם כולו, כשמעצמות עולם התמודדו בקרב לחיים ולמות ולא שמו אל לבם כיצד אומה תמימה מובאת עולה על קידוש שמה.

בשקט חיו אבות יקרים וחביבים שפרקם נאה וזקנם מגודל, עם אמהות קדושות וטהורות, שהקריבו ברצון את חייהן להצלת פרי בטנן.

וחרש שבקו כלם חיים כשעשן בשרם החרוך פרץ את ארובות בתי המשרפות ופשט בעולם כולו. וכל „נקיי הכפים, טהורי הנפש ואניני הטעם", אף לא שאלו בשרו של מי זה נחרך ונשרף ומביא עשן זה באפם ?

בשקט חיו כלי הקודש, הרבנים ובני התורה הנזהרים בקלה כבחמורה ויוצאים מצות אכילה בכזית, מערב שבת לערב שבת, וגם זאת למען מצות הברכה. ועשו לילות כימים והגו ושנו והיוו את חוט השדרה המוסרי של עולמנו.

וחרש שבקו חיים כלם, כשגופותיהם עדיין מתעותות בעוית הגסיסה ומזעזעות את עפר קברותיהם, בהם נקברו חיים, ומגפים מסומרות מהדקות את האדמה מעליהם, כדי להחניק את זעקתם העולה השמימה.

בשקט חיו להם פשוטי העם ועמי הארצות, קצבים ופושטי עורות, עגלונים, וסוחרי סוסים, שכחם גדול היה ב„טפה מרה" ונשמתם היתרה התבטאה ברקיעת רקוד חסידי נלהב.

וחרש שבקו חיים כלם, כשאדי הרעל אכלו בריאותיהם בתאי החניקה „ומצילי העולם" שלתוך ארמנותיהם גונב דבר הרעל, גם לא רצו לדעת ריאותיהם של מי נאכלות על ידו.

בשקט חיו בחורים ובתולות שנפשם יוצאת למהפכה שתהרוס חומות עבשות של מסורת בת מאות שנים מהם ניסו להתמודד עם גורלם ושאפו לעולם הרחב ולמולדת שמעבר לים.

וחרש שבקו חיים כלם כשאחיהם ואחיותיהם בגיטאות אחרים הרימו את נס המרד נגד מפלצות האדם ונפלו בודדים במערכה מול הרוצח הנאצי.

בשקט חיתה לה עדת יהודים ומשאת נפשם פשוטה כמוהם עצמם. לחם לפי הטף וספר לרוות את צמאון הנפש לדבר ה׳.

וחרש שבקו חיים כלם. ודממה השתררה באירופה שאפסו בה היהודים.

אולם הם במותם החרישי צוו עלינו לזעוק אל העולם כלו, את זעקתם האחרונה חסרת האונים, שתגזול ממנו את מנוחתו ושאננותו לנצח, בגלל הדם שנשפך. ותהא זעקה זו למזכרת עוון לעולם זה שסרסר בדמנו ומכר, יחד עם מצפונו הוא, את חיי היהודים ומסרם למולך.

ואל יישכחו לנצח חייהם השקטים ומותם על קדושת השם. יעלה זכרם הקדוש ויהל כאור יקרות בלהב הזכרון והגאון שמילא את לבותיהם של כל אלה החיים אתנו. שבזכותם של הקדושים לא איבדו את צלם האלהים שבהם ויצאו שלמים מכבשן האש.

ואתה הקורא בספר זכרון זה, אל נא תבקש בזה ספרות יפה וגם לא רומן מושך או סיפור מרתק. דפים אלה נכתבו לא ע״י סופר מהיר אלא ע״י אנשים פשוטים ובהם תוארו חיים שקטים של אנשי עיירה, שגדולתם לא היתה בחייהם אלא במותם על קידוש שם ישראל. חיים שקטים־פשוטים הם ויפים. קידוש שם המוני של עדה שלמה הוא איום ונורא אולם נאדר בגדולה.

חיים שקטים אלה, שנכרתו ללא עת, תובעים ממך, הקורא בדפים אלה: התיחד עם זכרם הקדוש והנאדר, התפלל לעלית נשמותיהם הקדושות.

יתגדל ויתקדש.....

מ. ק.

יצחק קצנלסון

חֲלוֹם חָלַמְתִּי,
נוֹרָא מְאֹד:
אֵין עַמִּי, עַמִּי
אֵינֶנּוּ עוֹד.

בִּצְעָקָה קַמְתִּי
אֲהָהּ! אֲהָהּ!
אֲשֶׁר חָלַמְתִּי
בָּא לִי, בָּא!

„הָהּ, אֵל בָּרָמָה!"
אֶקְרָא רְתֵת.
עַל מָה וְלָמָּה
עַמִּי מֵת?

עַל מָה וְלָמָּה?
מֵת לַשָּׁוְא?
לֹא בְּמִלְחָמָה,
לֹא בִּקְרָב...

נְעָרִים, זְקֵנִים,
גַּם נָשִׁים וָטַף –
כְּבָר אֵינָם, אֵינָם –
סָפְקוּ כַּף!

כֹּה אֵבְךְּ תּוּגוֹנִי,
גַּם יוֹם, גַּם לֵיל?
עַל מָה, רִבּוֹנִי?
וְלָמָּה, אֵל?

* * *

בדחילו ורחימו וברטט של יראת כבוד אנו מוסרים בזה את ספר הזכרון לקדושי עיירתנו קרסנוברוד, בידי כל אלה הקשורים באלפי נימים שלנצח לא ינתקו, לקרסנוברוד שהיתה פעם, ולעדתה הקדושה.

נגשנו לכתיבת הספר הזה באמצעים כספיים צנועים למדי. לעומת זאת רבה היתה העבודה. נסינו כאן בשפה פשוטה למסור ולתאר את חיי אבותינו בעיירה.

באהבה ותוך דרך ארץ השתדלנו למסור את הידוע לנו ואת שאבותינו סיפרו לנו על אבותיהם הם. ובסך הכל מקיפה היריעה דורות מספר לפנינו עד היום האחרון לקיום היישוב בעיירתנו. השתדלנו במיטב יכלתנו לאסוף כל זכרון, כל סיפור יכל אגדה ולהנציחם בספר המובא בזה לפניכם.

במיוחד השתדלנו לאסוף את כל העדויות וכל תומר שנמצא לנו, על התקופה האיומה של שלטון היטלר ימ״ש — תקופת החרבן וההשמדה. כי ברור לנו באיזו מדה חשוב להנציח תקופה זו ולספר עליה את האמת לאמתה, עד כמה שלא תהא איומה ומזעזעת, על סבלות עמנו בתקופה זו.

אנו מאמינים שבכך אנו מקימים חובה כפולה שהננו חייבים לקדושנו. לנצח לא ניתן לעולם כלו לשכוח את שעוללו לנו. ולעולם לא נשכח גם אנו את „מה שעשה לנו עמלק . . . ״

ספר זה מוצא לאור במקביל בשתי השפות הקרובות לנו כעם. החלק העברי נכתב למען הדור הצעיר שתונך בשפה זו. יקרא את הכתוב בזה וילמד את חיי אבותיו במקום חיותם בגולה ויינק מחייהם הכשרים חבה למסורת, אמונה ומוסר. החלק באידיש מכוון לכל אלה שינקו את חלב אמם בשפה זו וזו היתה שפתם בשהותם בגולה. יקראו את הכתוב ובעינים מעורפלות בדמע וזכרונות יחזרו בדמיונם לימי הילדות והבחרות, אל רחובות העיירה ושביליה. בודאי יתקלו בזכרונם בפנים מוכרות של קרובים יקרים ובלתי נשכחים. ובנשוב עליהם רוח המסירות ולהט האהבה שזכו להם מכל אלה העולים בזכרונם, רק אז ירגישו את גודל האסון שקרה לעמנו בכלל ולכל אחד מאתנו בפרט.

אנו מקוים ומאמינים שהספר הזה כמו שהוא, יתקבל ברצון ובחרדת קדש כמזכרת יקרה לכל זה שהיה ואיננו עוד.

וכשם שאבותינו נהגו לרשום את ה„יארצייטן" על שערי הספרים הקדושים ישמש ספר זה כלו, כמזכרת ליום השנה למות קדושי עיירתנו. ואם אמנם תהיה כזאת וכל אחד מהקוראים ידפדף לעתים מזומנות בספר הזה ויתיחד עם זכרם של הקדושים, או אז נדע שמלאנו חובה קדושה כלפי כל אלה שנתנו את נפשותיהם על קדוש השם והעם.

ט"ו בחדש מרחשון

יום הזכרון לקדושי

קרסנובְרוד

עברו של היישוב היהודי בקרסנוברוד

קשה לקבוע מתי היתה תחילתו של יישוב יהודי בקרסנוברוד ע״י זמושץ. אם כי קימות עובדות המעידות שעוד לפני 500 שנה היה כבר יישוב יהודי במקום זה. בדרך לכפר הוטקי, שמאלה על החולות שלפני החורשה, היה קיים עוד לפני מאות בשנים בית קברות, כפי שמעידות שיירי המצבות שנמצאו שם.

בשנת 1914 עם פרץ המלחמה העולמית הראשונה, כשהתבצר הצבא הרוסי ליד העיירה והחל לחפור חפירות בשטח הזה, נמצאה שם מצבה שאפשר היה לקרא מעליה את הכתבת. הכתבת העידה שיהודי חשוב נקבר תחתיה והוא נפטר בשנת של״ז. (הוה אומר לפני 378 שנה...) אין להניח שזה היה הנפטר הראשון במקום ועל כן יש לחשוב שהיישוב במקום היה קיים זמן רב קודם לכן.

כשהודיעו באותו זמן על המצבה לרב דמתא, ר׳ נחום פינגבוים זצ״ל, (מוצאו היה מהעיירה לומז אשר בליטא) יצא למקום עם עוד מספר עסקנים והם הם שקבעו שהיה כאן בית קברות. הוא פסק גם באותו מעמד, שיש להקים גדר מסביב שיעיד לדור אחרון על קדושת המקום הזה.

כהוכחה נוספת לקדמוניותו של היישוב תשמש גם העובדא, שבית הקברות של העיירה היה תפוס כבר למעלה ממחציתו ונמצאו בו מצבות עם תאריכים מלפני 300 שנה.

לפי השערתי התפתח היישוב ממספר משפחות שהיו מתחתנות ביניהן. וזוהי הסיבה שכמעט מחצית מבני העיירה היו להם שמות משפחה דומים. גם מתעודות הקנין והירושה משנים קדמוניות מסתבר, שהרכוש של יהודי העיירה היה שייך אז למשפחות מספר בלבד.

אגדה עתיקה מספרת, שלפני כמה מאות שנים היה מקומה של העיירה במרחק מה, ליד הר גרשטי ושמה היה חעלמניץ, אולם

לאחר שנחרבה ביום מן הימים, עברו היהודים שבה למורד ההר והתישבו ליד הנהר „ויעפש" והקימו את העיירה על שמה החדש — קרסנוברוד.

קשה לקבוע את מקורה של אגדה זו ואת מדת האמת שבה. אולם מימי ילדותי זכור גם לי, שמדי כמה שנים פרצו שרפות בעיירה שכמעט הכחידוה כליל ומשפחות הנשרפים היו עוברות לגור לבתי האכרים, עד שנבנו הבתים מחדש, במקומם או במרחק כל שהוא, ממקומם הקודם.

היישוב היהודי לפני מלחמת העולם הראשונה.

בעיירתנו, כבשאר עיירות פולין, ישבו יהודים מכל השכבות ומכל המעמדות: בעלי בתים, סוחרים, חנונים, בעלי מלאכה, פועלים ורוכלי כפרים. והפרנסה היתה מצוייה וכל אחד התפרנס בכבוד.

היהודים חיו ביניהם בשלום ואחוה. לבם היה ער לעבודת הבורא ונפשם שוקקת למלא מצות „ואהבת לרעך כמוך".

דאגה יתרה היתה קימת בעיירתנו, לקבל כמנהיגיה הרוחניים, את פוצי האנשים וגדולי הרבנים. לפני כששה דורות כהן כרב ומנהיג רוחני לעדתנו, הרב מרדכי יוסף באב"ד, שהיה מיוצאי חלציו של בעל „מנחת חנוך" מטרנופול. את מקומו ירש בנו, ר' ישראל יעקב באב"ד. אחריהם ישב על כסא הרבנות ר' צבי יחזקאל מיכלזון, שהיה אחרי כן ראב"ד בורשה. (נרצח ע"י הנאצים י"ש).

לאחר שהרב מיכלזון עזב את כסא הרבנות אצלנו, נתמנה במקומו ר' נחום פיגנבוים שהוזכר לעיל. גם הוא היה בן למשפחת רבנים והיה גיסו של הרב ר' גרשון חנוך מרדזין זצ"ל. בשנות חייו האחרונות הוציא ר' נחום ספר „הלכות רבתא לשבתא". נפטר בשנת 1917.

הזקנים מבני העיירה סיפרו שה„חוזה" מלובלין, גם הוא מוצאו היה מקרסנוברוד. היו גם שהצביעו על בית, שבו כאילו התקיימה חתונתו.

ובקשר עם זה סיפרו מעשה שהיה. פעם דברו בו נכבדות עם בתו של חוכר מהכפר קצ'וקה והועידו את החתונה לקרסנוברוד. בטרם שהובילו את הכלה לחופה, דרש ה„חוזה" שיתנו לו להציץ בה, מחמת „שאסור לאדם לקדש אשה עד שיראנה". כשראה את פניה סרב לקדשה, בטענו, שראה בה את השתי וערב. והחתונה בטלה.

אחרי כן סטתה באמת, הכלה מ„דרך הישר" והתנצרה. „החוזה" לקח לו אשה אחרת והחתונה התקימה באותו בית.

והיות ואנו עומדים באגדות ומעשיות, עלי לספר עוד אגדה על ימי כמלניצקי י"ש.

מספרים שכשהתקרבו חיילות הרוצחים של כמלניצקי לסביבתנו, החלו יהודי קרסנוברוד לחלות את פני הרוזנים וה„פריצים" של קרסנוברוד, בונדר וידמוב, שיעמדו להם בפני הצורר. תמורת סכום גדול הסכימו אלה להגן עליהם ואמנם קיימו הבטחתם. מטה החיילות של כמילניצקי השתכן אמנם בחצרה של אחוזת ידמוב. אולם החיילות חנו ביערות בונדר ולא נכנסו לעיירה. וכך ניצלו היהודים מטבח.

אך פטור בלא כלום אי אפשר. קבוצת היידמקים פרצה בכל זאת לעיירה. וכשמצאו בחצר בית הכנסת חתן וכלה יוצאים מחופתם, הרגו את שניהם. „הנאהבים והנעימים" נקברו במקום הריגתם. ליד הכותל המערבי של בית הכנסת, היה כל השנים כעין גולל, שעליו הצביעו כעל מקום קבורתם. הכהנים לא היו עוברים לידו והיו תמיד עושים דרכם קפנדריא, בשביל שבין בית המדרש לבין בית המרחץ.

וכמעט בכל הזדמנות, כשהזקנים היו מתחילים לספר על „אותם הימים", היו מדגישים את האחדות ואת האחוה ששררו בין יהודי העיירה. עד שקפצה עליהם רוגזה של „מחלוקת התכלת", של חסידי רדזין שהיו שוזרים פתיל תכלת לתוך ציציותיהם. כידוע פשטה מחלוקת זו בכל היישוב היהודי שבפולין, שהיה תחת שלטון רוסיה הצארית. בעיקר החריפה המחלוקת בסביבתנו ורבנים קראו לה מחלוקת „קר"ת" שראשי תיבותיה: קרסנוברוד, ריוביץ, חלם. במקומות אלה הגיעו הדברים לידי ריב וקטטה מלווה מכות ושנאת חנם. הדברים הגיעו לידי כך שהיהודים החלו להשיא את בנותיהם ולהביא כלות לבניהם, מעיירות אחרות ובלבד שלא להשתדך עם יריביהם. אולם מעז יצא מתוק. כי היישוב גדל והתפתח ע"י כך. נוספו „שטיבלעך" של חסידים ששמרו על זיקתם לרביים של המקומות מהם באו.

אני עצמי איני זוכר עוד את המחלוקת. אולם סבי סיפר לי שכשהיה אבי ז"ל תינוק של בית רבו, היה לומד ב„שטיבעל של חסידי רדזין" ולא של „חסידי טריסק", מקום שהיה הוא, סבא, מתפלל בו. ופעם הרגיש סבא בפתיל תכלת בציציותיו. כשהחל להטיל בו מרה על כך, פרץ הילד

בבכי וסיפר שנאנס לכך ע"י חבריו. מובן שסבא תלש מיד את הפתיל. אולם לאחר שפתיל התכלת חזר והופיע בציציותיו של הקטן, נאלץ סבא להוציאו מבית מדרשו ושלחו ללמוד לחדר של רבו בטריסק עד יעבור זעם.

סופה של מחלוקת זו, שלכאורה היתה לשם שמים, היה ששקעה מעצמה. אולם השנאה נמשכה שנים לאחר זה. אם אינני טועה היא היא שהורידה את הרב מיכלזון מכסא הרבנות בעיירתנו.

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה כמעט שלא הופיעה קרסנוברוד על מפת פולין. בנירות הרשמיים נודע לה הכנוי — אוסאדה — היינו מושב בלע"ז, ודבר זה שכרו היה בצדו. כי באותם הימים, במאה ה־19, היו יושבי כפרים ומושבים נהנים מזכויות יתר לעומת יהודים יושבי עיירות וערים. אז בוטלה גם העבדות וחלק מאדמות ה„פריצים" חולקו בין האכרים לפי צו ביטול השעבוד, בתור פצוי עבור עבודתם. וגם במושב שלנו קבל כל אחד את חלקתו. אולם כדי לשמור על מדת הצדק בחלוקה, שהרי לא כל חלקות היער שוות היו בטיבן, הוסכם, לאחר מספר אספות, שהיער ימכר כולו והשותפים לחלוקה יקבלו חלק כחלק מדמי המכירה הזאת.

ר' מאיר'ל אונציג, יהודי מלומד, שידע קרוא וכתוב בשפת המדינה, נבחר כנאמן ועליו היה לבצע את העיסקא הזאת.

לאחר שפורסם בצבור, שהיער עומד למכירה, קנתה אותו חברת „פדרבוש" מלבוב ושלמה קרוב ל־50 אלף רובל, עבור הזכות לכרות אותו. מיד נגשו לעבודה. כמובן גם תושבי המושב נשכרו לעבודה זו. שניים מהם אני זוכר והם: טבל (טוביה) שרייבר וישראל לייב אלבוים.

מעניין לציין שבימי העבדות עבדו היהודים שכם אחד עם האכרים, פרט לזה שבימי שבתות וחגים שוחררו מעבודתם.

את היער עצמו אני זוכר במקצת. קראו לו „היער היהודי". בילדותי היינו נוהגים, בימי תשעה באב, כשהיינו משוחררים מן החדר, ללכת „ליער שלנו" עם שקיות בידינו לקטוף אגוזי יער. אלא שספקות מרים ביחס „יהדותו" של יער זה היו תוקפים אותנו כשהיינו נתקלים ב„שקצים" שהיו מכבדים אותנו במתנת יד או תוספים את הכובעים מראשינו.

מה עלה לאותו מטמון שנתקבל בעד היער נעלם מבני דורי. לא נמצאו גם שום מסמכים בקשר לזה. הקרקע שבוראה עברה גם היא לאחר

זמן קצר לידי הגויים, שצמאונם לקרקע היה רב. הם קנוה מידי היהודים או שקיבלוה בחכירה מידי אלה שלא רצו למכרה. בתור דמי חכירה היו מביאים שק תפוחי אדמה בימי ההורף, או כור חטה ל„מצה שמורה" ל„בעלי הקרקע" להלכה. כי למעשה היו הם, הגויים „בעליה".

ר' אהרצ'י שלגל ז"ל

זוכרני רק שני יהודים שהתעקשו ודבקו באדמה והמשיכו לעבדה, עם משפחותיהם. אחד מהם היה אהרצ'י שלגל, יהודי חסיד וירא שמים. היה חורש וזורע, הוא ובניו. ולאחר הקציר היה מוביל את התבואה בסוסיו הוא לאסמו. אך גם הוא נאלץ בסוף ימיו להכנע ולחדול מזה. ורק עוד חלקה אחת, שחציה יער וחציה שדה בעל, נשארה לצמיתות בידי יהודי. זו היתה חלקתו של בערל קנבל.

סיפרו שבאותה שנת „הזכיה הגדולה", התקיימה בפורים כרה גדולה. הכל היה טוב ויפה, אלא שלקה בחסר אחד בלבד — עניים. בכל העיירה אי אפשר היה למצוא אדם שיהיה זקוק לנדבה. לעומת זאת עשו גדולות אנשי קבוצת המנגנים הזקנים „מהשטיבל דאנשי בלז". הלא הם: משהלי סופר, מענדעלי פוקס, אלחנן הסנדלר, מוטיה בר מלמד ועזריאל הורנדרקסלר האופה.

תפקידם היה כפול. בראש וראשונה — לשמח את הקהל בנגינתם. ושנית לרכך את לבו וכיסו, כדי לצבור על יד כמה מאות רו"כ, שבעיקר הוצאו לקרן „הכנסת כלה".

אחד הזקנים סיפר לי פעם, שלפני שנים רבות ישב זמן מה בק"ק יוזפוב והיתה לו חנות לכלי ברזל. הוא התפרנס ממנה איך שהוא, אך נדוניא לבתו לא היה לאל ידו לצבור. ובאותם הימים, פירושו של דבר היה, שהבת תשב בביתו עד שילבינו שערותיה. והוא נשא חרפתו בלבו ולא סיפר דבר לאיש. עד שבא אליו יום אחד משה'לה סופר ושאל: מה אתה מחכה, הרי בת בוגרת לך בבית, למה אינך משיא אותה? נתכרכמו פניו ושתק. מכיון שראה משה'לה סופר כך, הוציא מכיסו 200 רו"כ, הניחם על השולחן ויצא מן הבית.

ר' שלמה ברגשטין ע"ה, גם הוא אחד הזקנים, סיפר לי פעם, ש„קבוצת המנגנים של חסידי בלז", הם הם שהכירו, בחצרו של הרבי מבלז, את „יאשע עגל" שהסתופף זמן מה בקרסנוברוד. והם היו העדים בשעת דין התורה. לאחר שנים כשראיתי בתיאטרון את „יאשע עגל" של י. זינגר, היה לי הדבר כהד מימי ילדותי הברוכה בתוככי קרסנוברוד.

לפני מלחמת העולם הראשונה מנה היישוב היהודי בקרסנוברוד כ־400 משפחות. אל אלה יש לצרף עוד כמה עשרות משפחות, שחיו בכפרי הסביבה וחסו בצלנו. הם לא נבדלו מאתנו במאום ונחשבו כבני העיירה לכל דבר. היו ביניהם בני תורה, חסידים או סתם יהודים פשוטים וטובים. הם לקחו חלק בכל שטחי החיים החברתיים, לימדו את בניהם בעיירה או שהיו לוקחים אליהם מן העיירה את טובי המלמדים. על כל פנים, אין ליחס להם את כל אותם המומים שבהלצות המהלכות בעם, על יושבי כפרים, בורים ועמי הארצות. בבואם לעיירה לקראת מועד או שמחת משפחה, היו מביאים מתנה יפה ותופסים את מקומם ב„מזרח" עם „פני" העיירה, כשוים בין שוים.

זוכרני כיצד בערב ה„ימים הנוראים", היו יהודים אלה עוזבים את דירות הקבע שלהם והיו עוקרים לעיירה על נשותיהם וטפם ועל עגלותיהם העמוסות. וכל אחד היה לו מקום משלו, ביתו של קרוב או ידיד, בו היה יושב עד „אסרו חג". ואוירת החג האופפת את העיירה כולה היתה שורה גם על כל באיה ולא אמר איש: „צר לי המקום..."

יתכן מאד, שהיום, כשאני כותב את דברי אלה ודולה זכרונות מנבכי ילדותי, נראה לי כל זה אך טוב ויפה, וכולו זרוע אור. יתכן שאני רואה בעיני רוחי, רק אחוות אחים ואהבה בין אדם לחברו. והרי לא יתכן שלא היו גם צללים בחיים אלה, של עיירות קטנות וגם עיירתנו בתוכן. אולם ברי לי ללא ספק, שאם גם היו צללים, הרי רב לאין ערוך מהם היה האור. אם גם היה כעור, הרי עלתה עליו פי כמה, יפעת ההוד שאפפה חיים אלה ונטעה בתוכנו את האמונה ואת העושר הנפשי, ממנו נתרקמה היריעה המגוונת של היהדות הפולנית בגולה.

כ־20 ק"מ מעיירתנו שכנה כבוד עיר המחוז זמושץ, לה היינו אנו בבחינת פרוזדור לטרקלין. כל הנצרך לרופא או לרשות היה נגש לזמושץ. אולם בדבר אחד רחוקים היינו ממנה כמרחק מזרח ממערב, במשך תקופה ארוכה. זמושץ נתפסה זה מכבר להשכלה ורבים מתושביה כבר היו ספוגים רוח הזמן החדש ובנו לא דבק הדבר, לא מיניה ולא מקצתיה. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה לא נראה אצלנו בחור מגולח ח"ו, וכן לא העיז איש ל„קצר בארוכים".

בלי הבדל מעמד ומצב כלכלי היו כלם, אחרי יום המעשה, במסחר או במלאכה, הולכים לבית המדרש ל„חטוף" דף גמרא. וניגון הלומדים היה מצטלצל בתוצות העיירה בכל ימות השבוע. והשמש שהיה מעיר את כולם לעבודת הבורא עם שחר, לא היה פוסח על אף בית.

ובשבתות וימי מועד היו כל בני העיירה מתהדרים, הגברים ב„בגדי השבת" והנשים בעדייהן, והיו הולכים להתפלל. וקדושת השבת היתה שורה בכל פינה ועבר. יכולת להרגיש את הדבר בכל ישותך, כמעט שיכולת למושו ביד. ואם היה מזדמן „רבי" והיה שובת בעיירה, הרי היתה השמחה מרקיעה שחקים ממש. וה„גויים" שהיו עוברים ליד בתי היהודים, היתה נפשם יוצאת מקנאה והיו מתפקעים ממש, לשמע הזמירות שבקעו מכל פתח וחלון.

ולעת ערב היו הנשים עם הבנות מתישבות בפתחי הבתים וקוראות בקול ב„צאינה וראינה״ או ב„קב הישר״.

איש מאתנו לא העיז לצאת מחוץ לתחום או לעבור את הגשר על הנהר, לעבר השני. למרות שגם העבר ההוא היה מוקף עירוב, שר׳ שמואל זיינוויל ז״ל שמר עליו כעל בבת עינו. ואם באו שקצים וניתקוהו היה לוקח מי שהוא לעזרה, עפ״י רב את בער טנצר או את מישהו מתלמידיו וממהר לתקנו.

והחל מ„שבת מברכין״ של חדש אלול שינתה העיירה פניה. אימת „יום הדין״ ההולך ובא מילאה את הלבבות הרהורי תשובה ו„חשבון הנפש״ והחלו נזהרים עוד יותר בקלה כבחמורה. בערבים היו מאחרים ולומדים בבתי המדרש. והיו מחליפים את מנורות הנפט של ימות הקיץ לגדולות יותר כדי להרבות אור. המהדרים היו גם מדליקים נר ומחזיקים אותו ביד כדי להאיר את הספר. ובהתעמקם בלמודם גם לא הרגישו בכך, שהחלב טפטף וטפטף על הספרים שבידיהם והתקרש כדמעות על הגוילים המצהיבים. בלילות חמישי היו רבים נשארים ללמוד כל הלילה.

וכשהיה בן מגיע למצוות, היה עוזב את ה„חדר״ ועובר ללמוד לבית המדרש או לישיבה בעיר אחרת. והלמוד היה כנהוג, חומש ורש״י, גפ״ת פרט לתנ״ך, שהיו מקפידים מאד להרחיק ממנו את הנוער, מפאת היותו, לדעת רבים, בלתי רצוי. רק על המלמד ר׳ ברוך יעקעלעס גלוסטמן סיפרו, שהיה מלמד בהסתר, תנ״ך עם פירוש מלבי״ם, דבר שלדעת חסידים היה כמוהו ככפירה.

כל שיטת למודו של ר׳ ברוך יעקעלעס היתה שונה מן המקובל. הוא ידע גם שפות, כגון: יודיש, עברית, פולנית, גרמנית, רוסית ואפילו מעט צרפתית. קשה להבין היכן למד את כל אלה מאחר שלא עזב את העיירה אף פעם. וודאי שלא שמע את כל אלה בבית אביו, שהיה מלמד עני בעיירה קומרוב.

בהגיע תקופת הסליחות היה השמש ר׳ זלמן בר (שהיה גם סנדלר בעיירה) מעיר את הקהל באישון לילה, בשעה שלש לאחר חצות. אירע פעם מעשה ור׳ זלמן בר התעורר ב־12 בלילה ובלי לחשוב הרבה, נטל את פטיש העץ והתחיל מקיש בו, כמנהגו על כל תריס ודלת ומעורר את הקהל לסליחות. ומכיון שר׳ זלמן בר מקיש בתריס, מהר כל איש

להעיר את בני ביתו, לרבות הבנים שגילם מעל ל־12 שנים, החייבים גם הם במצוות. קמו נטלו ידיהם ומהרו לבית הכנסת. הבתים נשארו ריקים מיושביהם, פרט לבתים בהן היו בנות פנויות שלא היו חייבות ללכת לסליחות. עוף השמים הוליך את הקול לגנבי העיירה ואלה לא טמנו ידם בצלחת וערכו „ביקורים" בבתים הריקים והריקום עוד יותר. עד שחזרו האנשים לבתיהם ומצאום ריקים מכל וכל. ובכל אשם השמש ר' זלמן בר. אין לתאר כמה לקה עלוב זה באותו יום מתגרת ידם של בעלי הבתים.

מן המיצר..... באימה ופחד, בדחילו ורחימו, עמד הקהל בראש השנה בשעת תקיעת השופר וכיוון את לבו בכל מאודו כלפי אבינו שבשמים. ובעזרת הנשים התפללו הנשים והבנות ושפכו את שיחן, כשהן עדויות כל כלי יקר ולבושות פאר. הן הציצו מזמן לזמן לעזרת הגברים ואלה גם הם חטפו מבט כלפי מעלה, אולם מיד נקפם לבם, בזכרם את כבוד המקום ואת אימת היום וחזרו לתפילתם ביתר דבקות.

משסיימו את התפילה, פרשו לביתם לסעודה ולאחריה חזרו לבית המדרש. איש לא שכב בראש השנה לתנומה קלה, כי כתוב בספרים הקדושים, שעל האדם להיות ביום הזכרון, ער לעבודת הבורא. ואם ינום חלילה, ינום מזלו אתו. לאחר תפילת מנחה פונה הקהל לנהר, ל„תשליך" תוך שירה וזמרה. הגברים תופסים את הגשר לארכו והנשים עומדות על שפת הנהר משני עבריו. כלם „משליכים במצולות ים כל חטאתם". חוזרים בצעד קל וטופף, כאילו באמת הוקל לכל אחד, לאחר שפרק מלבו ונפשו כל חטא וכל מחשבת בלע והתקוה לשנה טובה ומבורכת, הבאה עלינו לטובה, מפעמת בלבו. זו היתה אולי יותר מתקוה, היה כאן ממש בטחון. הרי לא יעזוב ה' את עמו. והוא חייב למלא משאלות לבנו לטובה. מה רב היה בטחון זה ומה רב הסיפוק הנובע הימנו, בלבות אבותינו ואמהותינו הפשוטים והתמימים.

ועד היכן היו הדברים מגיעים בעיירתנו מבחינת אדיקות ויראת שמים תעיד העובדה הבאה:

קרוב למלחמת העולם הראשונה, השיא תושב העיירה ש.ג. את בתו לבחור מורשה. כשרק הגיע הבחור לעיירה, מיד פשטה השמועה שחתנו של ש. נ. נתפס לאפיקורסות. לכאורע היה הבחור דנן דומה בכל

לשאר בחורי העיירה. לבש ארוכים ו„כובע יהודי" היה חבוש לראשו. ורק בדבר אחד שנה מהם — זקנו היה עשוי ופאותיו לא הגיעו לסנטרו, וזה קבע את גורלו. כי אברכי החסידים לא היו נוגעים בזקנם שגדל פרע והיו שומרים על כל שערה שנתלשה במקרה. לא ארכו הימים והבחור נאלץ לגרש את זוגתו ולחזור לורשה כלעומת שבא. וכן יאבדו כל „הכופרים בעיקר" והיה מחנך טהור.

בערב שבועות בשנת 1913 פרצה שרפה גדולה בעיירה באישון לילה. הדליקה פרצה בשני מחסנים מלאי סחורות. האחד, עם כלי זכוכית, היה שייך לפינילה גלטר והשני, מחסן קמח, היה של מאיר פוקס. האש השתוללה כל הלילה ואין עומד בפניה. כמחצית העיירה עלתה בלהבה ורק החלק השני עם בית הכנסת ובית המדרש נשארו על תלם.

אולם העיירה התאוששה מהר ושוקמה במהירות כזו שבפרוץ המלחמה העולמית הראשונה, לא ניכרו כבר כמעט סימני הדליקה. אולם הלכה והתקרבה אלינו שואה, שהקיפה את העולם כולו וגם על עיירתנו לא פסחה.

במלחמת העולם הראשונה

עם הגיוס הראשון לצבא הצארי, נלקחו כשתי עשרות מבחורי העיירה, ונשלחו מיד לחזית.

היה זה ביום שישי, כשאספו את המגוייסים בככר השוק כדי לשלחם ליחידותיהם. הבכיות של משפחותיהם קרעו לבבות וכשהגיעה עת הפרידה הגיעו הזעקות עד לב השמים.

עגומה ומיותמת היתה אותה שבת למשפחות שנעקרו מהן אחים ובעלים, אבות או בנים. הופר גם עונג השבת לכל העיירה, שלא יכלה לראות בצערן של המשפחות העלובות. ניטל זיוו של היום, שהיה מסמל את המנוחה כי נעמה, את השמחה והקדושה. „הנשמה היתרה" בשבת זו, שקעה בעגמומיות.

אם זכרוני אינו מטעני, גוייסו אז: שלום (נובינר) פרשט, יצחק הרש ויספיש, נחמן שטוקהמר, אביגדור רינד (אבי ז"ל) משה קופפר

(הכובען) שלשת האחים קרלמן, בנו של חיים פופיק (האב נלקח אחרי כן ע״י הצבא האוסטרי מכיון שנחשד ברגול), מוטיה קנבל, יעקב ליב רינר, ליבוש פוקס (בנו של מגדל האופה), נתן אונטרבוך (כיום באמריקה) וולול הקמן, ישראל טבק ויעד אחרים (שנים האחרונים לא חזרו לביתם).

כשהחזית התקרבה, ציוו השלטונות הצאריים את האוכ־לוסיה האזרחית, שתפנה את העיירה. מארבעת העברים כבר נחפרו חפירות. הבהלה היתה רבה. במהירות נחפרו בורות בחצרות ובהם הושם כל כלי יקר וכל דבר ערך. איש איש לקח אתו רק כמה שיוכל שאת ומן הכלים ההכרחיים ביותר, שאין להתקיים בלעדיהם. כל אחד ברח להציל את חייו. העיירה שהתרוקנה מיושביה נשרפה כליל בשעת הקרבות שהתחוללו בסביבה.

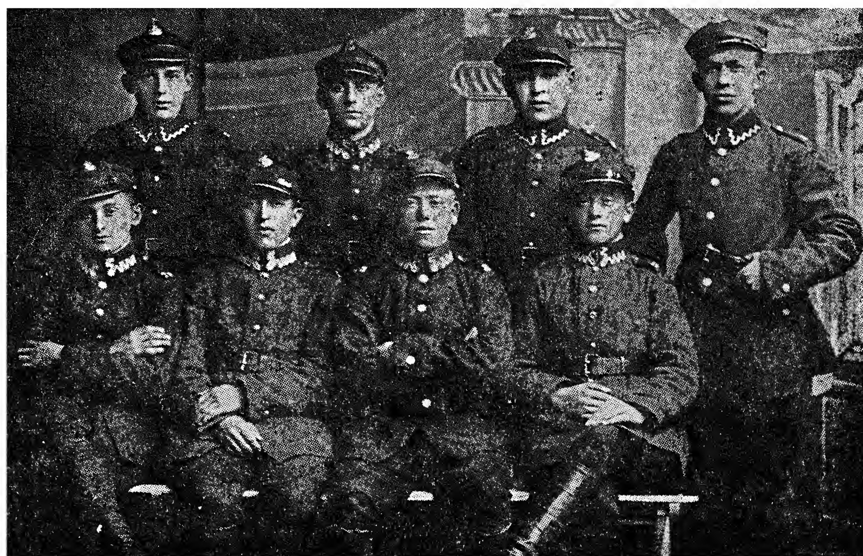
דוד בן יחזקאל (יעקב בער׳ס), אביגדור רינד בצבא הצארי

לאחר זמן מה כשהחזית הועתקה מסביבתנו, החלו יהודים חוזרים ומתישבים בחורבות בתיהם. מהם שהשתכנו אצל גויים. כאלה כן אלה החלו לבנות את בתיהם. רק בית הכנסת, שהפעם נהרס גם הוא, עמד עוד זמן רב בחורבנו. הקהל התפלל במנינים בבתים פרטיים כגון: אצל פנחס רוטהיזר, הרש גייסט, איטשע לפלר, שלמה ברגשטין, שמואל לבנפוס, שמואל גורטלר ויעטשע בליכמן.

בשנת 1917 נפטר רבנו ר׳ נחום פייגנבוים וזמן מה לא נמצא לו ממלא מקום והסתפקנו במורה ההוראה ר׳ מאיר זילברמן.

תחת שלטון פולין

כשקמה הממשלה הפולנית הראשונה ונבחרה מועצת „הגמינה", נבחר כראשה משה אלי' חיים גרזון, יהודי חריף ופקח, וגם חסיד מהקנאים. בכל זאת ידע קרא וכתוב בשפת המדינה. אחר מותו נבחר במקומו ר' שמואל גורטלר, שכיהן בתפקיד זה עד מלחמת העולם השניה וחורבן קרסנוברוד.

קבוצת בחורים מקרסנוברוד בצבא הפולני

בתחילה, עוד בטרם כוננה ממשלת פולין את שלטונה בידה, פרצו האכרים כל מעצור, וכילו ביהודים את כל חמתם. כל יום ראשון ויום שלישי בשבוע, כשהיו האכרים מתאספים לשוק, אחד אחד או קבוצות קבוצות, היו פורעים ביהודים ובוזזים את רכושם באין מפריע. מי שהעיז לעמוד נגדם, לקה במכות נמרצות. אכרים, ידידי נפש משכבר הימים, היו

באים מזוינים בגרזנים ומטילי ברזל והיו פורצים דלת ובריח בחנויות ידידיהם והיו שודדים אותם לאור היום, ללא בושה. שלשת השוטרים שהיו אז בעיירה (בשלהי שנת 1918) היו „בבל יראה״.

גם על יהודי הכפרים עברה הכוס. בתיהם נהרסו ורכושם היה לבז. הימים, ובעיקר הלילות, היו רוויי אימה ופחד מות. נתמזל מזלם, שהשודדים הסתפקו בביזה ולא שלחו ידם ברצח.

בעיירה הגיעו הדברים לידי כך שדוקא בימי היריד ביום א׳ וג׳ היו היהודים סוגרים חנויותיהם על מסגר. והרי אלה היו הימים שמהם ינק היהודי את פרנסתו לכל ימות השבוע. על כן הלך מצבם הלוך ורדת ונשקפה להם סכנת כליה כלכלית.

לא פעם נשלחו משלחות לשלטונות המחוז בזמושץ, שבקשו את עזרתם מפני השודדים. אולם פרט להבטחות אדיבות לא הגיעה מהם כל עזרה של ממש. היאוש החל להתגנב ללבבות והפחד מפני המחר הציץ מכל עין.

והנה ביום ג׳ בהיר אחד, הגיעו מצד זמושץ עשרות שוטרים מזוינים נשק חם ורמונים. הם הסתדרו במרכז העיר וגם ברחובות הצדדיים שלידו. ובו בזמן הגיעו מצד טומשוב קבוצות מאורגנות של פורעים, מזוינות נשק קר. הם באו במאותיהם והחלו מיד ב„מלאכתם״, אגב התנגדות למשטרה. אולם כשהחלה המשטרה להפעיל את אלותיה וירתה כמה מטחים באויר ליתר שכנוע, נפוצו הפורעים כמוץ בפני רוח. מאז שקטו ירידיה של קרסנוברוד והיהודים חזרו והרימו ראש.

ניתנת האמת להיאמר, שאילו אנו בעצמנו יזמנו אז הגנה עצמית מאורגנת, היתה זו מונעת בעד השתוללות הפורעים והדברים היו מקבלים אז פנים אחרות לגמרי. יתכן שגם היינו מצליחים להשליט את השקט בכוחותינו אנו והיינו נמנעים מאבדן רכוש יהודי רב. וראיה לדבר. באחד מימי ראשון בפרוע הפרעות, תפסו הפורעים את יעקעלע קנבל הזקן והתחילו לחתוך את זקנו בסכין. את זאת ראה הרש סנדרס (לפלר) ולא יכול לשאת את חרפתו ולדום. הוא, תפס מטיל ברזל והתנפל עליהם. מכיון שראו כך, קפצו גיסיו מיד לעזרתו והניסו את הפורעים.

זמן מה הונח ליהודי העיירה והם חשבו שהנה באה להם הרווחה. אולם כנראה שסאת סבלם טרם מלאה. בשנת 1920 פרצו לעיירה רוצחי

פטליורה י״ש ובמשך יממה תמימה השתוללו בה, אנסו נשים ובזזו רכושם של יהודים. בין השאר גם רצחו שני יהודים, לאחר שהפשיטום ערומים כביום היולדם. אלה היו חיים שניידר ושלמה׳לה מלאך הי״ד.

אולם אחרי כל אלה באו באמת שנות רווחה והעיירה עלתה כפורחת, אחרי ששת שנות הסבל והרעה. אך לבל תשכחנה שנות הסבל, הכריזה הרבנות על יום זכרון ותענית בצבור. יהודים נעלו את חנויותיהם ביום זה וכל העדה התקבצה על חרבות בית הכנסת. שם התפללו וקראו תהלים בצבור. ולאחר התפלה החלו להתרים את הנוכחים. לאחר זמן מה חגגה פעם חברת „לינת הצדק״ במקום הזה, הכנסת ספר תורה. בחגיגה זו היה נוכח יהודי, ר׳ יוסף רינד שמו, שהיה מבני קרסנוברוד ובאותם הימים חזר מאמריקה. הוא התרגש מאד בזמן החגיגה וברגע מסוים פרץ בבכי מרב התרגשות. כשהתגבר על פרץ דמעותיו פנה בנאום נלהב אל הנוכחים ועורר אותם להקים את בית הכנסת. דבריו נפלו על קרקע פוריה ובו במקום נוסד ועד שמיד נגש לעבודתו. על כל תושב בעיירה הוטל לפי ערכו ויכלתו, מס לבדק הבית.

טובי האומנים הובאו ממרחקים ובקרוב עמד על תלו בית כנסת לתהלה ולתפארת. ר׳ משה׳לי סופר הוכיח פעם נוספת את יכלתו וכסה את הקירות ואת התקרה בציוריה, כיד ה׳ הטובה עליו. מנורת הנחושת, 6 פוד משקלה, שהציל אהרן לוכפלד מבית הכנסת שנשרף הוחזרה למקומה בבית הכנסת החדש. והעיר צהלה ושמחה.

יום חנוכת בית הכנסת הפך ממש חג בעיירה. אנשים ונשים, טף וזקן, לבשו בגדי חג ותזמורת שהובאה מלובלין הכרך, נגנה בראש חוצות כשהקהל מרקד לצליליה. ובין רקוד לרקוד היו המרקדים מתקרבים לשולחנות מלאים כל טוב כיד המלך. מי שלא ראה את שמחת חנוכת בית הכנסת דקרסנוברוד באותו יום לא ראה שמחה מימיו.

על בית הכנסת הטילה את מרותה ה„חברה קדישא״ והגבאי שלה היה בו בזמן גם הגבאי בבית הכנסת החדש. „מלחמת הבחירות״ לגבאות היתה מתחילה למעשה, מדי שנה, בשמחת תורה בשעת הקידוש. והקהל היה שותה לרויה על חשבון הגבאי החדש. ובמוצאו של חג היתה ה„חברה״ מתאספת בבית חרב ומציעה את המועמדים לגבאות. היו רושמים את שמותיהם ונותנים אותם בכפה וילד קטן היה מוציא מכפתו של הרב את הפתקים. מבין שלשת האנשים ששמותיהם היו על הפתקים שהוציא הילד,

היה אחד הגבאי והשאר שני סגניו. ולפעמים קרה שגבאי שרכש את לבבות בוחריו היה מתאשר לשנה נוספת בלי בחירות. אולם לא כל אחד זכה לכך. לכך היה זוכה רק גבאי שידע לכלכל את עניני הכלל ולגבות דמי קבורה כיאות, היינו, היה מקל על העניים ומיטיב לפשוט עורם של אמידים. אולם היה עליו גם לדעת לכלכל את עניני הפרט ולערוך למען החברה „קידוש של ממש" מדי שבת בשבתו.

עד כמה שאין זכרוני מטעני, אני זוכר גבאים אלה: אהרן לוכפלד,

ר' אהרן לוכפלד ז"ל

(חתנו של ישראל קופיעץ), אליהו זימרמן, יוסף לדרמן, שמואל רינד, יוסף פרידלנדר, מרדכי גורטלר, יצחק הרש ויספיש, שמואל לבנפוס,

שמעון אונציג, ברל שטינברג (חתנו של נפתלי), חיים אונציג, אהרן שמואל מילץ, איטשע משה אונציג, ואת המנצח הראשי מבית הכנסת משה ליב בורג.

קול התור

קטנה היתה עיירתנו בכמות. אולם בהתפתחותה וחנוך תרבותי של תושביה לא נפלה מיישובים רבים וחשובים שבפולין רבתי.

לאחר הזעזוע של המלחמה הראשונה שכמעט והכחידה את העיירה, באה רוח חדשה. בעיקר בלט הדבר אצל הנוער שהחל זונח בתנופה את הישן ופורץ לקראת החיים החדשים. אולם היה עליו להתאזר עוז וכוח התמדה איתן כדי לפרוץ חומת הבערות שסבבה אותו, כדי לצאת „ממטת סדום" של מנהגים והשקפות שעבר עליהם כלח. הוריהם וזקניהם שמרו על „הישן" כעל בבת עינם וקידשו כל מה שקבלו עליהם קודמיהם, כהלכה למשה מסיני.

והשלום והשלוה בבית הופרו. הלכו ורבו קטטות ומריבות בין אבות לבנים. ומן הבית פרצו הדברים לבתי הכנסיות והמאבק בין הדורות הלך והחריף.

הגיעו ימי הצהרת בלפור. התהלכנו כ„שכורים ולא מיין", כחולמים בהקיץ. הלאומיות כבשה את מהותנו. בצמאון בלתי מרווה היינו מתנפלים על כל עתון או כתב עת שנפלו לידינו. אולם על אף כל אלה חסרה היתה לנו היוזמה לארגון של ממש.

עד שנמצאו מספר נערים, שקמו יום אחד ועשו מעשה. הם התקשרו עם הלשכה הראשית של „הקרן הקיימת" בורשה, קיבלו משם הדרכה והחלו להפוך הלכה למעשה.

אולם גם הצד שכנגד, הנוער של „אגודת ישראל", לא טמן ידו בצלחת. גם הם החלו להתארגן, הביאו לעיירה אחד הרבנים בתור נואם והחלו מפיצים את עתון האגודה „דער יוד", חנם אין כסף. ואנשי הדור הישן עזרו להם כמיטב יכלתם. והם אף הצליחו במשך זמן מסוים להטות אחריהם את הנוער, שבמעמקי לבו היה קשור לדת ומסורת באלפי נימים של הרגל ורגש, ולהמעיט את דמותנו ברחובה של העיירה. אולם רק לזמן מה.

בשנת 1920 התקיימה בדירתו של ברל גיוורץ אספה ציונית רבתי. רוב רובו של הנוער הופיע לאספה. הושמעו מספר נאומים של מנהיגים ציונים מעל גבי תקליטים, שנשלחו ע"י הלשכה הראשית של הקק"ל. ארגון הנוער הציוני במקום היה לעובדא.

בכל התלהבות הנעורים שבנו, נגשנו „לעבודת הקודש". חלוקת „הקופסאות הכחולות" בבתים לא היתה ענין קל כלל וכלל. ובכל זאת תפסה עיירתנו מקום נכבד ברשימת התורמים. בשנת 1923 נתכבדו ב„ציון לשבח" עבור פעילותם המסורה, החברים: יעקב זימרמן, יהושע באבד, יהושע גורטלר, אליעזר גליקמן, שלום אהרן רנדלר ואליהו רינד — כותב הטורים האלה.

במשך הזמן קמה גם סערת ההתנגדות לפעולתנו, לדממה. לאט לאט נרגעו ההורים והשלימו עם „סטיתנו מדרך הישר". התחלנו לקיים אספות ואלה עברו ללא הפרעה. נגשנו גם ליסוד ספריה ליד ההסתדרות הציונית — היחידה שהתקיימה אז בעיירתנו.

הספריה ואולם הקריאה היו פתוחים לכל. אמנם אירע לא פעם שאב נרגז בא לחפש את בנו הממרה וכשמצאו כבדהו במתנת יד וסחב אותו הביתה „בתופים ובמחולות". אך הספריה גדלה והגבירה חיילים. ספרים חדשים נקנו. גם עבודת קה"ק הלכה והתרחבה למרות תנאי העבודה הקשים. על התנאים בהם עבדנו תעיד העובדא הבאה. לקראת „חמשה עשר בשבט" שלחו לנו מ„המרכז" פירות הארץ מיובשים בשקיות ניר, לבצוע פעולה למען הקה"ק. לילה תמים ישבנו ומלאנו את השקיות. למחרת הלכנו בקור עז למכור אותן. קונים רבים לשקיותינו לא מצאנו אך מבחינת לעג, עלבונות וגדופים, יצאנו ברכוש גדול.

הארגון הציוני הכל־כולל לא האריך ימים. לאט לאט החל הארגון להתפורר לארגונים ובני ארגונים. כל זרם ופלג החל להביא את תעמלניו, נטל חלק מהנוער והקים ארגון עצמאי משלו. בבחירות לקונגרס קיבלו את רוב הקולות — „„פועלי ציון" וארגון הנוער „פרייהייט — דרור". את המקום השני תפס „המזרחי", במקום השלישי בא ארגון הציונים הכללים על שני פלגיו („על המשמר" ו„עת לבנות"). מפלגת הרביזיוניסטים לא היתה אף פעם מפלגה גדולה, אם כי היו בה חברים אחדים פעילים ומסורים בלב ונפש, כגון: בינטשה רוזנפלד, מיכל מאיר, יונה לרר ויודיל אונציג (כיום באמריקה).

גם „מפלגת הבונד״ והמפלגה הקומונסטית, היו להן אישים מאד מעניינים ובעלי הכרה, שניהלו את הפעולה. היה להן גם נוער הראוי לשמו, ודרכם לא היתה סוגה בשושנים. בשנת 1929 ערכה המשטרה בלילה מאסרים בין הקומוניסטים. רבים נאסרו ונשלחו לבתי סוהר שונים ברחבי הארץ ולתקופות ארוכות.

נוסף לכל אלה התברכה עיירתנו גם בחוג דרמטי שבראשו עמד יהושע באב״ד. ה„חוג״ הציג הצגות מספר, שהצליחו למעלה מן המשוער ותרמו את חלקן להרמת קרנה של הפעולה התרבותית.

עד כמה שלא יהיה מוזר הדבר, היתה „אגודת־ישראל״ בסופו של דבר, החלשה במפלגות, מבחינת מספר חבריה בין הנוער. אמנם הדור הישן הושיט לה את עזרתו המקסימלית, אילם הנוער לא נמשך אליה, אלא להיפך. ומכיון שלא היתה תפארתה על דרך הארגון, החלו מנהיגיה, שלא רצו בחיסולה, ליטול תחת אפוטרופסותם את החנוך. נוסד „חדר יסודי התורה״ שמטרתו היתה להתחרות עם החנוך החילוני. מיסדיו היו: חיים אונציג, ברוך אלי ברודר ומוטל הלפרין. פרט לאלה עמדו בראש מפלגת אגודת ישראל בעיירה גם: איטשה מאיר קופיץ, אהרן גרינבוים, משה הלפמן, משה מרגלית, צבי שטינברג, צבי ברודר, איטשה קנבל, ישראל לוכפלד ואחרים.

כשה„חדר״ נסגר לאחר זמן מה, החלו דוחקים את צעדיהם של בני הנוער הציוני באשר מצאה ידם. רבים מהנוער לא ראו סתירה בין הציונות והדת. ואם כי בלבותיהם נשאו נפשם ציונה, היו ממשיכים להיות אדוקים וביקרו בבתי הכנסת. מדי פעם היו פורצות בבתי הכנסיות שערוריות, ע״י אנשי האגודה שסרבו להתפלל עם „דוחקי הקץ״. אז, יסדו הציונים „מנין״ לעצמם. במשך הזמן הפך המנין ל„מקדש מעט״ והיוה מקלט רוחני אי של אחוה ואחדות, בים סוער של „שנאת החנם״.

באותו זמן נמצאו בין חסידי רדזין, שהחליטו שהגיעה „עת לעשות״. לעומת „ההפקרות״ ההולכת ופושה ואוכלת כל חלקה טובה, יש להזמין לעיירה מנהיג רוחני, שלא יחשה כאותו מורה ההוראה, הנותן רשות למשחית ואינו פוצה פה. הם גם הצליחו למשוך לצדם מספר מחסידי גור. ואם כי בסך הכל היוו מיעוט בעיירה, לא שאלו פי איש, אלא אמרו ועשו

והרכיבו רב על העיירה. משראו רוב אנשי העיירה כך, רגזו מאד על שלא שאלו את פיהם והם מצדם הביאו אחר כבוד רב שני, את הרב מנחם מוניש מרגלית. (גם הוא מגזע באב״ד). פרצה מחלוקת ואנשי הרוב החלו דורשים מבני המיעוט שסלקו את רבם מהעיירה. על כך טענו „הרדזינאים״, אנשי המיעוט, שעל כסא הרבנות בעיירה יש להם „חזקה״, שכן גם הרב ר׳ נחום פיגנבוים ז״ל היה חסיד רדזינאי גם הוא. שום צד לא היה מוכן לותר והמחלוקת הלכה והתפשטה ושנאת האחים אכלה בצבורנו בכל פה. לאחר מריבות וקטטות, שערוריות וחלול ה׳, הובא הענין לדין תורה שבראשו הועמד הרב מטרנוב. הוא פסק, שהרב מוניש מרגלית יישאר על כנו מפני שנבחר ע״י רוב אנשי העיירה. על רבו של המיעוט לעזוב את העיירה ושלום על ישראל מעתה ועד עולם. וכך נשאר הרב מרגלית בעיירתנו כמנהיג העדה משנת 1923 עד שנספה בידי הנאצים י״ש.

בתקופה שבין השנים 1930 — 1920 היה המצב הכלכלי בעיירה משביע רצון. היתה זו אפילו תקופה של „פרוספריטי״. כשליש מאנשי העיירה התפרנסו ממסחר העצים. מובן שזה עורר את קנאתם של הפולנים והם החלו להתנכל ליהודים. בנו להם חנויות במרכז העיר והתחילו להתחרות עם היהודים במסחרם. משלא הצליחו בכך פנו בהצעה לשלטונות „שמטעמי בריאות״ יעבירו את השוק ממרכז העיר. והם מצאו גם מקום „מתאים״ שהיה כולו בסביבה נוצרית טהורה, שלא היתה בה ליהודים דריסת רגל. ומיד החלו לבנות שם חנויות ופתחו שתי מאפיות.

לא ארכו הימים והאכרים היו בבחינת „בבל יראה ובבל ימצא״ בככר השוק. היהודים ראו כי מטה לחמם נשבר ורעה נגד פניהם. קמו „פני״ העיר והלכו לחלות את פני הכומר, שישפיע על צאן מרעיתו שלא יכריתו לחם מפי עדה שלמה. משלחת שנסעה לעיר המחוז חזרה בלא כלום. אז נשלחה משלחת עם אליהו זימרמן בראשה, לצירי היהודים שבסיים. עורכי הדין ובראשם ד״ר הרטגלס, לקחו את הענין בידיהם ואחרי השתדלויות רבות בטלה הגזרה והשוק חזר למקומו הקודם. והיהודים נשמו לרווחה לזמן מה.

בינתים החליטו מתפללי ה„מנין״ הציוני להתחיל בפעולה לשם העברת חנוך הילדים, מידי ה„מלמדים״ הנוהגים בשטות מימי מתושלח.

הדבר הפך אז אקטואלי מפני „חוק חנוך החובה" שחייב את ילדי ישראל ללמוד בבית הספר העממי הממשלתי. חצי יום היו איפוא ילדי ישראל

קבוצת תלמידות בכיתה ו'.

מבלים בבית ספר ראוי לשמו, בבנין מסודר, ובחדרים מאוררים ומלאי אור. ואחרי הצהרים היו נדחסים לתוך חדרים צפופים, חשוכים, מלוכלכים ומחניקים, רצינו איפוא להוציא מלבם של „תינוקות של בית

רבן" את הרושם, שתורת „בני חם" נלמדת באור ונקיון ותורת ישראל, יפה לה רק לכלוך ותשכה.

מובן שהדבר היה בבחינת מהפכה. קודם כל, עצם הרצון ללמד תינוקות בחדר נקי ובתנאים אנושיים, בתכנית מתאמת ושיטה מודרנית, זה בלבד היה קרוב לשמד ר"ל „שכל השומע תציליגה שתי אזניו". יתר על כן עמד הדבר לפגוע בקבוצה די גדולה של מלמדים שלא צלחו למלאכה אחרת. אז פתחה גם ה„מזרחי" כנראה בהשפעת ה„מרכז" בורשה, סניף לבית ספר „יבנה" בעיירה. השלטון המקומי סרב לתת אישור לבית הספר, מפני ש„בית ספר מאושר" היה פוטר את ילדי ישראל מבקור בבית הספר העממי הממשלתי. לאחר מו"מ הגענו לידי הסכם עם השלטון, שהילדים ימשיכו בביה"ס הממשלתי, אולם ישוחררו מלמודי דת. ואז ניתן גם האישור.

קבוצת תלמידות מהשומר הדתי, במרכז המדריכה איטה מרגליות הי"ד
(כל הקבוצה נרצחה ע"י הנאצים)

עם קבלת האישור השגנו גם מקום לבית ספרנו, בביתו של חברנו בינצ'ה רוזנפלד. ממרכז „יבנה" נשלח אלינו פדגוג מוכשר הוא ב.

כהנוביץ (איש ידובנה ע״י לומז׳ה). ללמודי כתבי הקודש הורה הטוב שבמלמדי העיירה ר׳ חיים אונציג.

ר׳ חיים אונציג הי״ד

כעבור זמן קצר דברו ילדי ביה״ס עברית רהוטה, ידעו על בוריים תנ״ך ושאר למודי הקודש. הילדים היו גאים ומאושרים. אולם הדבר היה לצנינים בעיני „מורדי האור״ שלא הרפו ממלחמתם נגדנו, היו משמיצים את ביה״ס בכל הזדמנות והיו מחרפים ומגדפים את המורים ואת ההורים שהפקירו את ילדיהם לשמד ר״ל.

לדאבוננו לא שבענו נחת גם מבפנים. החלו חיכוכים בין כהנויבץ ובין המלמד חיים אונציג, שראה בו אפיקורס שאינו נזהר בדין ובמנהג, כמקובל בקהל חסידים. הוא החל להריץ תלונות למרכז „יבנה״ ואפילו לנשיאו של ה„מזרחי״ הרב ברוד. סופו של דבר היה, שכהנוביץ קץ בכל אלה ונטש את כהונתו. לאחר זמן קצר שבק חיים גם בית הספר עצמו.

ערב החורבן

כבר בשנים 1936־7 החלו להרגיש באנטישמיות המפעפעת בעם. והפעם שמו להם „שונאי ישראל״ למטרה לערער את מעמדו הכלכלי של היישוב היהודי, לגזול את זכויותיו המעטות ולהטביעו בדם ע״י פרעות, לפי דוגמת אבי אבות הטומאה שעלה לגדולה בגרמניה.

הפולנים חדרו יותר ויותר לשטחי המסחר, פתחו חנויות וחפשו דרכים לשבור את מטה לחמו של הסוחר היהודי בעיירה. עלבונות נגד יהודים, התנפלויות על חנויותיהם נעשו דבר יום ביומו. וראש המשטרה

היה מעודד את הפורעים באמרו, שרק בידי היטלר ישנו פתרון לשאלת היהודים. בימי הירידים היו החנונים הפולנים מביאים אנשי משמרת, שהתיצבו בפתחי חנויותיהם של היהודים וגרשו באיומים את כל מי שרצה לבוא בהן. הרגשנו על גופותינו את שיטת השר סקלדקובסקי, שהיתה ידועה אז בשם שיטת „אובשם" (בבקשה).

התנגדות מצדנו לא באה בחשבון הפעם, כי „שונאי ישראל" רק ציפו לאמתלא שתנתן להם לשם פגיעה גופנית. שמועה שמעתי אז, שנחום (בן סנדר) לעפלר ממש חלה מצער, בראותו את הנעשה מבלי שיוכל להגיב כהלכה. הוא הדבר עם משה שנור שאצלו שברו הפורעים את השמשות.

ר' שמואל גורטלר הי"ד בשיחה עם הרוזן פודקובסקי בענין השחיטה

הצעת החוק לבטול השחיטה הכשרה שהוכנסה באותו זמן ל„סיים" זעזעה קשה את יהודי העיירה. האדוקים התאספו בבתי כנסיות וקיוו להעביר את רוע הגזירה בעזרת „תשובה ותפלה וצדקה". ועד קהלת זמושץ פנה אל הרב בקרסנו־ברוד, שיזמן משלחת מיהודי העיר, יחד עם באי כח עסקני זמושץ שתופיע בפני הרוזן פודקובסקי, חבר הסנט הפולני וידידו הקרוב של נשיא פולין — מושציצקי. אז פנה הרב דמתא אל ר' שמואל גורטלר, מי שהיה יוצא ונכנס אצל הרוזן, מפאת היותו חוכר ה־טחנה אצלו והוא השתדל בפני הרוזן שיקבל את המשלחת.

באותה משלחת השתתפו: רב העיר זמושץ, מספר חברי ועד הקהלה והיו״ר בן ציון לובלינר בראשם, הרב דקרסנוברוד עם מספר עסקני העיירה ובראשם שמואל גורטלר הנ״ל. כפי שאפשר היה לצפות מראש באותם הימים, שבה המשלחת כלעומת שבאה.

עלילת הדם

ביום חורף בהיר, בשנת 1937 נעלמה לפתע בתו, בת העשר, של נוצרי שגר בשכנותם של יהודים.

מיד הקימו האנטישמיים צעקה גדולה ומרה, שהיהודים רצחו נפש נוצרית כדי להשתמש בדמה לאפית המצות בפסח. ומיד נמצאו עדים, שנשבעו בכל הקדוש להם שבעיניהם ראו ובאזניהם שמעו, כיצד עסקו היהודים ברצח. הנוצריה שהיתה כובסת בבית הרב, העידה שבעיניה ראתה בקבוקים מלאי דם בארונו של הרב. ההמון המוסת הופיע ביום הראשון בבית הקברות והחל לפתוח קברים שנכרו באחרונה, כדי למצוא את גופת הילדה „הנרצחת״. רק לאחר השתדלות אצל נציב המחוז (סטרוסטה) ציותה המשטרה להפסיק את חלול הקברים.

ורק עם בא האביב נפתרה התעלומה. התברר שהילדה טבעה בנהר.

בימי החורף היה הנהר קופא ושכבת קרח עבה היתה מכסה אותו. לשם קיצור הדרך היו נוהגים התושבים בתקופת הקור, לעבור את הנהר על גבי הקרח מבלי להזקק לגשר. אלה ששאבו מים מן הנהר היו שוברים את קליפת הקרח ליד הגדה. מטעמים אלה היו על גדות הנהר ודוקא קרוב לשבילים שנהגו להלך בהם, פרצות, שדרכן שאבו התושבים מים.

באחד הלילות הלכו הורי הילדה לחתונה והשאירוה בבית לבדה. מאוחר בלילה תקף אותה שעמום והחליטה ללכת לחפש את הוריה. בלכתה בחושך נפלה לתוך אחת הפרצות. עם הפשרת הקרח נתגלתה גופתה ליד סכר הטחנה. והבדיקה הרפואית אישרה שהגופה נמצאת במים זה זמן רב.

תחילתו של הקץ

ב־1 לספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השניה. וכאן החלה פרשת הקץ של היישוב היהודי בפולין כולה. שטף אותנו מבול הדמים שהטביע את יהדות אירופה כולה ויחד אתה גם את יהדותה של קראסנוברוד.

מיד ביום הראשון לפרוץ המלחמה, החל כל המיצר ושונא לישראל מרים ראש. האנטישמיים החלו מהלכים נטויי גרון, בטוחים בנצחונו של הצורר. וכבר בליל השבת הראשונה, התנפלו על בתי הכנסיות ובתי המדרשות, גרשו את המתפללים וציוו עליהם להתפזר לבתיהם להיסגר על מסגר ולא להעלות אור. הדכאון היה כה רב שאיש לא העז לפצות פה והצו קויים במלואו. היהודים ישבו בחשכה והאזינו בפחד לצחוקם הפרוע של השליטים החדשים שהסתובבו מתחת לחלונות הבתים ורוו נחת מ„המצאתם״ המקורית.

בערב ראש השנה נכנסו חיילות הנאצים לעיירה ואתם נפלה על כולנו אימה חשיכה. יהודים רבים עברו לגור לבתי הגויים בפרברים. למחרת החג התרוקנה כמעט העיירה, כי מאימת החזית ברחו כולם ליערות שבסביבה. ביום השני החלה המערכה בין שני החיילות שחנו משני צדי העיירה. בשעת היריות נפל גם משה בן איטשה פוקס, שמלקה בן אפרים שטמר ועוד ילד בן קרקוב. שלישתם הסתתרו במקום אחד ושלשתם נהרגו בו. בשבתנו ביער ראינו מרחוק את עיירתנו כשהיא עולה בלהבות. הצבא הפולני הצית אותה שלא תשמש מסתור לאויביהם הגרמנים. ביום החמישי אותו שבוע כשחזרנו לעיירה לאחר שהמערכה הוכרעה, ראינו בעינינו את גודל החורבן.

מתחת לחורבות ולרמץ העשן הוצאו גופות חרוכים של בני אדם שאי אפשר היה לזהותם. רבים היו בעיירה פליטי קרקוב שלא ידענו מי הם. 18 יהודים הובאו באותו יום לקבורה ואיש לא בכה את המתים ואיש לא התאבל עליהם, כנהוג בישראל. צרת הכלל הוסטה הצדה מפני צרת הפרט. כי הפולנים מצאו מיד שפה משותפת עם הכובשים, הלכו וגילו כל מרתף וכל מחבוא של חפצים וסחורות, לקחו להם מן הטוב והמובחר ועיני היהודים רואות וכלות. במרתפו של לייביש לרנר נמצאו חוץ מהסחורה שהיתה שייכת לו, גם ספריו וגם ארון

הספרים של הרב. משמצאו את אלה הדליקו הגויים מדורה ושרפו את כולם. ולאור המוקד חילקו את השלל.

אחרי כל אלה נתאספו „מנינים" מספר, עם התקדש יום הכפורים. כשאימת המות מרחפת עליהם, עמדו היהודים להתפלל „כל נדרי", בלבות שבורים ושטחו את תחינתם בפני רבון העולם שיצילם מכף עושקיהם. והנה נראה כמעט קט שהנה נשמעה תפלתם. לאחר התפלה פרצה השמועה, אם כי איש טרם ידע אי מזה באה, שרוסיה עומדת להכריז מלחמה על הגרמנים וקרובה השעה לפלישת הצבא הרוסי.

ביום הכפורים בשעה 10 בבקר נשמעו לפתע מטחי יריות. כשיצאנו בבהלה החוצה ראינו חיילים גרמנים סרותים על הארץ ויורים לעבר גבעת החול. לאחר שעות מספר נסוגו הגרמנים ולעיירה נכנס הצבא הפולני, ברובו חיל רוכבים וחיל תותחנים. נכנסו לעיירה מצד כביש זמושץ ויצאו ממנה לעבר כביש טומשוב. והנה ראינו כרכרה באה ובה קצינים פולנים גבוהים מהמטה הכללי. מובן שכל הנצבים קיבלו אותם בברכה לבבית וסוערת. אולם כשפנה אליהם ברוך אלי' ברודר ושאלם: „מה דעתכם האם עלינו להשאר בעיירה או לפנותה?" מבלי להקשיב לדבריו ענה הנשאל בציניות: „למה תברכו אותנו, מוטב שתברכו את היטלר..." מובן, שתשובה זו צيננה מיד את ההתלהבות והקהל חזר בפחי נפש לבתי התפלה, להמשיך בתפילותיו ובלבותיהם הם תוהים על תשובה משונה זו ועל המסתתר מאחוריה.

כשהתחלנו בתפילת מוסף, החזן היה ר' חיים אונציג, הרגשנו שמשהו מתחולל בחוץ. דרך החלון ראינו קבוצות סוסים מחיל הרוכבים העוברים במרוצה באין רוכב. ומיד נשמע שאון קולות ונראו קבוצות חיילים פולנים מתכתשות עם גרמנים בקרב פנים אל פנים. התפזרנו בבהלה לבתינו. והנה נשמע טרטור מנועים ולעיירה נכנסה פלוגה ממוכנת של צבא גרמני.

אחד הגרמנים התקרב לבית בו היה המנין וצעק פנימה: „היש כאן יהודים?" משלא נענה נעלם. אחרי דקות מספר התפוצץ במקום זה רמון שכנראה הונח על ידו. וההתפוצצות עוד העמיקה את הפחד בלבבות.

בשעה 4 אחה"צ כשהשתרר כבר השקט התגנבנו לרחוב. ראינו 2 זקיפים גרמנים ע"י ביתו של משה גרינבוים ששוטטו ברחוב אנה

ואנו. גגשנו אל האחד ושאלנוהו את השאלה שכל הזמן ניקרה במוחות כלנו: „האם נוכל להשאר בעיירה או שעלינו להמלט?" הוא לא ענה דבר. אז פנינו לחברו. זה ענה שעלינו לפנות את העיירה ומיד. וכל מי שחייו יקרים בעיניו, ימהר ויעשה כך עד השעה שש. לאחריה יפרוץ כאן הגיהנם, העיירה תיהפך על פניה ולא תשאר אבן על אבן. פרצה בהלה נוראה. כל אחד תפס את ילדיו ונמלט על נפשו מבלי לקחת דבר חוץ מבגדיו שעל גופו. ברחנו כלנו היערה.

רק הספקנו להסתתר, החלה הפגזה שהארץ רעדה במוסדותיה. אזנינו נחרשו מההתפוצצויות הבלתי פוסקות שארכו יממה תמימה. לאחר יומים החלה הפגזה בהפסקות. ולאחר שהסערה קמה לדממה ויצאנו מתוך היער מצאנו משני עברי הדרך שדה קטל ממש. הרוגים למאות משני הצדדים. גויות אדם הסתבכו והתערבבו בפגרי סוסים ופרות. הגשר החדש פוצץ והחורבן של העיירה היה שלם. עוד אנו תמהים על הצלתנו והגרמנים החלו לחטוף יהודים לשם קבורת הפגרים. הפולנים הסתובבו בכל מקום ועיניהם לשוד ולבז. הם גם לא מאסו במגפים שהורידו מרגלי החיילים הפולנים ההרוגים.

כשנכנס הצבא האדום נשמנו לרוחה. והגויים, פחד ה' נפל עליהם. מהם שהחזירו את הבזה בהצהירם בפיק ברכים, שהם חלילה לא לקחו דבר, אלא מצאו את כל אלה. ובנו, היהודים, קמה מיד רוח חדשה. האמנו שהנה באה המלחמה לקיצה וקרסנוברוד למודת הסבל והחרבן שוב אין לה אלא לקום ולהבנות מחדש.

אולם שמחתנו לא ארכה. מיד נודע שהצבא האדום יסוג ועיירתנו תחזור ותפול ביד הרשע. רבים מבני העיירה טענו, שאין לנו אלא להצטרף לצבא הנסוג. אחרים עמדו על כך שיש להשאר על המקום ויהי מה. בהושענה רבה בשעות הבוקר באו אלי מספר חברים: צבי שוך, משה הוז, יהושע באב"ד ופישל שלגל (כלם כאחד ניספו). הם החליטו להשאר במקום ובאו לשאול בעצתי. קשה היה לי ליעץ להם, כי אני עצמי עמדתי לנסוע לבית סבי אשר בטומשוב.

בבואי לטמושוב ראיתי שהעיר מתרוקנת. היהודים בהמוניהם היו נענים לחיילי הצבא הרוסי, שהלכו מבית לבית ושידלו את היהודים שיפנו את העיר יחד אתם. אחרי רבים להטות. בסופו של דבר עליתי גם

אני, עם כל המשפחה, על מכונית צבאית ונסענו לרוה רוסקה. כל כך הושפעתי מרעיון הנסיגה עם הצבא הרוסי, שנסיתי להשפיע גם על שני דודי, יצחק ומאיר פוקס שיסעו עמנו. הדבר היה בשמיני עצרת. הם ענו לי שאמנם לבם חרד לגורלם אם יפלו בידי הגרמנים, אולם ראשית, אם אין כאן פקוח נפש ממש, כיצד יחללו את החג? שנית, אי״ה במוצאי החג יסעו לרבי, לבלז וישאלו את פיו מה לעשות? גם אמי ניסתה להשפיע עליהם וגם היא העלתה חרס ונשארה אתם. נפרדנו מהם כשלבנו דוה כאילו ניבא לנו שהנה אנו נפרדים לנצח.

לאחר שכבר ישבנו מספר שבועות ברוה רוסקה, הופיע אלי יום אחד חברי צבי שוך ואמר לי, כשדמעות חונקות את קולו: „עלי לחזור אל משפחתי, ויהי מה. אמנם ברור לי שאני הולך לקראת מות בטוח. אולם כיצד אוכל להשאר כאן כשאשתי וילדי בידי הצורר. בלעדיהם אין לי חיים. עלי לחזור ויהיה גורלם גורלי״. וכך הלכו רבים, יקרים וטובים, מן ההצלה אל הפח, כי לא רצו בחיים בלי אהוביהם ויקיריהם ויחד אתם קידשו את שם עמם. הי״ד ותנצב״ה.

בנתיב היסורים

עברו שבועות והצטרפו לחדשים. היהודים שניצלו והגיעו לשטח הרוסי, הסתדרו והתאימו את עצמם לתנאי חייהם החדשים ומהם שחיו לא רע כלל וכלל. מ„הבית״ הגיעו בשורות איוב, עוד זה מדבר והנה זה בא ודבריו מרים מדברי קודמו. בכל זאת לא התיאשנו. התהלכנו כלנו מלאי געגועים „הביתה״ וחכינו לנס כי יבא ויחזירנו לחיק העיירה. והנה יום אחד צוו כל הפליטים להרשם ולקבל פספורטים סוביטיים. באנו במבוכה. אם נקבל את הנתינות הסוביטית הרי כאילו ויתרנו על נתינותנו הפולנית. כיצד איפוא נחזור למקומותינו בבא היום? רוב הפליטים סרבו איפוא למלא אחר הפקודה. השלטונות הסוביטיים ראו בדבר גם כפית טובה וגם הוכחת חוסר נאמנות למשטר. ובאמצע הקיץ נאסרו יום אחד כל הפליטים חסרי הפספורטים והוטענו בקרונות ונשלחו למעמקי רוסיה — רובם לסיביר. כ־100 איש, אנשים, נשים וטף, הוטענו בכל קרון והקרונות התטלטלו במשך שבועות במרחבי הארץ כשיושביהם גועים ממש בצמא, ברעב ובלכלוך.

לבסוף הגענו לשטחי יערות ופוזרנו בין מחנות לישובי יער שונים, ששכנו בחלק „הטיגה" במרחק של מאות קילומטרים מיישוב. תפקידנו היה, לברא את יערות העד ולנסר קרשים וחומר בנין עבור הממשלה.

נחלי דיו כבר נשפכו בתיאורים המזעזעים, על חיי אחינו הפליטים, שנקלעו כמוני ליערות עד של רוסיה הרחוקה. רבות כבר סופר על חיי התופת שהיו מנת חלקם במחנות הרכוז ומושבות העונשין של השלטון הסוביטי. לא אוסיף על אלה ולא אחזור ואספר על עבודת לא אנוש, שנאלצנו לעבוד ועל תנאי הרעב והזוהמה בהם חיינו. על הכפור העז השורר שם רוב ימות השנה, שהפך אותנו ברובנו, לבעלי מום, מפאת תנאי חיינו הבלתי אנושיים. לא אספר על אלה שבשעה שהצליחו להפיל את העצים, נגדעו גם הם ונפלו ולא הוסיפו קום. לא אחזור על כל הנוראות האלה. אזכיר רק את מיתתו המשונה של אברהם בן שמעון גרינבוים, שבאחד הימים הלך לאסוף ענפים למדורה כדי להחם את גופו. העמיק ללכת ביער ונעלם בתוך הטיגה.

רבות רבות עברו עלינו עד אותו יום בו עברנו בדרכנו הביתה את הגבול הפולני. והפולנים ערכו לנו „קבלת פנים חמה". עיפרו בעפר, ידו אבנים וגידפו אותנו.

חלום חיינו לחזור ולהפגש עם משפחותינו, שהשארנו מעבר זה, הפך למציאות של זועה שתלא הלשון לתארה. כל היישוב היהודי בפולין נח לפנינו חרב ושומם, כולו אפר וקברים. נשותינו וילדינו, אחינו ואחיותינו, אבותינו ואמהותינו טבוחים, שרופים, חנוקים ונרצחים ודמם זועק השמימה. והאדמה שחוללה מאנה להרגע.

ופולין המשוחררת חגגה את שחרורה ברצח יהודים, שנזרקו מקרונות הרכבת אגב קריאות: „האם כה רבים מהם עוד נשארו? הרי אין כלל להפטר מאומה זו!". בפרעות קלץ וקרקוב, במשטמה עזה נגדנו, חגגו את נצחונם ובאגרוף קפוץ המוכן להנתך עלינו.

אז ראינו לפנינו אך דרך אחת. דרך מחנות הרכוז בגרמניה ואוסטריה מצאה לה שארית הפליטה את דרכה לנתיבות העפלה. וכך הגענו אל חוף המולדת וכאן קבלונו אחים ואחיות שרצו בחיים, בחייהם ובחיינו אנו. הם שהורו לנו כיצד להכות שורש באדמת המולדת ולינוק ממנה לשד, להחיות את הגזע היהודי שכמעט ונגדע, שיעמיק שורש ויצמיח פארות חדשות וישלח ענפים אל על.

בחידוש חיינו במולדת, בהקמת דור חפשי, נמצא נוחם, לגופותינו שחוללו ונפגמו ולנשמותינו, שניסך בהן, במשך שנים, הרעל של היאוש והדכאון. והן עמדו בכל אלה מעונות, אולם גאות.

אחד מבני קרסנוברוד הח׳ פנחס דיאמנט בהיותו בבריגדה היהודית של הצבא הבריטי

ובדחילו ורחימו נזכור את משפחותינו הקדושות שהועלו עולה על מזבח קדוש השם של עם ישראל. ינוחו על משכבם בשלום וישבו בסתר עליון, כל נשמותיהם הקדושות של בני הקהלה הקדושה קרסנוברוד שע״י זמושץ אשר בפולין.

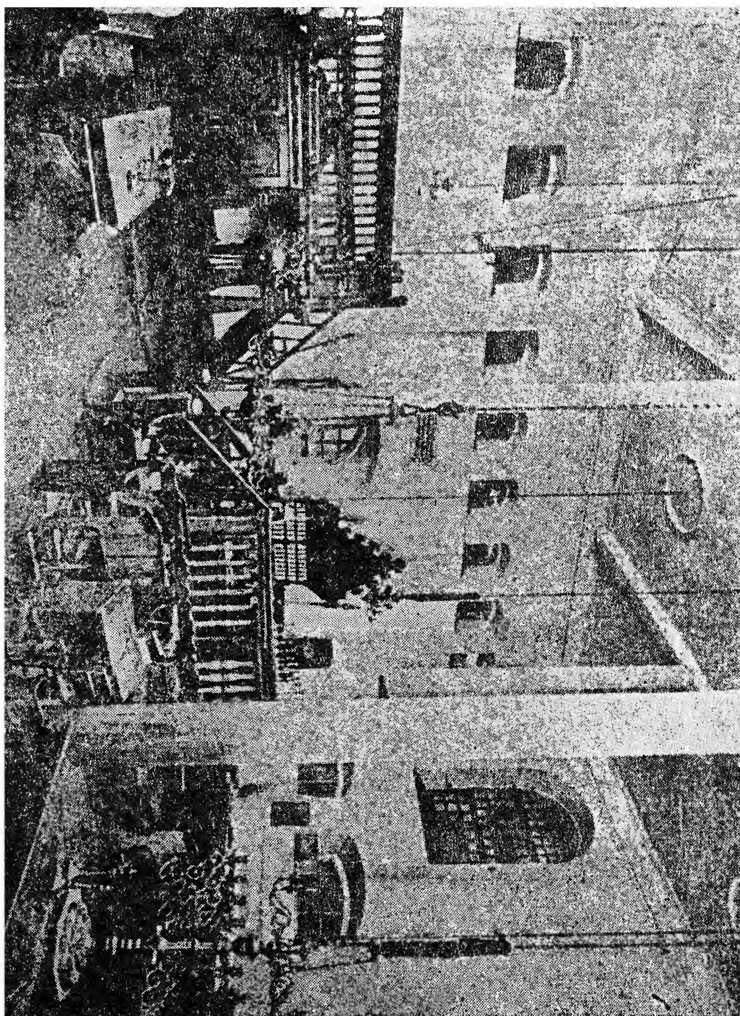
(חיפה) אליהו ריגר

אינג׳ ד. דוידוביץ
תל־אביב

ביה״כ בקרסנוברוד

בית־הכנסת של קהלת קרסנוברוד אשר בפלך לובלין, שייך לטיפוס בתי־הכנסת בעלי ארבעה עמודי־תווך, הנפוצים בכל רחבי פולין, למן סוף המאה ה־16 ועד תחילת המאה ה־19. הבית נבנה בסגנון הבארוקי והצטיין בחיצוניותו הנאה וביחוד בחלונותיו הרחבים בעלי קשת חצי־מעוגלת וכן בגג המנסרדי, הציורי שלו, בעל שתי קונדיגנציות

הערה: תצלומי בית־הכנסת בקרסנוברוד פורסמו במחקרו הנ״ל של פרופ. א. שישקו־בוהוש ונמסרו לנו באדיבותו של בעל־המאמר המהנדס ד. דוידוביץ.

(קמות). באולם התפלה רחב־הידים (13 x 14 מ׳ בערך) ראויים לציון ארבעת עמודי־העץ המעוגלים, הפשוטים למדי, שתמכו בתקרה השטוחה וחילקו את שטח הבית לתשעה שטחים שווים. בדומם לבית־הכנסת בוישגרוד, אין כאן התאמה בין התקופה בה נבנה הבית, (לפי המשוער הוקם בית־הכנסת בסוף המאה ה־17, כפי שמעידה על זאת הבימה שנבנתה בשנת 1680) לבין סגנון־הפנים. למעשה מעידים ארבעת העמודים של בית־הכנסת הזה רק על קשר מסורתי מסוים עם תקופת בתי הכנסת הראשונים בעלי ארבעת עמודי־התווך — ויש לראות בהם אולי מעין רמז לתקופה ההיא, הואיל ועמודים אלה אינם קשורים באופן אורגני עם בימת העץ היפה, שנבנתה אמנם ביניהם אך במרחק־מה מהם.

„שורת נקבים אשר בקיר המערבי משמשים קשר בין הפנים (כלומר, אולם התפלה) לבין עזרת־הנשים הנמצאת מעל ל„פוליש". חלק שני, דומה לנ"ל, של עזרת הנשים נמצא בקומת הקרקע, מצד הקיר הצפוני, ומשלים את חלל בית הכנסת. מלבד אלה נשתמר כאן יציע־עץ לילדים" [1]. רהיט מעין זה דוגמאותיו היפות נמצאו רק באילו בתי־כנסת בפולין הגדולה (כגון: פינצ׳וב, זאמושץ, וישוגרוד, גומבין, גריצה) ובביהכ"נ שמחוץ־לעיר בלבוב. למעשה, לא ברור עד היום, תפקידו של יציע זה בתוך אולם בית־הכנסת. גלוגר מתאר יציע כזה שבביהכ"נ הרנסנסי של זמושץ, בספרו „הבניה בעץ ומוצרי עץ בפולין הישנה" [2] — ומגדירו כ־ chorek , כלומר יציע־המקהלה הקטנה המיועד לילדי ה„חדרים" [3].

---

1) A. Szyszko-Bohusz, materialy do Architektury boznic w Polsce , קראקא 1926 עמ' 26

2) Z. Glogier, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce , ורשא 1907 עמ' 28

3) גם שישקו־בוהוש מזכיר במחקרו הנ"ל מיהלות כאלה בבתי־הכנסת אחרים המתוארים על־ידו.

בית־הכנסת דחוץ־לעיר בלבוב, שנתפרסם, בין השאר, בשל החרם אשר הוכרז בו לראשונה על החסידים, לפי החלטת הועד ד"ד ארצות ורבני המדינה משנת תפ"ב (1722) — נמצא יציע כזה והוא נזכר אמנם בחרם זה שהוכרז על־ידי ר׳ יעקב יהושע, בעל „פני יהושע" : „על החוטאים בתקיעת שופר ובכבוי נרות וכל העם

„רהיטי העץ, כגון השולחן הגדול, בעל קוי־סגנון זקופניים, „עמודי" המתפללים (השטנדרים") וכו' מצטיינים באופים האמנותי, העממי. רהיטים אחרים, כמו הבימה הגלופה בעץ וארון־הקודש הם יצירות בסגנון תקופת הבארוק"[4].

ועוד נזכיר כאן את כסא־אליהו בעל טימפנון־העץ, אשר גזרתו דומה מאד לזו שבכסא־אליהו בביהכ"נ בשברשין, את מנורת התנוכה בעלת שבעת־הקנים, עדינת הצורה, שנמצאה על־יד ארון הקודש, וכן שורת נברשות פליז („עכבישים") נאות, האופייניות לרוב בתי־הכנסיות העתיקים בפולין.

בית הכנסת נחרב על־ידי הפולשים הנאציים ולא נשאר ממנו כל שריד[5].

עמד והקשיב ברעדה לדברי הקללה ותינוקות של בית רבן, שהועמדו בשורות על היציע המערבי (ההדגשה שלי — ד. ד.) ענו אחריהם אמן בקול רם".
ע' מ. בלבן: לתולדות התנועה הפראנקית", חלק ראשון, תל־אביב, עמ' 65.

4) שישקו־בוהוש, במחקרו הנ"ל, עמ' 24.

אינג' ד. דווידוביץ

* * *

האיר לנו המזל והצלחנו לקבל תצלומים של בית הכנסת הישן, שעלה בלהבות בשנת 1915, במלחמת העולם הראשונה.

בקיר המערבי של ביהכ"נ היה חקוק התאריך התכ"ב 1661, כנראה שנת סיום הבנין. על עתיקותו העידו גם, הקירות העבים, החלונות שנקרעו בגובה רב, ממש תחת התקרה וכן גג הרעפים הכפול.

שתי עזרות נשים היו לבית הכנסת. האחת בצד מערב, בגובה, מעל עזרת הגברים והשניה למטה ליד הקיר הצפוני לפנים. במזרח, היו שני ארגזים גדולים, בנויים כשני מזבחות. במשך כל ימות השנה, היו הארגזים מכוסים ועל הארגז הימני עמדה מנורת הנחושת הגדולה. בערב יום הכפור היו מורידים את המכסים. בחול, שמילא את הארגזים, היו באי בית הכנסת תוקעים את נרות הנשמה הגדולים שהיו דולקים עד למוצאו של החג.

פנים הבנין היה מואר ע״י מנורות הנחושת הרבות, התלויות מן התקרה על שרשראות ארוכות, ליד ארבעת העמודים התומכים את הגג, ובאמצע הבית מעל ל„במה״. על הבמה היה השולחן ו„כסא של אליהו״. בפנה המערבית־דרומית התרוממה כעין גזוזטרא מגודרת אליה היו עולים במדריגות. המקום הזה היה קדוש לתינוקות של בית רבן, שיוכלו גם הם לראות את הנעשה, מבלי שהגדולים יסתירו אותו מעיניהם.

וכאן המקום להעלות את זכרו של החזן שהיה בזמנו המפורסם בעיירה, ר׳ שלמה. במשך שנים ארוכות הוזכר שמו ביראת כבוד והערכה. סיפרו עליו שכשהיה פותח בימים הנוראים ב„המלך״ היה מזדעזע הבנין כלו. אם אין זכרוני מטעני, נפטר ר׳ שלמה בשנת 1910. לאחריו היה לחזן ר׳ חיים ברגשטין.

בקיר המערבי של ביהכ״נ היה שקע עמוק, ששתי דלתות מזוגגות סגרו עליו, ובו בער „נר התמיד״. בפנה זו קשור מאורע מימי ילדותי. הייתי אז כבן 7 או 8 ומכיון שאבי היה אז בצבא הלכתי לבדי בערב יוה״כ להתפלל תפלת מנחה. והנה בצאתי מביהכ״נ, נדהמתי. ליד נר התמיד עמד יהודי עבדקן, בידו פרגול בעל שתי רצועות ארוכות ולפניו משתטחים יהודים, מפשילים את קפוטותיהם והזקן מצליף בהם. פחד גדול נפל עלי. משום מה נזכרתי באותו רגע בסיפורי הפחדים שסופרו ע״י חברי, על מתים הבאים להתפלל בחצות לביהכ״נ על לילין ורוחות השוכנים בעליה וכל העולה לשם אינו שב לעולם. כל עוד נפשי בי ברחתי הביתה. מאז נזהרתי לא להציץ לפינה זו.

זכורני שבמשך זמן רב לא נתן לנו הדבר מנוח. פעם קמנו ועשינו מעשה. באחד הימים בו היינו משוחררים מעולו של החדר, התאספני קבוצת ילדים והחלטנו לעלות לעלית הגג. אחזנו איש בידי השני לאחר שבדקנו שבע בדיקות את ציציותינו ובלבבות רועדים עלינו למעלה. מצאנו ערמות של „שמות״, של ספרים ומחזורים ושל תחינות שהצהיבו מיושן ומדמעות שנשפכו ע״י אמהות וסבתות מדורות שקדמו לנו.

א רינד

לדמותה
של
העיירה

עיירתי קרסנוברוד

עצום לאין ערוך הוא האסון שאירע ליהדות כלה וליהדות פולין בפרט. נכחדה והושמדה יהדות גדולה ועשירה ומפוארת, עשירה בחומר וברוח, בתורה ועבודה. נשמו מאין יושב ערים ועיירות, יישובים וכפרים. יהדות שלמה הלכה לעולמה ונשארו אך מתי מספר, שרידים בודדים, אודים עשנים אחרי שריפה גדולה אשר שרף ד׳, אחד בעיר ושניים במשפחה. גדול הכאב. ולמרות שעברו שלש עשרה שנה תמימות מאז הישמד עיירתנו קרסנוברוד ממאן הלב להרגע וממאן הפצע העמוק והצורב להגליד. על כן שמחתי להצעה לפרסם ספר על עיירתנו ולהנציח את קדושיה שמתו על קדוש השם, שנהרגו ונטבחו ונשרפו וטובעו ע״י הצורר הגדול והנורא שקם לנו אי פעם זר״י.

הנני איפוא ואתן את ידי להקמת המפעל החשוב הזה ואכתוב מספר דפים על ספר זה. ואני חוזר בדמיוני לימי ילדותי הברוכה ורואה את עצמי שוב מהלך ברחובות עיירתנו כשהיא עומדת על תלה וברחובותיה ושוקיה חיים יהודיים ערים ותוססים על המונם ושאונם. אזכור את עיירתנו כפי שהיתה על הטוב בה והיפה ולא אסתיר גם את הרע. ועשה אעשה את כל זאת תוך כאב עמוק ושברון לב, כי איני יכול בשום אופן לשכוח אף לרגע אחד, שכל זה היה ואיננו עוד. כי לאחר שבעת מדורי הגיהנום של רעב ודכוי, של יסורי נפש ויסורי גוף, הלכה לעולמה שארית עיירתי קרסנוברוד ביום המר והנמהר יום ט״ו חשון תש״ב.

בין קודש לחול

אתחיל בתאור החיים בעיירה בששת ימי המעשה וביום השבת הבא לאחריהם. בימי החול היה השמש מעיר את הצבור בבוקר השכם „לעבודת הבורא״. מיד היו נפתחים תריסים ודלתות ומהן היו יוצאים אברכים וקשישים וכלם ממהרים לבית הכנסת לתפילת שחרית. אחרי התפילה היו פונים איש איש לדרכו. מי שנשאר בבית המדרש ללמוד ומי שפנה לעסקו. בעלי החנויות פתחו את חנויותיהם וישבו לפתחן

לצפות לקונה. רובם ציפו לשוא במשך רוב ימות השבוע ועיניהם היו נשואות ליום היריד, יום בו היו אכרי הסביבה מכניסים מכל צד ועבר את כל תוצרתם. ביום זה היה על כל יהודי להרבות בעסק כדי להתפרנס בשאר ימות השבוע, בהם לא נראה כמעט קונה בשוק. סוחרי העצים היו נפטרים מיד לאחר תפילת שחרית ויוצאים ליערות, בהם היו עוסקים עד שקיעת החמה וחוזרים לבתיהם ללון. וכן היו מתפזרים לכפרי הסביבה ה„דורפסגייער" — יהודים שהיו חודרים לכל משק ולכל פנה נדחת והיו קונים את כל הבא ליד — מצמר ועד כור תבואה ועד עגל מפוטם הכשר לשחיטה.

בעלי המלאכה היו הולכים איש איש לסדנתו. החייט למחטו ומגהצו, הסנדלר למרצעו ופטישו, הרעפן (דאך באשלעגער) לרעפיו והטפסן לבנינו. וכך עמלו כל הימים. ומי שהוציא פרנסתו בעושר ובכבוד ומי בזיעה ועבודה מפרכת ורק כדי „לחם לפי הטף". אך עם בוא הערב היו פוסקים ממלאכתם וכלם היו מתכנסים בבתי המדרש ובתי הכנסת למנחה ומעריב. אחרי תפילת מעריב היו אחדים לומדים פרק משניות. הרוב היו פונים לשיחה על „פוליטיק", ליד התנור. העתון היה מגיע לעיירתנו ביום השני או השלישי להופעתו והיו אנשים שקראו בו והיו בקיאים בשבילי הפוליטיקה כבשבילי דנהרדעא. וכשעייפו מ„פוליטיק" היו עוברים לסתם רכילות כגון: מי עומד להתעשר ומי חלילה עומד לרדת מנכסיו. ואם הוחלט ליד התנור שפלוני עומד „לרדת" לא הועיל לו דבר, גם אם הצליח במסחרו והרויח ממון קורח. וכך היו מבלים עד שעה מאוחרת.

פנים אחרות לבשה העיירה עם בוא השבת. כבר ביום ששי בצהרים החלה התכונה. לאט לאט החלה העיירה פושטת את פני החול. החלו סובבים בבתים ב"כ כל מיני מוסדות: תקון ספרים, לינת הצדק, הכנסת אורחים וכו', כדי להריק את הקופסאות. גם אשה צנועה אחת, מערת העני אשת לייבוש כהן הצטיינה בכך, שאספה וחלקה לעניים חלות וכל מיני מעדנים, בכל ערב שבת. יהי זכרה ברוך. עוד טרם גמרו אלה את מלאכתם והנה נשמע פעמונו של הבלן, שבית המרחץ מוסק ובית הזיעה מוכן לקבל את באיו. והמרחץ, עליכם לדעת, לא היה מוסק בסולר או בחשמל, שהיה אז רק בערים הגדולות. היו מסיקים

אותו פשוט בעצים. בפנת בית הזיעה היו מתחממות אבנים עד היותן אדומות ולבנות חליפות מרב חום. ועליהן היו שופכים דליי מים שהיו הופכים בין רגע לענני הבל, והיו עולים מעלה מעלה. ו„עמך" שהתפרקדו על המדרגות הזיעו ונאנחו ונאנקו מרוב תענוג.

מבית המרחץ היו יוצאים מיוזעים ואדומים כסלקים והיו ממהרים לרוץ ולהתלבש לכבוד שבת. ובעקבותיהם היה בא השמש ומכריז שהגיעה שעת הדלקת הנרות. אז היתה מתחילה התרוצצות. דוקא ברגע זה נזכרה עקרת בית זו או אחרת, ששכחה משהו להשלמת השבת, והיתה רצה כחץ מקשת, לחפש חנות שטרם הגיפה דלתה. ובפנים החנות החנוני כולו פקעת עצבים. אימת השבת עליו ולבו נוקפו שמא יאחר ויחללנה וגם קשה לוותר על קונה. אמנם הריוח שוה פרוטה אולם פרוטה לפרוטה מצטרפת. אחת תקוותו שהיושב במרומים רואה ללב ויסלח. עמך ישראל צריכים פרנסה וזו קשה כקריעת ים סוף.

לבסוף השלך הס בעיירה. מן הבתים מציצים נרות השבת והעם כולו בבית הכנסת מקבלים את השבת. מהחלונות בוקעת שירת „לכה דודי" של החזן ועונה לעומתו שאון ההמון. ולאחר התפילה הולכים המתפללים בניחותא הביתה קבוצות קבוצות, ההולכות ומתפזרות בפנות הרחוב, אגב ברכת שבת קולנית. כל איש בא לביתו פותח ב„שבת שלום" וב„שלום עליכם" ויושב לסעודה הדשנה שהוכנה מבעוד יום. ועד שעה מאוחרת הומה הרחוב מהזמירות הבוקעות מבתי היהודים.

בשבת עם השכמה היו הזריזים מקדימים למקוה ומשם היו הולכים למנין הראשון לבית הכנסת. מהם היו „מבינים" ו„יודעי נגן" שנשמתם היתרה לא הסתפקה „בבעל תפילה" אחד בלבד. אלא שהיו מבקרים במספר בתי כנסת „לשמוע אל הרינה". ומהם שהקדימו ולמדו שעור בתלמוד או משניות לפני תפילתם עם המנין השני.

אחרי התפילה היו הולכים לסעודה שניה עם הפשטידה והחמין. לאחריה היו הקשישים שוכבים לנוח את מנוחת השבת והצעירים היו יוצאים ל„עונג שבת" שלהם. בימי החורף היו מתאספים במועדוני נוער לשיחה ופעולה חברותית. בימי הקיץ היו מקיימים את „הפעולות" על הדשא ובצל אילנות של היערות בסביבה, שלשם היו יוצאים לטיולים ארוכים וקצרים. היערות בסביבתנו היו ל„שם דבר" ושמעם הגיע למרחוק.

ובימי הקיץ היו קייטנים למאות באים ליער ומתישבים בקייטנות ובפנסיונים שנבנו למענם. חוץ מבעלי הפנסיונים היו גם תושבי עיירתנו מתפרנסים מהם, בהספקת מזון ועבודות שרות לפנסיונים אלה.

בפנסיון אצל איטשע ראט. במרכז הרב מראזדיטיץ עם בני קרסנוברוד; משה דימנט, א. רינד, ב. סושטצ׳ק, ש. ברודר, צ. ברודר. מלמטה ילדי קרסנוברוד.

על כל אלה היה עוד ענין אחד שעמד „ברומו של עולם" בשבת — זה היה ענין העירוב. היה אצלנו בעיירה יהודי, ר׳ שמואל זיינוויל מלמד ז"ל שקבל על עצמו את השמירה על העירוב במסירות ובעסק גדול. אמנם הרב דמתא עמד והתקין את העירוב כדת וכדין, אולם ר׳ שמואל זיינוויל ז"ל לא סמך על כך והיה סובב על פרורי העיר וסביבותיה, לבדוק את העירוב מדי שבת בשבתו. ולא זו בלבד שהיה בודק את העירוב בערב שבת, אלא היה חוזר ובודקו בשבת עם השכמה, שמא אירע לו דבר במשך הלילה. מענין לציין שיהודי זה שהיה כה

מחמיר במצות „עירובין" היה לפעמים מקל במצוות אחרות. ואם בשבתות היה בודק את הערוב, ביום כפורים שהוא „שבת שבתון" לא כל שכן. ביחד עם זה, כשהיה יודע אדם שהוא חלוש בטבעו, או שהיה חולה, היה כופה עליו שיפר את הצום ולא היה מש ממנו עד שאכל.

ואם חלילה בדק ר' שמואל זיינוויל ומצא שקרה משהו לעירוב, לא נח ולא שקט עד שהיה מודיע בכל בתי המדרשות ובתי הכנסיות והמנינים, שהעירוב נקרע ואין לשאת חפץ מרשות לרשות. אז היו האבות הולכים לבתיהם אחרי התפילה כשהם עטופים בטליותיהם. בעיקר נהנו מ„ענין" זה הילדים שהלכו הביתה „בעסק גדול", כשהם מקושטים שעוני זהב וקופסאות ההרחה בכיסיהם ומטפחות האף הגדולות קשורות על צואריהם.

לעומת התענוגות שבאו בעטיה של מצוה זו ,היה לפעמים על הילדים לסבול ממצוות אחרות הכרוכות בשבת. זוכרני שעוד ביום ששי אחה"צ היה אבי ז"ל מתחיל להציק לנו שנעבור על סדרת השבוע. וכן היה נוהג, כרבים בעיירתנו, לא לדבר דברי חול בשבת. והיה עלינו להבין לרצונו ברמז או בחצאי מילים „בלשון קודש". ומי שלא תפס את הרמז, מיד היה מתכבד במבט שעצמותיו רחפו מפחד ואימה.

פרקי הווי

בימי ילדותי היה בית ספר ראוי לשמו, „בבל יראה" בקרסנוברוד. ותינוקות של בית רבן היו מבקרים בחדרים, כשל ר' שמואל זיינוויל או ר' בונים מלמד. כוה כן זה חדרים צרים, מלוכלכים ומחניקים — ממש ד' על ד'. בחדרים אלה היינו מבלים ימים תמימים וגם ערבים, כשפחד הרצועה אינו מרפה מאתנו אף לרגע. כמה כלתה אז הנפש לקצת אויר צח. אולם כשהעז מי מאתנו לחמוק החוצה ולשהות שם יתר על המידה היה זוכה לקבלת פנים „חמה" של הרצועה. אם כי יש להודות שחדרים צפופים ומחניקים אלה הוציאו מקרבם גם גדולים בתורה וחכמה וגאונים לתורה ולמצוה. היו גם חדרים אחרים, היה למשל חדר לאידיש, של ר' יואל לרר, כלומר חרץ מתורה למדו שם כתוב וקרוא בשפה זו. אולם ההבדל היה רק בתכנית. מבחינת התנאים לא היה התדר של ר' יואל לערער־הנדלסמן שונה מאחרים בצפיפותו ולכלוכו. עד שקם ר' ברוך יעקאלעס (גליסטמן) ופתח חדר מודרני בו למדו בשיטה חדשה. הוא עצמו היה גם בעל דקדוק ולמדנו לכתוב עברית.

לאחר שבגרתי עברתי ללמוד בבית המדרש. מיד קבלתי עלי תפקיד של עסקן במקצת. נכנסתי לחברת „תקון ספרים" ומדי ערב שבת הייתי סובב על הבתים לאסוף תרומות, גם בשביל „לינת הצדק" וחברת „גמילות חסדים". ע"י הביקור בבתים ראיתי בעיני את העם בתוכו חייתי, על נשיהם וטפם. וראיתי אותם בפיסם בעיקר. היה מי שנתן בקלות וביד נדיבה וגם היתה לו היכולת. אולם בעיקר נגעו ללבי אלה שקשה היה להם לתת ותשאר בשרם בשניהם ונתנו כי לא רצו לפרוש מן הציבור. וכיצד אין נותנים ? ובפרט לשם מצוה. כדאי לציין שנדבנות זו — התכונה המיוחדת לבני קרסנוברוד ליותה אותם גם בעלותם למולדת. כבר באספת האבל הראשונה שנערכה בחיפה בביתכ"נ „נצח ישראל" ביום 6.11.49 נוסדה „קופת גמילת החסדים ע"ש קדושי קרסנוברוד" התומכת עד היום בכשבעים איש מבני עירתנו בצורות שונות.

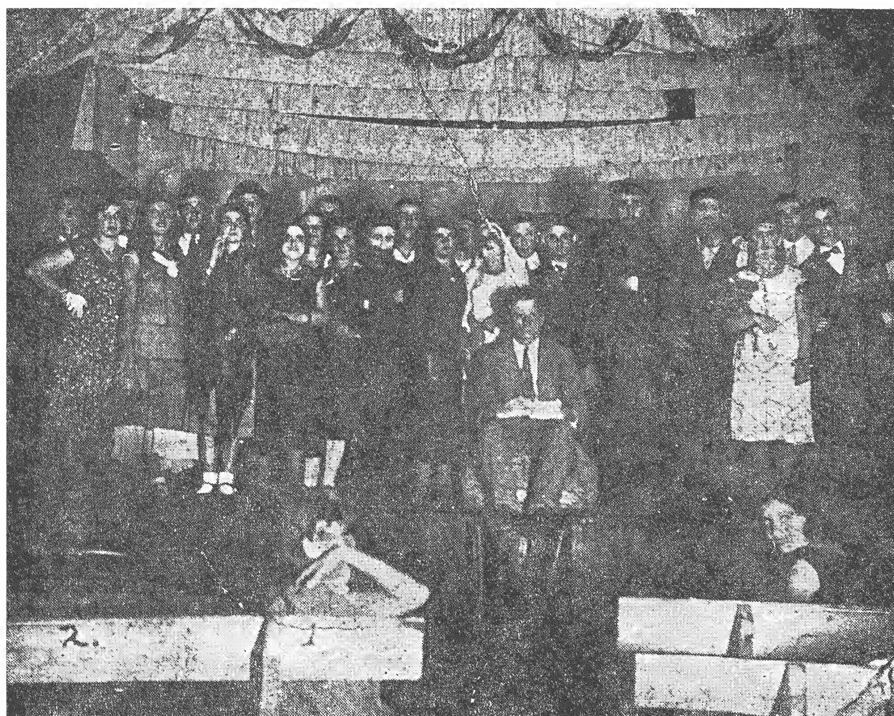
ומי שזוכר את הכנסת האורחים של ר' משה גרינבוים — „קאטשר" כפי שנהגו לקרוא לו בעירה. תמיד היה ביתו מלא אורחים שאכלו ולנו אצלו. גם בחורי בית המדרש היו נכנסים אליו לחטוף משהו להיטיב את לבם כי ביתו היה קרוב לבית המדרש.

רוחות חדשות

אחרי מלחמת העולם הראשונה החלו מנשבות בעיירה רוחות חדשות. הוחל לטפל בהקמת ספריה עממית. הדבר התקבל בהתלהבות בעיקר ע"י הנוער, שעד אז גם לא ידע טעמו של ספר מחוץ לספרי הקודש. הספריה קמה וספרי ההשכלה החלו דוחקים את הגמרא, או לכל היותר, החלו לדור אתה בכפיפה אחת על מדפי הספרים. הופיעו ספרי דובנוב וגרץ וספרי מנדלי ופרישמן. נפתח חדר קריאה ומועדון שהיה מלא ערב ערב מפה לפה, נוער ומבוגרים, צמאי תרבות. במשך הזמן נוסד גם חוג דרמטי בראשותו של אשר הנדלסמן ויהושע באב"ד.
בראש כל מוסדות התרבות הועמד ועד בן 11 איש. לועד הראשון נבחרו :

1. גיטל (טנצר) בורג	יו"ר (נמצאת בארץ)
2. יהושע באב"ד	סגן יו"ר
3. יעקב זימרמן	מזכיר
4. יהושע גורטלר	סגן מזכיר

5. יהושע שנור	גזבר
6. ראובן קרמר	סגן גזבר
7. אברהם בורג	חבר ועד (נמצא בארץ)
8. שמואלקע גורטלר	ספרן (נמצא בארץ)
9. משהק'ע קאם	סגן ספרן
10. חיים לייב גרמאנהוז	חבר ועד (בארגנטינה)
11. יעקב פאפיער	חבר ועד

החוג הדרמטי בקרסנוברוד באחת ההצגות, במרכז יהושע באב"ד

אותה רוח חדשה שחדרה לעיירתנו, הביאה אתה גם את הדי חיי הצבור בעיר הגדולה ואת התפלגותו למפלגות. מיד נוצרו מפלגות גם אצלנו. נוסד סניף של אגו"י ובראשו ר' חיים אונציג וברוך אלי' ברודר הי"ד. וכן נוסד „המזרחי" ובראשו ר' ישראל באב"ד ולעזקי גורטלר הי"ד וגם יבדל לחיים ר' שרגא פרומרמן הנמצא אתנו בארץ. נוסדה מפלגת „פועלי ציון" ובראשה יהושע גורטלר, צבי אריה בריקס, שלום אהרן רנדלר ויהושע באב"ד. נוסדה אגודת הנוער „פרייהייט" עם זאב גורטלר בראשה, בנו של יעקב ז"ל, מלכה שלגל ויבדלו לחיים, שלמה באב"ד (הנמצא בארץ) שמעון קופיעץ ויהושע גריא (הנמצא באמריקה). נוסדה גם מפלגת ציונים כלליים ובראשה יעקב זומרמן ז"ל ומנדל פרבר הי"ד ויבדלו לחיים אליהו דימנד ואליעזר גורטלר הנמצאים שניהם בארץ. נוסדה גם אגודת החלוץ. מהם נסעו להכשרה ומי מהם שזכה עלה. מאלה שלא זכו אזכיר את: אליעזר ליבל, בלומה טנצר, יוסיל קופיעץ, שמחה ברודר, שמואל יוסף ענטנר, דבורה לנגר, זאב גורטלר, וייטה מרגלית, הי"ד, שהנאצים השמידום בזמנים שונים, מי במוקדם ומי במאוחר. נוסדה גם מפלגת „הבונד" עם יהושע שנור, ראובן קרמר ויעקב גייסטאט הי"ד ויבדל לחיים יהושע פוקס, הנמצא באמריקה. וגם מפלגה קומוניסטית עם יעקב קרמר, אהרן רפר וגם יעקב שנוו הנמצא בפולין עד היום הזה.

הרוח החדשה הביאה גם את הדי הגאולה בכנפיה ואת שליחיה ההולכים לפניה — את הקה"ק וקרן היסוד. בהיותי שייך לחוג זה הרגשתי על בשרי, עד כמה לא היו הדברים קלים ופשוטים. בתחילה, קפץ עלינו רוגזם של ההורים שראו בנו „דוחקי קץ". את שרש הרע ראו בספריה, ימח שמה, והחלו להפריע בהקמתה. נמצא מי שלחש על אזני השלטונות „שלא כדאי להניחנו". ומעשה שטן גרם שמצאו אוזן קשבת והספריה היתה בכל רע. אולם הקב"ה הקדים רפואה למכה. היה מעשה באותו זמן פרצה מחלוקת בעיירה בקשר לבחירת רב. כי עד אותו זמן היה בעיירה דיין בלבד. מיד נפלגה העיירה לשני ראשים. האחד ובראשו ר' אליהו זימרמן רצה ברב אחד וחלק מאנשי שלומנו — חסידי גור וראדזין שמו עיניהם ברב אחר. והמחלוקת הלכה והחריפה ופרצה מבית המדרש לרחוב ומשם לבתים, בצעקות וחרופים וגדופים. צד אחד פסל את שחיטת השוחטים מהצד השני והעיר היתה כמרקחה. ובינתיים הסיחו את דעתם

גם מהנוער וגם מהציונות, כי ראשי המדברים היו נתונים ראשם ורובם בענין בחירת הרב. ובינתיים קמה הספריה וכל מוסדות התרבות. הנוער התקדם במדה כזו שהיה לפלא בעיני שליחי המרכז, שנזדמנו לעיירתנו.

סופה של אותה מחלוקת היתה, שכאשר הגיעו הדברים לאכילת קורצא והסטרוסטה ושוטריו גם הם הפכו ל„צד", והיו שמים את אכפם פעם על צד זה ופעם על הצד השני, התפכחו גם הנלהבים ביותר וראו את חלול השם שגרמו לו. ואז הסכימו הצדדים למסור את הענין לדין תורה בפני אחד מגדולי הדור, הוא הרה"ג מטרנוב ר' מאיר אריך זצ"ל. הוא זי"ע פסק ש„אחרי רבים להטות". אותו רב שהרוב רוצה בו ילקח אחר כבוד וישב על כסא הרבנות ואת השני יש לפייס במתנת כסף. כך זכתה עיירתנו גם לרב, גם לשלום בית וגם למוסדות תרבות ומועדון ציוני. אם כי שנים על שנים סבלנו אנו הציונים מהאדוקים מורדי האור. גם כשהיינו כבר „חלוצים" ויצאנו להכשרה. עבדנו אז במנסרה. אולם היינו קשורים באלפי נימים עם הבית ועם היהדות שעל ברכיה גדלנו.

קבוצת פעילי התנועה הציונית

התודה החדשה העסיקה את מוחותינו ולבבותינו אולם לא יכולנו להנתק מן העבר וצמאנו לדבר תורה. הייננו נוהגים איפוא „לקפוץ" לבית המדרש „לחטוף" דף גמרא או פרק משניות. ותמיד נתקלנו בפנים זעומות של האדוקים. עד שקמו עלינו יום אחד וגרשונו מבית המדרש. הדבר השפיע על חלק מאתנו שפסקו מלבוא.

ועוד היה מעשה. בשנת 1927 החליט הנוער הציוני לערוך נשף פורים עם שוק לטובת הקה"ל. אחדים מבין ההורים האדוקים כר' משה לייב בורג, ר' משה'לי סופר ור' שמואל גורטלר החליטו להפריע בעדנו. ופרץ ריב בין האבות והבנים. ולבסוף פרצו ההורים לאולם והחלו לרקוד רקודים חסידיים. לא נכנענו ואחרי צרות צרורות עלה בידינו להפטר מהם. הנשף התקיים והשוק הצליח מאד והכניס סכום יפה לטובת הקה"ק.

עברו שנים עד שנפתחו הלבבות והקרח נשבר. רבים מהצעירים עלו ארצה וההורים החלו לקבל מכתבים מבניהם. ואחרי שנפתחו הלבבות נפתחו גם הבתים בפני הקופסא הכחולה וזו שכנה כבוד בבתים רבים ליד קופסת רמבעה"נ ו„מתן בסתר". ולבסוף ספרו לי שקערת הקה"ק הופיע בערב יום כפור בעזרת בית המדרש, ממנו גרשונו לפני

יושה עגל

מפי ר' משה סופר, שאת שמו אני מזכיר בפרק אחר, שמעתי פעם מעשה, ששמש כנראה נושא למחזהו של י. זינגר בשם זה. ומעשה שהיה כך היה:

היה בעירנו קרסנוברוד, בחור מוזר ושמו יוסף. חשבוהו לשוטה, מפני שלא ידע לדבר כהלכה והיה עונה על כל שאלה, הן או לאו ותו לא. כנוהו „יאשע קאלב". תושבי העיר היו מנצלים אותו לכל עבודה או שליחות והיו נותנים לו פרוטות שכר טרחה. והוא לא היה מואס, לא בעבודה ולא בפרוטה. ע"פ רוב היה נמצא בבית הקברות, כי שם היה הקברן מעסיק אותו בחציבת קברים והיה נותן לו ללון ביתו ופרוסת לחם עם תה, שכר עבודתו. לימים למד „יושה עגל" אצל אותו ר' משה'לע סופר לכתוב תפילין ומזוזות, אולם לא התמיד בעבודתו והמשיך לעסוק גם בעבודות ארעי ולהסתופף בקרבת בית העלמין. וכשגרשהו הקברן מביתו לן בבית המדרש. כך חי לו יושה עזוב ומוזנח ומוכתר בכתר „שוטה העיירה".

והיה מעשה ופרצה מגפה בעיירה. החלו בני העיר חוזרים בתשובה ומפשפשים במעשיהם. וכן נתנו עיניהם ב„יושה עגל" שהוא יתום וכדי לחלות את פני המשחית, לקחוהו אחר כבוד והשיאוהו לבת הקברן שהיה אלמן ובתו יתומה. העמידו חופה בבית הקברות וערכו חתונה כדת, ועשירי העיר נדבו מתנות דרשה לזוג הצעיר והעיר צהלה ושמחה, כי בינתיים פסקה המגפה. לאחר זמן נעלם „יושה עגל" ולא נודע לאן. היו שאמרו שהלך עם „המסיונרים" והיו שאמרו שהאכרים הרגוהו, כשמצאו אותו לבד בשדה. לא עברו ימים ויושה עגל נשכח כמת מלב.

והנה הגיעה שמועה לעיירה, שחתנו של הרבי מזשינעוו, ר' משה חיים קמינר נעלם מביתו זמן קצר אחר חתונתו עם בת הרבי. היה הדבר לשיחה זמן מה והעסיק את לבות האנשים, עד שגם הוא נשכח. לאחר שנה או שנתיים כשר' משה חיים קמינר חזר לביתו, קבל אותו הרב מזשינעוו בשמחה גדולה ועשה משתה גדול, אליו הזמין את כל ידידיו ומכבדיו הרבים. המשתה נערך ברב פאר בביתו של הרבי מבלז שהיה גיסו של הרבי מזשינעוו. ובביתו של הרבי מבלז היו אותה שעה מחסידיו, מבני קרסנוברוד והם: ר' משה'לי סופר, ר' מענדיל פוקס, אלחנן ואלי' שוסטר ובריש גרינבוים. ומכיון שהיו שם הוזמנו גם הם אל המשתה. וכטוב לב העם ביין כשהוצג בפני הקהל החתן דנן, רואים בני קרסנוברוד שאותו משה חיים קמינר אינו אלא „יושה עגל" בן עיירתם. מיד קם ר' אלי' שוסטר וסטר לו לחתן על פניו סטירת לחי מצלצלת, ותהי מהומה ומבוכה. אנשי קרסנוברוד צעקו שהחתן אינו חתן ואינו משה חיים קמינר אלא „יאשע עגל" והוא בעלה של בת הקברן מעירם קרסנוברוד. בני זשינעוו רצו לקרעם כדג. היתכן? עלילה כזו? ועל חתנו של הרבי שלהם? והוא „יושה עגל" עצמו, מילא את פיו מים ולא הוציא הגה. מיד התפלגו הנוכחים לכאן ולכאן והמהומה היתה רבה וכדי בזיון וקצף. לבסוף הוחלט להביא את הדבר לדין תורה בפני בית דין של רבנים מוסמכים וגדולי תורה. ור' משה'לי סופר והקברן מקרסנוברוד עם בתו העגונה הופיעו בפני בית הדין והרצו את טענותיהם, שהם מכירים בו את „יושה עגל", שגדל ונתחנך בעיירה ונשא ביום פלוני את בתו של הקברן. לעומתם טענו הרבי מזשינעוו וחסידיו, שראשית, נתן ר' משה חיים קמינר בחזרו לבת הרבי סימנים שבין איש לאשתו. ולרבי אמר בפירוש באיזה דף למדו בלילה לפני היעלמו ובאיזה ענין

עמדו אז. אין זאת כי משה חיים קמינר הוא. והיו דברי הגיון לצד זה וגם לצד המתנגד. ודין התורה נמשך חדשים על חדשים, עד שפסק את דינו. לשמוע פסק דין זה באו אלפי אנשים מכל הסביבה, כי הדבר התפרסם והסקרנות היתה גדולה מאוד. בית הדין פסק שעליו, על „יושה עגל", הוא משה חיים קמינר, לתת גט פיטורין לשתי נשיו ואחרי כן רשאי הוא לשאת את זו שנראית לו יותר. וזהו סוף המעשה שהסעיר בשעתו את הלבבות ואת הרוחות ומצא את תיקונו בספרות ואפילו לתיאטרון הגיע.

(חיפה) **אפרים לוכפלד**

התחיה הצבורית בקרסנוברוד.

הדבר היה לאחר מלחמת העולם הראשונה, וגם לאחר מלחמת פולין עם חיילות הבולשביקים, היינו בשנת 1920. כהבקיע השחר לאחר ליל אפלה, כן התעוררו החיים החברתיים בעיירתנו. הורגש כעין שנוי במזג האויר הצבורי. והנוער כאילו המתין לרגע המתאים, לפרוץ את „ד׳ האמות״ בהם היה סגור עד הנה. ומיד נמצאו גם אנשים בעלי שאר רוח, שעמדו בראש הפעולה הצבורית כמו: לייבקה קופיץ, יוסף לם וחיים וישראל באב״ד (כלם נספו בידי הצורר). הם הזעיקו את כל שוחרי התרבות לאספה כללית ובה הוחלט להקים ספריה ע״ש ד״ר אטינגר. אולם אלה שנענו היו המעטים. רוח אביב העם טרם חדר לשכבות הרחבות של הצבור שניחא היה להם בחיי ההסגר בד׳ אמות של ההלכה. ואלה הרימו ראש והחלו לרמוז פה ושם, גם ברשות המקומית וגם ברשות המחוזית, שאלה „מבלי העולם״, שחשקה נפשם ב„חידושים״, יש להתיחס אלהים בזהירות.... בבחינת „כבדהו וחשדהו״ וד״ל. ואמנם היטתה הרשות אזנה להם וענין הספריה לא הסתיע באותו זמן. ייתכן ששוחרי הספריה עוד טרם עמדו בעצמם על גודל כחם ולא העזו להמרות את פי אבותיהם ורבותיהם, שבין החשוכים נמנו. אולם לא עבר זמן רב ו„הגדיים שנעשו תיישים״ בתוך אותה תקופת „בין הזמנים״, חיזקו את שורות שוחרי ההשכלה והמלחמה פרצה ביתר שאת. אז נבחרה גם ועדה לפעולות תרבות, אמנם במחתרת. לועדה נכנסו החבר׳ה: יהושע באב״ד, יהושע גורטלר, שלום אהרן רנדלר, יעקב צימרמן, יהושע שנור, יוסף פינגולד, הרש ליבל בריקס, ראובן קרמר ז״ל ויבדלו לחיים, גיטל טנצר, שמואלקע גורטלר, ואברהם בורג. בחשאי התחלנו לקנות ספרים. אז גם פנינו לרשות בבקשת רשיון להקמת ספרית „תרבות״. מסרנו שמות 10 חברים כאחראים. מכל עשרת החברים נשארו בחיים רק חברתנו היקרה גיטל טענצער (בוריק), אברהם בורק ושמואל גורטלר.

באותו זמן פרצה בעיירה מחלוקת בקשר עם בחירות רבניב. וכשנשאל יו״ר ועד הקהלה לחוות דעתו על עשרת האחראים, לא התפנה לחקור פשר הדבר, אלא חיוה את דעתו בחיוב, כי כולם היו בתורים מהוגנים בתכלית. לימים כשנודע לו שורש דבר, ש„בספריה״ הכתוב

מדבר, בה ירעילו את נפשותיהם הרכות של בני הנוער, בספרי מינות ר״ל, הזעיק כל מלכי מזרח ומערב כדי לחבל ולהפריע. אולם אנו התקדמנו על אף הכל, אם כי היה עלינו לעשות את מעשינו בהסתר. אולם „עוף השמים הוליך את הקול״ ונודע לרשות, שהקדמנו „נעשה לנשמע״ והחלה פרשת חיפושים. הספריה היתה מפוזרת. חלק מן הספרים היו בביתי והשאר בביתו של חברנו היקר והבלתי נשכח יהושע באב״ד ז״ל. חבר אחר, פייבל פרימרמן, ששימש באותו זמן עוזר למפקח (סולטיס), הטעה את השוטרים, והובילם לבתי יהודים בעלי שמות דומים. מובן מאליו שאצלם לא נמצא דבר והשוטרים חזרו בפחי נפש, מלאי חימה על „המלשינים״ ועל חוצפתם היהודית „לבלבל סתם את המוח״ ולעשותם לצחוק. וכך ניצלה הספריה מהרס ואנו מצרות צרורות. אולם הבנו שאין זו דרך. מי לידינו יתקע שתמיד יעמוד לנו המזל? ואמנם ראינו את עצמנו „שלוחי מצוה״, אולם הסיכון היה רב. והנכס הצבורי שנמסר לידינו היה יקר מדי בעינינו, מכדי שנעיז לסכנו. העברנו איפוא את כל הכבודה לחנות גיסו של חברנו אברהם בורג, הרש מוזס. וזמן רב נמשכה פעולתנו התרבותית שם, עד בא היום הגדול, בו קבלנו את הרשיון לפתוח מוסד של „תרבות״ בעיירה. אין לתאר את שמחתנו למראה נצחוננו זה. ממש הרגשנו את עצמנו כפורצי חומה עתיקת יומין, שסגרה עלינו עד הנה.

לאחר שוך שמחתנו כשהתחלנו לעסוק בהקמת המוסד ממש, נוכחנו לדעת שעוד רבה הדרך לפנינו. איש לא רצה להשכיר לנו דירה. עד שנמצא מי שהוא שאמנם לא היה מן הצעירים ביותר, את שמו כבר הזכרתי לעיל, הוא יוסף לם. לאחר מו״מ ממושך הסכים להקצות לנו מקום בביתו. וכל הסבור ש„מקום״ זה היה חדר ממש. אינו אלא טועה. באחד החדרים בביתו עמדה שידה גדולה מימי מתושלח. בשידה זו קבלנו רשות לתפוס מגרה אחת. ואף על פי כן ניהלנו עבודה צבורית רחבה באפון יחסי. הנוער בא והחליף ספרים ועתונים. מדי שבת נערכה הרצאה ע״י חברנו הרש לייב בריקס ז״ל. לאחר זמן מה עברנו לבית חברנו אשר הנדלסמן. שם כבר עמד לרשותנו חדר שלם. נשמנו לרווחה. הקמנו גם חוג דרמטי שהציג מספר מערכונים כגון: „שמשון הגבור״, „המשוגע בבית החולים וכו׳״. רק משם עברנו לדירה של ממש, בת 2 חדרים, שאחד מהם הוקצה מיד לחדר קריאה ובה הוקמה גם במה להופעות.

אולם „מורדי האור" לא נחו ולא שקטו. הם השתדלו בכל כוחותיהם לכבות את „השריפה" שפרצה בבית ישראל בק"ק קרסנוברוד. הם אמנם

קבוצת נוער בקרסנוברוד.

העלו בידם חרס, אולם לנו הנחילו צרות ביד רחבה. אולם גם אנו לא טמנו ידינו בצלחת. ופעם אחת כשיו"ר הקהלה התבטא בגסות כלפינו בפני עדים, תבענו אותו למשפט. וכשראה זה כי רעה נגד פניו, הזמין את ההורים של התובעים שיעידו לטובתו. וכך הקים את האבות נגד הבנים. והחלה פרשת משפטים שבסופה היתה בכל זאת ידינו על העליונה. מענין לציין, שלאחר כל אלה, הפך אותו יהודי מאויב לאוהב נאמן. היה לו בית משתה לבירה ובו אולם גדול. באולם הזה קיימנו פעם „משפט צבורי" על אוריאל אקוסטה. באותו משפט היו בין הקהל, מאות מאנשי הסביבה, שבאו לקייטנה לעיירתנו, שסביבתה עשירה ביערות. והיות ובימי הקיץ היו באים רבים ליהנות מאויר היערות, ביניהם גם בעלי השכלה, התנהלה בעיירתנו פעילות צבורית בעונה

זו, שלא נפלה מעיר המחוז הגדולה זמושץ ואולי גם עלתה עליה. זה גרם גם לבקורים של מרצים למיניהם, שרמתם גבוהה. מאידך גיסא, גרם הדבר גם לפלגנות בין הנוער. כי לא חסרו בעיירתנו, באי כח של אף מפלגה שעלתה באותם הימים על הבמה הפוליטית בפולין, מ„חרות" ועד לקומוניסטים. יחד עם זה לא גרמו הבדלי ההשקפות לגרוי יצרים ולשנאת. בין כלם שררה אחדות ואהדה הדדית כי כלם שאפו למטרה אחת ו„חופש" שמה, אם כי כל אחד הלך לקראתה בדרך המיוחדת לו. ממש „והיה באחרית הימים".

וכך חייתה לה עיירתנו את חייה. הצעירים בגרו ופנו מי בכה ומי בכה. מהם עלו, מהם שקעו ב„תכלית" והשורות של התנועות למיניהן שהתדלדלו, נתמלאו ע"י הצעירים שגדלו בינתים. והשרשרת לא נותקה.

עד שרוח גדולה וחזקה עברה על עיירתנו, רוח הרס והשמד, וטאטאה את כל החיים היהודיים הערים והתוססים של עיירתנו. ולא נשאר גם זכר לנוער הנפלא שחי בה ופעל, שאף וקיוה וגם הגשים.

כבוד לזכרם שלא ימוש מקרבנו.

(חיפה) **שמואל גורטלר**

תנועת „פרייהייט" בקרסנוברוד

עיירתנו קרסנוברוד הקטנה השאירה בלב כל אחד מאלה שניצלו מהשואה, זכרונות רבים ורשמים עמוקים. קטנה היתה העיירה אולם עשירה בנוער תוסס, שרב מנינו ובנינו התרכז בתנועת „פרייהייט". למרות הקשיים והמכשולים שהושמו על דרכם ע"י הוריהם, שהתנגדו נמרצות לארגוני נוער, שהרחיקום מתורה ומדרך ארץ, הלכה התנועה הלוך וגדול, הלוך והרחב את חוגיה. רצונו של הנוער להשתחרר, להרבות דעת, ושאיפתו לדרך חדשה ולחיים חדשים, פרצו כל סכר והרבו את שורות „פרייהייט". והמועדון המה משירת נוער עליזה והדהד מטפיפות רגלים בריקוד ה„הורה". לפעמים פרץ הריקוד החוצה, לרחוב, לתמהונם של איסטניסים ולמגינת לבם של „מורדי האור", שלא יכלו לראות את ה„הפקרות".

כדי לפוש, לאחר השירים והרקודים, התישבו ה„חברה". אז היה תופס את מקומו הח' הרש לייבל בריקס והיה פותח בשיחה,

סניף „פרייהייט" בקרסנוברוד בשנת 1930

בהרצאה. הוא היה מפליג ברוחו לפאתי מזרח ואמרתו נזלה כטל, על לבות שוקקים ונשמות עורגות. בעינים פקוחות לרוחה ולבבות פתוחים האזינו ה„חברה״ לשיחותיו. והוא נטע בהם געגועים לציון ורעות בין איש לרעהו. הוא הטיף להתנדבות לעם ולאהבה לכל הנברא בצלם. לפעמים נסבה השיחה על נושא ספרותי, או ציוני, על הכשרה וחלוציות או על עליה והגשמה. וכך בילינו ערבים ושבתות, ימי חפשה וימי חג ונשמותינו התעלו עוד בטרם עלינו בגופנו. לימים נוצר חוג דרמטי ובראשו הח׳ יהושע באב״ד, אחד הנאמנים ביותר והמסורים לתנועה בלב ונפש וגם מדריך בחסד. ודוקא מזלם של שני אלה איתרע וגם הם היו בנופלים בידי בני הזדון, בנפול שמנה וסלתה של היהדות, כעמיר אחרי הקוצר. זכרם לא יפוג מלבות כל אלה, שחיו ופעלו בד׳ אמותיהם, כאשר לא ישכחו כל אלה שנתנו לתנועה מחלבם ודמם ועליה נתנו אגם את נפשותיהם הטהורות.

זוכרתני, היינו גוטלים ילדים מהרחוב ממש, בני עניים שלא ידעו צורת אות, למדנום והדרכנום. ולאחר שהקנינו להם את תורת הכתיבה, ספרנו להם על חיים אחרים, חיי חופש, שויון וצדק. והם הקשיבו פעורי פה ופקוחי עינים ונפשם מתרוננת מערגה ותקוה. וכך פתחנו לפניהם דרך בחיים ומטרה שמנו לפניהם לשאוף לכל אלה. וכך העלינום מסביבתם האפורה ומהחולין בהם היו שקועים.

והאחוה והאחדות ששררה בין הנוער. בתוך שורות „פרייהייט״ עצמה ובין הנוער שלנו לבני אגודות אחרות. מסביב למדורות היינו רוקדים שלובי יד ושרים בכל לבותינו הצעירים, כשכל נפשנו מתרוננת בתוכנו, את השיר: „ליד המדורה״ מדי הזכרי בכל אלה יוצאת נפשי לאותם הרגעים הבלתי נשכחים.

הכל היה חם, ער תוסס ומלא התלהבות, שואף לארץ ונושא את נפשו אליה. עד שעלתה עליהם יד הכורת וחומה בלתי חדירה סגרה עליהם מכל צד למשך שנות המלחמה. וכשנפלה חומה זו ע״י צבאות המשחררים עלו אלינו רק שרידים בודדים, אודים מוצלים מאש, פליטים שנצלו בנפש, ממש משריפה ואבדן. וכל אותו נוער נהדר, כל אותם חיים תוססים, מכל אותו עושר של משאת נפש ותקוות — מכל זה נשאר רק צרור זכרונות השוכן בנפש כפצע שטרם הגליד, שכל נגיעה בו צורבת כאש. זה מה שנשאר מכל מה שהיה פעם קרסנוברוד.

(חולון) אסתר קאם־גליקמן

בני קרסנוברוד בהכשרה.

מדי אזכור את השם קרסנוברוד מיד עולים בי המון זכרונות כבמטה קסם. ויותר מכל חרותים על לבי זכרונות מקיבוץ „דרור", שבו היו רבים מבני קרסנוברוד.

חברי סניף החלוץ בקרסנוברוד בהכשרה. בראשם אפרים לוכפלד.

קשים היו הצעדים הראשונים שצעדנו לקראת החיים החדשים בקבוץ „דרור", לשם נשלחתי עם עוד חברים מבני עירנו. ולאיזו מסירות לדרכנו החדשה ואהבה לתנועה היינו צריכים, כדי לעמוד בכל אלה. קודם בעבודה המפרכת בבית החרושת לזכוכית בז'ולקיב, לשם יצאנו כעלות השחר, לפעמים בלי פת שחרית. ואחרי כן בנקודה החדשה בקמיונקה סטרומילובה בה נתנסינו בחוסר עבודה ובצפיפות וגם נקיון שניים מדי פעם.

אולם היינו צעירים, לבותנו להבה ואמונתנו קיר איתן.

ק ר ס נ ו ב ר ו ד

כשנסתיימה שנת ההכשרה חזרנו לעיירה כדי להתכונן לעליה. והימים רגושים והתקוה מרקיעה שחקים. ובא היום ונערך נשף פרידה לעולים. העולים מאושרים עד אין קץ ואלה שטרם הגיעה שעתם אבק של קנאה בלבם, אולם הם מתנחמים שעוד מעט וגם שעתם תגיע וגם הם יראו בנחמה.

לא ידעו אלה ולא אלה, שרבים מהם לא יעלו לעולם וחלקם — כליון והשמדה אחרי שנות סבל והשפלה.

ועל אלה יאבל הלב ויהי זכרם קדוש בקרבנו.

(חיפה) גיטל קנבל־בלמן

ביתנו...

זכורתני עוד מימי ילדותי היה ביתנו בית ועד לשוחרי תרבות וחברה. ולא אטעה אם אומר, שבית הורי היה הראשון, בו התאספו כל שואפי אור. כאן היה כור המצרף להשקפות פוליטיות והמועדון לוכוחים בחויות עולם, במדה שאלה הגיעו לעיירה ובמדה שמסוגל היה לקלטן הנוער שבעיירתנו, שזה רק יצא מד׳ אמות של הלכה. נוער שהחל רק עכשיו מרגיש ריקנות בנשמתו, שכבר לא הסתפק בבית המדרש ונפשו התלה שואפת למשהו אחר, לחיים אחרים, מודרניים יותר. וביחד עם זה לא היה נוער זה חפשי לחפש לו את דרכו בחיים אלה, כי כחומה בצורה גדרו בעדו המסורת והדור הישן הדוגל בה. נוער זה במצוקתו הנפשית מצא לו מקלט בין קירות בית אמי.

תחילה חשבתי שפשר הדבר היה שאבי ז״ל לא היה אז כבר בחיים ואמי לא הקפידה, ומתוך בדידות, ראתה בעין יפה שנוער רב, מבני טובי העיירה, מוצא לו פורקן לתסיסתו הנפשית בד׳ אמותיה. אולם לאחר מכן התברר לי שהיה בזה גם משום מילוי רצונו של המנוח, שאחרי מלחמת העולם הראשונה, מסר בידי אחי סכום כסף ניכר — תרומה ליסוד הספריה. מבחינתנו היה בכך מעשה רב, אולם הוא נחשב ככפירה ממש בעיני מתנגדנו, מורדי האור.

מכאן ברור למה דוקא ביתנו היה למה שהיה ולמה הפך לתל תלפיות לכל שונאי המסורת העבשה.

ובביתנו עמד במקום המכובד ביותר, ארון הספרים הקטן. ובביתנו היו מפרידים בין הדפים של הספרים החדשים שהגיעו מהעולם הגדול.

בביתנו היו מתקיימות ההתיעצויות הראשונות בענין ההצגות שתוצגנה ע״י החוג הדרמטי. שם גם הוקראו לראשונה המחזות. ביניהם אני זוכרת את המערכונים „הבעל מתחת לשולחן״, „הבטלן״, „הפרא״.

וגם לאחר מכן כשנפתח האולם של „תרבות״ ומשך אליו גם כוחות מן החוץ, מצאו כל המשחקים בביתנו מקלט ומחסה.

ברור הדבר, שאוירת הבית חדרה למח עצמותיהם של הילדים ומשחר נעורינו במשכנו לפעילות פוליטית, ודבקנו בהשקפת עולם

שהוציאתנו מד׳ אמות של העיירה. על כן הלך אחי הגדול, זאב (יועלוועל) לקבוץ, מתוך תקוה לעלות ארצה ולהעלות את שאר בני הבית לאחר זמן. לרוע מזלו לא זכה לכך, כי לאחר זמן של שהות בקיבוץ חולה ומת.

לאחר שגמרנו את בית הספר ועמדה בפני כל אחת מאתנו הבעיה של בחירת הדרך בחיים, נתפרדה החבילה. וכל אחד פנה לדרכו, זה בכה וזה בכה. ציפה גורטלר, בלצ׳ה קרלמן, ליבה אלבוים ואחרות וביניהן כותבת הטורים האלה, נכנסנו בהשפעתו של חברנו ישעי׳קה גרין, לאגודת הנוער של צופי „פרייהייט״. משכו אותנו לאגודה זו ההשקפות הציוניות־סוציאליסטיות שלה שהתאימו להלך רוחנו השואפת לציון ולמעמדנו החברתי, כי היינו בנות השכבה שלא הצטיינה בעושר מופלג.

סניף „פרייהייט״ בקרסנוברוד בשנת 1936

האחרות: רייזל רייף, בלימה גליקמן, רבקה הולצברג, רוזה דיכטרמן, רבקה פריימן ולאה פוקס נכנסו למפלגת „הציונים הכלליים״

קבוצת נוער בקרסנוברוד

ולאגודת הנוער הציוני. ולמרות ההבדל בהשקפות לא נתק החוט ולאחר שהתיאשנו מלשכנע אחת את השניה, נמנענו מלהתוכח בשעת פגישותינו הרבות. והפגישות לשם בילוי זמן וטיול היו רבות ותכופות. וכמנהג השורר מאז ועד היום בין הנוער, היינו מרבות להצטלם וכל אחד נתעשר במספר רב של צלומים למזכרת.

וכחוט השני בזכרונות נעורי עוברות הפגישות למיניהן, הכנוסים, הטיולים עם ישראל'טשע גולדגרבר, ומושבות הקיץ ביערות מסביב לעיירה. אחד אחד הם עולים בזכרוני, ישעי'קע גרין ושיחותיו, אסתר קם, רחל קופיץ, אליעזר ליבל. כלם בערו באש קודש והתוכחו בהתלהבות הולכת וגוברת, כדי לברר וללבן לעצמם ולאחרים את הדרך בה יש ללכת זקופי קומה כיהודים וכאנשים, כדי להגיע למטרה הנעלה של מחר טוב יותר.

ואחרי כל כינוס שירה עד כלות הנפש, ו„הורה' סוערת עד כלות הכחות.

וכמה גאים היינו כשהוטלו עלינו „תפקידים" מטעם, בכמה מסירות היינו עומדים בהם. וכשהצלחנו בהם לא היה קץ לאשרנו.

וביום האחד במאי כשהפגנו עם כלל העובדים, ראינו את עצמנו ממש מניחים בעצם ידינו נדבך בבנין עולם צודק יותר, ישר יותר וטוב יותר.

ובשנת כנוס קונגרס ציוני הרגשנו שכל שקל הנמכר הוא שעל אדמה שנקנה, כל קול שנרכש הוא צעד קדימה לקראת המדינה בדרך.

וכשהגיעה שעתה של חברתנו אסתר קם לעלות ערכנו מסיבה, כמובן. ובשעת המסיבה פתחה איטה החגרת בת חיה רכלס בשיר:

יחד גדלנו,	יחד שתינו
יחד חיינו,	ועיר ושאונה
יחד אכלנו,	בזמר ריוינו.

וכן אמנם היה הדבר. בכל העיירה נשמעה שירתנו. הזקנים לפעמים כעסו עלינו שהפרענו את שבתם, ותרצו לשון על „ההפקרות ר"ל". אבל מה איכפת כל זה לצעירים, שגופם מלא חיים תוססים, נפשם מתרוננת בשירי ציון ורוחם משוטטת הרחק מכאן בשדמות מולדת בשחר המחר.

וכל אלה, הנעורים, אותם הימים, השירה והרקוד, ההתלהבות והוכוחים הסוערים, הכל בכל מכל וכל נגוז בנבכי העבר. ואמנם כך דרכו של עולם ואין להרהר אחריו. אבל על דבר אחד אנו בוכים והלב דוי ואינו יכול לקבל נחומים — על שכל עיירתנו על המונה ושאונה, על כל היישוב שבה, גם היא אינה אלא זכרון מזכרונות העבר השכן בלבותינו ובהוה לא נשאר לו שריד.

היכן את עיירתי הקטנה? איכה זה נעלמת ולא נשארה ממך אבן על אבן? והרי כה אהבנוך, העיירה צרובת שמש בימי קיץ, משלגת וקפואה בימות החורף; ומלאת רפש ושלוליות, בהן השתקפה שמש האביב המבשרת את הפסח ומהן הציץ סגריר הסתיו שספר על „הימים הנוראים" שעברו זה עתה. עיירתי הקטנה שאהבנוך, כי בך

גולדנו וגודלנו, בבתים שעברו בירושה מדור לדור. וכשהיתה שמחה באחד הבתים שמחנו בה כלנו. וכן, להבדיל, בכינו כשקרה אסון באחד מהם.

הנני ואציב יד, בדברי הבאים, לכמה מהבתים האלה שידעתים היטב ונפשי היתה קשורה בנפש שוכניהם.

אזכיר את בית געציל ארליך ואכנה את אשתו בשם בו היתה ידועה בעיירה הוא מאַטיל עלקיס. עוד כשהלכתי לבית הספר שלחוני ללמוד אצלה תפירה. אין בפי מלים, לתאר את טוב לב יושבי הבית הזה. כמה מעשים טובים עשו בכל יום וכמה גמ״ח הילוו לכל קשי יום. עני לא היה יוצא מפתח ביתם בידים ריקות. והכל בשקט בלי פרסום ובלי התהדרות. אנשים יקרים וטובי לב היו.

ואיטשה מענדלס פוקס. מי שלא היה מבאי ביתם לא ישיג לעולם את מדת טוב לבם של אלה. הרי עניים היו באים אליהם ללוות גמ״ח כדבר המובן מאליו. והם היו לפעמים הולכים ללווה מאחר לעשות את השבת, כדי שלא יצטרכו לגבות מלוויהם ולא יהיו להם כנושים. לאה שלהם, היתה גם היא בעלת לב זהב. ומה עלה להם בסופם תמורת כל טוב לבם?

טשרנה׳לע היקרה, הרי אני זוכרת שבאת להתריס נגדי ונגד אמי שלא נעזוב את העיירה, כי אלהים לא יעזבנו ויעמוד לנו בעת צרה. למה, הוי למה לא הלכת אז אתנו? לא ידעת אז כי אלהים עזבנו ונתן אותנו למשיסה ולאבדן. כי שכח ה׳ את עמו והסתיר פניו ממנו.

לעולם לא אשכח אותך, שיקע גלטר, שהיית לנו כמלאך מושיע והשפעת עלינו דברים, שנלך באשר נלך, באשר ישאונו עינינו ולא נשאר. והודות לכך נצלנו ויש לאל ידינו להציב יד לזכרם של אלה שלא ניצלו.

ובאותה שעה כשעזבנו את ביתנו, לא העלינו על דעתינו שמעתה ועד עולם לא נראה יותר, לא את הבית, ולא את כל הקרובים והיקרים. שכלם כאחד נדונו לכליה ומיתה משנוה. ואם כי ברור היה כבר אז שכניסתם של הגרמנים פירושו צרה ומצוקה, סבל והשפלה. עבור היהודים הרי לא העלה איש על דעתו שסופם של אלה יהיה השמדה ללא שריד. כל אחד שעשע את עצמו בתקוה שבכל זאת ימצא פתח הצלה כל שהוא.

אך ידו של הבליעל לא נחה ילא שקטה עד שהשמידה ללא רחם נער וזקן, טף ונשים. וביניהם גם את אחותי פערל ואחי משה ומשפחותיהם ואתם מאות מבני העיירה.

לאחר חמש עשרה שנים, מהן שנות נדודים, אני עוצמת את עיני ורואה בעיני רוחי את העיירה על כל אשר בה, כאשר היתה אז באותם הימים. ונדמה לי לרגע שאילו היה לי אבר כיונה והייתי יורדת לשם, הייתי מוצאת אותה, על המונה ושאונה, עומדת על תלה ובה מהלכים כל אלה שכה אהבתים וכה יקרו לי. כי רק חלום זועות היה כל מה שהיה.

אולם מדי שנה אנו חוזרים ומעלים את זכרם ומבכים את מותם ללא עת. אין זאת כי חלומות שוא ידברו וכל מה שקרה קרה באמת. ובתוך שליש העם שהושמד, ינון גם שמם של 1200 קדושי עיירתי קרסנוברוד.

אנו שניצלנו מגיהנום זה, לעולם לא נשכחכם, אחי ואחיותי, שיד זדים היתה בכם לעקרכם מארץ החיים. ועתה אנו מעלים את זכרכם על ספר. למען ידע דור אחרון כי אי פעם, אי שם בארץ פולין, היה היתה עיירה וקרסנוברוד שמה, עיירה קטנה ושקטה, כמעט ולא סומנה על מפת הארץ אולם היתה קהלה קדושה בישראל.

ובבא יומה נכרתה מן הארץ עם מאות ערים ועיירות בכל אתר ואתר.

כבוד לזכרה הקדוש שישאר לעולם חרות על לוח לבותינו.

יוכבד גורטלר־נום (חיפה)

* * *

עיירת הולדתי קרסנוברוד לא הצטיינה בשום דבר במיוחד. לא היתה רבת אוכלוסין וגם לא משופעת בעושר. אולם מי שידע והכיר אותה, יודה שאחת התכונות, בה נתברכו תושביה, היתה נדיבות הלב. למרות שלא רבו בעיירתנו העשירים לא שמעתי אף פעם על עני שנעזב בשעת דחקו. תמיד נמצא לו גואל ומושיע.

משום מה נחרתה במוחי עובדה אחת, שאותה אביא כאן. היה מעשה ובשנת 1936 התנגשה הרכבת ליד בילגורי בעגלה, שבה נסעו יהודים מספר. בעקב ההתנגשות נהרגו 2 יהודים מנוסעי העגלה.

הדבר נודע בעיירה ותהי כמרקחה. אטו מלתא זוטרתא! שני יהודים ואבות לילדים. וכרגיל נשארו שתי משפחות ללא מפרנס — אלמנות שוממות עם טפן. מיד קמו יהודים והחלו לקבץ על יד. במשך 3 ימים נאספו כ־500 זהוב — סכום נכבד מאד באותם הימים. וגם במקרים דומים, תמיד היו בני העיירה אצים לדבר של צדקה. וראשונים למצוות אלה היו: שמואל גורטלר בן וולף ליזרס ובעלי יונה לרר.

(תל־אביב) ריישה לרר

הכל כאן כמו שהיה...

אט אט, יזרום לו הנחל, בין שדות וכרי דשא, יחלוף על פני יערות, יחמוק בין עמודי הגשר הנקרים בדרכו. המון גליו הלוקקים את החוף ופניהם משחירים מהאדמה הדשנה הנשטפת על ידם, יהמו וילחשו, כאילו סיפור יספרו. הם לוחשים לכל שומע על מה שהיה ואיננו עוד, על עברה של עיר ואם בישראל.

ספר יספרו על אותם הימים, כאילו רק אתמול היה הדבר. ועל החוף ישבו בנות ישראל, שטפו ומרקו את כלי החרס ואת סירי הברזל שנתפיחו על האח המבוערת בכל בית יהודי. וקול פצוח העצים בבית, בישר לכל המשפחה כלה, שהנה יובא אל השולחן תבשיל חם וטעים, שבעליו הרויחו בזיעת אפיו ובנקיון כפיו.

אחת אחת, זוגות זוגות או בקבוצות, היו באות הבנות לחוף למרק את הכלים, קערות החרס והצלחות, תוך פיזום שיר עממי או שיחה קלה, שנדף ממנה ריח של מקצת מן המקצת של „רכילות".

רבה היתה העבודה ביחוד לאחר השבת, כשהיה עליהן לנקות את סירי החמין. אז היו הבנות מזעיקות לעזרה את אחיהן הקטנים שיעזרו על ידן, גם בשעת המירוק וגם לאחר מכן, כשהיו מטילות את הכלים הנקיים בקערה גדולה, כדי להביאם הביתה. והקטנים משרק באו, היו מיד משתמטים מעינה של האחות, מפשילים תחתוניהם, משתקשקים במימי הנחל ומטילים מים איש ברעהו, תוך צחוק וצהלה.

רבה היתה התכונה על שפת הנחל בערבי שבתות בימות הקיץ. נער וזקן היו אז יורדים לרחוץ בנחל. והזקנים עם בגדי החול שפשטו מעל בשרם, נשרו מהם גם עיפותם וגם קשי יומם. כילדים היו הומים ומהמים, משתקשקים, מתרוצצים ומשתובבים בתוך המים שעה ממושכת. אלא שאימת השבת היתה עליהם והיו חוזרים לבתיהם מבעוד יום, כשהם רעננים ופניהם קורנות ועל גופם בגדי השבת הנקיים. לא כן הצעירים. אלה היו מבלים שעות במים והיו חוזרים הביתה עם השקיעה, כשהשמש היה כבר סובב עם פטישו על הבתים, כדי להכריז על הדלקת הנרות.

כעבור שעה קלה ויהודים החלו להתאסף בבתי התפלה, מי בבית המדרש ומי ב„שטיבלעך". לאחר התפלה היו יושבים לסעודת שבת

ורחוב היהודים המה מ„זמירות" שבקעו מכל חלון ופתח. ובבקרי שבת שוב היה השמש עומד באמצע הככר וקורא לתפילת שחרית. ואחר התפילה ואכילת החמין, היו יוצאים לשוה ליער הקרוב ולשאוף קצת מאוירו הצח, המלא ריח השרף של האורנים.

יהודי קרסנוברוד אורחים בפנסיון של מ. ל. בורג ביער הקרסנוברודי.

לעת ערב היו הנשים מתישבות על פתחי בתיהן והשכנות היו מבקרות אשה אצל רעותה, כדי לשוחח על חדשות השבוע.

והנה תזרו הבעלים מבית הכנסת. חזרו הנשים ונכנסו הביתה ותוך מלמול „ה׳ אלהי אברהם" היו מדליקות את מנורת הנפט והבעלים היו „מבדילים". ועם כבות „נר ההבדלה", דעך גם אורה של שבת המלכה והחולין חזרו והשתלטו על הבית ועל העיירה כולה.

יום השלישי בשבוע היה יום השוק. מבעוד יום היו באים יהודים מהכפרים והעיירות בסביבה והיו מקימים את הסוכות והדלפקים ועליהם סחורות מסחורות שונות. אנשי העיירה היו מתפללים בימים אלה במנין ראשון, כדי להקדים ולהפנות לעסקיהם. במשך כל היום היה השוק במכורת. רק לעת ערב שככה המהומה. האכרים עלו איש איש על עגלתו, מי בכוחותיו הוא ומי שנתמך בידי אשתו או ידידיו, כי היה

„שכור כלוט״. אז יצאו המלוים לגבות את חובותיהם והלווים היו הולכים להשיב גמ״ת או לפרע שטר. ועיני כלם נטויות לשוק הבא.

הנוער שלא ראה לפניו עתיד בעיירה נסע, מי לעיר גדולה ללמוד מקצוע ומי לישיבה בעיירות ליטא. הביתה היו באים לחג, פעם בשנה או פעם בשנתיים. ואז נפגשו שוב חברים לחדר, שלפעמים היו מכירים איש את רעהו בקושי, כי השנים עושות את שלהן ומי שהיה פעם ילד, נעשה בינתים בחור מגודל עם חתימת שפם. ובשעת פגישה היו תוהים יחד, על הבית שהואר בינתים באור חשמל, על העיירה שגדלה והתפתחה, על הביצה שבאמצע הככר שיובשה ורוצפה. לימים הבחנו גם ליד האורות האלה, צל כבד שירד על יהדות העיירה. זו התעמולה הלאומנית שדרשה לחרם כלכלי על היהודים, ורכשה לה נפשות לרוב בין תושבי המדינה. הגיעו הדברים לידי משמרות לפני חנויות היהודים, שהפריעו בעד הפולנים להכנס לתוכן. בשעתה, חשבנו את הצרה הזו לגדולה בצרות, כי ראינו בעין שהיא מובילה לכליון כלכלי. עד שבאתנו בשנת 1939 צרה גדולה הימנה — צרת הכליון הפיסי.

אז החלה התקופה הנוראה ביותר. צבאות הגרמנים, שליחי ההשמדה פלשו לעיירתנו. פחד נפל על היהודים והם החלו להסתתר מאחורי מנעול ובריח. אולם כשראו שאין הגרמנים עושים רעה לאיש נרגעו ויצאו לרחוב. והנה נעלמו הגרמנים כלעומת שבאו. במצב זה של אי בטחון ניסו להתקשר עם עיירות שכנות. אך הנה חזר הצבא הפולני המנוצח והחל להיערך למערכה מכרעת. הפרברים נחפרו לחפירות והתותחים החלו לירוק פגזים, כשהתעופה הגרמנית ממטירה אש וגפרית מן השמים. העיירה הפכה לחרדת אלהים. לאחר שנפלו קרבנות, ניסה כל אחד להציל מה שניתן להציל, ולברוח על נפשו. מי שתפס כר או חבילת בגדים. עד מהרה מצאו רובם את עצמם ביער, חסרי בית, כשכל רכושם שהצילו הם הבגדים שעל בשרם והטף אשר לרגליהם. והעולם כלו סביבם הפך לגיהנם, טובל ברעם וברעש של הפגזה ואש ניתכת עליו מלמעלה. ימים ולילות עברו עליהם במצב זה, כשהם רועדים מקור ומפחד, רטובים מגשם ולבבם נמס מאימת הבאות. מדי פעם היה מי מהם מעיז לצאת מן היער, כדי להוציא מעט תפוחי אדמה משדהו של אכר, להשקיט את הרעב המכרסם ולהלעיט את התינוקות המיללים מרעב וקרה.

והנה באחד הימים פרצה השמועה: העיירה בוערת! השמים מצד העיירה כוסו אודם, ועינינו רואות וכלות. למחרת נודע שכל סביבת ככר השוק בו התרכזה האוכלוסיה היהודית נשרפה כלה. נשארו לפליטה רק מספר בתים ליד הכביש הטומשובי. עוד אנו מבכים את השריפה והנה באתנו השמועה שחיילים גרמנים יחד עם ערב רב מבני הנוצרים שונאי ישראל, שולחים את ידם בביזה ומוציאים כל חפץ שהוסתר על ידי היהודים במרתפים.

לאחר ימים, כשיצאנו מן היער לעבר העיירה, קדמנו מראה מזעזע ומגעיל, של פגרי חיילים פולנים ופגרי סוסים המעלים צחנה. העיירה היפה שלנו על בתיה הרמים, היתה לפנינו תל חרבות אחד, מלא רמץ עשן וממנו מציצה אי פה אי שם, גויה תרוכה. הגרמנים החלו מיד לחטוף יהודים לעבודה, לקבור את הפגרים. בשעת העבודה התעללו בהם, גזזו את זקניהם ומשכו אותם בטליתותיהם הקטנות.

מרה שחורה נפלה על היהודים. הם הצטופפו במספר הבתים שנשארו לפליטה. אך עד מהרה נודע כי צבא רוסי מתקדם לעבר העיירה וכבר הגיע לטומשוב השכנה. כעבור יומיים הופיע גם אצלנו ונשמנו לרוחה. אולם השמחה לא ארכה. כעבור שבועיים נודע, שבהתאם להסכם בין היטלר וסטלין, ייסוגו הרוסים. אז נפלגו הדעות. רבים טענו שעל כל היהודים לפנות את העיירה וללכת עם הצבא הרוסי. אולם רבים לא יכלו להפרד מעיירת מולדתם. איש לא ידע מהו הדבר הנכון שיש לעשותו. אלה שבתיהם נשרפו החליטו לעזוב. והחלה פרידה קורעת לבבות, בין אבות לבנים, בין אחים לאחיות.

היוצאים יצאו לקראת הבלתי נודע, והנשארים נשארו במצב איום פי כמה. הגרמנים חזרו וכל יום הביא את קרבנו. האמהות בכו יומם ולילה, על גורל בניהן שעזבו אותן, הלכו עם הרוסים ולא נודע אים, ועל גורל בניהן שנשארו אתן ועברו שבעה מדורות גיהנם מיד הצורר. ומי יודע מה ילד יום....

גורלם של הנשארים הלך הלוך ומר. בחוץ שכלה חרב ובבתים אימה. ומדי פעם השיגתנו ידו של „המן" ונטלה פעם מבית זה ופעם מבית אחר. פעם נטלה אב ופעם נטלה בן או אח. ומי שיצא מן

הבית בלוית „מלאכי חבלה" אלה, חזר לעתים רחוקות ולעתים עוד יותר רחוקות, נודע המקום בו נקבר קבורת חמור.

רעדנו מקול עלה נדף ומרוח מצויה. כל צליל נשמע באזנינו כרעם ומילא לבותינו חיל ורעדה. כבודנו נרמס בעפר ברגל גסה ולאט לאט אבדנו את צלם האלהים שבנו. אות „מגן דוד" שהיה לנו פעם סמל לגאון ישראל וגבורתו, הפך לנו אות קלון, וקרא לכל „צרוע ולכל זב" להציק לנו ולמולל כבודנו בעפר. כל בית מלא קינה על ילד שנרצח, על אב שנלקח ולא ידוע מה היה לו, על בת שנחטפה לקלון, או על אח שנתפס לרשות והוציא את נפשו תוך ענויים קשים ומרים, שכול ואלמון בכל פנה וקינים והגה והי.

וכך יום, יום, לילה לילה, במשך שבועות, חדשים ושנים. וכדי שלחץ הגזירות יהיה יעיל יותר ומכאיב יותר, יצרו להם הגרמנים כלי שרת — „מועצת היהודים", שחבריה היו ערבים בחייהם להוצאה לפועל של כל גזירה ואפילו האכזרית ביותר.

ואז מגיעה שנת 1942, בה הוכרזה מלחמה בין רוסיה וגרמניה. על שארית פליטת ישראל אשר בפולין, נגזרה גזרת ההשמדה. הרוצחים הגרמנים אספו את הנשארים לאחר כל התלאות, הרציחות והעינויים, הביאום לאיזביצה והשמידום, יחד עם עוד יהודים שהובאו ממקומות אחרים. כלם נקברו בקבר אחים גדול, מהם לאחר שנהרגו תחילה, מהם שנקברו חיים. בודדים, יחידי סגולה הצליחו להמלט מהטבח. הם התחבאו ביערות או בבתי אכרים, במדה שאלה נעתרו לבקשותיהם להסתירם. וגם בין ה„מטיבים" היו כאלה, שלאחר מפלת הגרמנים, ערב ההצלה ממש, רצחו את המסתתרים אצלם, לאחר שמצצו מהם כל פרוטה וכל כלי זהב וכל עדי, שהקרבנות נתנו להם כופר נפשם.

כל העיירה היתה בית קברות אחד גדול ואדמתה רותה דם יהודי.

* * *

שנת 1950. שמונה שנים לאחר השואה. ואני עומד וצופה על השטח השמם עליו השתרעה פעם עיירתנו. עיני מתערפלות בדמע ואני רואה בעיני רוחי מראה שונה. רחובות שוקקים, בנויים בתים מעץ ואבן, בהם הלכתי בימי ילדותי ובחרותי. והנה פורצת לרחוב

עדה של תינוקות מבית רבן וחומשיהם תחת זרועותיהם. בריצה וקפיצה, בשאון וצחוק ורעש הם ממהרים הביתה לארוחה קלה. עוד בלעם בין שיניהם והנה הם שוב בחוץ. ובחורי החומש מתערבים עם התינוקות בשחוק ושעשועים. הנה הם נאחזים בקיר החלק ומטפסים על הגגות. הנה הם מטפסים על העצים ומסתתרים בין הענפים כעדת צפרים הומה ומהמה, רועשת וגועשת. הנה הם יורדים אל הנהר לרחוץ בו וגופותיהם הרעננים מבהיקים בשמש ההולכת לשקוע.

ימות החורף הגיעו. והנהר קפא והיה למשטח חלק של כפור. ילדים קטנים וגדולים, אדומי לחיים ורירם יורד מאפם מקור, מחליקים על הקרח בצחוק ובצהלה. מי במחליקים ומי פשוט על נעליו, לדאבון לב ההורים, הסופקים כפיהם בשובם של הילדים הביתה וסולית הנעלים תובעת תיקון. ובעיצומו של חורף כשהשלג המכסה את המקום כבר עבה והתקשה, מתחיל מורד החוף משחיר מילדים ומגררות. בצעקות וצווחות מרב התלהבות, בצחוק וקריאות, מתגלגלת מגררה במהירות הבזק, עם צוות ילדים, למטה. ולקראתם עולה צוות אחר, הסוחב את המגררה במעלה ההר כדי לחזור ולהתחלק. ובכל צחוק ושובבות. ואם קרה והתהפכה מגררה וקבוצת הילדים הפכה לחבילה מפרפרת של ידים ורגלים בתוך השלג ועלה הצחוק שבעתים. ומרחוק מלבינים גגות הבתים והחלונות והדלתות משחירים ככתמים כהים בחלקת המעטה הלבן. ומעל לכל אלה שמש חורף הצוחקת בצחוק קר וחיוור.

הכביש שבימות הקיץ הזדקק לגשר על הנהר, קיצר כעת את מסילתו, הוא עולה ישר על הנהר הקפוא והולך דרכו למישרים כאילו על היבשה. ובמרחק מה עובדת קבוצת אכרים, החוצבת גושי קרח, עבור בעלי סוכות „מי הזלצר", הקונים את הקרח ומשמרים אותו לימות הקיץ לקרר בו את המים.

בכל, שאון חיים תוססים, בכל — חיי מעשה של בוגרים ליד צהלת ילדים, שירת חיים ועבודה וצחוק ואושר.

היכן אתם כלכם, כיצד נעלמתם כליל מעל פני האדמה? היכן את עיירתי קרסנוברוד? עיירתי היתה ואיננה. הכל הפך לעי חרבות, לבית קברות אחד גדול, ללא מצבת קבר. הרי כל הבא בשעריך היום, לא יעלה גם על דעתו שכאן היתה עיר ואם.

אני פוקח את עיני והנה באה לקראתי המכונית מזמושץ — ממש כבאותם הימים. אך בין הנוסעים אין אף פרצוף יהודי, רק אכרים ואכרות עטופות במטפחותיהן הגדולות.

ולא רק המכונית משרכת דרכה כבאותם הימים. גם הנוף — אותו הנוף. אותו הנהר בו משתקף נוגה השמש בגון אדום, האמנם למזכרת עוון על הדם הרב שנשפך כאן? אותו היער הרועש והומה ברוח, עם ארניו המכופפים אמיריהם, האמנם לזכר „האדם כעץ השדה", שכה רבים מבניו קדשו כאן את השם? הכל כאן כמו שהיה, הכל כאן. רק עיירתי היקרה, היא שפעם היתה כאן ואיננה עוד.

(חיפה) **יעקב בן אהרן לוכפלד**

אירועים בעיירה

את העיירה קרסנוברוד הכרתי עוד מימי בחרותי. הייתי מבקר בה לעתים קרובות, בקשר לעניני עסק. רכשתי לי מכירים וידידים עוד טרם שעברתי לגור בה. יורשה לי, אפוא, להביא כאן מאורעות אחדים מימי שהותי בעיירה.

בשנת 1928 באתי פעם לקרסנוברוד ליריד שהתקיים ליד המנזר, מחוץ לעיירה. כשעסקתי בגבית החובות אצל נוצרים שחבו לי, הרגשתי לעת ערב, ששני בחורים נוצרים עוקבים אחרי. הבנתי שפניהם לשוד. התחמקתי מהם, מהרתי לסיים את עסקי, תפסתי את הכרכרה הראשונה והסתלקתי מהעיירה. למחרת סיפרו לי סוחרים מכירים שלא לחנם חששתי את השניים ראו אחרי כן מתרוצצים ומחפשים אחרי במשך שעה ארוכה.

* * *

פעם שניה נתקלתי בשנאת ישראל במשרד הדואר שבקרסנוברוד. רציתי לשלוח דרך הדואר סכום כסף ניכר. מנהל הדואר סירב משום מה לקבלו ופיזר את הכסף הקטן על פני החדר כולו. כתוצאה מתלונתי בפני ההנהלה הראשית סולק אותו מנהל מתפקידו.

* * *

בשנת 1931 יסדנו, יחד עם אליהו רינד, בונם הולצברג, משה הוז, פישל שלגל וישראל באב"ד, את סניף „המזרחי" ועל ידו גם מנין לתפילה, בביתו של בינצ'ה רוזנפלד. וכן יזמנו את יסוד בית הספר „יבנה". הזמנו לשם כך מידובנה את הפדגוג המחונן כהנוביץ. בית הספר נפתח אולם לא האריך ימים. במשך ימי קיומו הקצרים הספיק בכל זאת לטעת בלבות הילדים רוח ציונית־דתית.

* * *

רעדה עוברת בבשרי בזכרי את מראה העיירה למחרת השריפה הגדולה, שהוצתה ע"י הרוצחים הנאצים. בכל מקום חורבות עשנות, גופות חרוכים. ומסביבי הפרצופים השנואים של הבוזזים בני עם הארץ, המגחכים תוך שמחה לאיד. צחוקם הלעגני החודר כליות ולב, הוא שגרם לכך שאעזוב את קרסנוברוד לנצח.

(תל־אביב) מרדכי רפופורט

לדמותה של העיירה

אין זה מן ה„קלות" לרשום זכרונות על קרסנוברוד. כיצד אוכל „לרשום" מסורת בת חמש מאות שנה? וקשה עוד יותר לקבוע מה לרשום ועל מי לכתוב. מהו עיקר ומה טפל כאן? וכיצד לתאר עיירה בת 400 משפחות, שכל אחת מהן יכולה לשמש נושא לספר מיוחד שלם, בקורותיה ומסורתה. עיירה שכל יחיד בה היה נושא כשלעצמו, עם שמחותיו ותוגותיו, מקום כל עץ בה יכול היה לספר על דורות של חיים יהודיים תוססים. וכמה יכלו לספר השדות וההרים מסביב לה. וכמה יכול לספר נהר „ויפש" על „רכילות" ושיחות חולין, של אמהותינו וסבתותינו, כשאלו באו לשטוף את כביסתן על גדותיו.

ועל כן עלינו להצטמצם ולהסתפק במה שיעלה הזכרון, בלי להסתמך על גויל זה או תעודה זו שישמשו לנו עדות מסייעת. רק לבי הדוה, רוחי הנסערת והפצעים בנשמתי הם שישמשו לי מקור והשראה ויעמדו לי לאמץ את זכרוני. בכחו אספר על חייה ומותה של עיירת קרסנוברוד.

א. בראשית...

על ראשיתה של קרסנוברוד קיימות גירסאות שונות. האחת מהן הקרובה ביותר לאמת היא, שבמאה ה14 בערך, היה הגבול בין אוקראינה ופולין נקודת תורפה שרבו בו ההתכתשויות בין אלה לאלה. היהודים שהתגוררו בקרבת הגבול בפדוליה, סבלו קשות מתגרת שני הצדדים. אז קמו מספר משפחות שלא יכלו עוד שאת מצב זה והעתיקו את מקומם לסביבה שקטה יותר. וכך הגיעו למקום של מים רדודים ששימש מעבר בנהר. אולם המקום הזה היה גם קשור במערכה כבדה שהאדימה בדמה את מי הנהר על כן קראו למקום בשפת המדינה „קרסני־ברוד" כלומר „המים הרדודים האדומים". ומכאן שם העיירה. וראיה לדבר. בימי המלחמה נזדמנתי לעיר ברוד בגליציה. גם שם קיים מקום, הקשור במלחמה שנערכה שם לפני מאות בשנים וקוראים לו „קרסני".

סימן לקדמותה של העיירה הן גם מצבות שנמצאו, והן בנות 400 שנה ויותר. ומתקבל על הדעת שהיישוב קדם לכך בהרבה.

מלחמת העולם הראשונה לא פסחה על קרסנוברוד. היא נשרפה בעקב המערכה שהתחוללה בסביבתה ובוזזה ע"י הצבאות, ע"י מחנות פטליורה וגם ע"י השכנים הפולנים מעיירות הסביבה. כשוך סערת

המלחמה צריך היה לבנותה מחדש. הרבה מרץ ויגיעה הושקעו עד שהחיים חזרו לפרוח כמקודם. סייעה לכך במדה ניכרת גם העזרה מן החוץ. במשך הזמן החלה גם להסתמן עליה במצב היישוב היהודי שהתבסס מבחינה כלכלית על מסחר, מלאכה ורכולה בעיר ובכפרי הסביבה.

ב. המסחר היהודי.

90% מסוחרי העיירה היו למעשה חנונים, שהביאו את סחורותיהם מערי המחוז הקרובות, לשם מכירתה לאוכלוסית המקום, היהודית והנוצרית. ענף בלתי מבוטל היה גם מסחר העצים. יהודים היו קונים יער לבירוא בסביבה והיו משיטים את העצים לדנציג או מקומות אחרים. במשך הזמן נבנו במקומנו מנסרות וגם בתי חרושת לרהיטים, מהן התפרנסו בכבוד הרבה משפחות יהודים. מהם אפילו שהתעשרו. גם המסחר בתבואות תפס מקום נכבד. יהודים היו קונים שיפון, ש״ש, חטה ושעורה, היו טוחנים אותם ואת הקמח היו מוכרים בכל רחבי פולין. המסחר בבהמות לשחיטה ולמשא נתרכז בידי 3־2 משפחות ועבר בהן בירושה מדור לדור. אחת מהן היתה משפחת ה„זיינוועלעך״, שנקראה כך על שמו של ראש המשפחה ששמו היה זיינוויל. כל בניו, חתניו ונכדיו של אותו זיינוויל, עסקו כלם במסחר בהמות. ושניה להם במסחר זה היתה משפחת נחמן

משפחת שטוקהמר

שטוקהמר, שגרו ליד בית הכנסת. הוא, נחמן עצמו, היה איש „נחבא אל הכלים", אדם שקט וירא שמים, שלא הרים קולו אף פעם. חי בשלום עם כל אחד ופתח את ביתו, לכל בחורי בית המדרש, שבאו להחם את עצמותיהם הקפואות. גם אשתו בילה־בשה, הצטיינה במדת הכנסת אורחים. אורח לא יצא מפתח ביתה, עד שלא טעם משהו.

מצאתי לי לחובה להנציח כאן במלים אחדות את זכר האשה המצוינת הזאת, שעמדה לאמי בכל עת, בצר לה. היא גם נתנה את ידה לגדלני ולחנכני וביתה היה הקרוב לי ביותר, לאחר בית הורי

השלישית בין סוחרי הבהמות היתה משפחת לפלר. בניגוד למקובל, שבמקצוע זה עוסקים בני משפחות נחותות דרגא, היו גם בני ה„זיינוועלעך" וגם בני משפחת לפלר, יהודים מהוגנים בתכלית. יראי שמים, בעלי בתים מכובדים ופותחי יד לנדבה. הם דאגו גם לחינוך בניהם והיו חביבים על העיירה כולה. אחד מבני לפלר, ר' איטשה, יהודי בעל הדרת פנים, שפרקו נאה וזקנו מגודל, ידע את ספר התהלים בעל פה. מדי שבת בשבתו, היה קורא בצבור פרקי תהלים לפני התפלה. וגם לא החסיר יום תפילה בצבור. כשהייתי הולך לבית המדרש ללמוד, בבקר השכם, תמיד מצאתי שם כבר את ר' איטשה לפלר אומר תהלים. אליו היה מצטרף גם גיסו — גם הוא סוחר בהמות — אברהם אביש.

ועוד „חזקה" היתה בידו של ר' איטשה. רבי כי הזדמן לעיירה, תמיד היה מתארח בביתו ולעתים קרובות גם על חשבונו.

במסחר הבהמות עסקו פרט לנזכרים לעיל, עוד אנשים מספר. אולם אלה היו החלוצים בענף זה והם הם שריכזוהו בידיהם. וכך היה בין הקצבים. גם שם קיבלו 2 משפחות לידיהן את המסחר בבשר וניהלוהו לפי שיטה פטריכלית.

היתה זו משפחת טנצר, משפחה ענפה של יהודים מהוגנים ויראי שמים, ששמרו על כשרות וידם ולבם היו פתוחים לתרומה ונדבה. ושניה להם היתה משפחת גרינבוים, גם זו משפחה ענפה שכל בניה עסקו במסחר הבשר.

אנסה כאן, כמיטב זכרוני, להזכיר את שמות סוחרי קרסנוברוד לפי ענפיהם:

ענף העץ: שמואל גורטלר, פסח הלפמן, אברהם יעקב פרוינד, שלמה גלומב, משפחת לם—לבנפוס, שלום זלצר ויוסף הולץ. ארבעת הראשונים היוו מלכתחילה שותפות ועשו עסקים גדולים. אולם אחרי כן, הפכה להם הצלחתם עורף והחבילה התפרדה. גורטלר פנה אז למסחר בתבואה, הלפמן פתח מסעדה, פרייגד החל לסחור בטקסטיל וגלומב — בעורות.

ענף הטקסטיל: הראשונה בענף זה היתה משפחת שלמה ברגשטין או, כפי שקראו לו, שלמה גיטלס. משפחה זו גדלה במשך הזמן וכל בניה עסקו בטקסטיל. חוץ מהם היו: שלמה קופיץ — שלמה מנשה׳ס, בונים הולצברג, גרזון ועוד. לפני פרוץ המלחמה שלח ידו בענף זה, גם אבי יבדל לחיים ארוכים.

ענף העור: משה יוסל גולדברג ושלמה גלומב.

ענף הברזל: פנחס גלטר שעלה אחרי כן ארצה ומסר את החנות בידי בנו יהושע, לייביש גיטלס ודוד אלבוים.

ג. מלאכה ואומנות.

מי יתן והייתי סופר מהיר ברוך כשרון. אולי הייתי מצליח לתאר ולהעריך נכונה, שכבה רחבה זו של חומר אדם, משופרא דהאי שופרא, של פועלי צדק, ספוגי חכמת חיים ומלאי חדוה בריאה ועממית. יהודים פשוטים והגונים, למדנים לאו דוקא, אולם יראי שמים, שהיו זונחים שלש פעמים ביום את כלי עבודתם ואצים לבית הכנסת. חלילה להם לאחר לתפילה. ובין תפילה לתפילה היו גורסים גם פרק תהלים. וידם פתוחה לנדבה ובלבם הערצה לתלמיד חכם. וכל מעיניהם — תורה לבנים. את הטובים שבמלמדים היו שוכרים ואת בניהם גדלו לאנשים. אלה היו פורצים מן העיירה לעולם הרחב ולגורל טוב יותר.

גם כאן אזכיר את אלה שאזכרם, לפי ענפיהם:

סנדלרים: גם כאן היה הענף תחילה מרוכז, בידי משפחת אלבויב־שטמר (לייפולקס). היו כאן אחים ובני דוד, חתנים וגיסים, רובם נמוכי קומה ועבדקנים, שכולם עסקו בסנדלרות ותפרות. לאחר שהמשפחה גדלה, היגרו חלק מהם לארצות אמריקה הדרומית והתעשרו שם. וכדרכו של עולם,

מכיון ששמנו ועבו — שכחו את צור מחצבתם — את העיירה ואת ידידיהם שנשארו בתוכה.

בין הסנדלרים אזכיר גם את: יונה אלבוים, אברהם שנור ויהושע פוקס.

חייטים: בענף זה היתה מושלת בכפה משפחת ויספיש, או כפי שכינו אותם „ישראלקעלעך״, על שם אביהם ישראל החייט. גם כאן היו בנים ונכדים שכולם, פרנסתם היתה על מחטם. לימים יצאו הנכדים לורשה וללודז׳, למדו את ה„גזרה״ המודרנית, הביאוה לעיירה ועלו מעלה מעלה. וכל עוד שלטה בעיירה האפנה הישנה, של קפוטות ארוכות בעלות הסדק מאחור, היה כל חייט אומן מושלם וידע את מלאכתו על הצד היותר טוב. אך מכיון שהצעירים החלו לפרוץ גדר ו„לקצץ בארוכים״, נאלצו חייטים רבים לצאת לערים, כדי להשתלם במקצועם.

אופים: באפיה עסקו מספר משפחות שכבודן בעיירה היה רב. הם עשו עסקים טובים, בנו מאפיות משוכללות ולעצמם בנו בתים מסודרים יפה, והשיאו את בנותיהם בתתם נדוניה הגונה. משפחות האופים היו: פוקס, שכונו „מנדלך״, רינד, רנדלר, אלבוים, ה„חמציכה״, בן־ציון קם ועוד.

פרט לאלה הנזכרים לעיל לענפיהם היו בעיירה גם: נגרים, פחחים, צבעים, כובענים, שענים, ספרים מסגרים וכו׳ אולם היו אלה יחידים בלבד.

עגלונים: היה זה ענף נכבד מאד שהיוה את הקשר היחיד עם העולם החיצוני. קשר עם רכבת או כביש סלול לא היה בעיירה. טבעי איפוא הדבר שמספר משפחות התפרנסו בכבוד ממלאכה זו. אלו היו: שמעון בעל עגלה, איטשלה יוסלס, ברוך יעקב אולמן, נחמן גרי ועוד. „העונה״ שלהם היתה בעיקר בימי הקיץ. אז היו באים אלינו קייטנים למאות, לשאוף את אוירם הצח של יערות האורן שבסביבתנו.

רוכלי הכפרים: מענף זה התפרנסו כמה עשרות משפחות. וכמו בשאר הענפים, גם כאן עבר הדבר מדור לדור. אולם יש להבדיל בענף זה בין שני סוגי רוכלים. היו מהם עשירים, שנסעו לכפר בכרכרות „מעשה פריצים״, היו קונים מהאכרים את תוצרתם, מרכזים במחסנים

כמויות גדולות ומוכרים ברגע שנראה להם מתאים. לעומתם היו רוכלים עניים, שהיו מסיירים בכפרים וקונים מכל הבא ליד כדי לחזור ולמכרו בעיירה ולראות את פרוטת הריוח בטרם ירד היום. היו גם עוד עניים מהם שהיו יוצאים לכפרים לחפש „מציאות" ולהוציא מהן קיום דל.

ד. סיכום

אלה היו ענפי הפרנסה העיקריים, עליהם התבססו החיים הכלכליים של היישוב היהודי בעיירה. המשבר הכלכלי של שנות השלשים, פגע קשות ביהודי קרסנוברוד. חלקם התדלדלו ויתרם נאלצו להאבק קשה על פרנסתם. הדבר גרם להגירה מוגברת לעבר לים. הנוער גם הוא עזב את העיירה אולם עבר לערים הגדולות בפולין גופא.

בשנות 1933-4 החל המצב להתבהר. אולם עם השתפרות בשטח הכלכלי בא עלינו גל עכור של אנטישמיות. הנוצרים החלו לחדור למסחר, להתחרות ביהודים ולהחרים אותם. המשמרות שהועמדו ליד חנויות היהודים אימו בהרס כלכלי שלם ודנו את היישוב היהודי לרעב ומחסור.

ה. חיי התרבות והחברה.

המרחק הגיאוגרפי מהעולם הנאור בו שכנה העיירה, נתן את אותותיו גם בשטח החברה והתרבות. כמרחק מזרח ממערב היינו מרוחקים במשך תקופה ארוכה, מרמת חיי החברה והחיים הפוליטיים שרווחו בפולין אז.

חיי התרבות של הגברים הצטמצמו בתפילה, פרק תהלים או לכל היותר לדף גמרא עם תוספות, או פרק „משניות" לאלה שידעום. ברור ש„בני התורה" היו המושלים בכפה בעיירה. הגבאים למיניהם, עשו כמיטב יכלתם, והאמצעים בהם אחזו לא תמיד היו מן הכשרים ביותר, לשמור על השלטון שבידם. תמיד היו יחידים ש„העזו" לקרא ספר חילוני או כתב עת אך היה עליהם להזהר שלא יודע הדבר, חלילה, אחרת מרה היתה אחריתם.

הנשים, כדרך העולם דאז, תפקידן היה לפרנס את בעליהן כדי שיוכלו להתמסר כליל ללמוד התורה הקדושה. עליהן היה גם ללדת את

הילדים ולחנכם. את המזון הרוחני והתרבות היה על אמותינו וסבתותינו לשאוב ב„צאינה וראינה״. אמנם בערב מלחמת העולם הראשונה החלו להופיע „ספורי מעשיות״ על רביים צדיקים ובעלי מופת. אך רובן לא יכלו ליהנות גם מ„תרבות״ זו כי לא ידעו קרא.

השפעה מכרעת על בני העיירה היתה ל„חסידים״ למיניהם. הם היו נוסעים לפרקים לרביים שלהם. לעתים היה הרבי מבקר בעיירה והיו ימי בקורו ימי חג ושמחה לאנשי שלומו.

היו בעיירה חסידי ארבע „שושלות״: בלז, טריסק, רדזין וגור. היחסים ביניהם היו תמיד רחוקים מלהיות תקינים. תמד היו ביניהם סכסוכים, ומחלוקת או פילוג היו חזיון נפרץ. לחסידי כל שושלת היה „שטיבל״ לחוד ושוחט משלהם. וכשעמד להמנות רב בעיירה, שוחט או חזן, מיד היתה מתגלעה מחלוקת, שהיתה מפיחה שנאת אחים והמריבות והקטטות עלו עד לב השמים. בשעת „מחלוקת התכלת״ המפורסמת, קרה מעשה נורא בעיירתנו. רב העיר באותו זמן, ר׳ מיכלזון התנגד ל„פתיל התכלת״. באחד הימים קם חסיד נלהב של „התכלת״, נגש לבית הרב, חיזק את הדלתות והחלונות מבחוץ, שלא יוכלו לפתחם מבפנים ורצה להצית את הבית. הרב ובני ביתו אמנם ניצלו בנס אולם מיד עזבו את קרסנוברוד ועברו לורשה. והעיירה נשארה בלי רב.

ו. התחיה.

מלחמת העולם הראשונה זעזעה את העיירה ועוררה אותה מתרדמתה. ההרס הכלכלי הביא בכנפיו הרס גם לקנאות וחשכה. רוח התחיה והתרבות היהודית המתחדשת פרצה פנימה בעוז.

הצמאון לחדשות בשדה הקרב, הביא לידי קריאת העתון. הפליטים הרבים שחזרו לעיירה, אחרי המלחמה, הביאו אתם מנהגים חדשים וסיפרו על אורח חיים שונה, של קהילות יהודיות, בהן בילו את שנות המלחמה. קמה דרישה אחרי שעורי קריאה וכתיבה, בפולנית, באידיש ועברית. חלק מהמלמדים קיבלו את „הגזרה״, החלו להתאים את עצמם ל„דרכים החדשות״ וללמד למודי חול. הנוער ובעיקר הבנות, החלו לבקר בבית הספר העממי הממלכתי.

אז קמה גם הספריה הראשונה לספרי אידיש ובזה הונח יסוד לחיים חברתיים, שהקיפו במשך הזמן, בצורה זו או אחרת, את כל הנוער כלו.

אולם הדור הישן אינו שקט על שמריו. הוא אוחז בכל האמצעים כדי לעמוד בפני „מגפת השמד ר״ל״ העומדת לכלות כל חלקה טובה. בשקט אולם בעקשנות הולך ומחריף הריב בין האבות והבנים. אלה שורפים ומשמידים כל ספר חול המובא הביתה. ואלה נעלמים מן הבית וקוראים בספרים „האסורים״ במקום אחר. המתיחות גוברת ונקודת המוקד היא הספריה.

והפועל יוצא של ההתעוררות התרבותית היא גם התעוררות פוליטית. קמות מפלגות בעיירה ואתן גם תנועות נוער למיניהן.

ז. המפלגות:

המזרחי. לדאבוני אין בידי תאריכים מדויקים בקשר ליסודם של סניפי המפלגות בעיירה. בכל אופן מפלגת „המזרחי״ היתה ללא ספק, הראשונה שהחלה לנהל בעיירה פעולה ארגונית. היא גייסה את חבריה בין נערים שהיו קשורים בלב ונפש במסורת, אולם בד בבד עם זה הרעידה הקריאה לציון, את לבותיהם. הם עסקו גם בפעולות למען הקק״ל

פגישה מחוזית של „הנוער־הציוני״ בקרסנוברוד

ולמען קהי"ס, ארגנו מסבות והביאו נואמים מהמטרופולין. אולם עיקר פעולתם היתה ציונית ולא תרבותית כללית. הם ניסו את כחם גם בשדה התנוך ויסדו את ביה"ס „יבנה", נסיון ששבק חיים לאחר שנה. סיבת הכשלון לדעתי היתה בחוסר חברים מסורים ובעלי כושר ארגוני.

פועלי ציון (צ.ס.). המפלגה השניה שהתארגנה בעיירה היתה מפלגת פוע"צ (צ.ס.). הודות לכשרם הארגוני של מנהיגיה המסורים, גדלה המפלגה והתקדמה בצעדי ענק. במשך הזמן הפכה לראש פנה לכל החיים החברתיים בעיירה. החוג הדרמטי שלהם מציג הצגות בהצלחה. הם גם מצליחים במסיבותיהם התרבותיות, ההופכות לשם דבר. תנועת הנוער שלהם „פרייהייט" מפתחת פעולה רחבה וארגון הצופים שלהם הופך לגורם חינוכי חשוב בעיירה.

ציונים כלליים. השלישית היתה מפלגת הצה"כ על שני פלגיה („על המשמר" ו„עת לבנות"). בעצם החלה מפלגה זו את פעולתה עוד

קן „הנוער־הציוני" בקרסנוברוד

בטרם החלה בה „המזרחי״, אולם הפעולה נפסקה במסיבות טרגיות, במותו של יעקב זימרמן ז״ל, אחד המארגנים של מפלגה זו. כאחד מאלה, שעמדו על עריסתו של הסניף, אני יכול להעיד על הקשיים בפניהם עמדנו בצעדינו הראשונים. חוץ מגורמים חיצוניים שבפניהם נאלצנו לעמוד, היתה לנו מלחמה גם מבית, מצד הורינו האדוקים. ורק הודות לחזון שנתן עוז בלבותיהם של מספר חברים פעילים ומסורים, הצלחנו להעמיד את מפלגתנו על יסודות חברתיים בריאים ואיתנים.

במשך הזמן רכשנו עמדה רצינית בתוך החיים הציוניים בעיירה. היתה לנו תנועת נוער „השומר הלאומי״ ששינתה לאחר מכן את שמה ל„הנוער הציוני״. כאן יש ברצוני להעלות על נס את פעולתו הברוכה של מנדל פרבר שפעל רבות למען המפלגה, לה הקדיש מרץ וזמן.

ה„בונד״. בתחילת ייסודו היו חברי ה„בונד״ מתי מספר. אולם לאחר זמן גדל ה„בונד״ ועצם והפך לארגון ראוי לשמו. הדבר קם והיה ראשית, מפני שהיו בו חברים מסורים ומארגנים מוכשרים, כמו יהושע שנור ואחרים. והשנית, מפני שהקומוניסטים, שהיו בעצמם מפלגה בלתי ליגלית, שלחו מחבריהם ל„בונד״ כדי שתהיה להם במה צבורית ליגלית להופעותיהם. רק בשנים האחרונות לפני המלחמה חזר ה„בונד״ והצטמק והשפעתו לא ניכרה כמעט ברחוב היהודי בעיירה.

קומוניסטים. המהפכה ברוסיה, שרעמיה הדהדו בכל אתר ואתר, משכה חלק ניכר של הנוער לשורות המפלגה הקומוניסטית. אולם מיד נתכה עליהם חמת השלטונות. רבים נאסרו ואחד מהצעירים, שמואל ויספיש נרצח בבית הסוהר. אחרים קיבלו פסקי דין תמורים ותקופות מאסר ארוכות. הניצולים מהמאסר נמלטו מעבר לגבול. וכך נחנקה התנועה הזו בעודה באבה ולא הגיעה לפעולה ארגונית של ממש. חלק מהנמלטים, חזרו אחרי כן לפולין, עם הפליטים שחזרו אחרי מלחמת העולם השניה.

רביזיוניסטים. לאלה היו חסידים מספר בעיירה אולם הם לא הצליחו ליצור ארגון של ממש, מחוסר מארגנים ראויים לשמם.

בזה מיציתי בערך את היריעה המגוונת של החיים הפוליטיים בעיירתנו.

ולבסוף מספר מלים לזכרו של יהושע באב״ד, אדם ברוך כשרון, במאי בחסד עליון, אם כי מעולם לא קיבל כל הכשרה לכך. הוא היה גם מוסיקאי, רוב ההצגות שהוצגו בעיירה הוכנו ובוימו על ידו. עשה הרבה להעלאת רמת החיים התרבותית בעיירה.

בכאב לב ויסורי נפש העליתי לעיל את זכרם הקדוש של האנשים הפשוטים והיקרים מדור קודם. וכן את בני הנוער, בני דורי, מלאי החזון והשאיפות, פעילים, מנהיגים ומחנכים.

מי ינחמנו באסוננו הגדול? מי ישקיט את הצער המכרסם בללב? חבל על דאבדין ולא משתכחין.

א. דימנד

חורבן קהלת קרסנוברוד

עמוקה היא בלי ספק, התרשמותו של מבוגר ממראה עיניו. אך עמוקה לא פחות התרשמותו של ילד בגיל רך, ממראה המזעזע אותו עד תוך נשמתו הילדותית, כמראה חורבן, הרג והרס. ועל כן נחרת על לוח לבי ולעולם לא יימחה — מראה חורבנה של קרסנוברוד.

ביום פרוץ מלחמת העולם השניה הייתי כבן 8. היינו עם הורי, שני אחי ואחותי, בכפר ליד טרנוגרוד, בו שהינו במשך תקופת החופש וגם מפני שלאבי היו עסקים כל שהם בסביבה זו.

עם גמר חופשת הקיץ עמדנו לחזור לקרסנוברוד. אבי הקדימנו ונסע לבילגורי. אמי והילדים, עלינו כולנו על עגלת אכרים ויצאנו לדרך. נסענו לילה תמים בכביש שהתפתל בין כרי דשא ושדות שלף, בנוף שקט ורוגע. דבר לא הפר את מנוחת הלילה, פרט לנביחת כלב או געית בהמה. התנדנדנו על העגלה ונמנמנו. איש לא העלה על דעתו את הסערה שתתחולל כאן בעוד זמן מה. הגענו ליוזפוב והמשכנו לעבר קרסנוברוד ולעת בוקר הגענו לפרבריה. עברנו על יד בית העלמין הישן והפנסיון של משה בורג ז״ל. נכנסנו לטבורה של העיר. והנה הבחנו בקבוצות של יהודים העומדים ומתוכחים בהתלהבות ובעסק גדול ועל פני כולם שפוכה דאגה כבדה.

מראה כזה בעיירה שקטה כעיירתנו ובשעה מוקדמת זו — לא ניבא טובות. ואמנם כשהגענו לבית סבא ר׳ אהרן באב״ד, סבי הטוב והיקר באדם, קבלנו בדמעות בעיניו. בקול חנוק מבכי הודיע לנו, שמלחמה פרצה בעולם. ועוד בשורה בפיו — בשורה מרה ממות — שאבא, עם בואו לבילגורי, גויס לצבא. והממשלה הפולנית שלחה את מיטב גדודיה ובמהירות האפשרית, לחזית. את אבי זכיתי לראות רק כעבור שנה לאחר שנפל בשבי ועבר לגור ללבוב.

העיירה היתה כמרקחה: מהומה ומבוכה בכל. החנונים סגרו מיד את מזויהם וסרבו למכור צרכי אוכל. מלח בישול נעלם מן השוק. התושבים החלו להסתיר כל דבר ערך מי במרתף ומי בבורות שבאדמה. האזעקות הפכו לדבר יום ביומו ובשמים הופיעו אוירונים שעל זהותם התוכחו „מומחים" ימים תמימים. פשטו שמועות על מרגלים שהוצנחו

בסביבה. טחנת הקמח נסגרה כדי למנוע את הרעש והופקדה שמירה על מרכזי טלפון ונקודות חיוניות. עד שהחל לעבור דרך העיירה הצבא הפולני הנסוג. מעולם לא ראינו אנשים וכלי רכב במספר רב כזה. הנסיגה נתלותה במעשי שוד כי החיילים הנסוגים היו רעבים ללחם ועייפים עד מות. רק פסקו שיירות הצבא הפולני והנה הגיעו שמועות על צבא גרמני מתקרב. ואמנם בערב ראש השנה הופיעו מכוון הכביש הטומשובי הטנקים הגרמניים הראשונים.

אחרי ימים מספר נעלמו הגרמנים והצבא הפולני חזר ונראה בעיירה. יודעי דבר החלו לספר על קרב מכריע העומד להתחולל בין הצבאות. היה גם מי שאמר שהפולנים עומדים לפוצץ את גשר הבטחון על הכביש המוביל לזמושץ. השכנים הקרובים לגשר באו במבוכה והחלו לעבור לבתי קרוביהם הנמצאים עד כמה שאפשר רחוק מהגשר. היות וגם אנו היינו בין הקרובים לגשר, עברנו אז לביתו של השיל מורר, בו מצאנו את מרבית אנשי קהלתנו. פרט לסבא שהיה כבר חולה והעדיף לעבור לביתו של ר׳ שמואל גורטלר, שם התפלל במשך שנים.

כעבור זמן קצר התחוללה המערכה. הפגזה, צרורות ממכונות יריה, רעש, מהומה — ממש מהפכת סדום. מספר קלעים פגעו ברעפי הגג וניפצום. השברים נפלו פנימה ברעש גדול לחרדתם של האנשים שהשתטחו על הרצפה, בכו, יללו מפחד, התפללו או לחשו פרק תהלים בעל פה.

לפתע פסקו היריות ואחרי שעה קלה נשמע קול נפץ אדיר ואחריו דממה מעיקה. מי שהוא הציץ החוצה ואמר שענן עשן סמיך עולה מהבתים בסביבה. עד מהרה שמענו צעקה: „פרפלוכטה יודן, ראוס! (יהודים ארורים, החוצה!) הדלת נפרצה בכח. רק אז נוכחנו שכל הרחוב וגם הבית בו אנו מצויים עולים באש. קמה מהומה לא תתואר, כלם החלו לברוח מנוסת חרב. זרם אנשים גרפני החוצה. אמי אבדה לי וגם אחי בן ה־6. רצתי דרך רחובות בוערים עטופי עשן סמיך ליד בתים שרופים עד היסוד. ברחובות בהם עוד עמדו הבתים על תלם עברו גרמנים בלהביורים והציתום. אחרים ליוו את ההמון הבורח במטחי ידיות וצרורות ממכונות יריה. בסחפתי עם זרם האנשים שפנה לעבר הנחל — להר גרבניק. עברנו את הנחל הרדוד ונכנסנו

לחפירות שנחפרו בזמנן ע״י הצבא ונעזבו. עם ערב יצאנו מהחפירות. מצאתי את עצמי בודד בין זרים. רק לאחר מכן הכיר אותי מי שהוא וצירף אותי למשפחתו. הוא גם סיפר לי שראה את אמי יוצאת מן הבית הבוער והתאומים בני 8 החדשים על זרועותיה. גם את אחי ראו אולם הוא כנראה הלך עם קבוצת אנשים אחרת. ואילו סבא נמלט למקום אחר.

עברו ימים עד שמצאנו איש את רעהו. סבא עבר לזמושץ לבתו ריזל דרונג הי״ד. אמא שנשארה ללא קורת גג, עם ארבעת ילדיה, מצאה מקלט לזמן מה בבית הדסה בליכמן, חותנתו של ישראל באב״ד (דודי) ד״ל. ביתה היה ליד בית הספר, סביבה שכמעט שלא נפגעה. לאחר מכן הוחלט, שאני אעבור לבית דודי השיל באב״ד, בכפר שליד יאצנה. בדרכי לשם עברתי שוב דרך העיירה ההרבה. הרחובות היו מלאים פגרי סוסים וחיילים, שהעלו צחנה. אי פה, אי שם, הזדקר קיר מפוחם או מעשנה כמצבה לחורבן הגדול. קשה היה לי להתמצא בחורבן הזה שלא נשאר בו סימן של רחוב או שכונה, למרות שהייתי יליד עיר זו והכרתי כל מוצאיה ומבואיה. בכל היתה יד המשחית והאש גם יחד.

בכפר הייתי לרועה צאן עם עוד נערים מהכפר עד שנלקחתי לזמושץ. שם הודיעו לי שאבי שנשבה ע״י הרוסים שוחרר ונמצא בלבוב.

ויום אחד באה דודתי פסיה, אחות אבי (כעת פסיה רוש, מתגוררת בטירה ליד חיפה) לקחתנו ללבוב אל אבא. את סבא נאלצנו להשאיר בזמושץ. מפאת חליו, לא יכולנו לקחתו אתנו. הוא האיץ בנו, שנמהר ונסע אל אבי. אשר לו, האמין שה׳ לא יעזוב אותו בעת צרה.

יותר לא ראינוהו.

לאחר 7 שנים חזרנו למקום שעליו עמדה פעם קרסנוברוד. לא מצאנו זכר לעיירה וליהודיה. מצאנו רק שנאה עורת ותהיה עוקצנית „עדיין כה רבים היהודים שנשארו, למרות הכל״.

יהא ספר הזכרון המוצא לזכר בני קרסנוברוד גל עד לחייהם ומותם בקדושה. יהיו הדברים הכתובים בו אות לדורות הבאים ויפיחו בהם אומץ וגבורה להלחם לחרות ישראל במדינת ישראל.

(יפו) **נתנאל ברנר**

הרב ר' חיים שאול יעב"ץ (ניו־יורק)

נר ה' — נשמת אדם

אמרו חז"ל — חן המקום על יושביו. ובאמת היה בקרסנוברוד חן המקום על כל אחד ואחד מיושביה.

כשלעצמי איני איש קרסנובורוד, אולם נזדמנתי לשם בשנת תרס"ב והכרתי רבים מיושביה. ויש בדעתי להזכירם בזה אותם ואת מדותיהם התרומיות.

מיד עם בואי הושיטה לי את ידה האשה הצנועה מרת טאבע בת ר' יעקב עוזר קופיץ ז"ל. ומיד נתקשרה ידידות ביני ובין הרה"ג ר' נחום פיגנבוים זצ"ל. כן התידדתי עם שמואל לייב שו"ב ז"ל, שהיה חסיד מהחסידים הראשונים ותלמיד חכם ואומן גדול במלאכתו, מלאכת הקודש. לא פעם, כשהיה מתקשה בסוגיא בתלמוד או תוספות, הסברתי לו כיד ה' הטובה עלי, והוא היה שמח כמוצא שלל רב לכל חידוש שחידשתי לו. וכן היה גם חתנו ר' אברהם מאיר שוסצ'ק ז"ל, שהיה תלמיד חכם וירא שמים, שומר תורה וזהיר בקלה כבחמורה. וכאן אזכיר גם את ר' שמואל עוזר ואת בנו הי"ד. ר' שמואל עוזר היה יהודי טוב ואדם שמח וטוב לב ואם כי חי חיי צער ודחקות, היה מברך על הרעה כעל הטובה. כשבוע ימים לפני עזבי את העיירה פגשני ברחוב ובקש ממני גמ"ח. הכסף לא נחשב בעיני באותם הימים והושטתי לו שטר בן 25. הוא סרב לקבלו וקבל ממני רק 5 זהובים. כנראה חשש שיפגום בכתוב „יאה עניותא לישראל".

כל אלה שהזכרתי למעלה, יראים וכן שלמים, אנשי תורה ויראת שמים, נרצחו ונטבחו בכל מיני מיתות משונות ע"י הצורר זר"י שקם על עם ישראל.

ואני באהבתי אותם חושב את עצמי לאחיהם בן עירם לכל דבר וגם מלבי לא ימוש זכרם הקדוש. ולעדות העליתי על הכתב את שמותיהם ומקצת משבחם.

לבי, לבי להם ולכל בני קרסנוברוד היראים והתמימים, שנתנו את נפשם על קדוש השם. יהי זכרם ברוך לנצח ואל ימוש מלבות כלנו לעד.

יזכור

לעלוי נשמותיהן הטהורות של קדושי קרסנוברוד.

יהא דף הזכרונות, שאני כותב בזה, שביב בנר התמיד, שיאיר בלבותינו לנצח לזכר קבר האחים הגדול של קהלה קדושה זו, שנכרתה מארץ החיים, ע"י אומה טמאה, שפלה וארורה עד סוף כל הדורות.

ותאורנה האותיות האלה בספר הזכרון בזהר הרקיע ותשפוכנה אור יקרות על קהלה קדושה שעלתה לעולה על מזבח קדוש שם ישראל בגוים.

וכשיראו בנינו ובני בנינו את הכתוב בזה ידעו גם הם ויספרו לבאים אחריהם על המס הכבד ששלם דור הגולה. יראו וידעו כי עליהם לשמור מכל יקר על חופש עמם ועצמאותו בארץ הטובה הזאת. וימלא לבם עוז ואון, גבורה ואומץ רוח, להלחם למען חופשתם ולתת נפשם עליה. ותהא זו נחמה פורתא, על חיים שנכרתו בלא עת, על צבור שהלך לעולמו, כצאן שזאבי ערבות סבוהו. על ישוב שהושמד ללא רחם, באין פוצה פה.

ראשונה היתה קרסנוברוד לערים הנשרפות וראשונים היו בניה למחנה העצום, של הקרבנות שנפלו בשרפה הגדולה שהקיפה ערים וארצות, עמים ומדינות. אלה היו גם צעדיהם הראשונים של הרוצחים הנאצים על אדמת פולין.

רצה הגורל והייתי עד לכך כיצד נשרפה ועלתה בלהבות, קהלת קרסנוברוד. עיני ראו את קרבנותיה הראשונים, שמצאנום חרוכים בתוך הרמץ של הבתים החרבים.

בין הראשונים האלה אזכיר אב ובנו, שמואל עוזר קופיץ ובנו מיכאל. פניהם הושחתו שלא היתה אפשרות לזהותם. את האב הכרנו לפי הטלית הקטנה שהלהבות, בדרך נס, לא השתיתוה. והיה הדבר מעין סמל מצד ההשגחה, שרק הגוף ניתן למשיסה וכליון הרוח לעולם עומדת. ושום להבה לא תוכל ללהבת הקודש הבוערת בלבותיהם של ישראל.

בין החרבות נמצאו עוד גופות חרוכות אולם אי אפשר היה לזהותן כי היו אלה גופותיהם של פליטים שאיש בעיירה לא הכירם.

באותו יום השרפה נורו ע״י הנאצים גם: לייביש קרמר, שמואל (שמילקה) שטמר, וראובן — חולה הרוח.

זו היתה רק התחלה — התחלת הסוף המר שעלה לעיירתנו ואחריה לשליש של העם היהודי בתפוצותיו. זו היתה התחלת רוח הזלעפות שייבשה את המעין המפכה של יהדות ערה ומושרשת, ברוכה בהון ובאון ועתירת נכסים ונכסי רוח.

וכשם שיהודי קרסנוברוד היו ראשונים לקרבנות, כך היו גם בין אחרוני קרבנותיו של הצורר. אלה האחרונים לא נפלו בין חורבות בתיהם אלא על אדמת אוקראינה אליה ברחו ובה קיוו להנצל.

הרוצחים היו נוהגים לרצוח את קרבנותיהם בסדר ובחשבון קר. קודם נרצחו אנשים ללא מקצוע. את בעלי המקצוע היו רוצחים לאחר שניצלו את עבודתם ואת יכלתם המקצועית. והנצולים בין שחיטה לשניה ניסו שוב לברוח מארץ הכיבוש הגרמני אל הגבול הרומני ל„טרסדניסטריה״. אמנם גם שם כבר חיו יהודים בגיטאות ובמחנות גדורים חוטי תיל, אולם טרם שמע איש על שחיטות המוניות, כפי שנהגו הגרמנים לערוך כאן. ועל כן רבו הפליטים ששמו נפשם בכפם והתגנבו לעיר ז׳מרינקה ועד העיר בראילה הגיעו.

עד אשר ביום בהיר הקיפו חיילים רומניים את גיטו בראילה ואת יהודיה המופתעים והובילו את כלם כאחד למקום המטבח על אם הדרך בין ז׳מרינקה ובראילה.

בהמון זה המובל לטבח הלכה גם אם עם שתי בנותיה מקרסנוברוד. האם היתה מירה קופיץ ובנותיה חנה ובינה. הלך גם אחיהן אברהם. חנה עמדה על כבודה עד הרגע האחרון ולא הסכימה לפשוט את בגדיה, כפי שצוותה ע״י המרצחים. היא „נצחה״ ונרצחה כשבגדיה עליה ואיש לא ראה את ערותה בחייה.

הקלון שאלה רצו להעטות על בת ישראל כשרה קדושה זו, ידבק ברוצחים ובצאצאיהם עד תם האחרון שבהם, ויהיו הם חרעם למשל ולשנינה ולהראון עולם.

ותפארת שמותיהם של קדושי קרסנוברוד תנון לעד עם קדושים וטהורים.

(ניו־יורק) שלמה זונשיין

דין וחשבון מהאזכרה הראשונה לקדושי קרסנוברוד שהתקימה..
בביהכ״ם נצח ישראל בחיפה ביום ט״ו חשון תש״י 6.11.49

את אספת האזכרה פתח הח׳ אפרים לוכפלד ובראשית דבריו הציע לכבד את זכר הקדושים בעמידת דום במשך שתי דקות. לאחר מכן נבחר הח׳ לוכפלד, יו״ר האספה והח׳ מרדכי רפופורט, מזכיר.

רשות הדיבור ניתנה לראשון המספידים הח׳ משה פישל. הוא סיפר על כל התלאות שמצאו את עדת קרסנוברוד, תחת ידם הקשה של הנאצים. כעד ראיה תיאר את האקציות. הראשונה היתה בחג השבועות שנת תש״ב־1942. בשעת האקציה נהרגו אז בין השאר אנשי ה„יודנרט״, על שלא רצו לשתף פעולה ולהסגיר את אחיהם. רבים הועברו לבלזץ. האקציה השניה היתה בחדש אב תש״ב (1942) אז העלו הנאצים באש בתים על יושביהם ונשרפו כחמשים איש. האקציה האחרונה היתה ביום ט״ו חשון תש״ב 26.10.42.

ידם של הנאצים, היתה לא רק בחיים, אלא גם במתים. המצבות בבית העלמין נעקרו ממקומן ושמשו לסלילת כביש. הקברים נחרשו ונזרעו. לא נשאר סימן לקרסנוברוד ולמתיה.

אחריו, עלה הח׳ אהרן אונציג ולמד בפני הקהל פרק משניות. הוא הסביר את ערך הלימוד לעלית נשמתם של הקדושים, בפרט לאלה שלא זכו לקבר ישראל. הוא סיים את „השעור״ באמירת קדיש.

אחריו הספיד את הקדושים ר׳ יצחק מאיר גורטלר. הוא בסס את הספדו על הפסוק מפרשת וישלח (בראשית לז), בו אמרו בני יעקב לאביהם: „הכזונה יעשו את אחותנו״, ודרש, שלא רצו בני יעקב להפקיר את אחותם ותבעו את עלבון כבודה. ואם אנו רוצים לתבוע את עלבון כבוד קדושינו נוכל לעשות זאת רק בארצנו החפשית. ושוב הביא ראיה מן הפסוק בבראשית ל״ה שאמר ה׳ ליעקב „קום עלה בית אל ואל תשב בשכם״. שכם לא נחשבה אז כעיר ישראלית. הראיה מכאן, שעל כל ישראל, בניו של יעקב אבינו לעלות ולחיות בארץ ולבנותה. ואם כלנו נשב בארץ ונעסוק בבנינה או אז נוכל לתבוע את עלבון כבוד עמנו וקדושיו.

הח׳ יואל הנדלסמן קרא כתובים בחרוזים לזכר הקדושים.

לבסוף מסר הח׳ אפרים לוכפלד פרטים וזכרונות מהעיירה. סיפר על קדושים וטהורים שנתנו את נפשם ולא רצו לעמוד על דם אחיהם. הלא הם: יוסף גולדשטין ופישל שלגל שנהרגו ע״י הנאצים באקציה הראשונה. הוא הציע לקיים מדי שנה בשנה אספות אזכרה ביום האקציה האחרונה הוא יום ט״ו לחודש חשון. הצעתו נתקבלה פה אחד.

בתפילת „אל מלא רחמים״ ע״י הח׳ אליעזר לרנר נסתיימה אספת האבל.

לאחר סיום אספת האבל נגשו הנאספים לחלק המעשי של האספה. בחלק זה הציע הח׳ לוכפלד לבחור בועד. הוצעו המועמדים דלהלן:

1. אפרים לוכפלד	חיפה	9. אברהם בורג	ת״א
2. שלום זלצר	״	10. יהושע שלגל	״
3. אליהו רונד	״	11. אברהם גליקמן	״
4. פנחס קופיץ	״	12. שמואל אונציג	״
5. שמואלקע גורטלר	״	13. אברהם אלבוים	ירושלים
6. שלמה באב״ד	״	14. מרדכי רפופורט	רמלה
7. משה פישל	״	15. משה פוקס	חדרה
8. אברהם גיטר	״		

לאחר שאושרו המועמדים, הציע הח׳ לוכפלד ליסד קופת גמ״ח, שתהוה המשך לקופת גמ״ח שהיתה קיימת בעיר קרסנוברוד. מטרת הקופה — להושיט עזרה לכל נזקק מבני העיירה הנמצאים בארץ. הוא הציע שהנאספים ירימו את תרומתם במקום ובזה יקימו את הקומה הלכה למעשה. ההצעה נתקבלה בהסכמה כללית וכל אחד תרם מיד כפי יכלתו.

במלים חמות ובקריאה לאחדות ולשמירת קשר הדוק בין שארית הפליטה של עיירת קרסנוברוד נעל הח׳ לוכפלד את האספה.

השואה

* * *

לא נעלם מאתנו, שעובדות וחויות המסופרות בדפים אלה, חוזרות בשנוי נוסח מספר פעמים, אצל עדים שונים של ימי השואה. וכן לא נעלמו מאתנו סתירות קלות בתאריכים, לגבי עובדא זו או אחרת.

הסבה נעוצה בכך שהדברים נדלים מן הזכרון שהוא כבר כיום רחוק במקצת. יתר על כן היה זכרונם של העדים גם בזמנו מועם ע״י התלאות והסבל שעברו עליהם. קשה לדרוש מעדים אלה שהיו מנותקים מעולם ומלואו, במצב של סכנה מתמדת ובתנאי רעב ואימה, במשך שבועות, חדשים ושנים, דין וחשבון מדויק מותאם ללוח זמנים של עולם „תרבותי״, שראה וידע ושתק.

לדעתנו, יש דוקא טעם לשבח בספורי עדות אלה, כמו שהם, על פשטותם ותמימותם. השתדלנו על כן לא „לערוך״ אותם יתר על המדה ואנו מפרסמים אותם ככתבם וכלשונם. אנו מאמינים שדברים אלה היוצאים מן הלב, יכנסו גם ללבבות הקוראים ויקימו בנפשותיהם גל עד לקדושי קרסנוברוד.

פישל משה (חיפה)

דפים מן השואה

בימי מלחמה ושמד

(1944 — 1939)

פלישת הנאצים לאדמת פולין אירעה ב־1 לספטמבר שנת 1939, בערך כש־בועיים לפני ראש השנה.

בערב ראש השנה כבר עבר דרך עיירתנו קרסנובְרוד, חלק ניכר מהצבא הגרמני הממוכן. וביום הראשון של החג ראינום חונים ליד העיירה. החג עבר בכל זאת בשקט והצבא לא נראה בעיירה.

במוצאי החג החל לנהור לעיירתנו הצבא הפולני בהמונים. כלם פנו לעבר דרך טומשוב.

וביום השלישי (בעשרת ימי התשובה), התחוללה ליד העיירה, מערכה כבדה בין הצבא הגרמני והצבא הפולני הנסוג. ישבנו אז בחדרו של הרב מרגלית, שגר בביתנו באותו זמן. והנה הופיעו גרמנים והאשימונו, שירינו לעברם ואחת דתנו להיירות. אחרי בקשות ותחנונים עלה בידינו לרככם. אז הודיעונו שעלינו לפנות מיד את העיירה כי הם עומדים להציתה. אולם לא כלם הצליחו להמלט ורבים נשרפו בדליקה. קרבנות אותו יום היו: שמואל עוזר קופיץ ובנו מיכאל, שנמצאו ע״י אברהם בלכמן ואחיו של הקדוש ליבקה קופיץ. וכן נפלו חללים: ליביש ויגרויך הספר, אליהו ליבל, הצעיר משה פוקס בנו של יצחק, הבחור שמלקה שטמר ועוד בחור לא מבני העיירה, ששמו לא נודע, כי לא היה מי שיזהה אותו.

למחרת ביום הרביעי בשבוע הואילו הגרמנים לתת רשות לאוכלוסיה הנוצרית לבוז ולשדוד את רכוש היהודים. מרתפים בהם הסתירו היהודים את מעט סחורתם ורכושם, נפרצו והיו לבז. כל מי שהעז לפצות פה היה צפוי לו מות בטוח מצד הגרמנים.

ביום הכפורים התחולל הקרב האחרון והמכריע בין הפולנים והגרמנים שישבו בעיירתנו. ידוע מי היה המנצח ומיד ביום הראשון של חג הסוכות הוחל בתטיפת יהודים. בין הראשונים נתפסו ר׳ משה יוסף גולדברג, שמואל גורטלר ועוד מספר יהודים. הם הובלו לשדה המערכה ונצטוו לקבור פגרי סוסים. לעת ערב אחרי העבודה נצטוו היהודים העייפים עד מות, מהעבודה המפרכת, לפשוט את בגדיהם ולקברם ביחד עם פגרי הסוסים המצחינים. ולאחר שהוכו מכות רצח נצטוו לחזור ולהוציא את הבגדים מן הקבר וללבשם על גופותיהם המעונים.

בתקופת אוקטובר 1939 — ינואר 1940 הופיעו בעיירה מזמן לזמן, קבוצות צבא גרמני, שחטפו יהודים לעבודה. נוסף לעבודה המפרכת, המציאו כל מיני תעלולים, לעינויי גוף ונפש כדי לררת לחייהם. עבודתם של היהודים היתה — ניתוץ חורבות של בתים שנשרפו או נהרסו לחצאין בהפגזה. את האבנים או את הלבנים היה עליהם להוביל ליער הליפסקאי בו נבנו ע״י הגרמנים ביצורים ונסללו כבישים. וכן הועבדו היהודים בבנין שדה התעופה ליד הכפר מוקרה ע״י זמושץ.

בפברואר שנת 1940 הגיעה אלינו הפקודה על יצירת ה„יודנרט״. ראש המועצה, (וויט) המהנדס קוטובסקי, מינה כחברי „המועצה היהודית״ (יודנרט) את האנשים הבאים: משה הוז, יוסף גולדשטין, פישל שלגל, יוסף לם, דוד לבנפוס, יהושע באב״ד, משה גרינבוים, ברל שוק, יהושע וקסלר, ליביש לרנר, הרשל שוך, ולייביש אלבוים — בס״ה 12 איש. תפקידו הראשון של ה„יודנרט״ היה לרשום את כל האוכלויסה ולפתוח כרטיסיה, בה נרשמו הפרטים האישיים של כלם, ובעיקר ידיעותיהם המקצועיות.

עוד באותו חדש נכנסו יום אחד אנשי גסטפו לעיירה והחלו להחרים סחורות ודברי ערך שנמצאו בבתים. הם נכנסו גם לבית אבי ולקחו את כל הסחורה שהיתה בעין. באותה שעה היתה בביתנו דודתי מגרבוביץ, היא הוכתה ונלקחו ממנה 200 זהוב שהיו לה. גם את אחי

יחזקאל היכו קשות במוט ברזל. אני ישבתי אותה שעה במשרד המועצה והכנתי את הכרטיסיה. גם אני נסחבתי החוצה והוכיתי.

בין שאר תפקידיו של היודנרט היו גם מלוי צויהם החדשים לבקרים של הגסטפו כגון: הספקת כח אדם וחלוקת המזון שנתקבל מה„לנדרט" (שלטון המחוז). כל אלה שהיו מסוגלים לעבודה קבלו תעודות המעידות על כך. לעומת זאת קבלו החולים והנכים גם הם תעודות מתאימות שאושרו ע"י רופא. אנו האמנו לתומנו שיש ערך כל שהוא לתעודות אלה. והנה בחדש מאי או יוני 1940 באה פלוגת גסטפו והחלה לחטוף לעבודה מכל הבא ליד, כמסוגלים כחולים, ללא כל התחשבות בתעודות אלה.

בין 32 האנשים שנחטפו אז ונשלחו לבלז'יץ אני זוכר את האנשים הבאים: ליביש לרנר, יצחק גרינבוים, משה גרינבוים, אפרים זימל גולדברג, אהרן גרשון קלינר, מאיר קרלמן, משה בלומשטין, אהרן ליזר שפיכר, יוסף שפיכר וולף טנצר.

התחלנו לטפל במשלוח חבילות מזון לבלז'יץ. המרחק מקרנסוברוד לבלז'יץ הוא 31 ק"מ בערך. נאלצנו לנסוע בשבת, כי רק ביום זה הרשו להביא אוכל. התמונה שנתגלתה לעינינו היתה מזעזעת. היהודים עונו קשות בשעת העבודה. הם נצטוו לשיר בלי הרף. אוכל כמעט ולא ניתן להם, במקום אוכל ספגו מכות. והעבודה עצמה היתה מפרכת. היה עליהם לחפור ליד הגבול הסוביטי, חפירות של שלשה מטרים בעומק וששה מטרים ברחב. הסוללה ליד החפירות היתה שלשה מטר בגובה.

המנצחים על העבודה היו הרוצחים מיור דולף וברטצ'קו י"ש. הייתי אחד ממובילי המזון וקשה היה לי עד מאד, לראות את אחי בסבלם.

לאחר זמן העבירו מכאן חלק יהודים לצשונוב ולז'ולקיב. התחילו גם ברמזים שאפשר „לפדות" את היהודים מעבודתם. צריך רק לפנות לראש הקבוצה. התוצאה היתה שכעבור זמן קצר חזרו היהודים לבתיהם כי „נפדו" כלם. האחרונים: מאיר קרלמן ואהרן גרשון קלינר חזרו אחרי החגים.

השקט חזר ללבבות והיהודים הודו לאל עליון וחיכו לבאות. קבוצה שניה של 40 יהודים עוד הועבדה אמנם בסלילת כביש המוביל מכפר יצנה לזמושץ. אולם כאן שלמו להם 2 זהובים ליום. זה היה אגב המקום היחידי, בו שולם ליהודים שכר. היו גם יהודים שעבדו ב„חצר" של

קרסניברוד אצל האציל פודקובסקי. שם היה מנהל המשק מתאנה לבחורות היהודיות ויורד לחייהן. אולם לא היתה ברירה, היהודים התרגלו והסתגלו למצב של עבודת פרך, של סבל מוסרי וגופני, של עבודה ללא תשלום. העיקר התקוה ששובבה את לבותיהם שיזכו ויראו בנחמה, ובמפלת שונאיהם ומדכאיהם.

בחדש פברואר 1941 הגיע צו מזמושץ, שעל העיירה לקלוט אלף משפחות פליטים. מיד נשלחה משלחת לזמושץ והסבירה את חוסר האפשרות לבצע את הדבר מאחר שנשארו בתים מעטים על תלם והעיירה ירודה מלאים מחמת עוני ומחסור.

והנה ביום ששי אחד הופיעה קבוצת אנשי „גסטפו", עם מנהל קבוצת העונשין, פוסט י"ש, הזעיקו את ה„יודנרט" והחלו להרביץ בהם מכות רצח. בשעת המכות שאלו המכים את היהודים המסכנים: „כעת יהיה לכם כבר מקום לאכסן פליטים?" המוכים קרעו שמים בצעקותיהם. אם התעלף מי שהוא מעוצם המכות שפכו עליו מים עד שנתעורר והמשיכו להכותו. הוכו קשה במיוחד: משה הוז, יוסף גולדשטין, ליביש לרנר ובריל שוק זכרונם לברכה.

גיסי משה הוז נאלץ לשכב 8 ימים תמימים במטה וחשבנו שלא יקום ממנה. גופו היה כולו פסים שחורים־כחולים. זה היה גם גורלם של שאר המוכים, אלא שהוא בתור יו"ר של ה„יודנרט", ספג מנה אחת אפים. לאחר שסיימו את „המלאכה" הלכו מבית לבית והיכו ועינו את כל מי שנזדמן להם.

לאחר ימים מספר הובאו הפליטים. אתם באו גם אנשי הגסטפו וגם נציגי ה„יודנרט" מזמושץ. במשך שעתים „סודר" הכל. עזרנו לאכסן את האנשים ועשינו למעלה מיכלתנו כי רצינו להפטר מהרוצחים ולא לתת להם עילה להתאנות אלינו.

הפליטים היו תושבי לודז, קוטנו או ולוצלבק, שבורים ורצוצים, ללא אמצעי קיום. הם הגיעו אלינו לאחר טלטולים רבים לאחר שגורשו ממקומותיהם שסופחו לשטח ה„רייך השלישי". ולמרות שהעיירה עצמה היתה בשפל המדרגה נוצר מיד „ועד עזרה" שהטיל על כל תושב מס מ5 עד 20 זהוב, איש איש בהתאם למצבו ויכלתו. וכן הוטל מס על מחיר הקמח שחולק ובמקום 70 פרוטות שלם כל אחד זהוב לקילוגרם. ההפרש

הוקדש לתשלום עבור הקמח, למען הפליטים ולמען תושבי העיירה, שלא השיגה ידם לשלם עבורו.

האכרים בסביבה חיו את חייהם והיה אצלם מזון בשפע. אולם מעטים מבין היהודים העיזו לצאת מהעיירה כי הדבר היה כרוך בסכנה. מאידך גיסא היו מקרים לא מעטים שהאכרים סיפקו ליהודים תפוחי אדמה או פרוסות לחם הגונות ונעלבו עד עמקי נפשותיהם כשמי שהוא העז להציע להם תשלום. אולם „הקומץ לא השביע את הארי" ומצב האספקה בעיירה היה ללא נשוא.

ראש המועצה הכללית, המהנדס קוטובסקי, שאת שמו כבר הזכרתי, עזר לנו כמיטב יכלתו. הוא דאג להספקת תפוחי אדמה לפי המחיר הממשלתי המוזל. עצי הסקה סיפק לנו בית הקברות שאת עציו כרתנו.

המצב הלך ורע מיום ליום. אנשים נפלו ברחובות ברעב, בקרה ובתנאים שלא יכלו לעמוד בהם. והנשארים בחיים הסכינו עם המראה הזה ונעשו אדישים לכל. נוסף לכל אלה פרצה מגפת טיפוס הבטן. החלה ריצה לקבל אישור מהרופא שבלעדיו אסור היה להוביל את החולה לבית החולים. ואוי ואבוי היה ליהודי שנמצא בדרכים ללא רשיון מטעם הגסטפו. את החולים היו מביאים לבתי החולים בזמושץ, זברז'ניץ או שעברעשין. מעטים מהם חזרו עוד לעיירה. רובם, בפרט מזי הרעב וחלשים, לא יכלו לעמוד בפני המחלה ונשארו בבית הקברות. והחיים והבריאים לא פעם קנאו באלה שנגאלו מיסורים ובאו אל המנוחה.

יום רדף יום והצרות תכפו ובאו והאחת גדולה מחברתה. כי הנה החל זורם דרך העיירה צבא גרמני שהלך לכוון החזית הרוסית. קבוצות החלו „לטפל" ברחובות וברובעים. נכנסו לבתים, שברו, אנסו, התעללו והשפילו עד דכא את התושבים היהודים. בחדש חשון תש"ב נכנסו חיילים לביתו של ר' נחמן שטוקהמר ולאחר ש„השתעשעו" בתוך הבית פנימה, לקחו אתם, בלכתם, את בתו אסתר. את הבחורה סחבו לשדהו של האכר סטפן קוסטוביץ. מה שעלה לעלובה זו מידם של הרוצחים, קל לתאר. למחרת עם שחר מצא אחיה שמעון את גופתה. ניכרו בגופה סימני אונס והתעללות קשה ואכזרית. כנראה שירו בה לבסוף והשאירוה גוססת. מתחת לראשה היתה גומה עמוקה בקרקע, שבאה בעקב הטחת הראש בקרקע בשעת עוית הגסיסה, שארכה זמן רב.

אסתר שטוקהמר.

גם בחדש דצמבר אותה שנה בערב חג המולד נתכבדנו בבקור של מחנה הצבא שחנה במשק ליד קרסנוברוד. שוב התפשטו בעיירה, פרצו דלתות וחלונות, נכנסו לבתים, שדדו ככל שיכלו שאת והרסו חפצים שלא יכלו לקחת אתם. את הגברים בבית, הכו מכות רצה ואת הנשים אנסו. את בקוריהם היו מסיימים בתעלול מיוחד במינו היו שופכים מי קרח לתוך המטות.

גם בביתנו בקרו החיילים. שפכו לאמי את העביט למטתה ואותי ואת אחי יחזקאל ז״ל כבדו במכות רצח. אלה רק יצאו והנה שמענו שאחרים באים. החלטתי לא לתת להם להכנס ונשענתי בכל כחי בדלת הכניסה. אולם הם היו רבים וחזקים ממני. כשראיתי שכוחותי הולכים וכלים, קפצנו אני ואחי דרך החלון וברחנו חצי־ערומים, לשדה המשלג והקפוא. במקרה לא פגעו החיילים בהורי וכשהכירו בבית שכבר הקדימום אחרים, הלכו כלעומת שבאו.

וכך היה מדי פעם בפעם. עד שיום אחד קם משה הוז הי״ד, שם את נפשו בכפו, הלך למנהל המשק ובקש שישתדל אצל השלטונות שהחיילים יחדלו „מבקוריהם״. היות ולפי החוק אסור היה לחיילים לבא במגע עם היישוב היהודי והיה כאן גם חשש לחילול הגזע, הועיל הדבר

ונפטרנו מ„הביקורים" האלה. ושוב חזרו החיים למסלולם הרגיל של רעב השפלה, דכאון וחוסר ישע, מחלות ועינוי גוף ונפש. ואם לא היה מקום עדיין לרצח המוני, תבע כל יום את קרבנותיו ע"י רעב, מחלה או רצח.

כך נורה בחדש מרץ 1942 ליזר וינטרויב בכפר לישציץ, בחורשה ע"י בית האכר קבקה.

וכך נורה באפריל אותה שנה פסח משה היסמן עם בנו ליזר בכפר החדש (נייער דארף). וכך נורתה מטיל אונציג בכפר שור.

לא עבר יום שמחרתו לא היתה רעה ממנו, קשה ממנו ומרה ממנו. עד שהחל הסוף של יהודי קרסנוברוד.

התחלת הסוף הנמהר.

בערב חג השבועות 1942 נסעו הרשל שוך ודוד גלוסטמן להביא מזמושץ את מנת הקמח שהיינו מקבלים. בדרך נעצרו בתחנת המשטרה בכפר פוטוצ'ק והושמו במאסר.

משנודע הדבר ששני היהודים שהתעודות בידיהם כשרות בתכלית, נאסרו, קמה מבוכה בעיירה. החלו מטכסים עצה מה לעשות כדי להצילם. נמצא מי שהציע, וההצעה נתקבלה על הדעת, להשתמש בתרופה הבדוקה מקדמת דנא, היינו להוביל דגים ממולאים ויי"ש לראש משטרת פוטוצ'ק. ראשית, ידועה תאותם של גויים גם לדגים ממולאים וגם לייי"ש. ושנית כסף פירושו שוחד — דבר שיש בו סכנה. מה שאין כן שני אלה שהם בבחינת „כיבוד" סתם. אולם לא קל היה למצא איש שיוביל את ה„מתנה" לגוב האריות. עד שהציל את המצב, משה הוז. הוא בקש מהנשארים שיתפללו לשלומו ויצא לדרך, בחג הראשון של שבועות, כשבלבו האמונה ש„שלוחי מצוה אינם ניזוקים".

בינתים הגיעו לעיירה אנשי „גסטפו" והחלו לאסוף את יהודי העיירה. נתפס כל מי שלא הספיק לברוח. כלם הועמדו בשורות ליד ביתו של פליקס קוזינובסקי לא רחוק מביתו של חיים ברונשטין. אחרי כן נכנסו ל„יודנרט" וצוו לאסוף את כל היהודים כי עליהם לבצע פנוי כללי. מי שנסה להתחמק נורה במקום. אז נורו אם אין זכרוני מטעני: חיים ראובן שטריגלר, אמו הזקנה של חיים אונציג, חיה קופיץ עם בתה ועוד אחרים, זכרונם לברכה. העצורים הובלו לצריף מאחורי המנזר.

האחרונים שנתפסו היו: ר׳ שמואל בן זאב גורטלר ואסתר אשת אברהם יעקב פרינד. כשהשוטר הוביל אותם הספיקה האחרונה לגשת לחלון ה„יודנרט״ ולמסור להם טבעת זהב.

לאחר שאנשי ה„גסטאפו״ גמרו את המלאכה והביאו את כל היהודים לאותו צריף, באו ל„יודנראט״ וצוו להביא להם יי״ש וסיגריות למנזר.

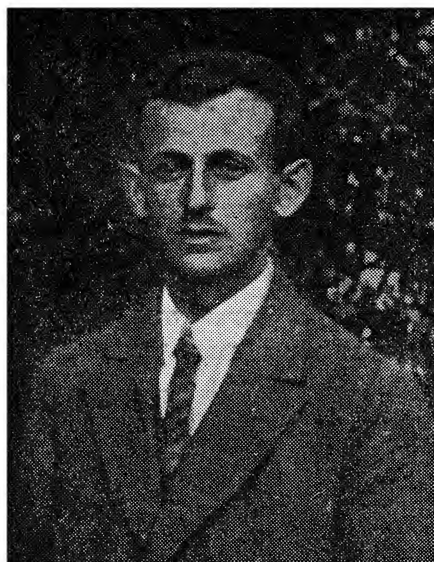
נשאנו בשרנו בשינינו וצייתנו, וכי היתה לנו ברירה? מצאנו אותם יושבים במסעדה „ידז׳יה״ בבית נובוי ועוסקים בזלילה. באותו זמן עבר משה גרינבוים שהתעתד ללכת אל ברל שוק למשרד ה„יודענרט״. הרוצחים, כטוב לבם ביין, לא יכלו לראות יהודי מהלך ככה סתם, ככל אדם. והנה קרא אחד מהם: „מי יפגע בכלב היהודי ממרחק זה?״ ואחדים מהם ירו. היהודי נפל אולם לא מת במקום. שעה ארוכה שכב ונאנח ובקש רחמים: „הצילו!...״ אולם הוא נורה במספר מקומות בגופו ואי אפשר היה להצילו. מיד נגשנו אליו, יוסף גולדשטין, אנכי ועוד יהודי שאת שמו איני זוכר, הכנסנוהו לביתו של שמעון ליבל והנחנו אותו על המטה, הוא סבל נוראות ובקש שנמיתהו, כי אינו יכולל לעמוד יותר בסבלו. את זאת שמע אחד הרוצחים שהלך אחרינו מתוך סקרנות. הוא ריחם עליו ומיד נגש וירה בו שני כדורים נוספים ומשה גרינבוים הי״ד נרגע לנצח.

בינתים חזר מפוטוצ״ק מוביל המתנה משה הוז. התברר שאת הרש שוך ואת גלוסטמן כבר לא מצא שם — הם הובלו לזמושץ.

בינתים פנינו למנהל המשק טלז׳ינסקי ובקשנוהו שמא יוכל הוא להשיג עוד יי״ש. השגנו על ידו ארבעה ליטר. וגם פישל שלגל ויוסף גולדשטין השיגו מעט יי״ש. ואת כל זה הבאנו לרוצחים שליד המנזר. כיום לא מובן לנו לעצמנו, מה היה אז לכלנו. במקום לברוח ולהציל את נפשותינו, האמנו שהרוצחים ירחמונו, אם ביתן להם לסבוא לרויה

הלכנו איפוא: משה הוז, משה פישל, ליביש לרבר, פישל שלגל ויוסף גולדשטין. אנו מתקרבים למנזר והנה בא לקראתנו ראש המועצה קוטובסקי. משראה אותנו ספק כפיו: „אוי ואבוי לכם! למה חזרתם הנה? חושו! הסתלקו והצילו את נפשותיכם, שמעתי באזני מה שהם אומרים לעשות לכם!״ אולם אחרנו את המועד. עוד אנו מביטים בפני הדובר, תוהים ותמהים והנה יצא איש „גסטפו״ והכניסנו לבית המועצה ואתנו את היי״ש ואת הסיגריות

אז באו גם תבריו והעמידונו בשורה. הראשון הוצא מן השורה פישל שלגל הי״ד, יותר לא ראיתיו חי, כי נורה ליד הצינוק מאחורי בית המועצה. אחריו נלקח יוסף גולדשטין הי״ד. אותו הובילו לבית הקברות הצוררים וירו בו. ואז בא תורי.

פישל שלגל, אחד מחברי היודן־ראט שסירב למסור יהודים בידי הנאצים.

שני אנשי ס.ס. העלוני למכונית, כשהם מאיצים בי בקתות רוביהם. סבור הייתי שהם מובילים אותי למות. אולם הם הובילוני לעבודה. היה עלינו לאסוף את החפצים של אלה שרוכזו בצריף ליד המנזר. עסקו בזה גם נוצרים מבני העיירה.

הרביעי מהחבורה שחזר ללוע הארי עם היי״ש היה ליביש לרנר. אותו מצאתי בצינוק שאליו הוחזרתי לאחר העבודה. אחרי כן נכנס אלינו בלש (זונדרדינסט) וצוה עלינו לעלות על עגלה ולהביא לחם ל„יהודים הארורים״. כששאלתיו היכן נקח לחם, נעניתי: „סתום לועך!״.

בדרך פגשנו בשוטר פולני. שאלנו גם אותו היכן נוכל להשיג לחם אולם הוא לא יכול היה לומר לנו. נגשנו איפוא למאפיתו של חיים ברונשטיין ומצאנו ככרות מספר. משם נסינו להכנס לביתו של יהושע גורטלר בנו של יעקב ליזר. הבלש נסה לפרוץ את הדלת ולא יכול. אז צוה אותנו לפרצה. לא רצינו לעשות זאת, כי חשדנו שמתחבאים שם יהודים, למה נעמוד על דמם? ענינו איפוא: „מה אנו ומה כחנו כי נוכל לדלת, שהוא עצמו לא יכול לה?" אז נסה לפרוץ אותה בגרזן ולא הצליח. התיאשנו וחזרנו לביתו של יהושע ברונשטין וגם שם מצאנו מספר ככרות. אספנו אותם וחזרנו למנזר.

כשהתקרבנו שמענו קול בכי מר. ליד חלון הצריף עמד ר' שמואל גורטלר והתחנן, שנביא מים, לפחות לילדים, כי נפש כלם מתעטפת בצמא. הלכנו מיד לבארו של מנגן העוגב בכנסיה, (אורגניסט) שנתן לנו שני דליים ובהם הבאנו מים לעצורים.

אז הובילנו הבלש חזרה לצינוק ובדרך הפליא את מכותינו. הודינו לה' שדרך היסורים כבר נגמרה והגענו לצינוק. עם שחר ראינו

במחנה המות בלזץ

דרך החלון, כיצד הושבו יהודי הצריף, ארבעה ארבעה, על עגלות אכרים והובלו למחנה בלזץ.

לאחר מכן הובאו לצינוק גם מאַשה שפיזאיזן עם ילדתה ור׳ משה יוסף גולדברג ואשתו טויבלה. כסבורים היינו כלנו שלא נצא חיים מכאן. אולם לאחר זמן נכנס ראש המועצה קוטובסקי והוציא לחפשי את מאַשה שפיזאיזן וילדתה. אחרי שעות מספר חזר והוציא אותי עם לייבוש לרנר. מנהל השיירה הגרמני, שקבל אותנו, הטיל עלינו שנאסוף את כל המתחמקים ונחזור לעבודה. הלכנו איפוא היערה להזעיק את הנשארים. לפני לכתי בקשתי שיוציאו לחפשי את משה יוסף גולדברג ואשתו, כי הרי אני זקוק לאנשים. תמה הרשע י״ש: „האמנם זקנים אלה יעבדו?״. „עלי ועל צוארי״ עניתיו. הוא החתים אותי על התחייבות כל שהיא וגם להם קורא דרור.

והחיים החלו חוזרים למסלולם. התקבל הרושם שהסכנה חלפה. ומהיער החלו להופיע כל הבורחים והחומקים והחלו לחפש מקומות עבודה. כלם בכרו את העבודה ביער על פני כל עבודה אחרת, כדי שלא להמצא בעיירה, בה ארבה סכנה, כל שעה וכל רגע. בלילות היו אנשים מתעוררים מקול עלה נדף ומציצים באימה לכביש מזמושץ, משם עלולים להגיע מבקשי נפשם.

והחיים תובעים מזונות.. החלה שוב נסיעה לזמושץ, כדי לקבל את מנת הקמח. באתי לשם ואיש ה„יודנרט״ קצב לי בס״ה 6־7 ממ״ע קמח. אמרתי לו: „כיצד נכלכל בכמות זו עם רב כזה?״ ענה לי: „היה עליכם „לפנות״ יותר אנשים לבלזץ, אז היה מספיק לכם הקמח״. נתרתחתי ועניתי לו: „אם לדעתך טוב הדבר לאחרים למה לא תנסה אותו על גופך אתה?״ תשובתי זו נתנה לי אמנם באותו רגע סיפוק מלא הקומץ, אבל אף לא קורט של קמח למען אחי הרעבים.

יום אחד הופיע בעיירה איש „גסטאפו״ מהכפר פוטוצ׳ק וצוה לשלוח אליו איש מ„היודנרט״. ולא, יגרום לנו צרות. התברר, שחשקה נפשו בזוג מגפיים. הלכתי איפוא למשקו של הירש ליב בריקס. כמדומני שגם אפרים זיצר היה באותו מעמד. קבלתי מהם אלף או אלפיים זהוב וקניתי עור למגפיים. לא היה לי כל חשק להביא את העור לאותו כלב דמים. אולם לא היתה לי ברירה. לא ספרתי דבר בבית והלכתי אליו. האיר לי מזלי והכל עבר בשלום.

ביניתים חזרו לעיירה, הרשל שוך, דוד גלוסטמן ומרדכי גרינבוים איש נמרובקה, שברחו ממאסרם בזמושץ, שם החזיקו אותם, כדי לשלחם לבלז׳ץ.

בחדש יולי בשנת 1942 פרצה קבוצת גרמנים למאפית חיים ברונשטין, בה התגוררה איטשה פוקס הי״ד. הם לקחו את בתו לאה, הוציאוה החוצה וירו בה והמיתוה במקום.

אחרי מספר ימים באו מהמנזר אנשי ס.ס. מצוידים בכובעי פלדה ומזוינים ברובים מכודנים. הם כתרו את הבתים של נתן ליפשיץ, חיים ברונשטין ויעקב ליזר והחלו לירות לתוכם בכדורי־הצתה. הבתים נשרפו עד היסוד על כל היושבים בתוכם וכל מי שניסה להמלט נורה במקום. להלן רשימת קרבנות השרפה עד כמה שאני זוכרם: נתן ליפשיץ ומשפחתו, בריל שוק ומשפחתו וחמותו לאה׳קה ליבל, שמעון ליבל ומשפחתו, יהושע וקסלר ומשפחתו, יוסף אהרן שוחט עם משפחתו וחמיו שהיה סמוך על שולחנו, ברוך אלי׳ ברודר ומשפחתו, יחזקאל אונציג ומשפחתו, ר׳ יעקב (בן ליזר) גורטלר עם כלתו (אשת יהושע) וילדיה, שמואל רנדלר ומשפחתו, משה אהרן פריימן, איטשה פוקס וחיים ברונשטין ונשותיהם. האש שככה רק למחרת וגופות הנשרפים עממו והעלו עשן במשך ימים מספר ואין קובר. לאחר מכן פתחו הגרמנים את מרתפי הבתים ושדדו כל מה שנמצא בהם.

לאחר שבועות מספר נמצא ע״י הגרמנים בכפר יצנה יוסף דיכטרמן. הוא נורה במקום. באותו זמן נכנסו גרמנים בעיירה לביתו של ליביש לרנר שגר בביתו של פיניה רוטהיזר. הם חפשו בביתו את שמואל דיכטרמן ודרשו ממנו שיסגיר אותו. הם הכוהו באכזריות, הוציאוהו מביתו וצווהו לכרות לעצמו קבר. אולם בני הבית — בנו ישראל ומשפחתו החלו לבכות עד שנעתרו להם הגרמנים ועזבוהו לנפשו.

בחדש אוגוסט יצאה מביתה של שושקה האז אשה אחת, הינדה גריינבוים. ראה זאת הבלש, שכמעט תמיד היה נמצא בעיירה, וסקל אותה באבנים. זה היה בחולות ליד ביתו של מכלובסקי. אחרי כן קרא למספר אכרים וצוה לקבור אותה חיים. עוד זמן רב שמענו את צעקותיה, שעה שהאכרים „התעסקו״ בקבורתה.

באותו חודש נתמנה החייט יעקב הרש קריידן לראש ה„יודנרט״. הוא היה תופר לגרמנים את מדיהם ונתחבב עליהם. ומכאן בא מינויו לכהונה זו, שהחזיק בה עד הסוף.

באחד הימים הגיעתנו הידיעה שליד הגשר ירה הבלש בשני יהודים. הייתי אז בביתו של שמואלכל, בנו של יעקל ליידס, שגר באותו זמן בביתו של סדיק שפערס. ראש ה„יודנרט", יעקב הרש קריידן, אמר לנו ללכת לקבור את המתים שליד הגשר. הלכתי איפוא עם שמואלכל והצענו ליעקב הרש שילך גם הוא אתנו. ליד הגשר מצאנו נער כבן 17 וגבר כבן 40. התברר ששניהם השיגו ביירות אריים, ברחו מגטו זמושץ וניסו להנצל לצ׳כיה או הונגריה. אלא שהבלש מקרסנובררד הכירם. הוא הרג את הבוגר על המקום. כשרצה לירות בצעיר, חל מעצור באקדחו, והצעיר החל לברוח. הבלש רדף אחריו והשיגו בשדה תפוחי האדמה של פרנק מרושק והרביץ בו במקל. כשהגענו אליו עוד גסס. כרינו לו קבר ורפדנוהו בענפים כדוגמת ארון מתים. השתהינו בכוונה כדי לחכות עד שיוציא נשמתו. אולם הרוצח החל לדפוק בנו ונאלצנו להורידו לקברו בעוד רוח חיים באפו. עשינו את מלאכתנו בלב שבור והאכרים השכנים עמדו מסביב וראונו בקלוננו, כיצד הפכנו עפר ואפר, למרמס רגלו של כל רוצח.

ימים מספר לפני ה„אקציה" הסופית של קרסנובררד הלך יהושע דוד גולדשטין לכפר הוטיק ללינת לילה, מפני שפחד להשאר בעיירה. ליד ברכות המים ראהו איש גסטאפו והרגו, שם גם קברוהו ואיש אינו יודע את מקום קבורתו.

בערב ה„אקציה", זה היה יום ראשון, 25 לאוקטובר 1942, בא אהרן גרינבוים בן שמעון, שגר ועבד בזמושץ, לקרסנובררד — לאביו ואחיותיו לאה וחיה. בדרכו לבית אביו סר לבית אטיל שלגל (טנצר) שגרה אז אצל האכרה דז׳ידובסקה ע״י הר גרשטי בקצה העיירה. זה היה מקום נוח לבריחה. גם אני הייתי אצלה אותה שעה ועמדתי בתפילה. והנה נכנס הילד של שמואל טנצר, שמו ברלה ומספר שבשברשין אספו הגרמנים המון יהודים ומשפחותיהם והובילום לבלזיץ בקרונות בקר. גם הוא ואמו היו בתוכם, אולם בדרך זרקתו אמו דרך חלון הקרון ואחרי כן קפצה גם היא החוצה. אז הרגיש בהם איש הגסטאפו וירה. האם נפגעה ומתה והוא, הילד נדד דרך היערות לטומשוב ומשם הגיע לקרסנובררד לבית דודתנו אטל. הדודה התנפלה עליו בבכי ורצתה לתת לו אוכל. אולם הוא סרב לאכול באמרו שטרם התפלל. ואז נטל סדור ועמד להתפלל שחרית.

משפחת שמואל טנצר.

קשה היה להחליט בן כמה הילד. במראהו היה תינוק אולם בדברו ראיתי לפני איש מבוגר שרבות ראה בחייו.

היו בבית גם שני ילדיה של אטל שלגל עצמה שהיו גם הם ילדים מפותחים, חוץ מהגרמנית שהיתה שגורה בפיהם, ידעו גם עברית. הם למדו יחד עם בן אחותי שושה הוז, זאבל׳ה. חוץ מהמורה מאיר פערעלע, היתה לנו עוד מורה בת גרודנה. עשינו למעלה מיכלתנו, כדי להקנות תורה לילדינו החמודים כי האמנו שנחיה וגם נזכה לראות במפלת צוררינו. וכשהרגשנו שסכנה נשקפת לנו מסרנו אותם לאכרים, שיסתירו אותם. והאכרים העבידו אותם בפרך ונתנו להם לחם צר וגם ניסו להעבירם על דתם. הם אימו על הילדים שימסרום בידי הגרמנים...

ויום אחד בא זאב בן אחותי מן הכפר והתחנן שנשאירו בבית, כי אין הוא רוצה לחזור אל בין הגויים. שידוליהם של כל בני המשפחה ושלי לא הועילו והוא לא חזר הכפרה. עד היום אני מצר שלא לקחתיו אתי בעזבי את העיירה. יתכן שהייתי מצליח להצילו...

בשעת בין השמשות נכנסה רוח שטות באהרן גרינבוים ויצא לרחוב. הוא טען שאין הוא חושש להתפס, הרי „הכסף יענה את הכל״ ויש לו די כדי לפדות את עצמו. פגש אותו הבלש ליד אמברו של פבלובסקי, ירה בו והרגו. הוא הפשיט את המת את בגדיו וצוה להחביאם בארון מכבי האש. היהודי נקבר בו במקום.

בלילה באו אלי אבי ואמי ויעצוני שאגש לאחותי שושקה ומשם נלך עם הילדים לעבר טורז׳יניץ, מקום שם הסתתר גיסי משה הוז אצל

קיילה פרידלנדר, עטיל שלגל וילדיה.

הגויים מאז האקציה הראשונה. שמעתי בקולם נשקתי להם ונפרדנו לנצח.

הלכנו לטורזיניץ והסתתרנו אצל אכר בעלית הגג, בתבן. שם מצאנו גם את גיסי משה. בשעה 2 בלילה שמענו יריות ממכונות יריה כבשעת קרב. היה אתנו גם בן דודי, בן אחות אמי, איטשה יונגמן, שהיה מהנדס חשמלאי. אומר לנו גיסי משה: „באו ונעקור מכאן". אני לא הסכמתי. אז לקח משה את הילדים ועבר לעלית גג אחרת. אני ובן דודי הסתתרנו בחבית גדולה מלאה בר. בבקר בא האכר והחל לחפש אותנו הוא מצא את אחותי שושה וגרש אותה. היא קמה והלכה. הרגישו בה והחלו לרדוף אחריה, אולם היא התחמקה והגיעה לביתה של אכרה ביער טרנובטקי בכפר זילונה.

בלילה שלמחרת, בערך בשעה אחת, שמעתי את קול גיסי משה הקורא לי. ירדתי מהעליה וספרתי לו שהאכר גרש את שושקה ואינני

יודע היכן היא. הוא סיפר לי שהשאיר את הילדים בבית אכר בכפר יאנטינובקה. הלכנו שנינו עד יער רוסקי ושם נפרדנו. הוא הלך אל ילדיו ואני פניתי עם בן דודי לכפר חיסקוב, שם נדברתי עם גוי אחד שהבטיח להסתירנו. כך נפרדתי מגיסי ויותר לא ראיתיו.

בלילה השלישי הופיעה אצלנו אחותי שושה. היא לנה בשדה ולעת בקר מצאה את מקומנו. סיפרתי לה על משה והיכן נפרדתי ממנו. והנה בא האכר והודיע בהחלטיות שאין בדעתו להסתיר חבורה כה גדולה. קמה אחותי והלכה לה דרך השדה לאור היום. נודע לי שעוד באותו לילה נפגשה עם משה בעלה. אולם זו היתה פגישתי האחרונה עם אחותי היחידה.

הסוף

אור ליום שני 26.10.42 סיימו הרוצחים הנאצים את פרשת היישוב היהודי בקרסנוברוד. הם אספו את כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, איש ואשה, טף וזקן, כנסו אותם בין קירות המאפיה של איטשה פוקס ושות׳ שעמדה בבנינה ורצחו את כולם במכונות יריה. כך חוסלה עדת יהודי קרסנוברוד.

האכרים סיפרו שמיד אחרי כן החלו המפלצות בדמות אדם לעסוק בקבורה, מבלי להבחין בין הרוגים ופצועים. אנחות הגוססים וזעקותיהם ובכים של הפצועים נשמעו למרחוק וקבר האחים פרפר במשך ימים. את אלה, שבמקרה נשארו אחרי הטבח, הושיבו בעגלות והובילום לאיזביצה. בין האחרוגים היו גם אבי ואמי ז״ל.

האכר פירוק מטורזיניץ סיפר לי שהגרמנים שחררו, לפי בקשת הגסטאפו, מספר בעלי מקצוע. כך שוחררו: יעקב הירש קריידן החייט ואשתו (זו היתה אשתו השניה), יוסף אדלשטין או כפי שכינוהו בעיירה, (יוסל טויט), איש חיסקוב, שהיה תפר במקצועו, הבחורה רבקה פרימן נכדתו של שמואל רינד ונדמה לי, גם הסנדלר הרשל גרוס ואשתו, וגם הרשל שוך הזגג. בס״ה שוחררו 6־7 איש.

אחדים הצליחו לברוח מן השיירה, כמו: משה יוסף גולדברג ואשתו טויבלה, לעזקי גורטלר, האשה יעצ׳כה עם בנה לייבל בליכמן ועוד אחדים.

האכרים לא התיחסו לענין בשוויון נפש. הם עזרו במיטב יכלתם לתפוס את הבורחים. וכך נתפסו ע״י האכרים משה יוסף גולדברג ואשתו ביער הריסקאי. כשהובלו ע״י האכרים, התנגדו ללכת לגסטאפו ובקשו שיהרגום במקום. האכרים נעתרו להם ו„גמלו להם את החסד״.

וכן נתפס ע״י האכרים גם לעזקי גרוטלר ביער הריסקאי. הוא הובא לבית המועצה. מדב אימה בטל ממנו הדבור והוא השמיע צעקות פראיות. ידו בו ההרגוהו. גם את יצ׳כה תפסו האכרים במידן. בחיטקוב תפסו את יעקב החייט, אשתו ובתו והרגו את כלם. רק בתו הבכירה לאה הסתתרה בבית אכר, נשארה בחיים והגיעה לאמריקה, שם היא נמצאת עד היום.

אכרים מסרו לי שרבים מאלה שלא נתפסו באו בעצמם למנזר ובקשו מהגסטאפו, שיהרגום כיון אין להם כח להמשיך בחיים אלה של אימה, רעב ורדיפה.

גורלם של אחותי וגיסי לא נתן לי מנוח וניסיתי להשיג ידיעות כל שהן עליהם. בקשתי איפוא מאיש חסדי שילך אליהם עם מכתב ממני. הוא חזר ומסר שהם חיים עדיין, אם כי הוא עצמו לא ראה אותם ולא דבר אתם.

ב־3 לדצמבר הלכתי לעיירה, כדי לקחת משהו מחפצי הבית למכירה. הייתי זקוק לכסף אם רציתי בחיים. כשבאתי לביתו של טיאופיל קוזניובסקי, ספר לי, שאת אחותי שושה עם בעלה משה ושני ילדיהם ולולה וישעיהו מצאו האכרים בכפר קלצובסקה והביאום לתחנת המשטרה בקריניץ. הם ידעו את הצפוי להם וקרעו שמים בצעקותיהם ובכים. כולם נורו ונקברו ע״י הטחנה. את כל זאת סיפר לו אכר מכיר שבמקרה עבר במקום והיה עד לטבח.

לאחר מכן החלה החרב מרחפת גם מעל לראש שנינו. האכר מחיטקוב חשש להסתיר אותנו ויעץ לנו לעבור לאכרה מונסטירסקה. בלית ברירה עברנו אליה.

בחדש דצמבר אותה שנה הופיע איש גסטפו והאשים את צבי שוך בקשרים עם הפרטיזנים. הוא הוביל אותו היערה והרגו ביריה.

אחרי כן בא וצוה על יעקב חריש קרידן, שישיא את רבקה פרימן ליוסף אדלשטין, ע״י חופה וקדושין. הם נישאו איפוא וחיו יחד עד „שפינו״ אותם.

בחודש פברואר בשנת 1943 אספה הגסטפו את כלם, את יעקב הרש קרידן ואשתו, את הסנדלר ואשתו, את יוסף אדלשטין ואשתו רבקה פרימן. כלם נורו ונקברו במשקו של טדז׳יק שפירה. וכך נתחסלה גם שארית הפליטה של עיירת קרסנוברוד.

בחדש דצמבר 1942 נתפס איטשעלע ראדאשצער בנסעו בעגלה מהכפר בו התחבא. הוא הובל למשטרת פוטוצ׳ק. אנשי הגסטאפו הכריחוהו לכרות לעצמו את קברו. הוא רק בקש שיירו בו מאחור. הם נטו לו את החסד וקברוהו בקבר שכרה לו.

פוקולה מגרבניק תפס את ליבה אלבוים בתו של יונה הסנדלר, את יהושע באב״ד עם משפחתו ואת מלכה באב״ד. כלם הובלו למטה הגסטאפו ונורו. גם אחרים נתפסו אז אולם את שמותיהם איני זוכר.

באותו חודש שלח יום אחד ולויל גיטר את בנו להשיג לחם. האכרים תפסוהו וכלאו אותו באמבר. מרב פחד בפני ענויי חקירה, אבד הבחור את עצמו לדעת בתליה. גם וולוויל גיטר תלה את עצמו, כשנודע לו הדבר.

זאב גיטר ומשפחתו.

לבסוף אזכיר את פרשת נתן ליפש. בשנת 1940 קנתה אפליכה, מאחורי המנזר, קילו קמח אצל נתן ליפש. משם הלכה והלשינה עליו אצל הז׳נדרמריה. לקחו אנשי גסטאפו לוח ורשמו עליו „שיהודי ארור, שנסה לרמות פולניה מסכנה, אחת דינו להיות מוכה עד שתפרח נשמתו". הלוח סומר אל עמוד עץ. נתן ליפש נסחב ונקשר לעמוד וקבל עם ועדה נערכה חקירה, שלוותה במכות רצח. לבסוף הושלך לציבוק. כשיצא משם אחרי ימים מספר, השחיר כל גופו מעוצם המכות שהוכה.

ועוד משהו על אברהם פריינד הי"ד. בדצמבר שנת 1942 מצאתיו אצל תיאופיל קוזניובסקי. הוא בכה לפני ובקש שאלוה לו סכום כסף. הסברתי לו שעלי לקבל במוצאי שבת כסף מאת קוזניובסקי. נדברתי אתו היכן נפגש וכך נפרדנו. כשבאתי למקום המיועד מצאתיו אמנם מחכה לי. אולם לתמהוני הרב לא הכיר אותי כנראה נבהל והחל לברוח. מאז לא ראיתיו. כפי שנודע לי אח"כ הרגוהו האכרים ביער חיטקוב השייך למשק קרסנוברוד.

אלה הקדושים שעלה בידי לקבל ידיעה ברורה על מסיבות מותם.

פרשת נדודי עד סוף המלחמה

אצל האכרה מונסטירסקה שהינו כשבועיים בערך. היא שהביאה לנו את הידיעות על יהודים שנתפסו, לפעמים בעזרת אכרים שונאי ישראל, ונהרגו. לבסוף קפצה גם עליה אימת הגסטפו ובאחד הימים באה אלינו והודיעה: „לכו לכם לשלום באשר תלכו, אני בעצמי חרדה לחיי".

עברנו איפוא, להסתתר ליערות חיטקוב. ומדי פעם היינו יורדים לכפר לקנות לחם. וכך הגיע חודש ינואר של שנת 1943.

לאחר מכן באנו לעיירה לנוצרי ינק לביאז׳ והצענו לו שיסתירנו תמורת 30 לירות ליום. הוא הסתירנו במשך שבועים. ואז תקפה גם אותו האימה מפני הגרמנים ונאלצנו לעזוב את ביתו. התגלגלנו ממקום למקום ולנו באשר מצאנו. היינו רעבים ויגעים. באחד הלילות הגענו לצריף בו היו המאזנים העירוניים שהיו שייכים לפרנק מרשק. הצריף היה מלא שחת. נכנסנו והסתתרנו בתוכו. חיי „חיה נרדפת" במשך שבועות וחדשים חידדו את חושינו. מיד עם כניסתנו לצריף, הרגשנו שמי שהוא חוץ מאתנו נמצא בתוכו. אימה חשכה נפלה עלינו. ברגע הראשון היה

בדעתנו לסגת, אולם היינו קפואים מקור ובתוך השתוללה סופה. החלטנו איפוא להשאר ויהי מה. והנה הרגשנו, ש„מי שהוא" זה, שבכניסתנו ישן את שנתו, התעורר ועוצר את נשימתו כי הוא מפחד מפנינו. היתה זו פיגה פוקס, שיצאה לבסוף ממחבואה בתוך השחת, כששמעה שאנו מתלחשים באידיש. שמחנו מאד לקראתה. בלינו שם יומים ואחר כך נפרדנו. לאן שמה פניה לא ידענו.

חזרנו ליער וילקי והמשכנו לנדוד בתוכו. והנה יום אחד כמעט נתקלנו במצוד על פרטיזנים, שנערך ע"י צבא גרמני בסיוע אזרחים פולנים. ממחבואינו שמענו אותם, עוברים על ידינו ומשוחחים פולנית. רק בדרך נס לא נפלנו לידיהם. למחרת הלכנו לביתו של סטאך פיעלה ובקשנו לחם. כשראה אותנו קרא באימה: „מה אתכם? הרי ממש על ידי מתגורר שוטר ואתם מסתובבים פה? אני חרד גם לכם וגם לי!" אולם לבו לא נתנו לגרשנו. הוא הרשה לנו לעלות לעלית האמבר אשר לו ושם הביא לנו אוכל. נשארנו שם כשבועיים. ברור שגם הוא בא על שכרו בעין יפה.

בינתים יצא הקצף גם על הפולנים. הגרמנים החלו לחטוף פולנים ולשלחם לעבודה בגרמניה. הפולנים החלו לברוח מבתיהם ולהסתתר מפני התוטפים, ממש כמונו. כמעט הגיעו פני הדברים לידי כך שלא ניכר פולני מפני יהודי. אפס הם הסתתרו רק מפני הגרמנים ואנו, עלינו היה להסתתר גם מפני גרמנים וגם מפני פולנים, עושי דב ם. בשבתנו בבית פיעלה הגיעה לשם חנה גיטר ממדין. הוא העלה אותה מיד אלינו. שמחנו לקראתה והתחלנו לחקור אותה היכן היא מסתתרת. היא סיפרה לנו, שהיא נמצאת במדין רבתי, והאכרים מסתירים ומפרנסים אותה. אם כי כעת הם חרדים גם לעצמם. רבים מהם נחטפים ונשלחים לגרמניה.

חנה גיטר עזבה אותנו אחרי זמן קצר. הצענו לה שאולי נבוא גם אנו למקומה באם מתקבל הדבר על הדעת. היא הסכימה ברצון. לאחר לילות מספר יצאנו לדרך. והנה, כשרק עברנו את גשר כיטקוב ליד טורז'ניץ שמענו מהומה ונביחות כלבים רבים, וחזרנו מדרכנו.

אין זאת אלא שהשגחה שמרה על כל צעד מצעדינו והיא שנתנה בלבנו את הרעיון לחזור. כי חנה גיטר נספתה שם, במהומה ההיא. התברר שבכפר דזורונזנה התמרדו האכרים ובעזרתם של הפרטיזנים שפעלו בסביבה, התקיפו את חיל המצב הגרמני. הם גברו עליו ועמדו

אפילו לכבוש את טומשוב לובלסקי. אך המרד דוכא מיד ודיכויו ארך רק ימים מספר.

מאחר שחזרנו מדרכנו, הלכנו מקרסנוברוד לעבר כיטקוב. הלילה היה ליל ירח בהיר וגם בוהק השלג, שחרק מתחת לרגלינו, הוסיף נופך משלו. לפתע שמענו קול צעדים ומיד אחרי זה מטח יריות. התחלנו לברוח. הגענו בלי נשימה לכפר כיטקוב. נכנסנו לבקתה הראשונה שנקרתה בדרכנו. האכר קבלנו בסבר פנים יפות, החל לשאול מהיכן אנו באים והזמיננו להתארח אצלו. במשך כל יום המחרת ישבנו בביתו והבית המה ממבקרים שלא פסקו מלבוא ולהסתכל באורחים התמוהים ולתהות עליהם. הדבר לא נעם לנו ביותר ולבותינו ניבאו לנו רעות מ„התענינות" זו. אולם הוכרחנו להעמיד פנים. הן לא יתכן להביע חששות באוירה „לבבית" זו.

למחרת היום הופיע האכר וסיפר לנו את פרשת המרד ואת דכויו באש ובחרב, ע"י הגרמנים. יתר על כן הוסיף, שהוא סובר, שהגרמנים יכבידו מעכשיו את אכפם גם על הפולנים והוא חושש מאד... הבנו את הרמז וחזרנו היערה.

וכך נמשכו הדברים עד הקיץ של שנת 1943. עם בא עונת הקיץ הוקל לנו. הקמה עלתה בשדות. והיה קל יותר להסתתר וגם אפשר היה ללון בחוץ. היינו רק זקוקים ללחם. ולשם זה ירדנו לפעמים הכפרה, לברשקביץ או לשכניו, שגרו ליד היער. פעם כשחזרנו מברשקביץ עם הלחם, הרגשנו שמי שהוא נמלט מפנינו, נעצר לרגע והקשיב. וכשהכיר אותנו והתקרב אלינו, הכרנו את ישראל'קע זיצער. ראשית דבר שאל אותנו היכן אנו חונים. כשענינו לו, שאנו חונים בשדה הרחב, בקש שנקחהו אתנו. הוא מהר וקרא גם לאביו אפרים ויחד חזרנו למקום חניתנו. חנינו אז בשדה אפונים, לעתים כלנו יחד ולעתים איש איש לחוד. לפעמים היינו מתגנבים לשדה לפת. תמיד היינו נזהרים ליהנות מן ההפקר בשדות שבעליהם נשלחו לגרמניה.

בינתים נתקל בן דודי בשדות האפונים בפיגה פוקס. היא סיפרה לו שגם רחלה רוטהיזר וילדיה מתגלגלים בשדות אלה. יותר לא שמענו עליהם. כנראה שגם הם נספו כלם.

בעינינו ראינו את האפונה מבשילה. ויום ראשון אחד דברנו בינינו, שכל יום עלולים האכרים לבא לקצור. וכך הוה. ביום

שני אחד, שמענו ממחבואנו תנועה בשדה ועד שפנינו כה וכה, הופיעו לפנינו אכרים ומגליהם בידיהם. היו אלה: סטך הצ׳ק, פרנק מרשק ועוד אכרים מבני קרסנוברוד. הם קבלונו בשמחה והחלו לספר לנו חדשות מרעישות, שאיטליה נכנעה לבנות הברית ושכנראה לא יארכו הימים והגרמנים ינחלו מפלה. „רק החזיקו מעמד", עודדונו „רק התחזקו ותזכו לסופה של מלחמה ארורה זו". האכרים המשיכו בעבודתם והתרחקו מאתנו ואפרים זיצר כאלו תקפתו הקדחת. הוא החל לשכנע אותנו שעלינו ללכת מכאן. אנו עמדנו על דעתנו, שאין לנו לאן ללכת. אם ברצונו לעזבנו זוהי רשותו וזכותו, וה׳ יצליח דרכו. ואם באמת ימצא מקום טוב יותר, אנא, יודיענו נא.

כעבור זמן מה הלכנו שוב באחד הימים להשיג לחם. ליתר זהירות קראנו איש לרעהו בשמות נוצריים. כשהתקרבנו לביתו של נוצרי אחד, שאת שמו שכחתי (הוא שהציל מידי הבולשביקים בשנת 1918 את האציל פודקובסקי, לאחר מכן היה נהג במשך כל הזמן והחזיק בחכירה את שדותיו של האציל), שמענו שמי שהוא בורח מפנינו. התחלנו גם אנו לברוח. והנה שמענו קול מוכר הקורא לנו בשמותינו הנוצריים המוסכמים. הכרנו את קולו של אפרים זיצר. הוא נתן לנו שני ככרות לחם עבשים ופרץ בבכי על מצבו העלוב של „מחוסר בית" ללא מקום להניח את ראשו. זו היתה פגישתנו האחרונה אתו עד לשחרור.

המשכנו לנדוד. בדרך נדודינו נתקלנו גם ברחל רוטהיזר וילדיה וחנינו יחד בשדות תפוחי אדמה. אולם כשהחלו האכרים להוציא את תפוחי האדמה שוב לא היה לנו לאן ללכת. והנה פעם בלכתי לבית בוזין להשיג לחם, ראיתי בית שבנינו שרם הושלם אולם סגור מסביב. הבית שייך היה לוילצ׳ינסקי איש החצר הקרסנוברודאית. החלטנו איפוא אני ובן דודי להכנס לבית הזה ולהשתכן בו כמה שנוכל. פתחנו את אחד הקרשים שהיו מסומרים לחלונות ועלינו לעלית הבית הריקה. סגרנו את הכל מסביב מחשש „עינא בישא" ובלינו את הזמן בשנה. אולם נאלצנו גם להשיג ככר לחם, שהיינו צריכים להסתפק בו לפעמים כחצי שבוע ולפעמים שבוע תמים.

ישבנו שם עד תחילתו של חורף. אולם כשהחל השלג לרדת, הדבר היה קרוב לחודש דצמבר נאלצנו לעקור משם. הקור החל להציק לנו וגם עקבותינו נראו בשלג.

ולבן דודי שארת בשר שחיתה בודשה, כנוצריה. היא רצתה להתענין בגורלנו וכתבה מכתב לברבצקי איש זגורה. במכתב שאלה אותו, אם יש לו ידיעה כל שהיא על „יוזשעק וקובה״, אלו היו שמותינו הבדויים, שלפי ידיעתה נשלחו לגרמניה. כשברבצקי ענה לה שיש לו ידיעות מהם, שלחה לו עבורנו סך של אלף זהובים. מקורו של הכסף היה מהקרנות, ששלחה תנועת המחתרת ע״י עוה״ד שוינטקובסקי מזמושץ, לעזרתם של המסתתרים מפני הגרמנים. אותו עו״ד שוינטקובסקי הכיר היטב את בן דודי, שהיה מהנדס חשמלאי. ברבצקי גם הוא החל לשאול עליו. נודע לנו שהוא, ברבצקי, גר בסוכת השומר שע״י הסנטוריום. באנו אליו והוא קבל אותנו בסבר פנים יפות ומסר לנו, שיש עבורנו מכתב מבת הדוד וגם כסף, אולם הכסף איננו בידו לפי שעה. בקשנוהו שילוה לנו 200 זהוב עד לחשבון. תחילה אמר לנו שאין לו, אולם אח״כ נתן לנו בכל זאת את מאתים הזהובים. הוא הזמיננו לבא אליו שנית ונתן לנו צידה לדרך, ככר לחם גדולה, שמשקלה היה 3 קילו בערך.

כשבאנו אליו שנית מסר לידנו את אלף הזהובים. התזרנו לו את החוב ובקשנוהו לשלוח לבת דודתנו מכתב ובו בקשה לאלף זהובים נוספים.

בינתים נודע לנו, ששומר מחסן העצים הוא יוזשעק פשיטילה, מהכפר החדש. הלכתי אליו ובקשתיו שירשה לנו להתגורר במחסן כי לא נחזיק מעמד ביער, מחמת השלג והקור הגדול. הוא הרשה לנו. בקשנוהו שיביא לנו גם מזון אחת ליומים ושיסכים שהכסף שישלח מורשה עבורנו יישלח על שמו. הוא נאות גם לכך. הוא החל לספק לנו אוכל. אולם במהרה תקפהו הפחד והוא הודיע לנו שאת הכסף, כשיגיע, ימסור לידנו אולם הוא מבקשנו להתנדף לזמן מה. יתכן שנוכל לחזור אחרי כן. מה יכולנו לעשות? התנדפנו איפוא ונכנסנו לבור תפוחי אדמה מרוקן למחצה שהיה שייך לאכר לוביאש.

נדברנו עם ברביצקי להפגש אתו במוצאי שבת 5 לפברואר 1944. כשיצאנו החוצה מן הבור היתה בחוץ סערת שלג. הייתי אז חולה והשלג הגבוה עד לברכיים הכביד על הליכתנו. התעלפתי. נאלצנו איפוא, לדחות את הפגישה. עם שחר הגיעתנו הידיעה, שסוכת השומר ליד הסנטוריום היתה למאכולת אש ובה נספו הרש ליבל בריקס עם אשתו, ילדו ואמו. האכרים

החלו לראות בצירוף המקרים, שעכב בעדנו מללכת לסוכה, אצבע אלוהים, השומרת על היהודים מכליון. אולם זה לחוד וזה לחוד. באותו החודש, תפסו אכרים אחדים ברחל׳ע רטהויזר עם בנותיה פיגה ופרומט והובילום לסוחובלה, שם נהרגו ע״י הגרמנים.

חזרנו ליוזשק וביקשנוהו שירשה לנו לחזור למחסן העצים. הוא נעתר לנו ומזמן לזמן גם סיפק לנו מזון. לפעמים היינו בעצמנו יורדים לקנות מזון.

בחדש מאי 1944 ערכו הגרמנים מצוד בכפר החדש. אכרים רבים נמלטו והתפזרו בשדות וביערות. שני גרמנים התקרבו למחסן העצים בו היינו שרויים. הציצו פנימה ובלשו בעיניהם בכל פנה. אנו שכבנו בעליה ושערנו סומר מפחד. מבחוץ היתה העליה סגורה. המקום לא עורר כל חשד בעיניהם ולאחר שאחד מהם אמר לחברו: „הרי אין כאן דבר חוץ מעצים ואבנים״ הסתלקו. שוב נצלנו. את מחסן העצים עזבנו עם השחרור ביום 22 ליולי שנת 1944.

השחרור

בשבת 21 ליולי נסוגו הגרמנים. הם מיקשו את הגשרים ואת השדות. ראינו את הכל. בלילה התגעשה הפגזה. חשבנו שהעולם הופך לתוהו ובוהו ואתו מחסן העצים שלנו.

לעת בוקר ראינו צבא אדום מתקרב. בכל זאת חשבנו לנכון להמתין ימים מספר ולא לצאת ממחבואנו. ביום השלישי ניסו הגרמנים לעצור את ההתקפה הרוסית על סוחובולה וגם לחזור ולכבוש את קרסנוברוד. אולם האש הקטלנית של ה„קטיושות״ הרוסיות הכריעתם עד חרמה.

פישל מלכה (חיפה)

כיצד ניצלתי?

כשרק פלשו הגרמנים לפולין, מיד ניתכה חמתם עלינו. הם הפקיעו את ה־בית עם כל החפצים והשאירו בידינו רק חדר קטן. הפולנים גם הם לא טמנו ידם בצלחת והצרו לנו. בראש וראשונה נמצא מי שהעליל על אחי מוטל והוא נאסר ע״י הגסטפו ונשלח לבית הסוהר בטומושוב. שם „נחקר" ארוכות, אולם איש לא הצליח להוכיח דבר נגדו וע״כ שוחרר לאחר חדשים מספר. חשבנו שבזה נסתיים הענין. אולם הפולנים ששמו עינם בו, לא יכלו לראות כיצד יהודי נחלץ מצרה. החלו לחפש עלילות דברים. מכיון שראה כך, החל מתחבא. הוא הצליח בכך במשך 16 חודש, בהם חי חיי סבל, ללא ארוחה ראויה לשמה וללא מקום להניח את ראשו, כשפחד הגסטפו המחפשת אחריו מבעתהו. עד שביום 10.3.42 נתפס והובל לזמושץ. שם „חקר" אותו איש גסטפו פוס, שהיה ידוע באכזריותו. לאחר ארבעה חדשים הובל ללובלין. שם התיחסו אליו בצורה בלתי אנושית. קבלנו אז מכתב ממנו, ע״י בנו של ראש המשטרה, בו בקש שנעשה את הכל להצילו כי הוא חושש שלא יעמוד בעינויים שהם מענים אותו. אולם מה היה אז כוחנו? חיינו אז חיים של „נטולי זכות", שום עורך דין לא רצה לטעון לנו בעד כל הון. לא יכולנו אלא לצפות לרחמי שמים. מלובלין הובל אחי לזמושץ ומשם, עם עוד משלוח של יהודים, לבלזץ לשריפה. בהיותם בדרך הצליח לברוח. הביא אותו אלינו אכר במצב של חצי־גסיסה. יצא מן הבית בחור בן 22, חסון כאלון, בריא, אולם חזר אלינו ספק חי, ספק מת. היה מוכה ופצוע, פניו שחורים כשולי קדרה, בקושי עמד על רגליו. בעקב סבלו בבתי הסוהר לקה בבריאותו. ולנו לא היה לא בית הראוי לשמו, לא רופא ולא תרופה. ועל כולם היה עליו גם להתחבא מעין השמש כי הרי „בורח" היה. כך שכב בבקתו של שומר בית הקברות,

על הרצפה וגוע לעינינו. לפני מותו דבר רק על נקמה. אחל לכולנו חיים ארוכים ובלבד שנזכה לנקום את נקמת חיין הצעירים, הדועכים ללא עת. וכך השיב נשמתו לאלהים ביום 28.7.42.

לא היה סיפק בידינו לבכות את מתנו. הזמן היה זמן ה„אקציות" והחיים קנאו במתים. האקציה האחרונה בוצעה ב־26.10.42 ומאז היתה קרסנוברוד „נקיה מיהודים". בו בזמן נספה גם בעלי הי"ד. ואני נשארתי עם תינוק בן ששה חדשים. כשהתינוק על זרועותי הצלחתי להתחמק לכפר ונכנסתי לתוך ערמת שחת. בתוכה עשיתי מקום לי ולעוללי ורק בלילות הייתי מתגנבת להשיג מעט אוכל. עברו שבועות מספר. הקור גבר והשלג כיסה את הארץ. ראיתי שלא אוכל להמשיך כך. החלטתי איפוא לעשות מעשה ויצאתי מהמחבוא לאור היום. רק ראוני ילדי הכפר, החלו לרדוף אחרי ולצעוק „הרי יהודיה עם תינוק". ברחתי היערה. היום שהחל לערוב היה בעזרי, כי בגלל החשכה והכפור חששו האכרים להעמיק ביער. וכך נחלצתי מידם. ישבתי תחת אחד העצים כשאני לוחצת את תינוקי אל לבי המפרפר ומתפללת בלבי שלא יפרוץ בבכי וימסרני בידי רודפי. כך ישבתי כל הלילה קפואה מקור ולא הרגשתי כיצד, לאט לאט ובשקט, גוע ילדי. רק בבוקר בנסותי ללכת, ראיתי שגויתו מתה וקפואה. בעצם ידי כריתי לו קבר בתוך השלג. לבי התפלץ בי מצער, אך לא רציתי למות. אולי לא הרצון לחיים, חזק היה בי באותו רגע אלא האימה מפני המות. התחלתי תועה ביער ומצאתי עוד קבוצת פליטים וביניהם גם את אמי ואחותי חיה'לע. כאן פרץ סכר דמעותי ונבך שלשתנו על אסוננו הגדול. התחלנו גם לדבר על שאר המתים והזכרנו, חוץ מאחי, בעלי וילדי, גם את אחותי שרה'לי, שנתפסה ב־1.10.42 ע"י המשטרה ונורתה וגם את אחותי מרסה שנתפסה ונורתה שלשה שבועות אחריה. ומתי יבא הסוף לצרות?

החלטתי לא להשאר ביער ושמתי את פני לבלוז, לחפש אפשרות להסתתר. חפשתי ימים על ימים ובסופו של דבר חזרתי לאותה ערמת שחת שבשדה, בו הסתתרתי עם תינוקי, כי לא נמצא לי מקום לשים עליו את ראשי הדוה. לעת ערב, יצאתי כדי לחפש את אחותי ואמי שביער, והנה שמעתי קול צעקה. הכרתי את קול אמי, שכנראה, יצאה ממעבה היער ונתפסה. התחלתי לרוץ לקראתה והנה בא לקראתי גוי ועיכב בעדי. התחלתי נאבקת אתו, להתפרץ ולרדוף, אך הוא

החל לשדלני: „לאן את רצה שטיא? וכי יש בידך להושיעה? הרי לקראת מותך את רצה, ללועו של זאב. בואי אחרי ואסתירך אצלי, אולי תהיה לך נפשך לשלל". ואני הרי ימים על ימים חפשתי מסתור כי פחדתי מפני המות. ובעצם היו דבריו דברי טעם. כך נהרגה אמי ב־5.12.42 ואני ישבתי אצל אותו גוי עד ינואר, עד שבא ואמר לי שהוא מפחד גם לנפשו. עזבתיו לעת ערב ובלכתי פגשתי באחותי חיה׳לע, שלא ידעתי אפילו שהיא עדיין בחיים. גם היא היתה ללא גג מעל לראשה. מכרנו את שארית החפצים שהיו בידינו ושלמתי לגוי אחד שיסתיר אותה עד יעבור זעם. הוא נאות לי, אולם לאחר שנוכח שאין לה יותר כסף הוציא אותה החוצה ב־20.3.43 וירה בה. פעם נזדמנתי לביתו של גוי אחר, בו חיפשתי מחבוא. הגוי הזה סיפר לי את הדבר ולבסוף ציוה עלי לעלות ולהסתתר בעלית השחת.

אחרי שבועות מספר ערכו הגרמנים מצוד על שודדים ואסרו בין השאר את רוצח אחותי עם כל משפחתו. הגוי „שלי" סיפר לי את הדבר למחרת, כשהבעה של סיפוק על פניו. הוא אמר לי: „הנה רואה את, יש ה׳ בשמים, גם נקמת אחותך נוקמה וגם לך ישנו אויב אחד פחות בעולם".

ישבתי אצל גוי זה, שהיה מחסידי אומות העולם, עד סוף המלחמה. שבועיים אחרי כן, התגליתי. בתמימותי חשבתי, שאין צורך יותר להסתתר. הגויים שפגשוני השתתפו בצערי, למראית עין ובכו אתי יחד. והנה מתוך בכים עלתה מדי פעם השאלה, שהקפיאה את דמי: „ראו נא ראו, ואת עדיין חיה?" והטון בה נשאלה שאלה זו גילה את לבם של הבוכים אתי. עוד באותו לילה באה קבוצת פולנים אל פודי ומצילי ותבעו ממנו שימסור את „היהודיה". הוא הצטלב ונשבע שאין שום יהודיה בביתו. הם החלו לחפש בכל הבית וחיפשו גם בעליה. התחפרתי בתוך השחת והמחפשים הגיעו קרוב אלי ולא הרגישו בי. עד היום אינני מבינה איזו זכות עמדה לי אז שנצלתי. עם שחר יצאתי את הכפר והלכתי לטומשוב. האימה של „ההצלה" האחרונה עוד קיננה בעצמותי וכוחותי הלכו וכלו. קרוב לעיר פגשתי פולניה שהכרתי. היא ריחמה עלי והשפיעה על בנה שיקחני על עגלתו ויובילני העירה. הייתי במצב של אפיסת כוחות והגוי הביאני לבית החולים. נכנסתי למשרד ומצאתי את המנהלת — נזירה, לבושת שחורים. סיפרתי לה את הקורות אותי ובקשתי עזרה רפואית,

כי אין לי בית ופרוטה לפורטה ואני חולה. תשובתה היתה: „שישו בני מעי, עוד יהודיה נשארה בחיים". פרצתי בבכי מר: „האמנם הגיע סופו של העולם? שאין בית חולים נענה לאדם חולה ונזירה שופעת ארס ושנאה. הרי תמיד רוממות אל האהבה בגרונם!" והנה נכנס הרופא ושאל אותי: „מה לי כי אבכה?" חזרתי וסיפרתי לו. הוא ענה לי בהיתול מר: „אל תבכי מלכת תולדות היהודים, יהיה טוב!" הוא הכניסני לבית החולים, בו שכבתי ארבעה שבועות עד שהבראתי.

החלמתי לאט לאט והנה שמעתי שנראו יהודים בעיר. קמתי מיד ורצתי כחץ מקשת, עפתי ממש לראות את פניהם, לדבר אליהם בשפתנו, שוב להיות יחד עם יהודים ולהתמזג אתם ולבלי הפרד מהם עוד.

מאז, שם וגם כאן בתוך עמי אני יושבת. ותפלה בלבי, שכאן אחיה עד אחרון יומי.

א. ג. קופפרשטין (חיפה)

כפר חיטקוב בחייו ובמותו

ליד קרסנוברוד 4 ק"מ בערך מזרחה לה, שכן לו הכפר חיטקוב. הכפר נוסד בשלהי המאה ה־19 ע"י יהודי אחד ר' גרשון שמו, שהשתחרר באותו זמן מ„־עבודת חובה" (פאנשציזנע בלע"ז) אצל הפריץ והתישב במקום. הוא נשא אשה כדת והקים משפחה. במשך הזמן הצ־טרפו אליו עוד יהודים, אולם משפחתו הענפה של גרשון רנדלר היוותה את רב מנין תושבי הכפר חיטקוב.

פרנסתם של תושבי הכפר היתה בכל הזמנים על הסביבה הקרובה. רוב תוש־בי הכפר היהודים עסקו במסחר זוטא עם האכרים. אם כי היו מהם שעסקו גם בחקלאות, במלאכה וגם במס־חר ממש. היו גם יהודים אמידים, כר' פרץ רנדלר, בנו הבכור של ר' גרשון ז"ל, שכונה בפי הבריות ר' גרשון חיטקיבער. ר' פרץ דנן עסק בחקלאות בקנה מדה גדול יותר וגם במלאכת הקדרות. גם שתי מלאכות אלה לא עמדו לו, ובערוב ימיו ירד מנכסיו. בעל בעמיו היה גם ר' יוסף הולץ, חתנו של ר' גרשון, יהודי בעל „הדרת פנים", שהיה מופלג בחסידות והיה נוהג להרחיק נסוע לרבי מגור. הוא היה מנהל מסחר עצים עם גיסו ר' משה יעקב רנדלר, גם הוא בנו של ר' גרשון ומספר יהודים מקרסנוברוד. וכן ר' דוד וקסלר, שגם הוא נחשב בין אמידי הכפר. לו היתה חנות „כל בו" גדולה, שפרנסה אותו בכבוד. בחנות זו אפשר היה למצוא מכל טוב, ממתקים ומי סודה ועד למוצרי טקסטיל.

באשר לעניני רוח קבל הכפר את השראתו מעיירת קרסנוברוד. בדיני תורה ובפרט כשנגע הדבר ל„שאלות חכם" היו תושבי הכפר נזקקים לבי"ד דשם. בהמשך הזמן התחיל הכפר לשאוף לעצמאות

גם בשטח זה ובפרט בשאלות קלות יותר. הגורם לכך היה ר׳ דוד וקסלר, שהיה יהודי בעל שאר רוח ובעל מדות תרומיות ומבין „באותיות הקטנות". לאט לאט החלו פונים אליו בשאלות, בפרט במה שנוגע ל„בין אדם לחברו". והוא פסק מה שפסק. ומכיון שר׳ דוד פסק היו מקיימים. אחר זמן מה הקצה גם אותו ר׳ דוד מקום למנין לשבתות וחגים, בביתו הגדול והגדוש „ספרים", ורוב בני הכפר הפסיקו לנסוע ל„ימים הנוראים" לקרסנוברוד, כי היה להם „מקום קדוש" משלהם. אגב, אותו ר׳ דוד וקסלר זכה גם לקיים בפרי בטנו את מצות „קדוש השם". לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהתפרעה הסביבה ושודדים החלו להתנפל על ישובים, בעיקר על ישובים בהם רבו יהודים נפל באחת ההתנפלויות ברוך, בנו של ר׳ דוד. זו תורה וזה שכרה.

לאחר זמן קמה סערה זו לדממה. אולם היתה זו דממה שלפני סערה גדולה ממנה, שעקרה את כפר חיטקוב על כל תושביו מבלי השאיר שריד. כי השלטונות אמנם השתלטו אז על השודדים והחיים חזרו למסלולם. אולם רעל האנטישמיות שפשה בעם, החל מפעפע והורס עמדתם של רבים מתושבי הכפר. הפרנסה קשתה כקריעת ים סוף. ומפני השנאה החלו יהודים לעקור מהעיירה, מי לקרסנוברוד ומי לעיר גדולה, בה היתה הפרנסה מצויה יותר וגם החשש מפני הגויים לא היה חמור כל כך. ואלה שנשארו בכפר החלו „יורדים" והתפרנסו בדוחק גדול. וכך היה הדבר שבפרוץ מלחמת העולם השניה חיו בחיטקוב משפחות יהודים לא רבות בערך. חיו בה בעוני וחוסר כל, ר׳ פרץ רנדלר בנו של ר׳ גרשון מיסד הכפר, ר׳ יעקב רנדלר עם משפחתו וחתנו, ר׳ אליעזר שטמר וגם משפחת ר׳ נח קופרשטין — משפחת כותב הטורים האלה.

באותה שנה בה כבש הצורר את פולין, בא לאחר הכבוש שחל בסתו, חורף קשה עד מאוד. ור׳ פרץ רנדלר הזקן, שכבר היה יהודי תשוש, מפאת מצבו הירוד בשנים האחרונות וגם מפני הרעב שהיה מנת חלקם של רוב תושבי הכפר, לא עמדו בו כוחותיו יותר. בז׳ אדר ת"ש נאסף אל עמיו והובא לקבר ישראל בבית העלמין דקרסנוברוד, על הגבעה.

כאמור, הורע מצבם של יהודי חיטקוב עם הכבוש. אולם כאין וכאפס היה הדבר לגבי המצב בקרסנוברוד. כבר בחדשים הראשונים הורגש שהגרמנים זוממים משהו. בראש וראשונה הוכרז

על מפקד כללי. עוד היהודים עומדים ותוהים על מפקד זה ועל טיבו וכבר החלו הגרמנים לחטוף יהודים בחוצות קרסנוברוד לעבודות כפיה. אלה שנחטפו נשלחו למחנה עבודה בבלז׳ץ על נהר בוג שמאז חלוקת פולין בין גרמניה ורוסיה, היה לעיר גבול. שם הועבדו היהודים בהקמת ביצורים, בתנאים בלתי אנושיים, עד שאחד אחד נפחו את נשמתם ברעב ובקרה. לרגלי החטיפות האלה שהלכו ונישנו, החלו יהודים לעזוב את קרסנוברוד. נוסף לזה עמדו הגרמנים והכריזו בה מדי פעם על גזרות חדשות, שהלכו והגבילו את חופש תנועתם של היהודים והכריתו מפיהם את פרנסתם. ביחד עם זה הוטלו על קרסנוברוד ענשים קבוציים, שקשה היה לעמוד בהם והיהודים נאלצו למכור רכושם כדי לשלם את כספי הענשים. הוקם כאן גם „יודענראט״, שהוטל עליו התפקיד לשמש לגרמנים כלי שרת ואמצעי לחץ כלפי היהודים.

הלחץ הזה על יהודי קרסנוברוד הביא לגדול אוכלוסית כפר חיטקוב. כי הגרמנים „טפלו״ תחילה בישובים גדולים יותר וכאילו הסיחו את דעתם מישובים קטנים וכפרים. התקבל איפוא הרושם שבכפר עוד אפשר לחיות. בפרט שאנשי הכפר ע״י קשריהם עם האכרים במשך שנים רבות יכלו באמת להתקיים פחות או יותר.

החלו איפוא יהודים מקרסנוברוד לבוא ולהתישב בכפר. אולם ימי הרוחה לא ארכו. הנאצים החלו לארגן גם את הכפרים ונעזרו במעט או בהרבה, באספסוף מבני הכפרים. לא ארכו הימים והחלו התנפלויות על יהודי הכפר. באחת ההתנפלויות הוכה יעקב רנדלר, בנו של ר׳ פרץ, מכות רצח שמת בהן, בערב פסח תש״א. גם הוא עוד זכה והובא לקבר ישראל בבית העלמין שבעיירה. ובחג השבועות הוקף הכפר במספר גדול של רוצחים. הם הזעיקו את „היודענראט״ שנתמנה בינתיים ודרשו למסור לרשותם מספר יהודים. היות וכוונתם השפלה ברורה היתה, ענה להם אחד מאנשי „היודענראט״, יוסף גולדשטין שמו, שלכל היותר יכול הוא להעמיד את עצמו לרשותם, אולם הוא לא ימסור להם אף אחד מאחיו. תשובתו הגאה העלתה את חמתם. הם לקחו אותו ואת שאר חבריו „ביודענראט״ הוציאם החוצה ורצחום במקום. אחרי כן התפזרו בכפר וערכו בו טבח ממש. בדם קר רצחו ללא רחם איש ואשה, טף וזקן. בכפר קמה בהלה ומי שעמדה בו רוחו, נמלט ליערות הסביבה.

רק לאחר ימים מספר שבו הנמלטים לבתיהם, שבודים ורצוצים

בגוף ובנפש, כשהם רועדים לקול עלה נדף ולבותיהם מלאים חששות לבאות.

לאחר טבח ראשון זה, בא שני באותה שנה, בחודש אוגוסט. גם בין הזמנים עשו הגרמנים כמיטב יכולתם כדי להצר את צעדי היהודים. נאסר עליהם לצאת מתחומי הכפר. ובכפר נתונים היו לחרפת רעב וניוון, כי נאסר עליהם המגע עם הסביבה. כל חיפוש מזון ואמצעי קיום היה כרוך בסכנת נפשות, כי בדרכים ארבו להם כפריים אנטישמיים, שעזרו לצורר לכלות את חמתו ביהודים המסכנים. כל מי שנתפש נאסר ונמסר לרשות ואחת היתה דתו — למות ביריה. וכך הגיע חודש אוגוסט ואתו הטבח השני ביהודי תיטקוב.

אחרי השריפה בשנת 1939 נותרו בעיר בנינים מספר, בהם התגוררו משפחות יהודים. הבתים האלה הוקפו שוטרים והוצתו על יושביהם. כל מי שניסה להמלט, נורה במקום. נשרפו אז חיים: שמעון ליבל, יהושע וקסלר עם כל משפחתו, משפחת אחיו ומשפחת בני חיים פקר. ר׳ דוד וקסלר עצמו נפטר עוד לפני כן, בביתו של שמעון ליבל. בבתים שניצלו מהשרפה התישבו „אנדקים״. שארית היהודים בכפר עברה לגור בצריפי הפנסיון של משה לייב לשעבר. היו שם: משפחת נח קופרשטין הי״ד, משפחת אליעזר שטימר ורייזל רנדלר. משפחות ברל וקסלר ואחיו שמואל ואמם גיטל, משפחת יעקב מלאש ואחותו מרים עם בני משפחתה וכן איטשי בר ופנחס ומשפחותיהם ישבו בכפר השכן סוכובולה. כלם חיו בפחד מות לא רק מפני הגרמנים עצמם, אלא גם מפני המשטרה הפולנית. והנה באחד הימים הגיעה שמועה לברל וקסלר שהמשטרה עומדת לבצע „אקציה״. הוא מיהר והודיע את הדבר והיהודים שוב ברחו על נפשם כך הצילו באותו יום את נפשותיהם. אולם כל שארית רכושם היתה לבז. כי כשהקיפו הצוררים את הבתים ומצאום ריקים מיושביהם, כילו את חמתם באשר מצאה ידם. הרסו, שברו ורמסו את הכל. מה שנותר מחמתם שדדו האכרים שבאו לפי הזמנתם. בידי ראש הכפר הושארה פקודה שעל כל היהודים, לכשישובו, להתיצב בעיירת קרסנוברוד.

ישבנו איפוא ביער, בגיא. בריחתנו היתה פתאומית ולא הספקנו לקחת אתנו בגד או כסות, כ נמלטנו כל עוד נפשנו בנו. חששנו לגשת לבתינו לבדוק שמא נשאר משהו לאחר השוד, כי ברור היה לנו שהרשם

מארב בבתים ע״י השוטרים מבקשי נפשנו. אולם גם כך לא יכולנו להשאר. בלית ברירה חזרה איפוא משפחתנו לצריפי הפנסיון של משה לייב, אליעזר שטימר הלך לגור לבית המרחץ וחנה רייזל רנדלר עברה לגור אל בתה שבפרבר.

התנאים בצריפים היו איומים. האנשים התהלכו נפוחי כפן. בכל רפש וזוהמה, עזובה ודכאון. ועל כלם אימת המות והפחד מפני המחר. ובעמק הבכא הזה ישבנו כחדשיים ימים בערך. עד שהגיע ט״ו חשון שנת תש״ב ואתו השלב השלישי של השמדת תושבי כפר תיטקוב. בבוקר השכם הוקפו הצריפים. תושביהם גורשו ורוכזו בבנין בלתי גמור. אז החלו הגרמנים לזרוק רימונים ולירות לתוך הקהל. הצעקות עלו עד לב השמים וקורות הבנין האדימו מדם החללים. הפצועים הוצאו מן הבנין ונורו במקום. שם מצאו את מותם אבי נח קופרשטין ז״ל, אמי דינה ז״ל ואחותי חיה ז״ל וגם אליעזר שטימר עם כל משפחתו. רק מתי מספר ניצלו אז. הם הועברו לעיר איזביצה ודבר לא נודע על גורלם.

כל אלה שלא גרו בצריפים, אלא בפרברים חזרו וברחו היערה. ביניהם היו חנה רייזל רנדלר עם בתה גיטל ובעלה, יוסף אידלשטין, יעקב מלאש ואחותו מרים, ברל וקסלר עם משפחתו, אחיו שמואל ואמם גיטל וגם איטשי בר עם משפחתו. החותם מטה ואחותו אסתר ועוד הסתתרו ביער ע״י סוכובולה. נאלצנו לישון תחת כפת השמים, והלילות היו קרים. אמהות עם תינוקותיהן ישנו תחת עצי היער ללא כסות ומזון. אולם הגרמנים החליטו לחסל אותנו סופית והחלו להקיף את הסביבה. לאחר שבוע ימים סגרו את המצור. ולילה אחד נגשו לפעולה. רוב הגברים הצליחו גם הפעם להמלט. רק מספר גברים וכל הנשים והטף נפלו בידי הגרמנים. המבוגרים הושכבו כשפניהם אל האדמה ונורו בראשיהם. את ראשי הילדים רוצצו בקתות הרובים. מצאו שם את מותם: חנה רייזל ובתה, מרים אשת אפרים קופל וילדה ועוד. וכן נפלו אז ברל וקסלר ומשפחתו, אחיו שמואל ואמם גיטל וגם איטשי בר עם משפחתו.

אני ואחותי אסתר נשארנו ביער ליד סוכובולה והלכנו לחפש שמא נשארו עוד בחיים יהודים חוץ מאתנו. רק לאחר שבועיים של תעייה מצאנו יום אחד, את יעקב מלאש ואת אחותו מרים עם משפחותיהם, כשהם צולים תפוחי אדמה לשבור רעבונם.

החורף היה בעצם תקפו והשלג והכפור הציקו לנו מאוד. שוב לא היתה לנו ברירה, אלא לחזור ולפנות לטוב לבם של האכרים בסביבה. ואמנם היו מהם שריחמו עלינו ומכרו לנו פרוסת לחם או קומץ תפוחי אדמה בכסף מלא. היה מי שהגדיל לעשות עמנו והרשה לנו ללון בביתו. עבור רחמיהם היה עלינו לשלם טבין ותקילין. למען האמת יש לציין, שאמנם היתה בדבר גם סכנה עבורם, כי מי שנמצא מסייע ליהודי נענש עונש חמור. חודש ימים היינו חיים־לא־חיים כאלה. הכסף הלך ואזל ואתו גם אזלו הרחמים מלבותיהם של האכרים. וגם האנטישמיים שבכפר לא טמנו ידם בצלחת ובסופו של דבר עלה בידם לפתות את האכרים, שיעשו בנו כלה. ובאחד הלילות הקיפו האנטישמיים את כל הבתים בהם לנו יהודים, הוציאום מן הבתים, קשרום בחבלים והוליכום לקרסנוברוד, מקום שם נורו ע״י הגרמנים. רק את אפרים קופל ובנו יוסף השאירו בחיים, למען יהיו „חוטבי עצים ושואבי מים״, למפקדת הגרמנים בקרסנוברוד. באותו זמן הסתופף ביער גם יוסף אידלשטין עם בנו ירחמיאל. ונמצא מי „שגילה את אזנו״ שהגרמנים הכריזו מעין „אמנסטיה״ לכל היהודים שנשארו בחיים. הוא נתפתה והתגלה בעיירה. מיד אסרוהו. וכעבור שבוע הרגוהו ביחד עם בנו.

אני ואחותי נצלנו עד הנה. ואם כי ידענו את הסכנה שבדבר הרי לא היתה בפנינו ברירה אחרת מאשר לחזור ולהזקק לאכרים. אולם נזהרנו והיינו לנים כל לילה במקום אחר. היה עלינו להזהר לא רק מפני הגרמנים, אלא גם מפני משתפי הפעולה אתם, המוכנים להלשין על כל צל של יהודי שעלה בדמיונם. מפני אלה האחרונים פחדו גם האכרים בעצמם.

וכך ישבנו בסביבה ההיא עד 1943. אז נאלצנו לעקור גם מכאן. השלטונות החלו ליישב גרמנים בכפרים והסכנה גדלה עוד יותר. בכל חבל זמושץ כולו נשאר רק כפר אחד, פליקסובקה, שהיה מאוכלס פולנים כולו ולא יושבו בו גרמנים. בכפר זה מצאנו מקלט עד בא הצבא הסוביטי המשחרר.

כפי שנודע לי אח״כ הסתתרו בכפר סוכובולה שתי בנותיו של איטשי בר. בשנת 1943 הלשינו עליהן והן נאסרו והוצאו להורג.

כהיום הזה אני חי כאזרח חפשי במולדת. ובבא קבוצת בני קרסנוברוד להציב יד לבני עיירתם וסביבתה שנכחדה מארץ, הנני מזכיר

בזה, את כל הקהלה הקדושה של כפר חיטקוב, על כלי הקודש שלה ונכבדיה, על תושביה האמידים והעניים, ועל כל אותם „יהודים מכל ימות השנה". כמיטב יכלתי וכמיטב זכרוני העליתי זכרונות ושמות של קרובים, מכירים וידידים ושל אלה שלא היו קרובי וידידי אלא סתם יהודים. תהי נפש כלם צרורה בצרור החיים ויהי זכרונם ברוך לנצח. זהי"ד.

אסתר לרנר־לוינזון (כפר־אתא)

אבדנה של קרסנוברוד

לעולם אזכור את התאריך 1 לספטמבר 1939 — יום פלישת— צבאות הנאצים לאדמת פולין. יום זה מהדהד בזכרוני, כרעם המבשר את סערת האימים, ש־טאטאה את הישוב היהודי בפולין ואתו גם את עיירתי קרסנוברוד. עיירה קטנה היתה קרסנוברוד, בקושי יכולת למצ־אה על אדמת ארץ פולין. ולמה עלתה לה כך? הרי לא ישבה על צומת דרכים וגם מרכז תעשיה לא היתה, למי הפרי־עה עיירתי הפעוטה, עם כמה מאות מש־פחות היהודים שלה, על חייהם הש־קטים? ואם גם משום בחינה לא היתה מטרה צבאית, הרי היתה עיירה חיה וערה ובה אגודות ציוניות, חברות גמילות חסד וחיים יהודיים תוססים. עד שירד עליה כרעם ביום בהיר, האסון הגדול והאיום של הכיבוש הנאצי.

עוד ביום 14 לספטמבר, כשהתקדמה המערכה, הוצתו בתים בעיירה ותושביהם לא יכלו להנצל מפחד הכדורים שהגיעו הנה משדה הקרב. כך נשרפו חיים: שמואל עוזר קופיץ, לייביש קרמר, משה פוקס, שמעלקע שטמר ואחרים. אולם כשהגרמנים הבקיעו את החזית ונכנסו לעיירה, החלה שרשרת העינויים שלא פסקה עד אחרון יומה. עם בואם החלו הפורעים להשתולל כשהמון פולני מוסת עוזר על ידם. שדדו ובזזו מכל הבא ליד. שרפו ספרי תורה וספרי קודש, לדאבון לבם של היהודים שעיניהם רואות וכלות. מיד החלו לחטוף יהודים לעבודה, הסתוללו בהם וכרתו את זקניהם. את החטופים העבידו בפרך יום תמים בלי אוכל ומשקה. ומיד־פקדו גם שאסור ליהודי לגור בביתו של פולני. העמידו עלינו זקיפים פולנים והחלו להצר מסביבנו את עניבת החנק.

ביום מעונן אחד של דצמבר אותה שנה הופיעו מספר גרמנים בביתו של בריל שוק והסבירו לו שיש למנות בעיירה „מועצה יהודית".

הלה קרא לעוד מספר יהודים וביחד הרכיבו רשימת מועמדים. הגרמנים רשמו את שמות המועמדים ונסעו להם. בחדש פברואר הוצאה פקודה שעל היהודים ללבוש על זרועם סרט 15 ס"מ רחבו ועליו „מגן־דוד" צהוב על רקע לבן. פקודה זו חייבה כל יהודי למעלה מגיל עשר. חברי „המועצה היהודית" לבשו סרט שרחבו 20 ס"מ, ועליו „מגן־דוד" כחול וכתבת „Judenrat". אין לתאר את רגש ההשפלה שאפף אותנו בלבשנו סרטים אלה, עד שהתרגלנו אליהם. הנשים ניסו להסתירם במטפחות שלבשו על הגב. קשה מכל היתה הסביבה העוינת. השקצים לא נתנו לנו לעבור את הרחוב, רצו אחרינו, לעגו לנו בכל פה וצעקו „יהודי ארור". ואת הסרט לא הסרנו לרגע מקומנו עד שכבנו. אם חלילה נתפסת בחצר הבית והסרט אינו עליך, היית צפוי למכות רצח.

על כל אלה נוספו גם החיפושים. הגסטפו מעיר המחוז נעשה „אורח" קבוע בעיירה. בעזרת הזקיפים הפולנים שהכירו את התושבים וידעו את העשירים שבהם, היו נכנסים לבתיהם והופכים את הכל על פיו בחיפושיהם. ומה חיפשו? מה לא חיפשו? ודרך אגב היו מכים את בני הבית ומתעללים בהם. בביתנו היו עורכים חיפושים לפחות פעמים בשבוע. פעם, בשעת חיפוש נטפלו לאבי: „היכן הסתיר את הסחורה?". כשהסביר להם שחלק נשרף והעודף נשדד, החלו צועקים: „איש לא שדד, הפולנים לקחו משלהם, כי מהם בא לך כל אשר לך". ואחרי כן החלו העונשים הקיבוציים בסכומים אגדיים ותאריך קצר ביותר וכל אחור היה כרוך באיום של הוצאה להורג. כלם נתנו את כתנתם האחרונה כדי להציל את החיים. וגם בזה לא הצליחו. בליל תשעה באב הקיפו הגרמנים את העיירה והחלו שוב לחטוף יהודים כדי לשלחם למחנה רכוז בלוץ.

קמה מהומה בעיירה והחלה בריחה, אם כי לא היה לאן לברוח. דלתנו נפרצה בכוח. נכנסו גרמנים וציוו את אבי שיתלבש. אגב שאלוהו היכן התחבאו כאן יהודים. כשענה שאיש לא התחבא, ספג מכות ובעיטות ולבסוף לקחוהו עמם. ביחד עם עוד אלפים שרוכזו מכל הסביבה, הובא למחנה, שם החלו להקים את הקרמטוריום. מדי בוקר היו יהודים מתרכזים ומובלים למקום עבודתם. היה עליהם לשיר כל הדרך. מדי פעם היו מריצים אותם מרחקים גדולים, או שהיו עושים תרגילי „ארצה פול". מי שלא עמד בכל אלה ונתקל או התעלף נורה במקום. רק בערב ראש השנה הצלחנו לפדות את אבא מעבודת פרך זו.

תמורת סכום גדול „הוגנב" הוצה וחזר הביתה. רק אז ראינוהו לאור היום ונוכחנו כמה השתנה. פשוט קשה היה להכירו.

לקראת החורף יצא צו, שעל כל היהודים למסור את פרוותיהם. כבעים, סודרים, צוארונים, נמסרו לרשות. אולם מסרו רק אלה שהפולנים ראו אצלם פרוות, ויכלו להעיד עליהם. מי שלא חשש, שרף את פרוותיו, כדי לא למסרן לצורר. בבחינת „גם לי גם לך לא יהיה".

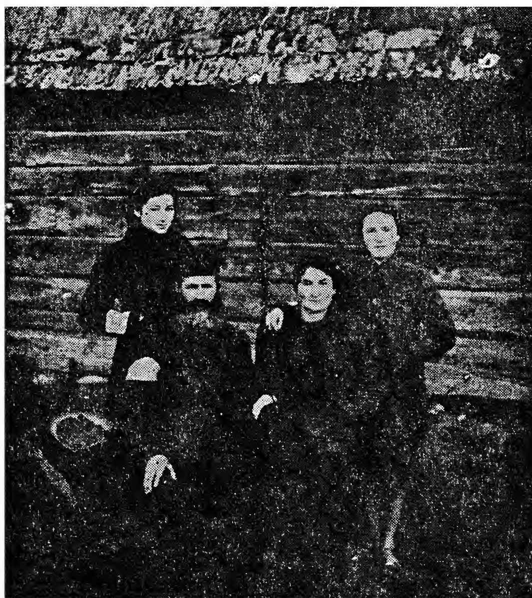
בחדש פברואר שלחה ה„מועצה היהודית" מזמושץ, כמה מאות משפחות יהודים, תושבי אותו חלק פולין המערבית, שסופח לרייך ושלפי החוק אסור היה ליהודים לגור שם. היהודים הגיעו חולים, שבורים ורצוצים, ממש מתים מהלכים. כשראו שאין להם אצלנו כל סכוי להתפרנס, מכיון שאנו בעצמנו דלים וריקים, פנו בבקשה ל„יודנראט", שיעזרו להם לחזור לזמושץ. ה„יודנראט" שלנו, גם בעיניו ישר הדבר, מאחר שלא ראה כל אפשרות, לכלכל או לשכן מאות משפחות של יהודים זרים. לכן הושיט להם את מלא עזרתו להחזירם.

למחרת הופיעו ב„יודנראט" 3 מאנשי הגסטאפו והחלו להרביץ בכל הנוכחים. היו"ר משה הוז קבל 75 מכות במקל. אבי והירש ובריל שוך קבלו כל אחד חמשים. אח"כ יצאו אנשי ה„גסטאפו" לרחוב וכל מי שנקלע לידיהם ספג כמה שספג. גמרו את מלאכתם ונסעו. אבי חזר הבתיה כשכל גופו מלא סימנים כחולים, מהמכות שהוכה. הוא שכב כמה ימים במטה עטוף תחבשות קרות. אולם בכל זה לא סגי. אחרי ימים מספר חזרו יהודי המערב לעיירתנו, ובמספר כפול. הצפיפות גברה ללא נשא.

ואז הופיעה הגזרה החדשה שאסור ליהודי ללצאת משטח העיירה. פירוש הגזרה היה מות אטי. כי ניטלה מאתנו האפשרות היחידה להחיות את הנפש. אם נבצר מאתנו לצאת לכפר ולקנות מזון בכסף או בחליפין ומטה לחמנו בעיירה נכרת מזמן, כיצד נתקיים אנו ומשפחותינו. הראשון שניסה אחרי הגזירה לשים נפשו בכפו ולצאת מהעיירה, היה יהושע דוד גולדשטין ז"ל. יצא ולא חזר ואיש לא ידע את קבורתו. לא היתה דרך לפנינו אלא לציית. צייתנו איפוא והתקיימנו למרות הכל. אין לומר שחיינו כי אין אלה קרויים חיים. וכך הגיעה שנת 1942 ואתה החסול.

ה„אקציה" הראשונה היתה בחג השבועות. לפנות בוקר הגיעו מכוניות מספר עם גרמנים, שהקיפו את העיירה ולפי אות שניתן, החלו

לתפוס את כל מי שנזדמן בדרכם. מי שעלה בידו להמלט היערה עוד זכה לאקציה השניה. מי שאיתרע מזלו, נהרג על המקום או נלקח לבתי המשרפות לבלזץ.

משפחת ברוך אלי׳ ברודר.

ה„אקציה״ השניה היתה ביולי. היא החלה בכך שליטננט גרמני בדרכו למקום המפגש בו היה עליו לתת את הפקודה להתחלת הפעולה, נתקל ביהודי והחליט להרגו. אולם קרה מעצור באקדחו והכדור לא נפלט. היהודי נמלט. כשסלק הקצין את המעצור, החל יורה לתוך הבתים, משני צדי הרחוב. ואחר כל מטח יריות היה מטיל אש לתוך הבתים פנימה והיה יורה במי שניסה להציל את הבתים או את האנשים מבפנים. כך מצאו את מותם: ברוך אליהו ברודר ומשפחתו, חיים פאקה ומשפחתו ונתן ליפשיץ ואיטשי פוקס ומשפחותיהם הי״ד. אחר כך באו „אקציות״

קטנות וגדולות. עד שביום השבת 26 לאוקטובר היתה קרסנוברוד „יודענריין".

משפחת יצחק פוקס

בינתיים התהלכנו כולנו כמתים חיים. איש לא ידע מה ילד יום. אולם פעמה בלבות כולנו ההרגשה, שאין זו אלא השהיה קצרה של הסוף, שאין ממנו מפלט. נוסף לכל אלה היו הפולנים זורים מלח על פצעינו. הם היו באים ומציעים לנו „למכור" להם חפץ זה או אחר. והם הסבירו לנו בתכלית הפשטות: „בין כה וכה לכם לא נחוץ הדבר יותר, הרי סופכם ליהרג במוקדם או במאוחר. מה הטעם בעמידתכם על המקח או בסרובכם למכור לנו?..."

לעולם לא אשכח את אותו ליל השבת, שהיה האחרון לשבתנו בבית. מספר יהודים, קשי רוח שבורים ורצוצים, התאספו לביתנו לתפילה. אבי ז"ל התעטף בטלית והתפלל „לפני העמוד". אחר שקרא את הפסוק הראשון מתפילת „לכו נרננה" הרים עיניו לשמים ופרץ בבכי מר ואחריו העדה כולה, על הנשים והטף. וגם למחרת, רק החלו להתפלל החלו ליילל מר. וכך עמדה עדת יהודים שלמה, שנדונה לכליון חרוץ ומוחלט. על לא און בכפם, אלא באשר היו בני „עם מפוזר ומפורד". למחרת התגנבה אמי מן העיירה, עם אחותי שושה׳לע

בת החמש והלכה לכפר קרוב — להוטקי. אני ואחותי השניה נשארנו עם אבא. לא ישנו כל אותו לילה וחכינו לטרטור המכוניות, הבאות לחרוץ את גורלנו. עם שחר פנה אלינו אבא בלשון זו: „שמענה בנות מה לכן הצעירות לשבת כאן אתי ולחכות למות? קומנה ולכנה גם אתן היערה כאשר הלכו רבים. אולי יעמוד לכן מזלכן ותשארנה בחיים כעדים לשחיטה האיומה שראיתן בזה. מי יודע? אולי גם תבוא לידכן שעת הכושר לנקום את דמינו הטהור שנשפך כמים. אני אין בי עוד כח ללכת אתכן. ועלי להשאר כאן. אולי נצליח לשחד את הרוצחים ונפדה את חיינו בכסף. הרי עיניה של כל העדה תלויות בי". הוא דיבר אלינו ועיני כלנו זולגות דמעות. אחרי כן נשק לנו וברך אותנו. בבכי ונשיקות נפרדנו ממנו לנצח. עם בוקר החלה „האקציה" האחרונה. הגרמנים עברו מבית לבית, חפשו חיפוש מדוקדק מהמרתף עד לגג. מי שנמצא הובל למקום הרכוז. מי שהוציא הגה או נמצא מתחבא, נורה על המקום.

הגרמנים עשו את עבודתם ביסודיות, כשהפולנים עוזרים על ידם במלוא המרץ. בעיקר היו הפולנים פעילים במציאת „מתחבאים". עבור כל מתחבא היו מקבלים קילו סוכר או נפט ובתור פרס מיוחד את נעליו לאחר שנהרג. אבי ז"ל ירד למחבוא עם עוד 10 יהודים. מצאו אותם הפולנים ומסרום לידי הגרמנים וכלם נורו במקום. לאחר חמשה ימים נמסרה גם אמי ז"ל, ע"י אנשי הכפר, לגרמנים שהובילוה לקרסנוברוד והרגוה. אני ואחותי ועוד כמה יהודים שהצליחו להמלט מהעיירה הסתתרנו ביער. הסתתרנו במשך היום. אולם בלילות נאלצנו לנסות דבר אל כפריי הסביבה שיתנו לנו מעט אוכל. וכך התגלינו לפולנים דורשי רעתנו. לאחר ימים מספר הוקף היער ע"י פולנים, שהחלו לירות לתוך היער. אז נפלה גם אחותי חנה הי"ד. בידי עלה להמלט, בתוך המהומה שקמה, מצריחות הפרא של הפורעים, צעקות האימה של הנפגעים ושריקות הכדורים ומטחי היריות. רצתי כל עוד כוחי בי ומבלי לדעת לאן. כששבה אלי רוחי מצאתי את עצמי על כביש ליד כפר ולידי דבורה גולדשטין. ראינו מיד שאין זה מקום בטוח, חזרנו איפוא ליער ושלשה ימים תמימים הסתתרנו בין השיחים. אגב תעיה ביער מצאנו את דודתה של דבורה, רחל גולדשטין. נסינו להעמיק לתוך היער, לחפש שמא נמלט עוד מי שהוא. אחרי יום שלם של הליכה נתקלנו בקבוצת יהודים. כמעט שאבד להם צלם אלהים מרב צרות

וסבל. מצאנו ביניהם את ישראל דיכטרמן וציפה קרלמן ומשפחותיהם. ברגע שמצאנום עסקו בהדלקת מדורה, כדי לצלות מעט תפוחי אדמה, להחיות את נפשותיהם. למרות החורף העז, היו רובם ללא בגד ונעל, הראויים לשמם, נפוחי כפן ואכולי יאוש, נטולי רצון לחיים ומוכי אימת המות. לא היה לאן לפנות, כי ניטל מהלב כל אמון באדם. כי „האדם" היה גרמני הרוצח לשמו, או פולני הרוצח למען הבצע, אפילו אם היה זה שכנך, או מכירך משנים, או אפילו ידידך מנוער. היום היה ערכך בעיניו — קילו סוכר.

כנראה, שאז בכל זאת עוד לא הייתי למודת נסיון במדה מספקת. וגם לא עמדו בפני ברירות רבות. הלכתי איפוא למשפחת נוצרים מכירים, בשם סטמפינסקי, שגרו בסביבה. הם קיבלו אותי בעין יפה ובשמחה גלויה. בתמימותי מוכנה הייתי אפילו להאמין להם, על אף כל מה שעבר עלי עד הנה. אך במשך הזמן התברר לי, שהם קבלוני לביתם, כי חשבו שיש לי כסף או חפצים יקרי ערך, שהצלתי מן הבית. ואכן כל עוד היו בידי הפרוטות או החפצים המעטים, ארכה החמימות והאהבה. ובינתים, נתנה לי האשה לקרוא את כתביו של רומן דמובסקי, משורר שונא ישראל. וכן נתנה לי כל מיני ספרי קודש נוצרים בהם תוארו יסוריו של ישו שנצלב בגלגולתא ובפיו קללה ליהודים: „דמי בראשכם עד דור אחרון". אגב שמעתי את האיש ואשתו מדברים ביניהם, על היהודים, שייעלמו כ„מוץ מפני רוח". אני הסתתרתי בעליה ושמעתי את הכל. הם גם לא מצאו לנחוץ להזהר מפני, כי בלבותיהם בין כה וכה חרצו את גורלי. בדרך זו גם נודע לי, שבחודש מרץ נתפס ונהרג מוטיל דיכטרמן. ב־11 לאפריל עלה אלי סטמפינסקי אל העליה ואמר לי, שמוטיל דיכטרמן בקשני שאבוא אליו. הבנתי שמזימה שפלה בלבו, אולם חשבתי יחד עם זה, שמא הוא טועה בשם ושלח אותו אלי יהודי אחר. והרצון לראות פני יהודי היה כה עז בלבי, שנתפתיתי וירדתי מהעליה. יצאנו מחצרו. וכשראיתי שהוא מעמיק לתוך היער, ברחתי. אולם לאן היה עלי לברוח? לאחר שהתרחקתי ממנו מרחק הגון, חזרתי בחשאי לחצרו והסתתרתי במרתף. בני סטמפינסקי לא ידעו שחזרתי. ידע זאת רק הפועל השכיר שלהם, שכלכל אותי בתוך המרתף האפל, במשך שבועיים, במעט תפוחי אדמה מבושלים, שמדי פעם היה גונב למעני. בסוף חששתי לסמוך גם על טוב לבו וברחתי שוב. והנה עלה על דעתי, שאוכל להסתתר בבית היערן ישיך

אשר בבלפונט. הלכתי לשם, אשת היערן קבלה אותי והעלתה אותי על העליה שמעל לרפת. שקעתי בתוך השחת ונרדמתי. והנה בחלומי, ראיתי את הורי הי"ד וגם את סבתי לאה. הם הסתכלו בי ברחמים רבים וסבתי אמרה לי: „אל תפחדי בתי, אנו נעמוד לך בעת צרה". באותו רגע יצאה היערנית לחצר להאכיל את העופות וקול קריאותיה העירני מחלומי המתוק. יחסה של היערנית אלי היה טוב, וישבתי אצלה במשך 16 חדשים תמימים.

עד שהאיר יום 22 ליולי 1944 ונכנס הצבא האדום. נשמתי לרווחה. אם כי ישבתי באותה עליה מעל לרפת, עוד שבועיים ימים, כי הסכנה ליהודים לא קטנה וכל יום נפלו חללים מבין הניצולים, שמיהרו לצאת ממחבואיהם ולא „הבינו לרוח הזמן". הפולנים המשוחררים המשיכו להשלים את פעלם של הגרמנים, לא להשאיר שריד ליהודי פולין. לאחר שבועיים העזתי לצאת, כי לא יכולתי כבר להשאר במקומי. התחלתי לעשות את חשבון עולמי ועמדתי על בדידותי. התחלתי לבכות את המתים ולחשוב, כיצד ניצלתי אני וכיצד לא זכו הם לראות בנחמה. והתעורר בי הרצון לראות יהודים, לבוא ביניהם, ואתם יחד לבכות את השרפה אשר שרף ה'. נפרדתי מישינובה היערנית ולבי מלא על גדותיו, על כל אשר עשתה למעני. בשעת פרידתנו בקשתני ישינובה בדמעות בעינים ואימה חשכה בלב: „חלילה לך סטפצ'ו מלגלות האיש, שאני הסתרתיך אצלי. אם יוודע הדבר והרגוני". ואני לתומי חשבתי שבבא יום השחרור והדרור נוכל להעלות על נס את האורות הבודדים, המעטים, מעטים מאד של אהבת האדם, שהאירו את דרכם של בחירי גורל כמוני, בתוך האפלה הגדולה של שנאת ישראל ועמידה על דמו הנקי. לא נתקבלה על דעתי העובדא המרה, שאותם הפולנים שנתנו ידם להשמדת יהדות פולין לא נחה דעתם והם המשיכו בפעלם הטמא גם אחרי השחרור.

דרכי הראשונה לחפש יהודים היתה לקרסנוברוד. רציתי עוד פעם לראות את עיר מולדתי, לעבור ברחובותיה, לראות את בית אבי, הבית בו נולדתי וגודלתי ואותו עזבתי ביום המר והנמהר ההוא. רציתי לפקוד את קברות קרובי ומכירי שזכו ובאו לקבר ישראל. ועל כלם, אולי למצוא עוד את מי שהוא, שניצל כמוני מסערת ההשמד.

הגעתי לקרסנובורד. והנה כל אבן בה, כל קיר של בית,

היה למצבה על קבר שזעקת חלליו תבקע שמים. על חיים שנקטלו, על הוי שלא נשאר לו זכר. כי מצאתי רחובות שוקקים חיים זרים. ובבתים ישבו פולנים, שכבר שכחו שאי פעם גרו בזה יהודים. בבית אבי גרה משפחה פולנית, שהביטה בתמיהה על האשה הזרה, המסתובבת ליד הבית ועיניה עששו מבכי. ורק בפנות החצר התגוללו דפים של גמרות וספרים. והנה נשבה רוח והעיפה פסת נייר. זה היה „שער" ובראשו בכתב מסולסל שמו של אבא ז"ל.

שמתי פני לבית הקברות. כשהגעתי למקום, לא מצאתי לו סימן. כל השדה נחרש והצמיח תפוחי אדמה. בכאב לב חזרתי על עקבותי. אז הבחנתי בגינותיהם של כל ה„גויים", השכנים לבית הקברות, שבילים שנסללו מאבני המצבות. וכשם שנמשכתי קודם לעיר מולדתי זו ואליה שמתי פעמי, כך הרגשתי כעת, שעלי ללכת הרחק מארץ זו האוכלת יושביה. הרגשתי, שעלי לצאת ולחפש לי חיים חדשים במקום אחר, בו לא תרדפני זעוות הזכרונות. הרגשתי בכל ישותי, שלעולם לא אוכל לשכוח. אולם אם רצוני בחיים אסור לי לזכור.

רבקה לם־בורשטין (באר שבע)

ואותר אני לבדי...

שנת 1939. שלהי מלחמת העולם השניה. אוכלוסית פולין המערבית נמלטת על נפשה מפני המפציצים הגרמנים. ואולי לא כל כך אימת המפציצים עליהם, אלא אימת הנאצים עצמם ואימת שלטונו של היטלר. אני ומשפחתי גרנו אז בלובלין ואחר ההפצצה הראשונה, שפגעה במחסן העצים שלנו, שלחתנו אמא לקרסנוברוד, בה היה אז אבי ובה התגוררו הסבא, הסבתא ודוד. לא ידענו אז שרבות יעברו עליה, עד שתראנו שוב. לא היינו יחידים. רבים היו הנמלטים אז לקרסנוברוד. אולם גם המפציצים חשו אחרינו וגם בעיירה זו הופלו פצצות. אחרי ימים מספר החלה להתרכז בסביבה החזית הפולנית. העיירה נכנסה לשטח המסוכן והאוכלוסיה נאלצה לפנות את העיר, לקול שריקת הכדורים ולהמלט לגבעת רוך הקדוש. שם נודע לנו שהעיר הוצתה מהפגזים ואין מכבה. החזית, כידוע, לא החזיקה מעמד זמן רב והגרמנים פלשו. מיד עם כניסתם, החלו לחלק בין הפולנים חפצים ודברי ערך שהוסתרו על ידי היהודים במרתפים. החלו גם לעצור ולחטוף יהודים זקנים ברחוב ולשעשע את אנשי המקום, הפולנים, ע״י כריתת זקנים והתעללות. אחרי כן חטפו יהודים ולקחום לשדה המערכה, לכרות קברים לפגרי הסוסים שהצחינו. גם כאן מצאו להם דרך להתעללות. הם צוו את היהודים לפשוט את בגדיהם ולקברם מתחת לפגרים. לאחר זמן צוו לפתוח את הבורות להוציא את הבגדים וללבשם שוב על גופם. על בתו של הלפמן שבאה לבקש על אביה אימו בחרב והבטיחו לה שירצחו את כל היהודים.

לתמהוננו נסוגו הגרמנים אחרי ימים מספר ולאחר קרב בין הרוסים ובין הפולנים פלשו אלינו הרוסים. נשמנו לרווחה. לאחר שביתת הנשק, נסענו לדודי מוטיל, לזמושץ, כי היה בדעתנו לחזור ללובלין. לאחר שבועים נסוגו הרוסים עד לרבה רוסקה, בהתאם

להסכם עם הגרמנים שחזרו וכבשו את קרסנובּרוד. רבים מתושבי קרסנוברוד שבתיהם עלו באש בזמן הקרבות ולא היה להם מקום לשבת בו, וכן רבים שלמדו לקח, לאחר שטעמו טעם שלטון נאצי במשך מספר ימים הצטרפו אל הרוסים הנסוגים. רובם של אלה נשארו באמת בחיים ולגביהם היתה שריפת קרסנוברוד פתח להצלתם. אחרת לא היה נשאר שריד גם מהם. אבי לא רצה לברוח ולהפקיר את הונו הרב, חזרנו איפוא ללובלין.

בהתחלה חיינו איך שהוא. אולם אחרי חדשים מספר החרימו הגרמנים את דירתנו על כל הרהיטים וצוונו לעקור לרחוב היהודים. מכיון שכך, החלטנו לחזור לקרסנוברוד. והיות והעיירה היתה שרופה ברובה, התרכזו היהודים במספר מבתים שניצלו מן האש, כגון: בית אונציג, בית חיים ברונשטין בעל המאפיה או במספר ארבע עשר. השאר גרו עוד בבתי פולנים. על כן עברנו גם אנו אל קברצ׳יאני, עד שאלה העבירו את ביתם מן היער לז׳ולבי. ישבנו שם כשנה תמימה וחיינו זרמו כמעט בקצב רגיל. עד שבאה שואת האקציות, שעקרה מן השרש את יהדות קרסנוברוד.

האקציה הראשונה היתה ביום חג, איני זוכרת כבר באיזה חג היה הדבר. יהודים הלכו מבתי הכנסת. לפתע הופיעו אנשי ס.ס. ו„גסטאפו״ והחלו לירות בעוברים ושבים. כהרף עין התרוקן הרחוב ונשארה רק גופתו של חיים ראובן שטריגלר הי״ד שנורה. מאותו יום והלאה משרק נראו הרוצחים בקצהו של רחוב, היתה רוח תזזית אוחזת ביהודים והיו נפוצים לכל רוח.

לימים הגיע אלינו מזמושץ, המשלוח הראשון של פליטים. הפליטים עצמם לא היו בני זמושץ אלא עקורי המחוזות המערביים, שסופחו ל„רייך השלישי״ והיהודים גורשו מהם. הם התגלגלו ממקום למקום עד שהגיעו לזמושץ. העיירה היתה שרופה, כאמור ולא היה מקום לאכסנם. אז הציע אבי, שישכנו אותם בבית המרחץ, לאחר שיכניסו בו תקונים שיכשירוהו להלין בו בני אדם. התעסקותו זו בפליטים והתענינותו בגורלם היתה בעוכריו כפי שנראה אח״כ. רעיון של התקנת בית המרחץ לא מצא מהלכים, לא בלבותיהם של הפליטים ולא של המאכסנים. הוחלט איפוא לשלחם חזרה לזמושץ. אולם הרי בכך הפרנו פקודתם של הנאצים.

וכשחזרו היהודים לזמושץ, אמר אחד מהם שמר לאם (משום מה נתקע שם זה בזכרונו) צוה להחזירם מקרסנוברוד. לאחר ימים מספר

נתכבדנו בביקור „נכבד" מאד. בביתנו הופיע איש גסטאפו מפורסם פורסט, עם שלשת עוזריו. לאשרנו הסתלק אבי ברגע האחרון ובבית נשארו רק הנשים. כשרק נכנסו בני הבליעל לביתנו, החלו לחטט ולחפש תואנה. מצאו תעודת בית ספר שלי ונטפלו אלי, מהי האגודה שאליה אני שייכת. נסיתי להסביר להם שהרי זוהי תעודת בית ספר ואינני שייכת לשום אגודה. אז מצאו חוט חשמל של מגהץ החלו לצרוח היכן הסתרנו את מקלט הרדיו. למזלנו היה בידנו אישור מהרשות בלובלין שם מסרנו את הרדיו בזמנו. חיפשו להם איפוא תואנה אחרת. שאלוני בת כמה אני. אמרתי להם. התנפלו עלי בגדופים למה איני עונדת את „הסרט היהודי". לתשובתי, שהרי בבית איני חייבת לענדו, הצליף הגרמני בפרגולו בפני והאבזם פגע בלחיי. הייתי כה מזועזעת שאף לא הרגשתי בכאב. אז שמו לב למזוזות על הדלתות. נטפלו איפוא לאמי שתורידן ותסביר את הכתוב בהן. אח"כ מצאו תפילין של אחי. הכריחו אותנו להניחן על ראשנו והתגלגלו מצחוק מהמחזה. לאחר מכן הכניסונו לחדר השני וצוו עלי לשכב ונתנו את הפרגול בידי אמי, שתרביץ בי. היא כמובן התנגדה. אז צוו עליה לשכב ונתנו את הפרגול בידי וצוו אותי להכות אותה. מכיון שגם אני התנגדתי אחזו בידי עם הפרגול והכו אותה. עד שפרצתי מידם התנפלתי עליה וכסיתי אותה בגופי. על כך ספגתי מנה אחת אפיים. אחרי המכות פוצצו בחדר פצצת גז סגרו את החלונות והדלתות ועמדו בחוץ להסתכל דרך החלון כיצד אנו נחנקות בפנים. כשנמאס להם הדבר חזרו ונכנסו, הבטיחו לבקרנו בשבוע הבא וצוו עלינו להכין „סרטי יהודים" כמספר השמלות והמעילים שברשותנו. בלכתם לקחו אותי אתם. כסבורה הייתי, שהם מובילים אותי לבית הסוהר, אולם טעיתי. הם הובילוני לבית המרחץ. שם צווני לפשוט את בגדי ולהכנס לעיניהם ל„מקוה". ואז התמוגגו מנחת למראה סימני המכות על גופי, שהיה כולו מוכה ופצוע. לאחר שנהנו דים צווני למהר להתלבש ולחזור הביתה בריצה. רצתי, אולם כוחותי לא עמדו לי, נכשלתי ונפלתי. למזלי עקבה אחרי סבתא כל הזמן. כשראתני בנפלי נגשה אלי, הרימה אותי ולקחה אותי הביתה. הייתי שבורה ורצוצה בגוף ונפש, ממכות וכלימה. אולם נשאתי את בשרי בשני, למראה אמא המתעלפת מדי פעם והרופא עומד עליה. לאחר כמה ימים חזרו הפליטים מזמושץ, כעשר משפחות לערך, הובאו לביתנו ע"י הגסטאפו ושוכנו בחדר הגדול. זה היה היום בו הבטיחו לנו את בקורם.

אני ואמא לא היינו בבית, בקרנו בבית סטנקה, שם הסתתר אבא בלילות כי בימים היה מסתתר ביער. והנה ראיתי דרך החלון שלשה „פולקס־דויטשה" באים. יצאנו מיד מחדרו של אבא והתישבנו בחדר אחר „כאורחות". והאשה, בעלת הבית, אמנם העידה שבאנו לבקרה. הובילונו הביתה ושם נערכה חזרה על הבקור הקודם — הכונו בלי רחמים. הפעם לקתה גם אחותי זיסלה וגם זיסל מוזס שבמקרה היתה בבית. אולם היא הצליחה מיד לברוח והם היו עסוקים מדי בנו מכדי לדלוק אחריה. גם הפעם בעזבם הבטיחו לנו בקור נוסף. אולם בביקור נוסף זה לא מצאו איש מאתנו. עזבנו את הבית ועברנו לגור, עם כל המשפחה, לביתו של שומר היער קאניה. וכאן החלה תקופה חדשה בחיינו.

היה יום קיץ נהדר. כדרכי הלכתי עם אחותי היערה, לאסוף גרגרים. אולם הפעם, לאחר הליכת חצי שעה, תקפה אותי הרגשה מוזרה ובקשתי מאחותי שנחזור. ואמנם כשחזרנו מצאתי את ההורים עם הסבתא והדודה מוכנים לברוח ומחכים לנו בקוצר רוח. התברר שיוסף גולדשטין הספיק להודיע, שמחפשים את אבא. לו נודע הדבר מראש הכפר, שטלפן ושאל אם אבא נמצא במשק. הרמז היה ברור. רק הספקנו להתחמק והנה הגיעו בכרכרה ראש הכפר עם איש „גסטאפו". היערן לא היה בבית והם החלו לחקור את המשפחה למקום המצאנו. אשת היערן טענה בעקשנות שאינה יודעת עלינו דבר. והנה נגשה בתם הבכירה ואמרה, שברחנו מכיון שהזהירו אותנו, שמחפשים את אבי. ואז ספגה בעיטה מראש הכפר, שהחל להסביר לראש הגסטאפו, שלא הבין פולנית, שהיא מתחצפת ומשקרת. לבסוף עלו על הכרכרה וחזרו כלעומת שבאו. לאחר שעות מספר, הוביל כלבו של היערן, שהתקשר מאד אל אמי, אלינו את דודי דוד שהודיע לנו שאנו יכולים לחזור. חזרנו איפוא לבית היערן. אולם לא העזנו כבר להכנס הביתה ונשארנו ללון באמבר. אנו ישנו בבגדים פרט לאבא שהיה ער. והנה בשעה 3.30 אחרי תצות שמענו טרטור מכונית. היתה זו מכונית המשטרה, שלא יכלה להכנס לשביל החול ונאלצה לחנות על הכביש. אבא תפש את הענין, העיר אותנו והסתלק היערה. אני ואמא הלכנו באחרונה ואתנו הכלב. עברנו ליד גאי ושמנו לב, שהכלב במקום ללכת דרך היער פונה לגאי. מזלנו שהלכנו אחריו, כי רק העמקנו לכת בגאי והנה שמענו שמכונית המשטרה, שהצליחה לבסוף להכנס היערה, עוברת מעלינו. וכך נצלנו הפעם. התברר כי הרוצחים הקיפונו

מכל צד והיו בטוחים שהפעם נפלנו בפח. לא עלה על דעתם, שטרטור המכונית הגיע לאזנינו.

מפאת הסתתרו ביער רוב הזמן, היה אבי חשוד בקשר עם הפרטיזנים. ועד הנה הסתתר מפני הגרמנים בלבד. מעתה נאלץ להתחבא גם מפני הפולנים. לאחר שנאלץ לעזוב את בית היערן, הסתתר בעלית בית בזגורה ואנו גרנו אצל יערן שני, אולשבסקי. מדי פעם היתה אמא מתגנבת ובאה אליו. ואנו הילדים, היינו הולכים לאסוף גרגרים ליד הבית. פעם הלכתי עם אחי מוניק (משה), פעם הלך אחי בריל עם אחותי זיסלה. ואבא היה מציץ אלינו מן הסדקים שבמחבואו ואנו לא ראינוהו. עד שנשלח למקום שוטר חרש יהודי מזמושץ, שמתפקידו היה לגלות את עקבות אבי. הוא אמנם גילה משהו וטלפן לזמושץ. אולם מהדאר הודיעו לנו את הדבר ואבי התחבא במקום אחר. למחרת השכם בבקר הגיעו אנשי „הגסטאפו". הקיפו את הכפר, הציבו מכונת יריה מכוונת, אפילו הכינו קבר. והחלו לחפש. גם הרש לייב בריקס גר באותו זמן בזגורה, נטפלו איפוא לאשתו והחלו להכותה שתגלה את מחבואו של אבי. אולם היא לא ידעה דבר. וכך לא עלה בידם למצאו. כנראה עוד טרם נמלאה סאת סבלו הגדושה של אבי הי"ד. היה עליו לעבור כהנה וכהנה, עד שגאלו המות. בכאב לב נאלצו אנשי גסטאפו לחזור כלעומת שבאו. על ראשו של אבי הוכרז פרס.

עוד לב אבי פועם בשמחת הצלתו ממות והנה הגיעה השמועה על „אקציה" בקרסנוברוד ועל ה„אקציות" בזמושץ, שחיסלו את תושביהן היהודים כליל. אז ראה אבי בעין, את חוסר הטעם „במשחק המחבואים" לאור העובדא שיום אחד באים הרוצחים ומכלים מחצית עדה יהודית מנער ועד זקן, טף ונשים. הוא החליט איפוא להצטרף אלינו ובבא יום פקודה נספה כלנו יחד. ושמא בכל זאת ננצל...

והנה נראה לנו פתח תקוה. נודע לנו שאפשר להשיג „תעודות אריות" מזויפות. הוחלט איפוא, לחזור ולהתחבא, עד שאנו נתכונן לתפקיד החדש ועד שתהיינה התעודות מוכנות. אני נשלחתי אל סטמפינסקי בקצ'ורקה. באחד הבקרים ישבתי בחדר ולמדתי בעל פה תפילה נוצרית. והנה שמעתי בחוץ את קולה של אסתר לרנר. הטיתי אוזן ושמעתיה מספרת, שמחבוא הורי בשוו רוך נתגלה. יצאתי מבוהלת החוצה. כשראתה אותי החלה לגמגם. החלה להרגיע אותי, שכל מה שספרה לא ממראה עיניה

ספרה אלא שמועה שמעה. אני ידעתי שהורי התחבאו שם ועל כן מהרתי ויצאתי אתה לדרך כדי לחזור לעיירה ולהודע ברורות על גורלם. בדרך ספרו לנו האכרים שאמה ואחותה של אסתר נאסרו. אסתר רצתה לרוץ אליהם אולם אני החזקתי בה. בכניסה בעיירה הספקנו לראות אותן יושבות בכרכרה מתרחקת ושוטרים שומרים עליהן. החלטנו מיד לחזור היערה ולהזעיק מספר בחורים נושאי נשק אולי יעלה בידם להוציאן מיד הרוצחים. אולם רק נכנסנו ליער, שמענו שתי יריות מכוון הכרכרה המתרחקת והבנו שאחרנו את המועד. לא היה טעם ללכת לעיירה למות בטוח והתחלנו לתעות ביער. לעת ערב מצאנו קבוצת ניצולים. לאחר זמן מה פגשתי בדודי לייזר שהרגיעני והבטיחני להפגישנו עם הורי. בשתים אחרי חצות הובילנו יוסף בן דודי לייזר למקום המיועד בו חכיתי במסתור בין ערמות ענפים יממה תמימה. אז בא צ'ך סוקולובסקי ולקחני אל הורי. בדרך פגשתי בסבתא. היא היתה במצב איום. לא היה לה מקום להניח את הראש. היא היתה כמטומטמת מרעב ויגיעה. כמעט שלא הכירה בני אדם ולא שמעה מה שדברו אליה. כמתוך קדחת חזרה בלי הרף על דברי סבא שאמר לפני מותו: „אני הולך למות בלא עת אולם אינני מקנא בך, הנשארת בחיים". לקחתיה אתי והתחננתי בפני סוקולובסקה שתאכיל אותה ותרשה לה ללון באמבר. היא נעתרה לבקשתי אולם אחרי כן גרשה אותה. מיואשת, יגעה עד מות, ללא מקום מנוחה, הלכה לבסוף סבתי אל הגרמנים והתחננה שיהרגוה. כמוה עשו רבים מאלה שהסתתרו ביער כי הפולנים סרבו למכור להם אוכל והם לא יכלו לעמוד ביסורי הרעב וסבל הטלטול ללא קורת גג. הפגישה עם הורי היתה קצרה מפאת הסכנה. קבלתי את תעודת הזהות הארית שלי ואת כתבות מקומות המפגש עם זיסלה ועם ברל אחי הגדול. נפרדתי איפוא מאבא ומאמא ומאחי הקטן מוניק. לא ידעתי אז שאני נפרדת מהם לנצח. יצאתי שוב, אם כי בשנוי שם ושנוי זהות, לעולם עוין, שטוף שנאה, בו ארב המות על כל צעד ושעל, לשכמותי, אם תתגלה זהותי האמיתית.

יצאתי לדרך בתור פליציה לוץ, כפי שהעידה תעודת הזהות הארית שלי. ולא קל היה באותם הימים לעבור ממקום למקום, כי ברב המקומות בסביבה ביצעו אז הגרמנים את ה„אקציות" הסופיות ובכל תחנת רכבת היתה שמירה מעולה. הגרמנים פשפשו בכל פנה וכל סדק שמא יתחמק

יהודי מידם. לא השליתי את עצמי ולא סמכתי יותר מדי על תעודתי. על כן השתדלתי להתנועע בהסתר. ברור היה לי שפולני היה מכיר בי שיהודיה אני, גם לפי חיצוניותי בלבד. מאידך גיסא, לא למדתי עדיין את תפקידי על בוריו ולא קשה היה לגלות את יהדותי, לפי צורת הגבתי למראה עיני. ובאם היה לי צל של ספק בדבר, באה מיד המציאות וטפחה על פני. עמדתי בתחנת זויז׳יניץ והייתי עדה ל„אוסזידלונג״ של יהודי בילגורי. גם אני לא הייתי מאמינה לכל אלה לולא ראיתי את הדבר במו עיני. הגרמנים הובילום כמו עדר כשהם משסים בהם כלבי טרף. הכלבים התנפלו על המסכנים שנדחקו מהשורה ועל הזקנים שפגרו בלכתם ושסעו אותם לעיני. הגרמנים המלוים את השיירה קישטו את הכידונים בראשי ילדים. עמדתי מזועזעת קרועת עינים כשכל גופי משותק מזועה. מיד נגש אלי פולני ואסר אותי. ראש המשטרה הכיר את אבי ואחרי בקשות ותחנונים הסכים לשחררני אולם נאלצתי לתת לו את מדליון הזהב עם השרשרת שעל צוארי — מזכרת מאמי. לאחר מכן הגעתי איך שהוא לוילקולז — שם היו זיסלה וברל. כעלות השחר יצאנו שלשתנו לדרך. רק הגענו לתחנת רכבת שוב שמענו שמחפשים יהודים. הצלחנו בכל זאת לעלות לרכבת ולהגיע ללובלין. בתחנת לובלין שוב התרוצצו בלשים בחפשם יהודים. לגבי ברל היתה סכנת הגלוי גדולה הרבה יותר מטעמים מובנים. החלטנו איפוא להפרד. נודע לי אח״כ שברל חזר לקרסנוברוד והסתתר בקרבת מקום להורי ולמוניק. לא יכול היה להצטרף עליהם שמא יעורר תשומת לב ויגלה גם אותם. לבסוף נתפס בסביבת החצר ע״י אכרים שהודיעו על כך לגרמנים. אלה באו והחלו לענותו שיגלה את מקום המצאם של ההורים. הם עינוהו בלי רחמים ולבסוף רוצצו את זרועו בין אבני הריחים. אולם הוא שתק. אחד המלשינים לא יכול היה לראות בסבלו והחל לבקש את הגרמנים שיירו בו. הם נעתרו לו וגמלו לו את החסד, אולם לא בשלמות, כי כשקברו אותו עוד גסס. וקברוהו אי שם ליד הטחנה השייכת ל„חצר״.

לאחר זמן איתרע גם מזלם של הורי. לאחר חדשי סבל ואימת מות, לאחר תקופת חיים מרים במחבוא מעין השמש, לאחר שאת כל הונם מסרו כופר נפשם ובאויר כבר רחפו שמועות על סופם המתקרב של הגרמנים, נרצחו שניהם ע״י ידידים שעליהם השליכו את יהבם כי האמינו לשבועתם שיעמדו להם בעת צרה.

אני וזיסלה איבדנו אשה את רעותה כשיצאנו מתחנת לובלין.
מצאתיה אחרי ימים של חיפושים בלשכת העבודה (Arbeitsamt)

חוה ויוסף לאם — הורי רבקה

לא יכולנו להשיג עבודה בסביבת לובלין וגם היתה נשקפת לנו כאן סכנה שמא יכירונו. החלטנו איפוא להרחיק נדוד וללכת דוקא למקום שסכנה זו קטנה ביותר. החלטנו להתנדב לעבודה בגרמניה. נרשמנו כהלכה והלכנו למקום הרכוז ברחוב קרוכמלנה 1. לאחר ימים מספר הוסענו לגרמניה.

חצי שנה עבדנו עם זיסלה בבית חרושת גדול לאלומיניום. ובו ביום שהחלטנו לברוח עם אחד הצרפתים לצרפת הופיעה המשטרה ואסרה 18 בנות. כנראה הלשינו עלינו. טולטלנו מבית סוהר לבית סוהר. עברנו את: ביטרפלד, הללה, ליפציג ודרזדן. לבסוף הגענו בליל סגריר לאושוונצים. הגשם ירד בלי הפוגות והגרמנים שליוונו היו שיכורים. זיסלה רצתה לברוח. אולם אני חששתי ולא נתתי לה. הגענו למחנה והגרמנים הודיעו בשער ששוב הביאו מספר כלבים. רטובות עד מוח העצמות הובאנו לצריף גדול מלא אנשים שהגיעו לפנינו. אחרי חצות הגיע משלוח נוסף מיון. הגרמנים נגשו איפוא לעבודה והחלו לתקוק מספרים על זרועותינו. נעשינו בנות בלי שם ובמקומו זכתה זיסלה למספר 39938 ואני למספר 39939. למחרת גזזו את שער ראשינו והכניסונו למקלחת. הדבר היה ב־4 לאפריל 1943, השלג טרם נמס בשדה. אולם אנו גורשנו מהמקלחת והוכרחנו לשבת על השלג והבוץ המקפיא ושוב הוחזרנו למקלחת הקרה. לבסוף במקום בגדינו נתנו לנו סרבלי צבא של גברים. אני קבלתי מדים רוסיים וכשהתעטפתי בהם, נבהלה זיסלה, כשראתה חייל רוסי עם ראש גזוז פונה אליה. רק כשהתחלתי לדבר הכירתני. אחרי שלשה חדשים חלינו שתינו, אני חליתי בטיפוס ועברתי שני ניתוחים. זיסלה חלתה בשפעת ודיזנטריה. שוני המחלות הפריד בינינו ולא היה לנו קל לחזור ולהיות יחד. אחרי המחלה נשלחתי לבית חרושת לנשק אולם היא נשלחה לפלוגת המות. בקושי עלה בידי לחלצה משם ולהעבירה לפלוגת הסנדלרות. אולם היא חלתה שוב. היא לקתה בדלקת ריאות וגם רגליה קפאו. היא הפסיקה לאכול ולא יכלה לעמוד על רגליה. אז הועברה לבלוק 25, משם היו נלקחים לתנור הגז. אלא שבאותו לילה כשבאו לקחתם לחניקה, באו מהנהלת המחנה והוציאו מספר אנשים מהרשימה וביניהם היתה זיסלה. מכיון שנשארה בחיים החלה לדאוג כיצד להודיעני על כך. וכך הסתייע הדבר שעוד ראיתיה לפני מותה.

את כל אלה שהוציאו מרשימת הנלקחים למות, העבירו לבית

חולים. ולאחר ימים מספר, במקום ללכת למקומי, נכנסתי למחנה השני מקום שהיה בית החולים והתחלתי לחפשה. אילו נתפסתי, היה עונשי היחידי — בלוק 25, לתליה. אולם לאחר שאתה מסתכל יום יום בארובות העשנות האלה, מבלי להיות בטוח, שמחר לא יעלה גם בשרך אתה בעשן, אתה מתחיל להיות אדיש. לבסוף מצאתיה. פנים היו לה, שיפים מהם פני מת. הכרתי רק את עיניה השחורות הבוערות. הבאתי לה את התוספת שקבלנו ללחם אולם היא לא רצתה בה, היא בקשתני מעט מרק תפוחי אדמה. אך ידו של מי השיגה אז מעדנים כאלה? עוד שתי „ברירות" (סלקציות) היה עליה לעבור ובכל זאת ניצלה איך שהוא. אולם גורלה נחרץ. ביום 16 בפברואר השיבה רוחה לאלהים. לא ידעתי על כך. כדרכי יום יום הלכתי אליה לבית החולים. השעה היתה כבר מאוחרת, כי בצריף שלנו היה עוצר מאיזו סבה שהיא ולא יכולתי לצאת. הלכתי איפוא כאילו לרופא ואח"כ התגנבתי לבית החולים. אולם לשוא חיפשתיה שם. כשפניתי למזכירה הצביעה זו על ערמת גופות בחצר. לא רציתי להאמין והתחלתי לחפש עד שמצאתי זרוע ועליה חקוק המספר 39938. עיניה השחורות היו עצומות, צלם אלהים סר מפניה מזמן. המספר היה הסימן היחידי שזו היא אחותי הקטנה זיסלה, שנבלה בטרם פריחתה, שמתה בטרם ראתה חיים. קנאתי בה ברגע זה, כי נגאלה מיסוריה.

מאז איבדתי את כל רצוני לחיות ונעשיתי אדישה לכל. אולם המות סר ממני מאז. כנראה סאתי עוד טרם נגדשה.

ביום 16 לינואר, עם פנוי אושוינצים, יצאתי משם עם המשלוח האחרון. גורשנו אז לרבנסבריק. שם כמעט שלא נתנו לנו לאכול. מי שלא ידע ל„ארגן" לו אוכל, גוע ברעב. לאחר זמן בשלחנו למחנה מלחוב ואחרי כן לטאוך. בדרך, כשעמדה הרכבת בתחנת המבורג, הופצצה הסביבה נוראות. רוב הקרונות נהרסו. אני דוקא הייתי בין הניצולים והגעתי למחנה טאוך. הגרמנים הרגישו שסופם קרב אולם לבם לא נתנם להנית לנו. הוציאונו מהמחנה והובילונו בשיירה מכפר לכפר. כל אכלנו היה תפוח אדמה חי וחצי בצל. לחם לא ראינו אפילו בחלום. וכשניסיתי פעם לצאת מהשורה ולתלוש ירק שדה להשבעי רעבוני, שמעתי זמזום כדורים שנורו מעל לראשי. ופעם קבלתי בעיטה מזקיף כשתלשתי לפת משדה שלידו עברנו, כי הרגשתי שאני מתעלפת מרעב. לבסוף התעכבנו מספר ימים במקום אחד כי הגרמנים עצמם כבר

לא ידעו לאן להוביל אותנו. אז החלטנו, אני עם בחורה בת הולנד, ושמה פאני, לברוח. זחלנו קילומטר וחצי על הבטן עד שהעזנו לקום וללכת הלאה. היה זה יום 3 למאי 1945. נודע לי אחרי כן שלאחר מספר ימים שחררו הגרמנים את כל הבנות מהשיירה אולם מהיהודיות לא רצו להרפות. ובו ביום רצחו 10 בנות. כבר היתה החרב מונחת על צוארם ועדיין לא שבעו דם יהודים.

משהתרחקתי מהשיירה התחלתי ללכת לצד החזית כדי לחזור „הביתה". שבועיים הלכתי ברגל עד שהגעתי לאופולה. משם נסעתי ברכבת לצ'נסטוחוב וללובלין עד שהגעתי לזמושץ. כוונתי היתה להגיע לקרסנוברוד אולם למזלי לא השגתי כרכרה. לא ידעתי אז כי כל פולני שהיה מכירני, היה רוצח אותי נפש. עוד באותו יום הלכתי לעיר החדשה, לראות שמא נשאר מי שהוא מבית הדוד מוטל, אחי אמי. מי שהוא הובילני למשה פישל ושם סופר לי מי נשאר בחיים. ושם גם נודע לי, שנשארתי יחידה מכל משפחתנו הגדולה והענפה — גלמודה כאבן בשדה.

לאחר זמן מה, יצאתי לקבוץ לקרקוב ועוד באותה שנה יצאנו לדרך. עברנו את צ'כיה, אוסטריה עד שהגענו לנמל ספציה.

ביום 19 למאי 1946 ירדתי בנמל חיפה.

מרים קופל־בלומנטל

בגהינום...

תחילה, עם פרוץ המלחמה, שרר בעיירתנו שקט יחסי. אמנם היו מגיעות אלינו ידיעות מקפיאות דם על רשעותם ואכזריותם של הגרמנים, אך כל עוד לא נגעה בנו ממש ידם הקשה, לא היה לנו מושג עד היכן הדברים מגיעים.

והנה לילה אחד פרצה מהומה בעיירה מצוד, צעקות ויללות ומדי פעם — מטח יריות. כל העיירה החלה לברוח. היינו ששה ילדים, אבא, אמא וסבתא. התחלנו לרוץ הכפרה מבלי שגם הספקנו להתלבש כהלכה. רצנו בכל כוחותינו. עד מהרה כשל כוחנו ורק הודות לערפל הסמיך הגענו בשלום לכפר גרבניק, לביתו של אכר מכיר. רק עמדנו מרוץ הרגשנו שהסבתא איננה אתנו. זה היה הקרבן הראשון במשפחתנו.

למחרת נשלחתי על ידי הורי לראות מה נשמע בעיירה. הייתי

כבת שבע, בהירת שער ויחפה ודמיתי לבת אכרים נוצריה. הגעתי לבית אשה נוצרית מכירה יזו ספרה לי שהגרמנים הרגו ללא רחם את כל היהודים שנפלו לידיהם. העיירה הפכה לתל חרבות, שממנו הזדקרו מעשנות מפוחמות ואודים עשנים. בדרך חזרה פגשתי את דודי וולפיש טנצר, דודתי שינדל וילדיהם שהסתתרו ביער. לאחר ימים מספר ערכו הגרמנים מצוד בסביבה ומצאו אותם עם רבים אחרים והרגו את כלם. כל ההרוגים נקברו בשדה ליד היער. קבורת חמור נקברו ואפילו לא זכו לקבר ישראל. כשחזרתי הביתה התברר שהאכר דורש מאתנו לעזוב את ביתו מפחד הלשנה. אז מסר אבי את אחותי אטלה בת השלש בידי אכר אחד והבטיח לשלם לו עבור החזקתה. יתר בני המשפחה הסתדרו בעליתו של אכר אחר. באחד הימים הלכו הורי, עם אחי שלמה ואחותי צפורה לבקר את אחותי הקטנה. בדרכם ביער נתקלו בקבוצת חוטבי עצים. האכרים, משרק ראום, החלו לרדוף אחריהם. אחי ואחותי הצליחו להמלט, אך מכיון שאבא לא רצה לעזוב את אמא לנפשה, נתפסו שניהם. הרוצחים לא שעו לתחנוניהם ולקחו מהם את כל כספם ומסרו אותם בידי הגרמנים. הגרמנים התעללו באמי באכזריות. הם הכריחוה להתפשט ערומה וכשהתנגדה הכוה מכות רצח. אבא אהב את אמא אהבה עזה וכשראה אותה בכך, לבשתו רוח גבורה ועוז. לתדהמת כל הנוכחים התנפל על המתעלל בה, חטף את אקדחו וירה בו. קמה מהומה ואבי התחמק וברח, פצוע כשרק תחתוניו לעורו. אמי לא עמדו בה כבר כוחותיה מפני העינויים והיא נפחה את נשמתה. אבי הצליח להגיע לבית אחד הנוצרים ממכיריו. תחילה הבטיח הלה להסתירו אך כשאבי שבטח בו, נכנס לביתו ושכב לישון עייף ויגע, מיהר והודיע לגרמנים שהיהודי נמלט אליו. אין להעלות על הנייר את התעללותם של הגרמנים באבי המסכן ואת העינויים שעונה לפני מותו. כשבאו עדי ראיה וסיפרו את מה שראו עיניהם לי ולאחי שהיה אז כבר כבן 15, אפילו לא בכיתי. פשוט לא יכולתי להבין במוחי הילדותי, שהורי אינם, מתו, נרצחו. הא כיצד? היתכן? אמי היפה, העדינה והטובה. ואבא? אבא שלי הגבור מכולם, הטוב מכולם? הוא הבלתי מנוצח, כיצד יכלו לו הגרמנים?

כיצד אוכל להאמין שלא אראה יותר את חיוכה של אמא ולא אשמע את צחוקו של אבא, העליז והמהדהד? איך להבין עולם משונה זה, שאין בו ולא יהיו בו אבא ואמא? עברו ימים ושבועות עד שהשתכנעתי, אנוסה

על ידי המציאות, שהם באמת אינם ועלי להמשיך את חיי בלעדיהם.

כשהגיע דבר מות הורי לאזני האכר שהחזיק את אחותי הקטנה, הבין מיד שאין לו מה לסמוך על אחי, שיביא לו כסף להחזקתה. הוא לקח איפוא את הילדה היערה והשאיר אותה מאכל לזאבים. היה זה יום שישי בתקופת סתו והגשם ירד בלי הפוגות. בחורה יהודיה, שהגויים הסתירוה בכפר והיא היתה תופרת את בגדי האכרות, הלכה דרך היער הכפרה ושמעה בכי ילד הקורא לאמו. כשהלכה בכיוון הקול נתקלה באחותי הקטנה, מוטלת בשלולית של בוץ, רועדת מצינה ומיללת. היא לקחה אותה אתה לכפר. אך שם נתקלה ברוגז רב מצד האכרים, שהודיעו לה, שעליה להיות אסירת תודה שהם מחזיקים אותה ולא להביא אתה עוד „שרצים יהודים." את הילדה נטלו ומסרו לראש הכפר וזה הודיע לגרמנים שבאו וירו בה כבכלבלב.

הפולנים שאצלם הסתתרנו גם הם החלו לתבוע מאתנו כסף. והכסף היה בידי אבא ונשדד ממנו בעת היתפסו. הם גרשונו איפוא מביתם והחלה עבורנו תקופת הנדודים. החלטנו תחילה להשאר יחד. היינו חמשה: שני אחי הקטנים, אחי הגדול, אחותי הגדולה ואני. הלכנו מכפר לכפר ומבית לבית רעבים ויגעים. בקיץ היה יותר קל. נשכרנו לעבודות שונות. אחי עבד עבודות פרך עבור פרוסת לחם. אני הייתי רועה את פרותיהם של האכרים. בחורף סבלנו נוראות. לא היו לנו לא בגד ולא נעל. התגוררנו בחורשת כיטקוב ובלילות היינו מתגנבים לדירי החזירים והיינו נלחמים אתם על שאריות האוכל כדי להחיות את נפשותינו. והנה בקר אחד ואחי ברלה בן החמש, לא התעורר משנתו וכל מאמצי להעירו לא הצליחו. אז שלחה אותי אחותי הגדולה לשאול מאחד האכרים את חפירה. כשהבאתי את האת החלה אחותי לכרות קבר לאחינו הקט. אז החליטו אחי ואחותי הגדולים שעלינו להפרד. הם ראו שאם נמשיך כך נמות כולנו אחד אחד במוקדם או במאוחר. בו בזמן, שאם נפרד, מי יודע? אולי מזלו של אחד מאתנו יעמוד לו והוא ישאר לפליטה. אחי הגדול הלך לסוחובולה. אחותי ואחי יוסף נשארו בכיטקוב. אני הלכתי לברצ׳נה מקום הולדת אמא. היה עלי לעבור גשר. רק עברתי אותו והנה שמעתי את קול אחותי הצועקת בקול גדול שהגויים תפשו אותה ואת אחי וימסרום לידי הגרמנים. אימה חשכה נפלה עלי והתחלתי לרוץ. שעה ארוכה שמעתי את צעקותיהם של אחי ואחותי עד שקולותיהם נדמו במרחק. הגעתי

לזברצ'נה מתעלפת ממאמץ ומרעב, רגלי פצועות וקפואות. רציתי כל הדרך יתפה בשלג כששמלת פשתן בלויה לגופי הכחוש. התחלתי להתחנן בפני האכרים שירחמו עלי ויקחוני לביתם. הבטחתי לעשות כל עבודה. וכך התחילו חיי המרים. עבור פרוסת לחם ולינה באסם נאלצתי פעם לסחוב דלי מים מהבאר המרוחקת עבור אכר זה, פעם לכבס את כביסתו של השני ופעם לרעות את פרותיו של השלישי. וכל יום קשה ממשנהו. וילדי הגויים לא טמנו ידם בצלחת ובמיטב יכולתם ירדו לחייה של „היהודי המצורעת" שנקלעה אליהם. הזוהמה דבקה בגופי והכנים זללו את דמי.

באחד הימים קראני אחד האכרים והחל להסביר לי, שאין זה לטובתי שאני מתגוררת בכפר, בו כולם מכירים אותי ואת מוצאי. הכנוי „יהודיה מצורעת" עלול להגיע לאוזניים בלתי רצויות ועוף השמים יוליך את הקול ואז מרה תהיה אחריתי. עצתו היא, שאעבור למקום בו אין איש מכירני, צורתי היהודית התטשטשה והגרמנים דאגו לכך, שגם מבני הפולנים ישארו יתומים חסרי בית. יתכן שגם בכפר האחר לא ייטב לי, על כל פנים תקטן הסכנה לחיי.

עברתי איפוא לכפר אחר, בו לא ידע איש שבת ישראל אני, פרט לבעל הבית בו עבדתי, הפעם בקביעות. ובקביעות רעבתי שם ללחם. עבדתי עבודת פרך ונאלצתי לגנוב פרוסת לחם מהככר המוסתרת מתחת לכר במטה. שתי הבנות בבית התעמרו בי והלשינו עלי כשלקחתי תפוח אדמה. אז היה האכר מכבדני בבעיטות מגפו הכבד. אשתו היתה חולה במחלת הנפילה ואחד מתפקידי היה להרימה בשעת התקפות המחלה ולסחוב אותה למטתה. לאחר מכן היתה באה אלי בחלום כשעיניה קמות וקצף יז מפיה. הייתי מתעוררת בצעקה, כולי מכוסה זיעה קרה ופחדתי להרדם. במשך הזמן התרגלתי לכל, למכות, לגניבת הלחם, לחיי העגומים. בימי ראשון ובימי אידיהם הלכתי למנזר להתפלל. כל רואי ריחמו עלי — הרי איש מהם לא ידע כי יהודי הנני.

והנה יום אחד תקפוני געגועים על אחי הגדול. רציתי לספר לו הכל, לשפוך את לבי לפניו, שמא ימצא עצה. הן לא יתכן שכל חיי יעברו בכפר עלוב זה ובמצב זה. ופעם אחת יצאתי ביום ראשון מן הבית, העמדתי פנים שאני הולכת למנזר וברחתי לחיטקוב. את הדרך לא ידעתי אולם כנראה הובילה אותי ההשגחה. שהיתי בדרך יום או יומים. עברתי יער עבות

וכשיצאתי ממנו ראיתי לפני לשמחתי את בקתות כפר חיטקוב. התחלתי להתקרב והנה אני שומעת רעש כרכרה. הכרכרה שבה ישבו שני חיילים גרמנים עם רובים מכודנים נעצרה ליד אחד הבתים. מהבית יצאה אשה, עלתה על הכרכרה, והחלה לכוון אותם לשדות החטה. בקרבת המקום בו הסתתרתי נעצרה הכרכרה והאשה אמרה: „כאן מסתתר היהודי". הגרמנים ירדו מן הכרכרה והחלו לבלוש בשדה החטה. ואני שני נוקשות מאימה. והנה אני רואה שהגרמנים מכוונים כידוניהם למקום אחד ומתוך החטה צץ דודי אפרים, שעליו שמעתי באמת שנשאר בחיים ומסתתר במקום שהוא. הם קשרו את ידיו ואת החבל קשרו לכרכרה, עלו עליה והריצו את הסוסים עד לדהירה. דודי רץ כמה שיכול ואח"כ נסחב על הקרקע ודמו נגר על הדרך. ראיתי כל זאת ולבי בכה בקרבי אך לא הוצאתי הגה. הנסיון למדני שליהודים אסור לבכות בגרמניה הנאצית. המשכתי ללכת עד שמצאתי את אחי. אין לתאר במלים שמחת פגישה זו. כל אחד מאתנו הופתע שהשני עוד בחיים. אך שמחתנו לא ארכה. יחד עם אחי התגוררו בבקתה כעשרה יהודים. בלילה הופיעה קבוצת „שקצים" פולנים והחלו לשדוד אותם. מזה לקחו שעון, מזה כסף או חפץ אחר. מי שלא היה לו דבר ערך, נתכבד במכות. בראש השודדים עמד בנו של ראש הכפר שהכיר את משפחתנו. אחי התחיל לבקשו שיציל אותי לפחות. אך אני פרצתי בבכי וצעקתי שאינני רוצה להשאר לבד. או שיציל את שנינו או שאלך עם אחי וגורל אחד יהיה לשנינו. לאחר שגמרו המתנפלים במלאכת השוד, העלו את כולם על עגלות. ה„ראש" תפס אותי, דחף אותי החוצה לאחורי הבית, חזר וקרא לאחי שיעלה אתו לעגלה. בינתים התרחקו העגלות, נכנסתי לבקתה והתחלתי לקרוא לשלמה אחי, אולם דממת מות שררה בבקתה. יצאתי החוצה והתחלתי לרוץ לעבר העגלות אך שמעתי במרחק צרורות ממכונות יריה. הבנתי. מעתה ידעתי כי יחידה ובודדת נשארתי בעולם, ילדה קטנה ומסכנה בעולם שיצא מדעתו.

חזרתי לחיי נדודים. קשה לי עד היום להבין, כיצד נשארתי בחיים. כיצד עברתי את כל זה עד הנה ואת מה שבא אחרי כן. רעב, מכות, השפלה, עבודת פרך, נדודים מכפר לכפר ומבית לבית. כנראה שבכל זאת עמדה לי זכות אבותי שנתנו נפשם על קידוש השם.

המלחמה נסתיימה, הגרמנים נעלמו ואני המשכתי בחיי העלובים. לא היה לי לאן ללכת, לא ידעתי מה עלי לעשות. בשבילי לא השתנה דבר.

עד שיום אחד באה אלי ילדה אחת בת הכפר ואמרה לי שעלי לברות. בני הכפר מתנכלים להרגני פן אספר לרוסים, מי שמסר את הורי לגרמנים. ברחתי. את בריחתי זו אני זוכרת בצורה מעורפלת, כנראה שחליתי והיה לי חום. חיילים רוסים מצאוני מדמדמת מחום וסיפרו לי אחרי כן שקראתי: „אמא היכן את?" הם הביאוני לזמושץ ושם אסף אותי אפרים זיצר לביתו.

גם בבית זה לא שבעתי נחת. אך הנה קם לי מושיע, היה זה היהודי יונגמן שעבד בעירית זמושץ. הוא ראה בענויי והובילני יום אחד ללובלין לבית היתומים. בלובלין לא שהיתי זמן רב. התברר שריאותי לקו ונשלחתי עם עוד קבוצת ילדים לחוז'וב. שם בליתי שנה ומחצה. לעולם לא אשכח זאת ואת כל אלה שפגשתי שם. שם חזרתי לאיתני, לא רק מבחינה רפואית אלא גם מוסרית.

זכיתי לטפול מסור ונאמן, זכיתי לחבה ולאהבה, התחלתי ללמוד. צלם האלהים הוחזר לי. שם גם קבלתי את הכשרת הלב, לשמוע את בשורת הגאולה לעם ישראל. וכשנודע לי שישנו מקום בעולם, בו היהודי הוא אדם חפשי, החי מיגיע כפיו ובונה את מולדתו, התחלתי לשאוף לארץ, בכל כוחות נפשי הצעירה שכאילו קמה לתחיה. הייתי מוכנה לכל קרבן ובלבד להגיע למטרתי הקדושה. עליתי בעליה ב', ראיתי את הארץ מרחוק ואליה לא באתי, כי „בינתיים" בליתי מספר חדשים מאחורי גדר תיל בקפריסין.

כל אלה שייכים היום לעבר, זכיתי ועליתי. וכיום אני רואה חיים עם בעלי ושתי בנותינו. ומסביבי ארצי הפורחת ובה אני — אדם חפשי.

אשרינו, אשרי כלונו שזכינו לכך. בדתילו ורחימו נעלה איפוא בלבותינו את זכרם הקדוש של כל אלה שלא זכו. יהי זכרם ברוך.

שלמה אונציג

איך נכרתה משפחה יהודית?

בעיירה הקטנה קרסנוברוד תפסו בני משפחת אונציג הענפה מקום נכבד. הם הגיעו ל־15% של האוכלוסיה היהודית כלה. ואם כי העיירה הכירה את המשפחה כלה, הרי בלטו בה אישים שחיבה מיוחדת היתה נודעת להם.

מי לא הכיר את אבי ז״ל, שמעון אונציג, מחסידי גור, שהיה משעשע את שומעיו, בכל מוצאי שבת, בשעת ה„מלוה מלכה" במעשיותיו על הבעש״ט, או על ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳וב וצדיקים אחרים, ב„שטיבל של חסידי גור״? מי יכול היה לעמוד בפני יצרו ולא היה בא לשמען?

משפחתנו חיתה לה בשקט ובשלוה. הבנים נשאו ונישאו, פרט לי לעצמי, וכלם חיו בעיירה. ובהגיע יום שבת או חג, היו כלם, הבנים והבנות באים הביתה. השמחה היתה רבה. והסבתא, כלומר אמי, היתה מחלקת מתנות לנכדים.

והנה פרצה מלחמת העולם השניה בשנת 1939.

עם פלישת הגרמנים ברחו התושבים ליער על הר „שוונטי דוך״. אני, אבי ועוד מספר יהודים קשישים, הסתגרנו בבית, קראנו בספר תהלים והתפללנו בלב כבד שהמלחמה תסתיים במהרה. והנה אנו שומעים דפיקות בדלת. מספר גרמנים פרצו פנימה והתלו צועקים: „מהר החוצה! אחרת תעלו באש על בתיכם״. ברחנו החוצה והתחלנו רצים לעבר כרי הדשא, בכוון ליענקעלע גורלר. נשמעו יריות, נפלנו על פנינו. הערב רד אולם מסביבנו אור רב — העיר בוערת. והנה שוב נורתה יריה ואלי׳ ליבל נופל חלל על ידי. אנו ממשיכים לשכב על האדמה ואיננו מעיזים להרים את הראש מפני הסכנה. אני מחזיק בסדור ומתפלל בלחש. על ידי מתפלל אבי בקול. הוא מעתיר כלפי שמים שירחמו על שארית הפליטה ויביאו קץ לצרותיהם.

והאש המתלקחת מכלה בית אחרי בית. הנה בית הכנסת כבר עולה בלהבה והאש מתקדמת ואין מציל. והנה אירע נס. האש נעצרה מעצמה ע״י ביתו של נתן ליפשיץ ועל יד ביתנו. הבתים לא ניזוקו.

אבא רואה בחוש שהיה שומע לתפילתו וביתו נשאר על תלו. לא ידע המסכן, שהצלת ביתו משרפה הפעם, שמורה לו לרעתו והיא שתקבע את גורלו ואת גורל המשפחה כלה.

כי לאחר זמן, כשחלק מתושבי העיירה הלך עם הצבא הרוסי הנסוג,

שאל אבי: „מה לי ומי לי ברחבי רוסיה? הרי ביתי עומד על תלו. אכניס לתוכו את כל הילדים ונשב בו. למה אדוד לעת זקנה למקום נכר, מבלי לדעת אם אזכה לחזור?".

אני כשלעצמי אמנם הלכתי עם הרוסים והגעתי לרבה רוסקה. אולם לאחר ששהיתי שם חדשים מספר, תקפו עלי געגועים לבית אבי. החלטתי איפוא לגנוב את הגבול. לקחתי אתי את בתו של אהר'לה אונציג, פיגה. תעינו ביערות בשלג עמוק. רגליה קפאו ולא יכלה להמשיך ללכת. נאלצתי לשאת אותה על גבי עד שעברנו את הגבול. (גם עלובה זאת נספתה בידי הצורר לאחר זמן). אני הגעתי בשלום לקרסנוברוד לשמחתי ולשמחת הורי.

באחד הימים אני יוצא לרחוב והנה מתגלית לעיני תמונת אימים. נתן ליפשיץ מובל ברחוב מוכה ופצוע ובעקבותיו גרמני, המפליא את מכותיו. ושניהם מלווים שיירה שלמה של „שקצים", הנהנים מהמחזה. הם צועקים „העונש מגיע ליהודי, לקח מחיר מופרז אצל אחד משלנו". במשך שבת תמימה שכב ליפשיץ במטתו מהמכות שהוכה.

עלי השפיע המחזה הזה שהחלטתי מיד לתזור על עקבותי לרבה רוסקה. למחרת, ביום הראשון, יצאתי עם יקותיאל קופיץ לעבר הגבול. אמא ליותה אותי ונפרדה ממני בדמעות שליש. ואני לא העליתי על דעתי שאנו נפרדים לנצח.

ברבה רוסקה שהיתי הפעם רק שבועות מספר. הייתי הראשון שנאסר ונשלח לערבות סיביר.

על השנים שבליתי שם לא אתעכב כאן. מי שהיה שם, ורבים היו שם, יודעים. אלה שלא היו שם אין דמיונם עשיר דיו, כדי להאמין לדברי.

כשנסתימה המלחמה שלחתי מיד שני מכתבים לקרסנוברוד. האחד לשכננו הנוצרי פבלובסקי והשני לשיטקובסקי. שני המכתבים היו בעלי תוכן אחד. שאלתי לשלום בני משפחתי. להותי קבלתי תשובה שכלם ניספו. נדהמתי לשמע הבשורה המרה, אבל עוד הבהב שביב תקוה בלבי, שלא אבה להשלים, שכה עלתה להם לכלם. ואני מהרהר, שהנה אחזור לפולין, אבא לקרסנוברוד ומי יודע? אולי בכל זאת ניצל מי שהוא מן השואה.

והנה זכיתי ליום המקווה. אני מגיע לשטטין. משם אני מפליג ללובלין. ובאותו לילה, ליל נסיעתי ללובלין מגיעתני הידיעה על הפרעות

בקילץ, בהן נפלו 40 יהודים. צר היה להם, לתושבי קילץ, שהיטלר י״ש נפל שדוד בטרם זמנו, וניסו להשלים את מלאכתו הטמאה.

הגעתי ללובלין. שם נפגשתי עם משה אלי׳ אונציג ועם משה פישל. הם מעתירים עלי לא לנסע כעת לקרסנוברוד. משה פישל מספר אגב, על האסון הגדול שקרה את משפחתנו. אני מתפתה להם ומחליט לעכב את נסיעתי לפי שעה.

שנה תמימה עברה עד שקבלנו עם משה אלי׳, רשיון מנציבות המחוז בזמושץ, להוציא את גופות היקרים לי מן הבור בו נקברו ולהביאם לקבר ישראל. פנינו למשטרת זמושץ, כי עדיין חששנו לנסוע לקרסנוברוד. אולם משטרת זמושץ סרבה לתת לנו לווי. היה מעשה והפרטיזנים של „הצבא העממי״ הוציאו ממשטרת קרסנוברוד מספר שוטרים לאור היום וירו בהם במקום. נאלצנו איפוא לנסוע לבדנו.

תלא העט מספר את שברון לבותינו ואת מועקת רוחנו. מי יבין ללבו של שריד יחיד למשפחה גדולה וענפה, אוד מוצל מיער עבות שהיה למאכולת אש, הבא לחפש שריד וזכר לכל יקיריו ואוסף אותם זעיר פה זעיר שם. כלם הומתו במיתה משונה ואכזרית ונקברו קבורת חמור, לאחר שבשרם היה למאכל לעוף השמים, הם ונשיהם וטפם.

משהגענו לקרסנוברוד הלכנו עם משה אלי׳ לכפר שור — מקום ידוע למדי לכל בן קרסנוברוד. בשור, תחת אחד העצים, נקברה אמו של משה אלי׳, מטיל אונציג. נטלנו אתים והתחלנו לחפור וכעבור זמן קצר הגענו לעצמות ולגלגלת. על המקום הצביע אחד ה„גויים״, בכנותו את המנוחה בשמה. אספנו את העצמות והבאנום לקבר ישראל.

כעת שמתי את לבי לחפש את עצמות בני משפחתי. אולם קודם לכן אספר את אשר סופר לי על מסיבות מותם.

בני משפחתי הסתתרו בעלית בית שכניסתה נסתמה בקרשים. בלילה היה מי מהם מתגנב להשיג מזון. בתוך הבית התגורר נוצרי שפלש לבית, שלא היה לו מושג על הנעשה למעלה. אולם בא החורף ואתו הכפור שהציק ליושבי העליה. באחד הימים עבר נוצרי לתומו בקרבת הבית ושמע ילד בוכה בעליה. מיד „תפס את הענין״ והודיע לגרמנים. אלה באו, הורידו את כלם, הביאום לקיר ביתו של שיטקובסקי,

ZARZĄD GMINNY
w Krasnobrodzie
powiat Zamojski

L.25/47.

Krasnobród, dnia 4 czerwca 1947 roku

Zaświadczenie.

Zarząd gminy w Krasnobrodzie zgodnie z oświadczeniem ob. Uncyka Szlomy byłego mieszkańca osady Krasnobród stwierdza, że na mocy zezwolenia Starostwa Powiatowego w Zamościu - Referat Zdrowia z dnia 27.5.1947 r. L.Z.16/3/47 - została dokonana ekshumacja zwłok, pomordowanych przez okupanta niemieckiego w okolicy Krasnobrodu następujących osób :

1/ Szymona Uncyka, ojca Szlomy Uncyka,
2/ Szejwy Uncyk, matki Szlomy Uncyka,
3/ Icka-Moszka, syna Szymona i Szejwy,
4/ ~~Abrama Uncyka, s.~~ " "
5/ Hejnocha, s. " "
6/ Hany, córki " "
7/ Sury Uncyk, córki Małki Uncyk,
8/ Matli Uncyk, c. Herszka Gelerentera,
9/ Hany Uncyk, c. Naftuli Nagla,
10/ Rywki Uncyk, c. Hany Uncyk,
11/ Szyfry Uncyk, c. " "
12/ Josefa Uncyka, s. Icka Moszka Uncyka,
13/ Szyfry Uncyk c. " "
14/ Naftuli Uncyk, s. Abrama Uncyka,
15/ Rywki Uncyk, c. " "
16/ Eli Uncyk, s. Hejnocha Uncyka,
17/ Szyfry Uncyk, c. " "
18/ Icka Uncyka, s. Herszka Uncyka,
19/ Haskiela Uncyka s. " "
20/ Szyi Uncyka s. " "

Wymienione osoby wyżej były stałymi mieszkańcami osady i gminy Krasnobród.

Zwłoki wyżej wymienionych osób zostały [illegible] pochowane na byłym cmentarzu wyznania mojżeszowego w Krasnobrodzie.

Niniejsze zaświadczenie wydaje się ob. Szlomie Uncykowi, obecnie zamieszkałemu w Szczecinie, przy ulicy Długosza Nr.22. mieszkania 7. na skutek jego osobistej prośby.

Wójt gminy Krasnobród

ZARZĄD GMINY w Krasnobrodzie POWIAT ZAMOJSKI

[signature]

על מגרשו של שמואל עוזר וירו בהם. השכנים וסתם צופים עמדו מסביב והתבוננו בטבח.

מי מכם הכיר את יאנק זומב? גם הוא היה נוכח במקום והוא שהתעסק עם הנרצחים. הוריד את הנעלים מרגליהם וקבר את כלם בבור שכרה עבורם. סיפרו לי בין השאר, שאחי היקר הניך, לא רצה בשום אופן להסתובב כשפניו אל הקיר ונורה הראשון.

לא קל היה לי למצוא מתנדב, שיעזור לי לתפש את שרידיהם של יקירי. נאלצתי להזקק לאותו יאנק זומב (יאשעק בן קשקלה). אחרי שכנוע ותמורת תשלום הגון, הסכים הלה לעזור לי בהוצאת המתים מהקבר, שהוא עצמו קברם בו. הלכתי אתו למנסרתו של מילניצ׳ק קניתי קרשים ועשיתי מהם שני ארונות גדולים. חזרנו עם הארונות אל הבור והתחלתי לחפור בו ועיני יורדת מים, על שברי כי גדול מנשוא, על כך שנשארתי יחיד מהעיירה כלה, על כך שעלי הטיל גורלי המר עבודה קדושה ונוראה זו.

הסרנו שכבת אדמה עליונה והגענו לשלדי הילדים. ילדים מסכנים, מלאכים טהורים שלי, למה עלתה לכם כך? הוצאתי את השלדים, את העצמות הפזורות, את הגולגלות הקטנות, שמתים בארונות ואני ממשיך לחפור. והנה אני מוצא שלד גדול. איני יודע אם זה שלדה של אמי, אחי, אחותי? אני מוציאם ומניחם בארונות. והנה נתקלתי בגלגלתו של אבי, שעוד דבקות בה שערות זקנו האדום. אומר לי עוזרי זומב: „הרי זהו אביך שבעצם ידי הטמנתיו בזה לפני כארבע שנים". פרצתי בבכי מר. והסקרנים העומדים מסביבנו מנענעים בראשיהם בחיוב: „ללא ספק, זהו אביך שמעון".

התגברתי בכל כחי על רגשותי, הן עלי לגמור את המלאכה, לבסוף שמנו את הארונות על עגלה והובלנו את עצמות הקדושים לבית עולמם. אני מלוה את הורי, אחי ואחיותי ואיני יכול לעצור את בכיי. לקראת שיירתנו באים עוברים ושבים ואני רואה שהם צוחקים למשבתי. אני כובש פני בקרקע ובלבי — גהינום. וכך הגענו לבית העלמין.

ובבית העלמין חורבן שלם. המצבות הותקו ממקומן ע״י הגרמנים שהשתמשו בהן לסלילת כבישים. בקצוות בית העלמין נחרש השדה ונזרע. מצאתי מקום תחת עץ ענף, ליד אבן גדולה. שם צויתי לחצוב להם קבר, לתוכו הורדו הארונות. הקמנו גל על הקבר ובין האבנים

קבעתי שלט ועליו שמות כל בני משפחתי הקדושים, שהובאו כאן לקבר ישראל. אמרתי בשקט „קדיש" לזכרם ונפרדתי מהם לעד.

כח ברזל טבוע בי כנראה ועצבי עשת הם, אם עברתי את הימים המעטים האלה בהן עסקתי במלאכת הקודש האיומה. ולמרות הזעזוע העמוק שדכאני עד עפר, הרגשתי ספוק מה למחשבה שעשיתי למענם משהו, ולוא גם לאחר מותם.

בדרכי מבית העלמין, עברתי ליד המאפיה החדשה, שאיטשה מענדעל עמד לבנותה ולא זכה. כאן, נאמר לי, מקום קבורתם של ילדי קרסנוברוד, 127 מספרם.

כאן גם מקום קבורתו של אחי, יצחק משה, שלא הסכים למסור את ילדיו ובחר ללכת אתם יחד. כאן השתמשו הגרמנים ברמונים, כמובן, רק נגד הילדים שהגיעו למקום האיסוף. ה„עקשנים" חוסלו בדרך, דמם של הילדים נגר בכל ככר ובכל רחוב.

אני בא לביתנו. מתגורר בו הנוצרי זוב. בבית אחי מתגורר הנוצרי קוז'ניובסקי. כה קרוב ללבי כל דבר שבכאן. על חלונות הבית אותם התריסים שמדי לילה היה תפקידי לסגרם. על הקיר רשום בעפרון שמי, שיד יקרה וחביבה חרתה אותו שם. ליד זה חשבונות רשומים בידי אבי. אלה חשבונות עבור רעפים שמכר לאכרים. אני עולה לעלית הבית. מתגוללים שם „שמות" של סידורים וחומשים, אני אוסף את כלם בדחילו ורחימו. הרי בהם נגעו אבא ואמא בשפכם את שיחם לפני אדון העולמים.

דרך הצוהר אני מציץ למטה. הנה בבית ההוא התגורר דודי הטוב והשקט ישראל לייב אונציג שנספה בבלזץ והנה עומד עדיין על תלו ביתו של דודי הניך, ושל דודתי שרה ושל אהרן גרשון קלינר ושל חיים אונציג, שנורה לאור היום בחג שבועות. נשאר גם ביתו של הרשלה אונציג, שנספה עם כל משפחתו. שם גם נספתה דודתי מלכה גרוס עם ילדיה שהגיעו משדלץ וכן איטשע אונציג ומשפחתו, יחזקאל אונציג ומשפחתו ודודי אהרן שמואל מילץ עם ילדיו. וגיסתי שרה'לע צימרמן קבורה ביערות ז'ילוני. „גוי" הרג אותה במקל שבידו. לא נשאר שריד מחיים ברונשטין ויענקעלע גורטלר עם משפחותיהם. נשארו רק המגרשים הריקים עליהם עמדו הבתים בשעתם. על מגרשו של שמואל לבנדה, שותפנו במסחר הרעפים, הוקם בית עצים של „גוי".

אני יורד מן העליה וממשיך בסיורי. אני מכיר את המקום בו גר

אחי הניך. הלאה — שלמה גלומב. אצל יונה גלומב הייתי לוקח את העתון מדי יום ביומו. על כל המגרשים האלה נבנו בתי עצים של אכרים. וכן על מגרשו של פסח הלפרן ויצחק אונציג. הלאה ליד הגשר היה גר הניך אחיו של אלי׳. התפללנו יחד ב„שטיבל של אנשי גור״ .הלאה קצת היה ביתו של שמואל גורטלר. גם כאן כבר עומד בית אחר.

החיים היהודיים שבעיירה נעקרו מן השורש. וזוהי מלאכתם הטמאה של הגרמנים בסיועם של הפולנים.

הבאתי את השרידים לקבר ישראל ב־1947. בשנת 1949 נסעתי שוב, כי עמדתי לעלות. בהזדמנות זו עזרתי אז לשלמה זלצר להביא לקבר ישראל את אחותו, בילה סושטשיק. יהודים למאות ולאלפים לא זכו לכך ועצמותיהם פזורות ביערות ובחצרות מופקרים למרמס בהמה.

כאן עלי להזכיר לטובה את אחד הנוצרים, פלק קוזניובסקי שמו. הוא הסתיר בביתו, במשך תקופה ממושכת, את נכדתו של יענקעל מאטעל ליזרס. לאחר מכן החל לחשוש מפני שכניו ושלח אותה לאחותו. ופעם בלכתן בדרך השיגן המות, את שתיהן כאחת, את הילדה ואת מטיבתה.

סיפרו לי גם על אקציה בה הקיפו הגרמנים את ביתם של חיים ברונשטין, יענקעלע גורטלר, אלי׳ ליבל ונתן ליפשיץ והציתום על יושביהם. בנמלטים מהאש ירו. וכך נשמדו כלם.

וכן סיפרו לי ש„שקץ״ אחד הרג את אברהם יעקב ברינד במקל. ולאחר זמן איבד את עצמו לדעת באקדחו.

קשה לי לתאר את כל אשר שמעתי. הרביתי לשאול, שאלתי על כל מכר וכל ידיד. וכל הנשאל סיפר מה שהיה ידוע לו. וכך סופר לי כיצד הוציאו את הרש ליבל בריקס עם אשתו מבית ההבראה (סנטוריום) וירו בהם.

ועד כמה שסיפורים אלה מרטו את עצבי ושברו את לבי לא יכולתי להנתק מקרסנוברוד. לאחר זמן חזרתי ונסעתי לשם שוב וזו אמנם היתה הפעם האחרונה. שוב בקרתי על יד הקבר ונפרדתי ממנו לנצח.

אחרי כל אלה, עליתי ארצה, אל חיק מולדתי, אל אחי היחיד שנשאר בחיים. בחיקו אבכה ולו אספר גם את אשר נלאה עטי מספר על דפי הזכרון האלה.

משה-אליהו אונציג

* * *

הנני רושם להלן את שמות הקדושים ממשפחת אונציג שהושמדו בעיירה קרסנוברוד. ויהיו נא שמותיהם החקוקים על דפי ספר זה למזכרת נצח.

אבי יצחק אונציג ואמי מטיל לבית גלרנטר וילדיהם: הראשונה — בתם ציריל, בעלה יצחק זילברשטין ושני ילדיהם. השניה — בתם רויזה, בעלה יוסף לם וילדם. השלישית — בתם איידל קימר וילדה. הרביעית — בתם שרה בת 16. החמשי — בנם מאיר בן 14. השישית — בתם עטיל בת 11. והשביעית — בתם שינדל בת 10.

כל אלה שנספו מבני משפחתי.

להלן אזכיר גם את קרובי: את ישעיהו אונציג, אשתו עלקה, בנותיהם מטיל ושינדל ובנם חיים. את יחזקאל אונציג, אשתו ביילה ואת חמשת ילדיהם: חנה, שלמה, חיים, לאה, ופריל.

כשחזרתי בשנת 1946 ללובלין, מרוסיה אליה נמלטתי מחמת הגרמנים, כתבתי למועצת קרסנוברוד ושאלתי על גורל משפחתי. קבלתי תשובה מלאפה, ש־20 איש מבני משפחתי נמצאו מסתתרים בעלית ביתו של שמעון אונציג. הם הורדו ע״י הגרמנים ונורו. לפני מותם הוכרחו לכרות לעצמם קבר משפחה על מגרשו של שמואל עוזר קופיץ.

זו היתה לשון התשובה.

מיד נסעתי עם שלמה אונציג, שגם הוא חזר מרוסיה באותו זמו, לזמושץ אל נציבות המחוז (סטרוסטבה). שם בקשנו רשות להוציא את הקדושים מקברם ולהעבירם לקבר ישראל.

את הרשיון קבלנו. נסענו לקרסנוברוד ובמשך 8 ימים עסקנו בעבודה המפרכת את הגוף, מכרסמת את הנשמה ושוברת את הלב. הוצאנו את שרידי 20 הגופות והבאנום לקבר ישראל בבית העלמין של קרסנוברוד. הקבר הוא קבר אחים גדול, ליד המצבה על קברו של הרב, הקימת עד היום הזה. במקום הזה מצאו את מנוחתם: שמעון אונציג ואשתו שבע ובניהם: הינך, אברהם, אשתו וילדיו של האחרון, ואיטשה משה אונציג עם משפחתו.

בזמן שהותי בקרסנוברוד נודע לי שאמי מטיל נהרגה בכפר שויב ונקברה בחצר ביתו של ראש הכפר. נסענו איפוא עם שלמה

הכפרה, לקחנו אתנו ארון מתים וירדנו לבית ראש הכפר. פתחנו את הקבר והוצאנו את עצמותיה הקדושות, שרידי אמי היקרה. התלבשת שציליה עוד היתה בשלמותה. את הארון הבאנו לקבורה כדת. הדבר היה ביום 20.5.47.

במשך הימים האלה שהינו בביתו של מיכאל מצקביץ. הוא ספר לנו בין השאר שבשעת „הפנוי" האחרון, אספו הגרמנים את הזקנים והילדים למאפיה שעמדה בבנינה, הרגו את כלם ביריות ושם קברו אותם.

וכן סיפר לי ראש הכפר הגר מאחורי המנזר שאת פישל שלגל קראו לבא לבית המועצה ושם ירו בו.

משה אליהו אונציג

שבתאי בורג

סיפורו של יעקב לדרמן

יעקב לדרמן

אמר המבלה"ד:

כששהית' בפולין בשנת 1946, נודע לי, שבן דודי יעקב לדרמן, נשאר בחיים, והוא מתגורר בין גויים, בכפר, בשם יאן מלינובסקי.

נרגש מהבשורה המשמחת שבן דודי, העליז, הער והתוסס, ניצל מידי רוצחיו, התחלתי לחשוב כיצד להתקשר אתו. לשלוח מברק, לא היה בזה מן החכמה, כי הדבר היה מעורר תשומת לב בכפר. שלחתי לו איפוא גלויה. התברר שזהירותי לא הועילה, גם גלויתי גלתה לכל את יהדותו. חכיתי לבואו בקצר רוח ואחרי ימים מספר הופיע. הזדעזעתי למראהו. בגדיו קרועים, רגליו עטופות בסמרטוטים. ופניו וכל הופעתו כשל זקן מדוכא, שבור ורצוץ. והריהו לא יותר מבן 32 בערך. תוי פניו היה להם אמנם דמיון כל שהוא לאותו יענקל, אולם קשה היה להאמין שזהו יענקעל העליז והפורח?

לאחר שבכינו על שברנו הגדול כים ומסרנו איש לרעהו את הידוע לנו על משפחותינו, שלא נשאר זכר להן, התחלתי לחקרו כיצד עלה בידו להנצל ולמה כה ירד. אגב השתדלתי להרים את רוחו ולעודדו. האיום ביותר היה, שעודדה אותו העובדא, שעוד יתכן לפגוש יהודי על אדמת פולין. הוא המסכן, סבור היה בדכאונו הגדול כתהום שלא נשאר אף יהודי על אדמת פולין. והנה ראה שהחיים חוזרים לאט למסלולם הנורמלי ואין לו הכרח דוקא להסתתר ביהדותו. כשנרגע מעט החל לספר..

„יבא עלי אם אדע מה אומר ומה אדבר וממה עלי להתחיל", התחיל יעקב את סיפורו, „כל יום היה מביא צרה חדשה, וצרת היום היתה נוראה משל תמולז. ביום אמרנו מי יתן לילה ובלילה אמרנו מי

יתן יום כי קללת התוכחה ניתכה עלינו. איש לא ידע מתי תשיגנו יד הרוצח, היום או מחר. התהלכנו נפוחי כפן, עם מועקה ואימה בלב כשמעלינו מרחף צל המות ואינו מרפה לרגע.

„ספר, ספר", עודדתיו, „ספר כיצד ניצלת, היכן השארת את אמך ואת אחיותיך, היכן השארת את הדוד מלך עם משפחתו, את הדודה בלומה עם משפחתה?"

„כשנשרפה העיירה, בימים הראשונים לימי המלחמה", המשיך יעקב, „ברחנו כלנו, כלומר משפחתי אני, הדוד אברהם איטשה עם משפחתו, ולאחר מכן גם הדוד מלך עם משפחתו, לשומסק, לבית הדודה בלומה, שגרה שם מזמן. שומסק היתה אז בשטח הכיבוש הרוסי. לעומת זאת נשארה הסבתא בילה עם הדודה אטל עם שני ילדיה, הדודה ציטל עם משפחתה וכן הדוד וולוויש ומשפחתו ואחי נחום עם משפחתו, כלם נשארו בקרסנוברוד. הדוד שמואל עם הדודה שרה ריבה ושני ילדיהם נשארו בשברשין".

„בשומסק הסתדרנו מיד ויצאנו לעבודה. אני התחלתי לעבוד במאפיתו של נוצרי אחד. אחותי גיטל נתקבלה לעבודה בבית מרקחת. חשבנו לעבור כאן את זמן המלחמה ולחזור לקרסנוברוד. בו בזמן שהדוד אברהם איטשה עם בניו לא הספיקה להם הסבלנות. הם נרשמו מיד כדי לחזור לקרסנוברוד. והנה במקום לקרסנוברוד נשלחו ע"י השלטונות לערבות רוסיה. בנסעם קינאו בנו, שאנו נשארים במקום ועליהם להיטלטל, מי יודע לאן.

„ואם כי רבים נרשמו לא רצינו לעשות כמוהם. וכי לאן יכולנו לחזור בקרסנוברוד? לבתינו השרופים? וכך נשארנו במקום עד שכלתה גם אלינו הרעה.

„כי הרוסים נסוגו והגרמנים חזרו וכבשו את שומסק. לא עברו ימים רבים והוקם „גטו" וכל היהודים נדחסו לתוכו. את הצעירים היו מריצים כל יום לעבודה תחת „משמר כבוד„ כאילו היו פושעים מועדים. לעת ערב היו מחזירים אותם לגטו.

.אני המשכתי לעבוד במאפיה, בה אפו לחם עבור האוכלוסיה הנוצרית. הייתי ביחסים מצוינים עם שאר הפועלים, אם כי כלם נוצרים היו. ביחוד הייתי בידידות עם בחורה אחת, שמה סטפה, שהיתה תומכת בי למעלה מיכלתה, בידעה שיש לי אם ואחות בגיטו ופרנסתם עלי. היא היתה מביאה לי את החדשות מהעיירה, מה מספרים על המלחמה „בחוץ"

וכו׳. באחד הימים אמרה לי ששמועה הגיעה לאזניה, שעומדים „לחסל״ את הגיטו. תחילה לא תפסתי את משמעותו של הדבר. „מאי משמע יחסלו את הגיטו?״ שאלתי. „האמנם יוציאונו לחפשי?״ היא שתקה רגע ואחרי כן ענתה בפשטות: „יחסלו את הגיטו״ פירושו — „שיחסלו את היהודים״, התחלתי לחקור מאין שאבה ידיעות אלה. „את הדברים האלה אמרו אנשי גסטפו שכורים שלא נזהרו בלשונם״ אמרה לי „אם ברצונך להנצל, אתה ובני ביתך, מהרו וברחו מן הגיטו בטרם תאחרו את המועד. אני מוכנה לתת לכם כתובת, שם תוכלו להסתתר.

„כשחזרתי הביתה והבשורה המרה בפי, לא רצה איש להאמין לי. כלם טענו: „מאי משמע „יחסלו״? היכן נשמע כדבר הזה, שיקחו עדה שלמה, אנשים נשים וטף ויחסלו את כלם? הרי בר דעת אתה וכיצד מתקבל דבר של שטות כזה על לבך? ומה פירוש לברוח מן הגיטו? הרי פירושו מות בטוח. מי ילך לסכן את נפשו למען בריחה מפני חיסול שלא היה ולא נברא?״ עלי לומר את האמת, שגם אני שוכנעתי על ידם. אולם לא ארכו הימים ובאחד הבקרים הוקף הגיטו צבא רב. אין יוצא ואין בא. גם העובדים לא הוצאו לעבודתם.

אז הבינותי שהצדק היה עם סטפה ואנו אחרנו את המועד.

„בגיטו קמה מבוכה. כל אחד ניסה להסתתר באשר יכול. וכל אחד הסתכל ברעהו בעינים קמות מאימת הבאות. כלם כבר ראו את עצמם כמתים בכח. ומאין יבא עזרם?

„היה זה יום סגריר, השמים ירדו פלגי מים כאילו גם הם בכו על חורבננו. עבר היום ובא הלילה והגשם גבר שבעתים, אולם לא קרה דבר. יתכן שבגלל הגשם החליטו הרוצחים לדחות את הפעולה.

„לעת ערב ישבנו בבית, מיואשים ורועדים מקור ומאימה, אמא אני ואחיותי. והנה פונה אלי אמי: „שמע בני, אנו כנראה אחרנו את המועד, אני עם הבנות. אולם אתה לא אחרת, הן גבר אתה, צעיר וחסון. נסה את מזלך, אולי יעמדו לך החשכה והגשם ותצליח לקפוץ את הגדר ולהתחמק ותהי דרכך צלחה!

„לעולם לא אשכח את עיניה בדברה. ואחר כך כשחיבקה אותי ונשקה לי בהפרדי ממנה. אמרה לי עוד: „לך בני בשם ה׳, אולי נזכה ועוד נתראה״. למרות סערת רגשותינו, היה עלינו להתנהג בשקט, כדי לא לעורר תשומת לב. בתפילה על שפתינו שעוד נזכה לעבור את

כל אלה ולהפגש, יצאתי את הבית, בו עזבתי את היקרים ללבי.

„חכיתי לרגע שהגשם יגבר, קפצתי את הגדר, והתחלתי לרוץ. רצתי מרחק של כמה עשרות צעדים, כשניתך עלי מטר כדורים. נפלתי ארצה לתוך הבוץ שכמעט כיסה את כל גופי. לא ברור לי אם היריות כוונו אלי או לגיטו.

„בכל פעם כשנשמע מטח יריות הסתרתי את ראשי בתוך הבוץ. לבסוף כשנפסקו היריות התחלתי לזחול על בטני ולהתרחק מהגיטו. ברגע מסוים נגעתי בראשי והנה ראיתי ששערות רבות דבקו בידי. ברגע הראשון חשבתי שנפצעתי ומרוב פחד איני מרגיש בכאב. אולם נוכחתי שאיני פצוע אלא שמחמת הזעזוע שעבר עלי נשר שער ראשי קווצות קווצות. מה פלא איפוא שנבהלת למראה פני כיום? והרי תקופה די ארוכה עברה מאז....״

„וכך בריצה, בזחילה, הגעתי לסטפה בטרם האיר השחר. וכאן החלה עבורי תקופה חדשה, — של חיים במרתף חשוך״.

ב

„בביתה של סטפה לא ידעו דבר עלי ועל מחבואי במרתף. הדבר היה סוד כמוס בפני הוריה ובני ביתה. כי כל המסתיר יהודי בביתו, צפוי היה לעונש מות. אולם דבר זה לא השפיע על סטפה ששמרה עלי במסירות נפש ותוך מאמץ על־אנושי. הייתי חבוי בחבית מכרוב כבוש ועליה מונחת חבית שניה, מלאה. בזריזות וערמה היתה חומקת אלי ומביאה לי אוכל והיתה מטפלת בי כבילד טפוחיה. את האוכל היתה מוציאה מן הבית בגנבה. לא יכולתי לצאת ממקומי ואפילו לא לצרכי. וגם בכך לא מאסה ועמדה לי לעזר. אגב היתה מספרת לי על הנעשה בחוץ, על החורבן הגדול של הגיטו, על אמי ואחיותי שנספו עם כל תושבי הגיטו.

„שפכתי רמעות כמים ושקעתי ביאוש, כי מה טעם לחיים אלה? ובפרט כשכל יקירי אינם ולא נשאר מהם שריד. אולם סטפה עודדה אותי וניחמה אותי. היא סיפרה לי בין השאר על מות הגבורים של הדוד מלך. כשהובל עם משפחתו ועם אחרים להורג, התנפל על אחד הרוצחים, חטף את רובהו והרגו בקראו: „יהודים הצילו את

נפשותיכם!" אך איש לא בא לעזרתו והוא נורה במקום עם שני ילדיו הקטנים.

„בין כה וכה והזקנים בבית הרגישו, שהלחם פוחת בצורה בלתי מתקבלת על הדעת. ובאותם הזמנים לא היו מקילים בכגון אלה, כי הלחם היה יקר המציאות. האב החל להחקות על פשר הדבר המופלא הזה ולבסוף מצאני בחבית אשר במרתף. הוא הקים שערוריה ודרש שאעזוב מיד את הבית. אולם סטפה השתמשה בכל כח השפעתה ועמדה קודם כל עמדה על כך, שלא ימסרוני לרשות. הגוי נעתר לה אולם בתנאי, שאסתלק מן הבית. סטפה הסכימה, החלה להתרוצץ ולחפש לי מקלט. אחר יגיעות אין קץ, התרוצצויות וחיפושים רבים, מצאה בשבילי מקלט לשעה, בבית חברתה בתנאי, שלא אשהה שם אלא זמן קצר בלבד.

„עוד היא מנסה לחפש לי מקלט קבוע באחד הכפרים השכנים, והנה נודע שהגרמנים רושמים פולנים, כדי לשלחם לעבודה לגרמניה. מיד החליטה שנרשם שנינו ונסתלק מכאן, מקום שהקרקע בוערת תחת רגלי. גם בעיני ישר הדבר. לפחות אוכל לראות את אור השמש ולא אסתתר במרתפים וארעד לקול עלה נדף.

„אולם דא עקא. המועמדים לעבודה היו צריכים להתיצב בפני ועדה רפואית .וכאן תתגלה מיד יהדותי. אולם סטפה דאגה גם לכך. היא שיחדה את אחד הנוצרים שיעמוד במקומי לבדיקה. וכך הגעתי למשלוח לגרמניה בתור יאן מלינובסקי.

„סטפה היתה מאושרת שעלה בידה להוציאני לאור היום. לא כן אני. כי לא יכולתי לשכח את כל מחמדי נפשי, את אמי האמיצה ואת אחיותי החביבות, שנרצחו לעין השמש הממשיכה לזרוח כאילו לא קרה דבר. לא יכולתי לשכח את כל מה שעשו הרוצחים לבני עמי האומלל. כיצד עלי להמשיך, יהודי בודד בים של שנאה? אולם למען סטפה, מלאכי הטוב, שהצילני מכל רע, השתדלתי להעלות על פני מסוה של שקט ושביעת רצון. עלובה זו הרי הקריבה את הכל למעני. למעני, עזבה את בית אביה, את עמה ואת מולדתה. למעני עזבה קן מבטחים והלכה ללועו של ארי.

„המשלוח שלנו הפליג לגרמניה. באחת העיירות הביאונו לשוק, כעדר בהמות. מוקפים סקרנים מבין תושבי העיר חכינו לגורלנו. הועמדנו בשורות וכל אחד מאתנו קיבל מספר. מספרי היה 854.פ.

אז החלו אנשי הגסטפו להכריז בקולי קולות: „עבדים למכירה!" לכל מספר קצבו מחיר בהתאם לכח שריריו ויכולתו בעבודה.

„הקונים" — אכרים מבני העיירה ומכפרי הסביבה, שכבר המתינו „לסחורה", החלו למשמש את שרירינו ולהפתיע אותנו בדחיפות פתאם, כדי להוכח אם אנו עומדים הכן על רגלינו. לאחר מכן החלו לעמוד על המקח. וכך נמכרנו לעבדים ולשפחות כאילו חיינו בימי הביניים. וזה קרה בארץ אירופית בשנת 1943 לספירה האזרחית.

„אני וסטפה נקנינו ע"י איש קשה וגס. היה עלינו לעבד את שדותיו. הוא התיחס אלינו כאל בהמות ממש. היה מאיץ בנו בשעת העבודה: „מהר, מהר, בני כבוש ארורים!" האוכל היה דל ולא ניתן לנו בזמן. עבדנו עבודת פרך ורעבנו. וכל הזמן רחפה עלינו האימה. היינו מנותקים מהעולם הגדול. רק זאת ידעתי, שחוץ ממני לא נשאר איש. וכמה זמן נוכל לעמוד בחיים כאלה ומה יהא בסופם?....

אמר המבלה"ד:

כאן נפסק סיפורו של יעקב לדרמן. ראיתי שהוא עייף מיגיעה והתרגשות ואין בכוחו להמשיך. בקשתיו איפוא שיסיים את סיפורו בפגישה אחרת.

אולם לדאבוני, לא נתקיימה פגישה שניה. אחרי זמן קצר עזבתי את פולין.

לפי מה שנודע לי מפי אחרים, חזר יעקב לדרמן עם סטפה לפולין, בסוף המלחמה והתישבו בכפר. יעקב לדרמן היה בטוח שחוץ ממנו לא שרד יהודי בכל ארץ פולין. וחיזק אותו בדעה זו, ביקורו בקרסנוברוד. הוא קוה, שימצא בכל זאת את מי שהוא בחיים. והנה לא זו בלבד שלא מצא איש מיהודי קרסנוברוד, אלא גם לא יכול היה למצא את קברותיהם. הוא השאיר בידי גוי משכני הוריו את כתבתו, לכל מקרה. וכך הגיעה הכתבת לידי. כיום חי יעקב לדרמן בשטטין.

הנני מביא להלן, מכתב שנתקבל ממנו בתאריך 6.8.47

דודה גיטל יקרה!

נצלתי מצפרניה של מפלצת שטרם ראה העולם כמוה — מידי היטלר.

המאבק על חיי הדלים היה קשה לאין ערוך. תלאותי בימי מלחמה וכל מה שראיתי ושמעתי אחרי כן בקרסנוברוד, מטילים בלבי צל צלו

של ספק אם אמנם כדאי היה הדבר. אולי מוטב היה לי להספות יחד עם אחיותי ועם אמי המסכנה.

רוצחי היטלר יחד עם הפולנים השמידו באכזריות את הטוב והיקר שהיה לנו אי פעם. איש לא נשאר. נמחקה ונמחתה עיירתנו קרסנוברוד מתחת פני השמים. אף את בית הקברות לא נמנעו מלחלל. המצבות נופצו. הקרקע — שדה נחרשה.

ממני שארך **יעקב לדרמן**

רשימה נוספת של חללי השואה

יונה בן לייב ברלנד, בן 20. חייל בצבא הפולני. לאחר השואה הזר לעיירה לחפש קרובים שנשארו בחיים. גויים בני העיירה הכירוהו ורצחוהו.

פייגלה בת איטשה מנדל'ס פוקס, בת 18. הסתתרה ביערות עד סוף המלחמה, באחד הימים באה לטורז'יניץ, מקום בו היתה להוריה טחנת קמח. באה לבקש לחם להחיות את נפשה. בני אכרים שהכירוה, הטילוה לנחל בו טבעה.

שרה אשת משה קרלמן, הסתתרה עם בתה בת ה־16 ביערות בסביבת בוצ'יב. עם התקרב הצבא הרוסי, בישרו להן הגויים על כך ויעצו להן לחזור לעיירה. בלכתן בדרך, בהיותן במרחק 2 ק"מ מהעיירה, ראה אותן מחלון ביתו, אחד מבני הנוצרים, שלמד בזמנו אצל משה קרלמן את מלאכת הסנדלרות. הוא החל לרדוף אחריהן, השיג אותן ליד היער והרג את שתיהן.

יוסף בן שמואל רינד, כשעמדו הגרמנים להקים את חומת הגיטו בז'מירינקה, אסף את כל הונו ומסר אותו בידי אכר, ידיד נפש. מדי פעם היה מתגנב ובא לבית האכר, כדי לקחת את החפצים, למכרן ולהחיות את נפשו. בשעת אחד הבקורים קם עליו „ידיד הנפש" והרגו.

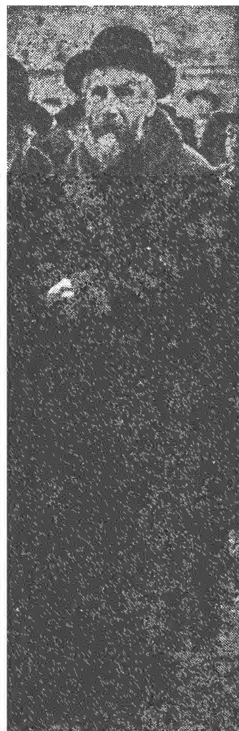
אזכרה ראשונה אחרי החורבן באולם גרמניה.
למטה: צבי בן משה גורטלר

קבוצת נוער ציוני

דמויות

הרב מנחם מוניש מרגליות הי"ד

מוצאו ממשפחת רבנים. אמו היתה מבית באב"ד שהם מנכדי ה„מנחת חנוך" מטרנופול. בשנת 1924 הוכתר כרב בעיירתנו. היה תלמיד חכם, בקי בש"ס ופוסקים, סיני ועוקר הרים. ביחד עם זה היה גם בקי בדברי הימים והיה גם נואם מצוין. פיו היה מפיק מרגליות ממש ובדרשתו הראשונה כבש אפילו את לבות מתנגדיו.

זכיתי להיות מתלמידיו הראשונים בתלמוד. היה מסביר את התלמוד עד שהיה נמוג בפינו כמן ועורר בנו את החשק ללמוד. את רוב ידיעותי בתלמוד רכשתי ממנו. כשנתפסתי לאחר מכן לספרים חיצוניים, קרא לי והחל להסביר לי, שאין זה מן ההכרח, שהשואב חכמה מספרים חיצוניים, חייב לשאוב מהם גם כפירה בעיקר. אפשר לקרוא בספרים וגם ללמוד תורה ולהיות יהודי כשר. ובאמת שכנע אותי אז ונהגתי כך עד שיצאתי להכשרה

הוא היה גם נדיב, תרם והתריס. ביתו היה פתוח לרווחה לכל באיו. השתתף בפועל ב„מוסדות" של אז: „הכנסת אורחים", „גמילות חסדים", „ביקור חולים".

סופו היה כסוף כל יהודי העיירה. הוא נספה ע"י הצורר ולא נודע מקום קבורתו. יהי זכרו ברוך.

א. לוכפלד

ר׳ משה׳לע סופר ז״ל

שמו של משה׳לע סופר מפורסם היה לא רק בעיירתנו בלבד, אלא גם בעיירות הסביבה.

אני כבר הכרתיו בשנות השיבה. הוא היה בעל קומה ממוצעת, הליכתו בנחת. על פניו המעוטרים זקנקן לבן, נח חיוך טוב לב המקסים לב כל רואיו. ובפיו המקטרת ה„נצחית".

ומקטרת, היה לר׳ משה׳לע מבחר שלם. מקטרת לימות החול, ומקטרת לכל חג. פעם קצרה ופעם ארוכה יותר. מקטרת מיוחדת היתה לו לחג פורים — ארוכה מאד — עד לברכיו היתה מגיעה וכלה מבצות בעלי צבעים שונים. לפי דבריו באה לו בירושה מאבות אבותיו.

הוא היה יהודי מכובד ונשוא פנים ומקובל על הכל. „כלי הקודש" כבדוהו על היותו „מחסידי בלז" וסופר סת"ם, מן המעולים במקצוע. לא פחות חביב ומכובד היה ר׳ משה׳לע על ההדיוטות שהיו כרוכים אחריו מפני שהיה פשוט בהליכותיו, מפני מעשיותיו ו„מליה דבדיחותא" שהיו נושרים מפיו בכל עת ומפני שתמיד היה מוכן לשיחת רעים עם כל אחד, כזקן כצעיר, כעשיר כרש, כנכבד כנקלה. עם כלם מצא שפה משותפת ואת כלם אהב אהבת נפש והם גם הם אהבוהו.

במיוחד קרנו פניו של ר׳ משה׳לע כשהיה מופיע בצבור ביום חג. הוא ומקטרתו. העלאת האש במקטרת, ההכנות לכך, התנועות, — כל אלה היו חויה לחוג הסקרנים ו„אנשי שלומו" שמיד היו סובבים אותו. קבלה היתה בידיהם, משהופיע ר׳ משה׳לע, צפויה להם שעה נעימה של בילוי זמן בצחוק, או שהם עומדים לשמוע מעשיה מושכת את הלב כשבסופה „מוסר השכל" מאלף. וכשהיה ר׳ משה׳לע פותח את פיו נאלמו פלם דם. כשר׳ משה׳לע מדבר יש מה לשמוע.

לא היתה שמחה בעיירה, לא אירוסין, לא חתונה ולא ברית מילה שר׳ משה׳לע לא יוזמן בין ראשוני הקרואים. ואם התחתן בן עיירתנו עם בן עיירה אחרת והחתונה התקימה שם, לא זז איש מן העיירה אלא לאחר שר׳ משה׳לע עלה על העגלה. איש לא העלה על דעתו שתיתכן „שמחה" בלעדיו. כי מה טעמה של „שמחה" בלי בדיחותיו או מעשיותיו של ר׳ משה׳לע.

במיוחד היה ר׳ משה׳לע מעונין להשתתף בשמחתם של עניים,

בפרט כשידע ש„בעל השמחה" לא השיגה ידו להזמין כלי זמרים, בשמחות אלה היה ר' משה'לע „כדג במים". כאן אימץ את כל כשרונו, כדי למלא גם את מקומו של ה„בדחן" וגם של „המנגנים" והיה מרקיד את כל הקרואים ומרומם את רוחם של המחותנים. ובליל שבת לאחר חתונה כזו, ל„שבע ברכות", היה מביא לביתו של ה„זוג", חבורה שלמה של חסידים ושל בני „עמך" והיה שופע בדיחות, דברי תורה, ומעשיות של חסידים על רביים ו„יהודים טובים". וכטוב לבו היה יוצא בריקוד והקהל אחריו והשמחה היתה שלמה.

ורקוד היה לו לר' משה'לע, בו היה מסיים את הופעתו. רקוד ה„ברוגז". תוך אמנות מפליאה של פנטומימה, היה מתאר בריקוד זה, כיצד מנסה אברך צעיר לפייס את אשתו הזועמת. אחד החסידים היה מתחפש לאשה הכועסת ור' משה'לע היה מרקד סביבו שעה ארוכה, תוך תנועות שונות ומשונות, כשהוא מוציא מדי פעם מכיס בגדו תשורה, כדי לרכך את לבה הקשה של זוגתו, עד שזו, כמובן, מתרצה לו לבסוף. הקרואים מטפסים ועולים על הכסאות, הספסלים והשולחנות, כדי לא לאבד חלילה, אף תנועה קלה מאמנותו של ר' משה'לע. וכשתם הריקוד פורצים כלם במחיאות כפ"ים וקריאות „הדרן" ולבסוף יוצאים בעצמם בריקוד ובית העניים הומה משמחה.

אמר מי שאמר, שמי שלא ראה את ר' משה'לע מרקד את „ריקוד הברוגז" שלו איננו יודע ריקוד של אמת מהו.

עד כמה שלא יהיה הדבר משונה, הרי למרות היות ר' משה'לע אמן בחסד עליון ולמרות העובדא, שבעד „תפילין" מעשה ידיו היו תמיד מוכנים לשלם יותר, ו„ספר" שלו היה „סחורה" יקרת המציאות, היה ר' משה'לע עני ואביון כל ימיו. אולם דבר זה לא העכיר אף פעם את רוחו. „שמח בחלקו" היה ואם אמנם היו בעיירה עשירים ממנו בממון, הרי באהבת הבריות וקרבתם, לא היה שוה לו.

יהי זכרו ברוך לנצח.

לאחר שתיארתי לעיל את היהודי היקר והחביב, אני מביא להלן את אחת המעשיות המסופרות על ידו:

„באחת העיירות חי בזמן מן הזמנים, בחור ערירי, יתום מאב ואם. כשהגיע הבחור לפרקו, שם עין באחת הבנות, בת ישראל נאה וכשרה, גם היא יתומה מאב ואם. ושני יתומים בודדים אלה החלו לשאת את

נפשם ליום בו ינשאו כדת ויבנו בית בישראל. אז ישכחו את יתמותם ובדידותם וחיים מאושרים ישכיחו משניהם את עניים ואת ילדותם העכורה.

„אולם מהלכה למעשה עדיין רב המרחק. שניהם היו עניים מרודים והשתכרו בקושי לפת לחם קיבר. בידיו אין פרוטה לכנוס את כלתו ולה אין אף בגד כל שהוא חוץ מכסותה לעורה. והרי הם זקוקים „לצרכי חתונה" ולדירה כל שהיא. מאין יבא עזרם? יום רדף יום וחודש רדף חודש ועיני השניים הולכות וכלות, כי אשרם הנכסף מהם והלאה.

במר יאושם החליטו השניים, לקום יום אחד לעזוב את העיירה וללכת לאן שישאום עיניהם, בבחינת „משנה מקום — משנה מזל". והרי היו דברים מעולם, שיצא איש ממקומו וההצלחה שהסתירה פניה ממנו במקום היותו, האירה לו פנים במקום אחר. אולי ירחמו גם עליהם מלמעלה ומזלם ישתנה לטובה ובאו גם הם אל המנוחה ואל הנחלה. אז יראו גם הם בנחמה וישכחו את ענים ויראו אושר בעולמו של הקב"ה.

„אולם אך נודע הדבר ברבים ותקם סערה בעיירה. „הנשמע כדבר הזה? הייתכן? היה לא תהיה כזאת, שבחור ובתולה יצאו מקהלה קדושה. לעולם הגדול בלי שמירה. מי יודע כיצד עלול הדבר להתנקם בנו ובבנינו אחרינו, אם נראה עול ולא נמחה". הצעקה הקיפה את העיירה כלה ועד בית הרב הגיעה. והרב דמתא לא טמן ידו בצלחת, אלא עמד וקרא אליו מספר „בעלי בתים" חשובים והטיל עליהם להביא לפניו תיכף ומיד את הזוג דנן על מנת שיכנסו לחופה. ולאחר שהבחור יקדש את בת זוגו, ילכו להם באשר ילכו וה' יצליח דרכם.

„וכך הוה, עוד באותו שבוע הוחגה החתונה. הבחור קידש את היתומה, בעלי הבתים נתנו „מתנות דרשה" והעיירה צהלה ושמחה. במקום חשש לעבירה חמורה, זכו כלם לשמחת מצוה. ולמחרת היום יצא הזוג לדרך.

אך יצאו מן העיירה, נכנסו ליער עבות. ומכיון שהדרך לא היתה נהירה להם, סגר עליהם היער. עוד הם מנסים למצא דרכם בתוך הסבך, הגיעה לאזניהם פעית תינוק. הם פנו לעבר הקול ותחת אחד העצים מצאו את התינוק. הם הכירו מיד שאינו „מבני ברית", אך רחמיהם נכמרו עליו, והחלו לפייסו ולהרגיעו. עוד הם מתעסקים בתינוק והנה ראו שביל נפתח לפניהם בתוך היער. הם פנו ללכת בשביל והשמש החלה שוקעת. כעבור זמן קצר יצאו מהיער וראו במרחק מה אור בוקע

מבית. כשנכנסו לבית ראו את בני הבית יושבים כאבלים. אולם אך הופיעו אלה על הסף עם התינוק בזרועותיהם, פרצו בני הבית בתרועות שמחה כי הכירו את תינוקם שאבד להם. אגב התפרצויות שמחה ודמעות גיל סיפרו להם בעלי הבית, שהיו אכרים אמידים, שבבקרו של אותו יום יצאו כלם לציד. את התינוק לקחו אתם. בהיותם ביער השכיבוהו תחת אחד העצים וכשעמדו לחזור הביתה ראו לחרדתם שהתינוק נעלם. יום תמים חיפשוהו ולשוא. בפחי נפש חזרו הביתה והנה הזדמנו להם זוג „מלאכי שמים" ומחזירים להם את אבדתם היקרה.

„תוך כדי דיבור שאלו בני הבית את „הזוג" מה מעשיהם ביער ובשעה זו? ואלה סיפרו את קשי יומם ואת עניותם, היינו שהם זוג שרק אתמול נכנס לחופה והריהם הולכים לחפש את מזלם. הלכו ביער ותעו ומכיון ששמעו תינוק פועה לקחוהו על זרועותיהם וכנראה בזכות המצוה, שהצילו נפש מכליה יצאו מן היער.

„אם כן", פנה אליהם בעל הבית, „אם זוג יוצא מחופתו הנכם, הריני מרגיש את עצמי חייב גם אני ב„מתנת דרשה". ומכיון שהצלתם את ילדי מסבך היער והיער היה שייך לי עד הנה, יהיה מעתה שייך לכם, כי אני נותנו לכם במתנה".

„ולמה ייגרע חלקי?" נענתה בעלת הבית אף היא. „מכיון שהחזורתם לי את ילדי, הריני נותנת לכם במתנה את הפרדס שמסביב לבית, שירשתי מאבותי". מיד נצטרפו הקרובים ונתנו גם הם מתנות, איש כנדבת לבו והזוג יצא ברכוש גדול.

„לא עברו ימים והזוג דנן חזר לעיירה בכרכרה מלאה כל טוב ובעסק גדול, כשהם מספרים לכל על הנסים שאירעו להם ועל העושר הרב שנפל בחלקם בהיסח הדעת."

כאן סיים ר' משה'לע את סיפורו ומיד הסיק את מוסר ההשכל. שהזוג דנן הצליח בגלל שהיו תמימים וכשרים ומפני שהסכימו להנשא זה לזו ולא עמדו על דעתם לצאת לעולם הגדול בלי חופה וקידושין. ומכאן רמז דק לכל אותם „מחדשים" ו„מבלי עולם" שבימינו אלה...

מבין „מיליה דבדיחותא" נתקעה במוחי בדיחה אחת שאותה הנני מביא להלן:

הוא היה אומר: שלשה דברים הם, שאין דעת הבריות נוחה מהם, אף על פי שאין מזיקים הם לעושיהם.

כשאדם אוכל מרקחת בכף מבשלים, אין זה נאה, אולם אין זה גם מזיק.

וכן כשאדם חובט באשתו, גם זה איננו נאה כלל וכלל. אולם גם זה אינו מזיק. יש אומרים אפילו, שיש בזה מן המועיל.

וכן כשאיש זקן נושא צעירה. יתכן שגם זה אינו נאה אולם סבורני שאין זה מזיק כלל וכלל.

(ת"א) **א. בורג**

* * *

ר' משה'לע היה סופר סת"ם מהטפוס הישן, מושלם בכל המעלות לאחר מותו של ר' משה, אמר רב העיירה בדבר יההספד: „צדיקים אחרי מיתתם קרואים חיים". ואמנם ר' משה לא מת לגבי בני עיירתנו. דמותו היקרה המשיכה וחיתה בזכרונם של כל אלה שבאו בד' אמותיו.

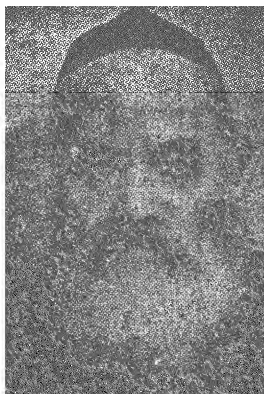
בחייו היה שומר תורה ומצוות ונזהר בקלה כבחמורה. אמן בחסד עליון היה, וחורת במכחול וחרט, בעץ ובמתכת. היה גם מחבר שירים ומלחין ואת המנגינות היה מזמר ברגש רב. לעת זקנה היה עוסק גם בציור שלטים, רקמה וכד' והדבר הפך לו למקור פרנסה.

מטבעו היה רודף שלום ואוהב הבריות. היה מוכן לעזור לכל נצרך והיה שומר סודם של כל אלה שפתחו לפניו את סגור לבם. היה עושה גדולות בהבאת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו. וכן היה משמח את הקהל בשיריו, בפרט לאחר מותו של חיים החזן, כשהיה הוא חזן העיירה, והחזן לכל חתונה ולכל שמחת משפחה.

בדבר אחד לא הצליח ר' משה ולא רוה ממנו נחת — מביתו הוא. הבית היה שח ודל. הדבר צער אותו מאד וסיכויים לבדק ביתו לא היה לו. ולאחר שהיה משמח עם רב היה עליו לחזור לעצבותו ולביתו המט ליפול.

א. רינד

ר׳ משה לייב בורג ז״ל

אחת הדמויות המופלאות, ההולכית ומעטות בדורנו, הממזגת בתוכה, יראת שמים עד כלות הנפש עם טוב לב ומסירות לזולת. גוף המקבל את עול התורה ללא סיג, נשמה ערה של עסקן ציבורי ולב מלא אהבה לכל הנברא בצלם, לכל נצרך וקשה יום.

חניך סביבה חרדית וספוג רוח התורה ויראת שמים עד מוח עצמותיו, נודע ר׳ משה לייב בורג בעיירה, כראש וראשון לכל מפעל צבורי בעל גוון דתי. משחר נעוריו מוכן היה לקבל על עצמו הכל, גם שליחות שתדלנית למען הצבור כולו שליחות שתדלנית למען הצבור כולו וגם יגיעת גוף ללא גבול, כדי לעשות חסד לאיש. והכל באותו להט חסידי, באותה מסירות ובנפש חפצה.

הוא שחרר את בחורי העיירה מעבודת הצבא, בזמן מלחמת פולין נגד הבולשביקים. והוא שנטל את הלולב בימי חג הסוכות וסובב על הבתים, כדי לזכות במצוה, כל איש שלא יכול היה ללכת לבית הכנסת, מפאת מחלתו הוא או מפאת מחלה במשפחה. הוא בתור עסקן ה„חברה קדישא״, נלחם לשמירה על המסורת בדיני קבורה, גם בעת סכנה. והוא שעבר מבית לבית ועורר את מתן התרומות לקופסת ר׳ מאיר בעה״נ. הוא שהיה הרוח החיה ב„קמחא דפסחא״ ודאג לצרכי פסח לכל נצרך. והוא שקבל על עצמו לשמש „מניע״ להקמת בית הכנסת בעיירה, לאחר שנחרב במלחמת העולם הראשונה. והודות למרצו הרב ואש הקודש היוקדת בו, קם בית הכנסת על תלו.

וכל אלה שלא על מנת לקבל פרס, למרות שלא היה חלקו בין העשירים. לא פעם היה ר׳ משה לייב בורג מגלגל סכומים גדולים של תרומות ונדבות ומצבו הכלכלי היה קשה ביותר, ולא עלה על דעתו כלל, שהרשות בידו ליהנות מאלה כאשר נהנו נצרכים אחרים.

בשלהי מלחמת העולם השניה נקלע לרוסיה. כנראה עמדו לו מעשיו הטובים ולמרות התלאות הרבות שמצאוהו, זכה ועלה ארצה. אף טלטולי הדרך ומנת הסבל שבערבות סיביר, לא הצליחו לקרר, לא את מזגו הסוער, לא את התלהבותו הדתית ולא את זיקתו הצבורית ואת לבו החם, הם רק החלישו את בריאותו. וגם גילו הגבוה גרם לכך.

לאחר שהתגורר שלש שנים בתל אביב, רכש לו דירה צנועה ברמת ים. עוד בטרם נכנס לדירתו, כבר החל לטפל בהקמת „מקדש מעט" במקום מגוריו החדש. תחילה בבית שכור. ואחרי עמל לא אנוש, שהיה למעלה מכחו הפיסי, הצליח לאסוף סכום כסף לבנין בית כנסת. ובערוב ימיו זכה גם לראות את חלומו מתגשם — בנין בית הכנסת ברמות ים, העומד על תלו וקול לומדי תורה מהדהד בו.

בן ע"ג הלך לעולמו לדאבון לב כל יודעיו — מוקיריו.

אברהם אלבום

* * *

ר' משה ליב בורג היה יהודי טוב לב, עליז, ובת צחוק רחבה מאירה את פניו. תמיד היה טרוד בצרכי צבור, עסוק במאות ענינים. וכרוב עניניו — מעטה פרנסתו. ולמרות היותו עסוק וטרוד, מצא תמיד רגע פנוי לשמוע לרחשי לבו של כל אחד. כלם ידעוהו והוא ידע את כלם. היו אומרים אצלנו, ספק ברצינות, ספק בלגלוג: „מיום הולדתך עד יום מותך הנך בידי משה ליב". היה בכך רמז לכך שמפאת היותו שמש היה משתתף בכל ה„בריתות" ובחתונות ולהבדיל בהלויות.

בטבעו היה מרחם על הבריות אוהב את הצבור ונושא את עולו באהבה. לעת זקנה היה גובה חברת החשמל. חוץ מזה היה מטפל גם בענינים הנוגעים בחצר הרוזן. תמיד היו בידו סכומים גדולים שהיה מעכב בידו עד כמה שאפשר, כדי שיוכל לחלקם לגמחי"ם לחנונים עניים, לתשלום שטר או לקנות סחורה לקראת היריד.

ר׳ שמואל זיינוויל המלמד ז״ל

קשה לי להבין כיצד התקיימו ב„עלמא הדין״, בעמק בכא זה, אנשים כר׳ שמואל זיינוויל, הרחוקים מהבלי העולם הזה כמרחק מזרח ממערב, וכל חייהם קודש לעבודת הבורא. טלו את ארבעת ספרי „השולחן ערוך״ הלבישום „קפוטה״ עם אבנט, וכפה עם כובע וזוג מגפים והרי לפניכם יהודי יקר זה, כל כלו.

ובפסוק „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן״, במי הדברים אמורים אם לא בר׳ שמואל זיינוויל?

ושתי מצוות גדולות קבל יהודי זה על עצמו ואותן קיים בכל נפשו ומאודו. „העירוב״ ובקור חולים. שתי המצוות גם יחד לא היו קלות ולא הרוו עונג את העוסקים בהן. הראשונה תבעה ממנו הרבה כחות ויגיעת הגוף והשניה מרטה את עצביו. כי בבית בו מצוי חולה אין האוירה שקטה ביותר. ולעתים היה ר׳ שמואל נתקל באנשים מרי נפש שהיו מתנפלים עליו ושופכים עליו את כל מרירות לבם. פעם התאונן לפני, שלפעמים הוא נתקל בחולים, שמחמת יסוריהם או מתוך יאושם הם מתריעים כלפי שמים. ואמנם אין אדם נתפס על צערו, אולם זה גורם לו ממש יסורים. ולמרות זאת התמיד במצוה ללא לאות.

מצד שני, למרות אדיקותו ואהבת ישראל שבו, או אולי דוקא מפניה, לא היה מחמיר בדברים אחרים. לא היה נוסע לאף רבי וגם לא אץ להקביל את פני איש מהם, כשנזדמנו לעיירה. טעמו של דבר היה מובן לנו למדי.

ר׳ אברהם מאיר סושצ׳ק הי״ד

יהודי שקט, רך כיונה תמה, למדן גדול וחסיד רדזינאי נלהב. חי בצמצום ובדחק גדול.

את ימיו היה מבלה בחנותו, כשהגמרא פתוחה לפניו והוא לומד בה, באם לא הופרע ע״י קונה. ואם נכנס קונה היה ממהר לפטור אותו וחוזר ללמודו.

לא שמעתיו מתוכח אף פעם אלא כשנשאל לדעתו ענה בשקט ובצורה משכנעת.

פעם ראיתי ב„שטיבל דאנשי רדזין" את רשימת התורמים של התרומה השבועית למען ה„רבי" ואת גודל תרומותיהם. שאלתי את ר' אברהם מאיר: „כיצד אתה מקבל על עצמך לשלם זהוב שלם מדי שבוע בשבוע?" ענה לי בשאלה: „ולמה אינך תמה על אלה, המשלמים הרבה יותר דמי בטוח לחברות אחריות, מה הם מבטחים עצמם נגד אסון או לעת זקנה, אף אני כמוהם".

איטשה סנדר'ס הי"ד

יצחק בן סנדר לפלר היה איש פשוט בעל לב יהודי טהור. איש חסיד היה, מאמין בכל לבו, שמשאת נפשו היתה לארח בביתו רביים. ואם לא את הגדולים שבהם לפחות את הקטנים יותר. היה מוכן תמיד לנדבה ועורר גם את האחרים שיתנו. ואם השחת צרתך לפניו והזלת דמעה על קשי יומך, היה תמיד משתתף בצרתך ובוכה יחד אתך. לא היה למדן גדול, אולם גם בין הלומדים הכירו מקומו. בעיקר היה ספר התהלים שגור על פיו, בו מצא את סיפוקו. וכיון שהיה יהודי בעל בשר ורחב גרם היה מעלה בדמיון את „בעל התהלים". בלכתו ברחוב ובנסעו בדרכים היה תמיד מפזם פסוקי תהלים. היה לך הרושם כאילו כל האוירה מסביבו ספוגה מזמורי „נעים זמירות ישראל" והמלים הקדושות מרחפות באויר.

ביום סתו סגריר אחד לא נסע ר' איטשע לירִיד כדרכו. ומכיון שכך סר לבית המדרש לחטוף „קדושה" בצבור. שאלתיו: „ר' איטשה, מה לך פה, והיריד מה יהא עליו?" ענני בבת צחוק: „מה לי יריד ומי לי יריד היום. כבר הרוחתי ב"ה הרבה יותר מרוחי מספר ירידים". „מאי משמע?" אני שואל. „הנה", הוא אומר גם „ברכו" וגם „קדושה" האם אלה רוחים קטנים בעיניך? והאם יש לך רוחים גדולים ובטוחים מאלה בעולם זה?"

ה„ברוזאים" (קאטשערס)

„ברוזאים" — כך קראו בעיירה לזוג הישישים חנה ומשה גרינבוים. הם היו חשוכי בנים וגרו בביתם שעל יד בית הכנסת, שניהם אדוקים עד לאין שעור ושניהם אהבו לשבת וללמוד בתורה. קשה היה לדעת מי משניהם היה בקי יותר. לעתים נדמה היה שחנה שומעת תורה מפי בעלה משה ולעתים נדמה שההיפך מזה הוא הנכון. הדאגה הגדולה ביותר שקיננה בלבם היתה שלא יהא להם „קדיש" בבא יומם, אחר מאה ועשרים שנה.

וה„דודה חנה" כפי שקראתי לה תמיד, אמרה ועשתה ואמצה לה לבן, את בן אחיה, איטשה פכר, ושמו הרש. הרש היה יתום מאמו. ובגלל התנהגותו הפרועה וידעתנותו המופלגת שהיתה מוזרה בעיני כל, כנוהו „הרש המשוגע".

הרבה נחת ללא ראו ה„ברוזאים" ב„קדיש" זה שלהם, המאומץ. במדה שהם היו אדוקים קנאים, היה הוא מזלזל בתורה שבתוך כרסו ומקל ביראת שמים. וכשם שידע את התנ"ך כלו בעל פה, ידע גם שפות זרות והיה בקיא במדע המודרני. עוד בשחר בחרותו עזב את הוריו מאמציו והיה מבקר בביתם פעם ביובל. הוא נשאר ברוקותו והיה מתפרנס ממתן שעורים בבתי עשירי לובלין.

משה וחנה קבלו עליהם לקיים, בכל נפשם ומאודם, את מצות הכנסת האורחים. ביתם היה פתוח לכל. מדי לילה היתה הדודה חנה נוטלת את כלי המטה המרובים והיתה מציעה משכב לאורחיה הרבים. וכשלא יכול הבית להכיל את כלם, היתה אורזת כלי מטה בצרורות ומציעה להם משכבים בבית המדרש או ב„שטיבל" של אנשי בלז.

ולא פעם קרה שהאורחים היו דואגים לכך, שהדודה חנה „תבא על שכרה" לאלתר. כשהיתה יוצאת את הבית כדי להביא לאורחיה שמחוץ לבית, מים לנטילת ידים, היו „אורחי הבית" מריקים את חריטה, וקונים במשיכה את פרוטותיה האחרונות. אולם היא המשיכה בשלה. וכל קבצן וכל חסר בית מצא אצלה מחסה. וכשהיה הדוד משה „צועק חמס", היתה מרגיעה אותו ומבטיחה, שהיושב בשמים רואה ללבם הטהור וברצונו הקדוש יחזיר להם כפל כפלים מהנזק שנגרם להם.

חייהם היו איפוא חיי עוני ודחקות. היו מסתפקים בפת חרבה משבת לשבת. ודי היה להם בכך. כי הרי לא האכילה עיקר, אלא נטילת הידים והברכה לפני האכילה וברכת המזון לאחריה. ואלה היו אורכים שעה ארוכה לעומת הסעודה שלקחה רגעים מעטים בלבד. וכך היו יוצאים מסעודתם — שבעים בנפש ורעבים בגוף.

ואת פרנסתם הדלה והמצומצמת שאבו לא ממקור אחד בלבד אלא משלשה. הראשון היה מסחר בסיד. גם יהודי העיירה וגם האכרים בסביבה, היו קונים אצלם, כי היו בטוחים שכאן שוקלים את הסחורה במאזני צדק. המקור השני היה מכירת אוזים ומריטתם — פרנסה שהיתה מצויה בחדשי החורף בלבד. הריוח העיקרי בעסק זה היו הנוצות, מהן היתה הדודה חנה מכינה את כריה וכסתותיה, ששמשו למצעים לאורחיה המרובים. חוץ מזה היתה נוטלת לעצמה לפעמים את המעיים ואת שאר החלקים הפנימיים, והרי מעדני מלכים „לחמין של שבת".

שני המקורות גם יחד לא גרמו להם ל„ברוזאים" עונג נפשי של ממש, כמקור השלישי. היה זה ארגז סגור על מסגר ובתוכו מספר בקבוקי יי"ש וכמה תריסרים של עוגות מכל המינים. סחורה זו לא היו מוכרים לכל בר בי רב אלא לבאי בית המדרש בלבד. על השולחן היו מונחים שני לוחות מלאכת מחשבת של ר' משה'לע סופר. על האחד היה כתוב „ברכת הנהנין" ועל השני ה„ברכה אחרונה" וכל זאת כדי שקוני היי"ש והעוגות לא יצטרכו לטרוח ויוכלו לברך כשהכתוב מונח לפניהם. וקונים היו דוקא לא מעטים. יהודי שהיה לו „יארצייט", כלומר יום השנה למות אב או אם, והיה חייב לכבד את הקהל לעלוי נשמתו של המת. וכשלא מצאה ידו לקנות בקבוק יי"ש שלם ומנה לקנות, היה בא לדודה חנה. שם היה מקבל מעט יי"ש. היה מערבב את היי"ש במים וממלא את הבקבוק. לזה היה מוסיף כמה עוגות מפוררות לפירורים קטנים, והרי כבוד לכל הצבור, כדי לצאת ידי חובת ברכה. וכן יהודים שרבו והשלימו. יהודים שסיימו ביניהם, אגב תפילה, מו"מ כל שהוא או שגמרו עסק, כיצד ימנעו מעצמם את המצוה של לגימה וקנות אצל הדודה חנה. בשורה טובה, הטבת חלום, ברכת הגומל, כל אלה היו עילות לברכת „שהכל". והיכן, אם לא אצל הדודה חנה, שגם לא היתה מקפידה ונותנת בהקפה. וכי הפרוטות הדלות הן העיקר? העיקר הוא שהקונים היו מברכים את „ברכת הנהנין" בקול רם

והדוד משה והדודה חנה היו עונים „אמן" בקול תרועה ובפנים קורנות.
חוץ מ„קונים" מקריים אלה היו להם גם קונים שהיה להם „חשבון" קבוע. אלה היו אנשי ה„חברא קדישא" שהיו משלמים את המגיע מהם, כשנזדמן לידם „מת שמן" והיתה הפרוטה מצויה. והדבר הזה הוא, כידוע, בידי שמים. והנה באחת השבתות אחר התפילה, חשקה נפשם של אנשי ה„חברה" ב„קידוש" בצותא. אולם כשבאו אל משה וחנה, סרבו אלה להקיף להם, מפני שכבר הצטרפו ה„הקפות" מקודם לחשבון די גדול. וכשעמדו אנשי ה„חברה קדישא" על דעתם, הציעה הדודה חנה שיתנו לה פקדון כל שהוא. אז אמר איש אחד מה„חברה": „הבה נביא בתור משכון את „מטת הטהרה". שניהם משה וחנה, אימת מות נפלה עליהם. הם לא הרבו כבר להתוכח ומיהרו לתת לאנשי ה„חברא קדישא" את הכיבוד. רק ביקשו מהם שיחוסו וימהרו לשלם שתהיה להם אפשרות לקנות סחורה חדשה.

ר' שמואל גורטלר הי"ד

ר' שמואל גורטלר לא היה למדן. התקיים בו הפסוק: לא המדרש עיקר אלא המעשה. הוא היה איש חסיד וירא שמים, אולם טוב לבו מנע ממנו מלהיות קנאי. הוא גם הכיר את החיים והיה בקי בהויות עולם. אך השתדל במדת האפשר לשמור על סיגים ולמנוע פריצת גדר.

היה מקבל ונושא על שכמו באהבה את עולו של הצבור. ולפעמים היה הצבור מטיל עליו את העול גם נגד רצונו. הוא סרב להיות נבחר הקהלה (דאזאר) ואם כי היה מבחינה אישית ומוסרית המתאים ביותר לתפקיד זה, רצה להשאר חפשי ולא להפוך את עבודתו הצבורית קרדום לחפור בו. וכן לא רצה להטיל מרותו על אחרים ורצה לשמור על יחסים טובים עם כל אחד.

מכאן שהיה חביב על כל אנשי העיירה. אף פעם לא יצא מגדרו וללא התיאש מעבודתן הצבורית.

קו מיוחד באפיו היתה נדבנותו. בזמנים הקשים ביותר, היתה תרומתו שוה לתרומתם של עשירי העיירה. תמיד היה ראשון להתרמה

ותרומתו שהופיעה בראש הרשימה שמשה תמיד דוגמא לאחרים וביישה את הנוטים לקפוץ ידם.

ביתו היה מרכז לכל. תמיד היה אצלו „שמח" והבית היה „על גלגלים". מי שבא להתיעץ אתו ומי שבא סתם להשיח את צרת נפשו. סליחות, קדוש לבנה, תפלה בצבור, שלוש סעודות עם „מלוה מלכה" וזמירות, הכל היה בביתו או בחצרו של ר' שמואל. ושם יכולת למצוא את כל בני העיירה מקטן ועד גדול. אולם כאן ראית את האנשים כאילו בשנוי צורה. הנה שמעון „בעל העגלה" שנכנס להתפלל. כאילו אדם אחר מאשר בשאר ימות השבוע. וכן חיים זלמן הקצב, כמה הוא שונה כשהוא עומד בזה ומדפדף ב„משניות". והנה ליד ה„עמוד" עומד וזוקף עינים כלפי שמים, מאיר מענדלס. ומהפרוזדור מציץ פנימה מנהל האחוזה הנוצרי המחכה לו עד שיסיים תפילתו. לאחר התפלה פותח אהרן גרשון בשירת „דרור יקראו" והטלפון מתחיל לצלצל. והשירה והצלצול מתמזגים יחד להרמוניה שלא ראיתי כמוה באף בית בקרסנובּרוד פרט לבית ברוך זה.

ר' אברהם יעקב פריינד הי"ד

מימי נעורי הכרתי את אברהם יעקב ואת הוריו.

היה יהודי כעסן מטבעו, בעבור היותו כהן, מתרתח כהרף עין. אולם מיד היה מתחרט ומשתדל לפיס ולהחזיר את האוירה הנוחה. כי ביסודו היה בעל לב זהב ובעל מידות טובות. נדבן בגלוי ובסתר. היה חסיד ירא שמים וחבה נודעה לו לתלמיד חכם ואפילו לבחור סתם, אם רק ידע ללמוד תורה. כל ימיו סבל מזה, שלא היה סיפק בידו ללמוד כהלכה דף גמרא עם תוספות. בביתו היה ארון ספרים מזוגג מלא וגדוש. רצה לפחות שבניו יהיו בני תורה ויגיעו למה שלא זכה הוא. גם כאן לא הצליח הדבר בידו.

היה איפוא משובב את נפשו ב„חוק לישראל", בפרשת השבוע עם רש"י, או בפרק משניות. בליל הכפורים היה עד כל הלילה ומבלה בבית הכנסת. בימות החורף היה צם „שובבים". כל שנה בחג השבועות

היה נוסע לרבי. היינו תמיד נזהרים מלספר לו את צרותינו כי ידענו שהדבר ממש עולה לו בבריאות.

לעת זקנה לאחר שהשיא את בניו, היה הוא ואשתו אסתר נזהרים באכילה וחיים עפ"י דיאטה. אז היה נוהג מדי שבת לקחת אורח ולהביאו למסעדה של אמי, והוא היה משלם את ארוחתו.

ר' שמואל מלכה'ס

שמואל רינד או כפי שקראו לו אצלנו שמואל מלכה'ס היה יהודי פשוט שלא היה בקי ביותר „באותיות הזעירות". הוא ידע רק את התפילות ופרשת השבוע. היה אדם בעל לב טהור ונפש ישרה, איש אמת שאמר לכל אדם את אשר היה לו לומר. האמין אמונה עמוקה ברביים, בצדיקים וב„יהודים טובים" למיניהם. היה מכבד תלמידי חכמים ועמד על כך שיכבדום אחרים.

כשהיה מזדמן לעיירה מגיד, דרשן, „בעל מחבר" או אורח סתם, תמיד היה פותח ביתו לפניהם, מקביל פניהם ומכבדם „כיד המלך". בעצם ידו היה עוזר לאיטה אשתו, להכין את המאכלים למען האורחים. ואם קרה חלילה שעני היה מזדמן לאחר הארוחה, גם אז לא יצא ריקם מלפניו. המפה היתה מונחת בלאו הכי על השולחן. לחם, גבינה, חמאה ושמנת וכוס טה לקינוח — והרי ארוחה לשובע. והיה העני יוצא מן הבית שבע ורוה בגופו, בכיסו מצלצלת נדבה ראויה לשמה ובלבו מהדהדת ברכתו של בעל הבית, שיצליח בדרכו ויגיע למקומו בשלום. והעושה שלום במרומיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל.

הרש לייב בריקס הי״ד

נולד בשנת 1907 והיה כבר בן הדור הצעיר.

חונך בבית אדוק מאד ומשחר ילדותו שמרו עליו מכל משמר. כי כח זכרונו המופלא והכשרונות שנתגלו בו הבטיחו רבות וגדולות. על כן שמרו עליו כעל כלי יקר ועדין. והוא היה גם שוקד על תלמודו. אמו שנתאלמנה מאביו ונישאה לאחר, כבר ראתה בעיני רוחה את בנה יחידה כרב וגדול בישראל. לאחר שבקר בילדותו ב„חדרים" הטובים ביותר השפיעה האם על אביו חורגו, בעצמו חניך וולוז'ין שילמדהו תורה. קצרה רוחה לראותו מוכתר ב„כתר תורה".

אולם מאוייו של הרש לייב עצמו לא עלו עם מאויי אמו בקנה אחד. היה זה בלתי מתקבל על הדעת, שהרוח שרווחה באותו זמן בין צעירי העיירה, תפסה דוקא על צעיר ער ומוכשר כמוהו. ועל כן „הציץ ונפגע" הרש ליב עוד בשחר בחרותו והחל לעיין בכל כח שקדנותו בספרות העברית. הוא החל במנדלי מו״ס, פרץ ושלום עליכם ומהם עבר לכתבי זשיטלובסקי ובורוכוב, התבשם מתורתם והיה לחבר „פועלי ציון" נלהב.

ואם כי עשה את מעשהו בהסתר, אי אפשר היה למנוע שהדבר יתגלה במוקדם או במאוחר. וכשנודע בבית שהרש ליב „סטה מהדרך" ומעיין ב„ספרי מינות" החלו להציק לו ולרדת לחייו. אולם הוא עמד בפני הלחץ והחל באותו זמן לטפל בהקמת סניף של מפלגת „פועלי ציון" בעיירה. כעבור זמן קצר גדלה המפלגה והתרחבה והקימה לידה גם את תנועת הנוער „פרייהייט" והרש ליב בריקס הוא הרוח החיה בשתיהן. הוא נעשה ל„מנהיג" של הנוער ב„הא הידיעה". הוא נשא ברמה את הרעיון של „פועלי ציון" והיה דברו בעיירה. הכשרון הטבוע בו, להיות מרצה בחסד והרצאותיו ונאומיו עשירי התוכן ורבי הענין היו ל„שם דבר". ותמיד ראש וראשון לכל פעולה רעיונית ומפלגתית. ולמרות שלא היה פשרן בטבעו הצליח תמיד למצא שפה משותפת עם מתנגדיו לדעה.

ליד הצלחתו בשדה העסקנות עמדה לו גם ההצלחה בחיי המעשה. פנה למסחר ברב מרץ והתעשר במהרה. בשנות השפל הכללי ירד גם הוא פלאים והפסיד את כספו. אולם מיד התאושש, החל לסחור בעצים והיה כעבור זמן קצר לעשיר בבני העיירה. עשרו הרב היה בעוכרי

העסקנות שבו. לאט לאט נעשה אדיש לעניני המפלגה ומסתפק בהופעות פומביות מזמן לזמן.

בבא השואה נספה עם אשתו ושני ילדיו.

אברהם ויהושע שנור

אברהם שנור היה יהודי מהדור הקודם. במקצועו היה סנדלר ואדם מהוגן בתכלית, המשתדל תמיד להפיק רצון מאת הבריות.

המקצוע לא עבר אליו בירושה. זלמן בר השמש היה מספר, שעודנו זוכר את אברהם בתור שוליא. וכדאי לציין שבידיעת המקצוע עלה על רבו.

שני עיקרונות היו לו לאברהם שנור. „אהב את המלאכה..." ו„אם אין קמח — אין תורה..." את רוב שעות הפנאי שלאחר עבודת יומו היה מבלה בבית המדרש, מסתופף בצל לומדי תורה ותלמידי חכמים ושותה בצמא את דבריהם. מאידך גיסא לא הלעיט את ילדיו כבנים כבנות, תורה הרבה ומסר אותם ללמוד מלאכה.

וכשהגיעה בתו הבכירה לפרקה, חיפש לה בעל כלבבו. והבת בת ישראל כשרה, קבלה את גזרת האב באהבה. אז שם אברהם את עיני בגעציל ארליך, כובען, בחור ישר דרך ותמים עם אלהיו, שהיה מחסידי בלז.

מחתנו זה, רוה אברהם שנור מלא הכף נחת. כשהיה מזדמן לבית בתו, היו מקדימים פניו, בתו הקורנת וחתנו הכפוף על מלאכתו, בתוך השאון והרעש של שלש מכונות תפירה העובדות „במלא הקיטור". וכשהיה אברהם שנור הולך לעת ערב לבית המדרש, היה מוצא גם שם את חתנו כשהוא רכון על גבי ספר ולומד.

יהושע שנור הי"ד מפעילי הבונד בקרסנוברוד

ההיפך הגמור מזה היה בנו של אברהם שנור, יהושע, יליד 1901. כאחיו ואחיותיו למד יהושע בחדר בלבד וכמוהם נמסר בידי בעל מלאכה, לשם למוד מקצוע. אולם יהושע היה ילד בלתי רגיל ובעל תכונות בלתי רגילות. הוא היה בעל כשרונות ולבו היה מלא שאיפות. הוא החל ללמוד בכחות עצמו והתפתח במדה שלמעלה מן המשוער. עוד בשחר נעוריו, בהיותו שוליא אצל הניך גליקמן, היה ממש מדהים אותנו בידיעותיו המופלגות בכל שטחי החיים בתורת החברה ובכש־רונו לענות, להתוכח, להוכיח ולשכנע.

בשנת 1921 נקרא יהושע לצבא, לאחר שהשתחרר, חזר לעיירה. השקפת עולמו התגבשה בינתים והוא היה לחבר „בונד" נאמן ומסור, המתבל וכוחיו בדברי מדם, מיכלביץ וויקטור אלטר.

יהושע לא הסתפק בוכותי סרק. הוא מתחיל לארגן סניף של „בונד" ושל תנועת הנער „סקיף" ומרכז סביבו בוגרים ונוער.

לאחר זמן של פעולה ארגונית פנימית, החליט סניף „הבונד" לצאת לרחוב. ודוקא בשבת. בשבת המיועדת בשעה 9 בבקר, כשרוב הצבור נמצא בבתי כנסת ובבתי מדרשים, יצאו לרחוב בהפגנה, עם דגלים וכרזות, בשיר וקריאות.

לב המתפללים התחמץ בקרבם למראה חילול שבת זה ויצאו גם הם לרחוב, כדי להגיב. מקריאות ודברים בוטים הגיעו הדברים למכות. אז מצאה לה המשטרה תואנה לפזר את התהלוכה, על אף הרשיון שניתן והדבר הסתיים במספר מוכים ופצועים משני הצדדים.

גם אחרי כן המשיך יהושע שנור במנהיגותו ביד רמה. הוא חינך דור שלם של תלמידים לתורת „הבונד" בעיירה.

לאחר זמן נשא לאשה את בתו של משה ליב בורג.
בבא השואה נספה גם הוא ע״י הנאצים עם אשתו וילדיו.

ראובן קראמר הי״ד

הוא היה ספר בן ספר, בן בנו של ספר. את סבו כינו בזמנו „איטשה רופא״. לאביו קראו „לייביש איטשה רופא׳ס״ — היינו לייביש בן איטשה הרופא. לו לעצמו קראו „ראובן ליביש איטשה רופא׳ס״ — ראובן בן ליביש בן איטשה הרופא.

הוא היה טיפוס מענין, בעל אופי עדין ובעל כושר ארגוני, שהיו טבועים בו. גם הוא היה מנהיג ה„בונד״ בעיירה, אולם חביב היה על הנוער מכל השכבות. ביתו המה תמיד מבני הנוער.

כשנוסדה הספריה, היה הוא בין מיסדיה. וכשנוסדה קפת גמ״ח — ברגר שגם בין מיסדיה היה והכניס סכום נכבד מכיסו, כתרומה ראשונה. גם חבר „בחברה קדישא״ היה ובזה רכש לו את לבם של האדוקים.

בשנים האחרונות נבחר לחבר מועצת הקהלה מטעם האומנים. היה פעיל והשתתף בכל הישיבות וכשהציע הצעה כל שהיא נלחם כארי להגשמתה. למרות השקפתו המפלגתית, גילה הבנה יתרה לצרכי האדוקים ולא פעם תמך בדרישותיו של רב העיירה, לו רחש חבה מיוחדת.

בימי המלחמה עזב את העיירה עם צבאות הרוסים והגיע לקוקז. להותו השיגתו שם הרעה, מצבאות הגרמנים שהעמיקו חדור לשטח רוסיה, הגיעו למקומו וניתקו את פתיל חייו הפוריים ורבי המעש.

דמויות שונות

לדאבוני קצרה היריעה מלמסור, ולוא גם במלים ספורות, או בקוים כלליים, את מערכת הדמויות, שהיתה צריכה לבא על הערכתה בספר זכרון זה. אסתפק איפוא בהזכרת שמותיהם בלבד של מספר אנשים שבלבם ונפשם היו מסורים למפעל הציוני והושיטו לו את עזרתם זה בכה וזה בכה. כמו ר׳ ברוך גלוסטמן, מנדל רוזנר, (כעת תושב ארגנטינה), יצחק באב״ד, יוסף לדרמן, ברוך זאב קופיץ, נחום לדרמן (כעת בארה״ב), מאיר ליזר מלמד, שתלם כל ימיו על עליה

לארץ. וכן אזכיר את ליביש לרנר, הראשון שהעיז להשכיר בביתו חדר לפעולה ציונית ונרדף על כך באף וחימה שפוכה, את ישראל באב"ד, את אליעזר גורטלר, ואת מאיר קרר ופסח הלפמן מחסידי גור, הראשון ששלח את ילדו לביה"ס „יבנה" ואחרי כן לגימנסיה שבזמושץ.

אגב אזכיר כאן מעשה שהיה, ששמעתי מפיו של ליביש בן אהרן (לרנר). מספר שנים לאחר היותו בר מצוה למד ליביש בבלז. לאחר מכן המשיך עד חתונתו בבית המדרש שבקרסנוברוד. באחד הימים נגש לתומו לארון הספרים לקחת ספר. והנה לתדהמתו הרבה נוכח לדעת, שנפל לידו חיבורו האפיקורסי של יעקב ריפמן, איש שברשין ליד זמושץ, מי שהיה מלמדו של י. ל. פרץ וגם של ד"ר גליבטר.

עוד הוא עומד ותוהה על הספר שבידו והנה נכנס ר' ישראליש גורטלר. הוא נגש אל ליביש הנבוך והתוהה וכשראה את הספר חטפו מידו וזרקו לתנור הבוער ולו, לליביש, העיף סטירת לחי מצלצלת כזו, שהלה ראה כוכבים לאור היום.

א. ריינר

גרונה גורטלר — לוכפלד

בהיותה בת להורים עניים נאלצה עוד משחר ילדותה להכנס לעול עבודה. היא עבדה כתופרת מכנסי גברים ומשכורתה הדלה עזרה לקיום המשפחה.

אך יום העבודה המפרך, ה־12 שעות של ישיבה ליד מכונת התפירה, לא יכלו לכלות את המרץ ואת חדות החיים שבה. היא היתה אחת הפעילות במפלגת „פועלי ציון" בעיירה, השתתפה בכל הפעולות וגם בחוג הדרמטי וכל הופעותיו.

בשנת 1932 נכנסה לה„חלוץ" הכללי ויצאה לקבוץ הכשרה של בני קרסנוברוד. שוב עבודה מפרכת במנסרה. אך היא מתגברת על כל אלה, משמשת דוגמא לאורך רוח, למסירות, לשקידה ומשמעת.

בשנת 1933 היא עוברת לקבוץ „דרור" בקרקוב וממשיכה עד 1936 — שנת עליתה.

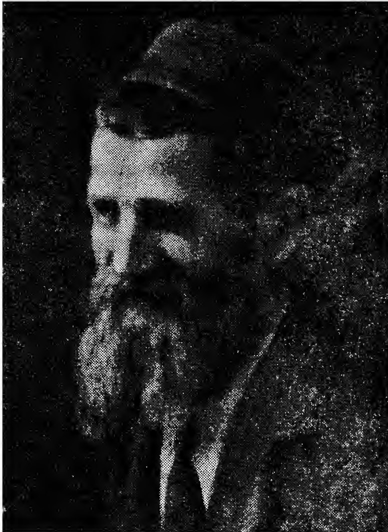
לאחר עלותה היא נמנית בין מניחי היסוד של קבוץ „עין הים" ליד עתלית, (כעת עין הכרמל) ועומדת בכל חבלי לידתו וגידולו. מוכנה לקבל על עצמה כל תפקיד וכל עבודה, אולם נאלצת להכנע ליד הגורל. בריאותה המתרופפת מכריחה אותה בשנת 1938 לעזוב את הקבוץ. היא מתישבת בחיפה.

עוד טרם הונח לה מהמשבר הקשה, הנגרם ע"י עזיבתה, עוד טרם התרגלה לחיים של „עירונית" והנה פורצת מלחמת העולם ובשורות איוב מגיעות מֵעֵבֶר לים. שוב אין חייה קראוים חיים, מפני החרדה הבלתי פוסקת, להורים, לאחים ואחיות הנתונים ביד הצורר. ובמשך חדשים ושנים עוברים עליה, לילות ללא שינה וימים מלאי תרדה ובכי. וכשנודעה האמת לאמתה על גורל קרוביה הכריעה הדבר כליל. היא חולה במחלה אנושה המרתקת אותה לערש דוי למשך שנים. היא סובלת סבל גופני רב ואין לנפשה מנחם על השבר אשר השברה. אין היא מקבלת ניחומים מ„צרת הרבים".

בשנת 1945 גועה ונאספה אל עמה. לא זכתה לראות בתקומת מדינת ישראל שהיתה ראש מאוייה וחלום חייה הקצרים ומלאי המרץ.

בן

חנוך אונציג הי"ד

ומי מי לא הכיר בקרס־נוברוד את הניך ובניו? אמנם לא נמנה בין העשי־רים אולם תמיד היה „שמח בחלקו". אף פעם לא קנא באלה שההצלחה האירה להם פנים יותר ממנו.

ראש תענוגו היה להת־חמק לשבת מהעיירה, לבא ל„גור" ולשמוע תורה מפיו של הרבי שיחיה.

כשפרצה המלחמה וה־עיירה היתה למאכולת אש, נשאר ביתנו על תלו. שמ־חתנו היתה רבה שנשארה לנו קורת גג ולא נצטרך לחפש מקום להניח בו את ראשינו. אולם שמחתנו לא ארכה, כי מיד הרגשנו את ידם הכבדה של הרוצחים הנאצים.

כשפינה הצבא הרוסי את העיירה, הלך גם אבי אתם לרבה רוסקה. אולם כשהגיע לנקודת הגבול, תקפו עליו געגועיו למשפחתו — לאמא ולילדים. שבור ורצוץ חזר הביתה. ובבא היום המר והנמהר, נשרף גם הוא „בשרפה אשר שרף ה'".

טוביה

עם הופעת הספר

לאחר יגיעה רבה, בסיועם של מספר חברים וי״ידים, הצלחנו לאסוף את החומר, העדויות, הזכרונות והתצלומים הקשורים בקיומה של עיירתנו קרסנוברוד והשמדתה.

ולמרות תוכנו המעציב של הספר הזה, אופף אותנו רגש של שמחה וסיפוק נפשי, ברגע שאנו מוסרים אותו לידי שארית פליטת קרסנוברוד. כי יצרנו יש מאין. כי עלה בידינו לארוג, מנימים דקות ומיתרים בודדים, יריעה מגוונת, מרעידה לב ומעוררת הד בנפש, של ספר זכרון לעדת קדושי עיירתנו.

ויורשה לי כאן להביע תודה מעומקא דלבא לכל אלה שנתנו ידם לכתיבת הספר והוצאתו לאור. במיוחד הנני להביע את תודתנו לידידינו: אליהו רינד, פנחס דיאמנט וטובה ואברהם בורג שהקדישו את זמנם ומרצם להקמת מפעל חשוב זה.

אנו מקוים שכל איש משארית פליטת קרסנוברוד שיקח לידו את הספר יתבשם מריחו. ומתוך דפיו, תנשוב עליו האוירה המוכרת והיקרה של „בית אבא״. רוחו תחזור לעבר, לימי ילדותו, בגולה. ונפשו השוקקת תרעד לקראת פגישה בדמיון עם דורות שחלפו ותשתוחח בצער העמוק על האסון שקרנו.

והדור הצעיר יכיר בתוך ספר זכרון זה את חוליות „שלשלת היחוסין״, יזכור בגאון את צור מחצבתו ויקדיש הרהור של הערצה לסבא ולסבתא.

ולכלנו יחד יזכיר ספר זכרון זה שמשפחה מיותמת אנו. ויש לכלנו יחד יום זכרון מר ונמהר — הוא יום ט״ו בחשון, מדי שנה בשנה.

א. לוכפלד

תיקוני טעויות בעברית

עמוד	שורה	כתוב	צריך להיות
46	18	שמחר	שמחוץ
96	8	בללב	בלב
168	19	גורלר	גודטלר
173	30	לבנדה	לבנפוס
174	3	הלפרן	הלפמן
״	9	שלמה	שלום
״	10	בילה	קילה
״	19	ברינד	פרינד
183	16	שרה	צ׳יפע
204	19	בוכותי	בוכוחי
207	10	קראוים	קרואים
184	תחת התמונה	למטה	צולם ע״י

קראסנאבראד

יזכור־בוך

רעדאגירט:

מרדכי קראשניץ

ארויסגעגעבער: ארגון יוצאי קרסנוברוד בישראל
התשט"ז — 1956

אינהאלט

צו דער געשיכטע פון יישוב

דאס שטעטל

חורבן און אומקום

געשטאלטן

חללי השואה

שטיל געלעבט און שטיל אויסגעגאנגען אויף קדוש השם איז דער יידישער יישוב אין קראסנאבראד, ביי זאמאשטש.

שטיל געלעבט האט דאס שטעטל און דער יידישער יישוב אין איר, אזוי שטיל, ווי ס׳האבן געלעבט הונדערטער און טויזנטער יידישע יישובים אין אייראפע.

שטיל אויסגעגאנגען אויף קדוש־השם איז דער יידישער יישוב אין איר, אזוי שטיל ווי עס זיינען אויסגעגאנגען הונדערטער און טויזנטער יידישע ישובים אין אייראפע.

שטיל געלעבט האבן זיי, די פשוטע יידן, די הארציקע יידישע פאלקס־מענטשן. קרעמער, בעלי־מלאכות, ארבעטער, כלי־זמרים, מלמדים, דארפס־גייער און מדינה־גייער.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי, ווען די גאנצע וועלט איז צעשטורמט געווען, ווען מעכטיקע כוחות ;האבן זיך אין א טויט שלאכט פארמאסטן און ניט מסוגל געווען צו זען, ווי אזוי אן יידיש פאלק גייט אוועק אויף קדוש־השם.

שטיל געלעבט האבן זיי, די הארציק־געטרייע יידישע טאטעס און די נאך מער הארציקע יידישע מאמעס, וועלכע האבן זייער אייגן לעבן אוועקגעגעבן אויף צו ראטעווען זייערע קינדער.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי, ווען דער ריח פון זייער געברענטן לייב האט פון די קרעמאטאריע אויוונס, איבער דער גאנצער וועלט זיך צעטראגן און די פיינשמעקער האבן זיך ניט פארקרימט און ניט געפרעגט : ווער עס ווערט דארט לעבעדיק געברענט ?

שטיל געלעבט האבן זיי, די רבנים און לומדים, וואס האבן זיך מיט א כזית באנוגנט און אוועקגעגעבן זייערע טעג און נעכט, דער יידישער תורה — דעם מאראלישן יסוד פון דער וועלט.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי, ווען זייערע לעבעדיק באגרא־בענע גופים האבן אין גסיסה צאפל אויפגעהויבן דאס פריש אנגע־שאטענע ערד צוזאמען מיט די באשטיוולטע פיס, וואס האבן איר איינגעטאפטשעט.

שטיל געלעבט האבן זיי די יידישע עמי־הארצים, קצבים און יאטקע־יינגען, בעלי־עגלות און פערד־הענדלער, וואס פלעגן ביי א גלעזל משקה זייער גאנצן כח פארטרינקען און אויסטופען מיט

התלהבות אַ חסידישן רקוד.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי, ווען דער גאז, וואס האט זייערע לונגען אויפגעריסן, איז אין די הערשער־פּאַלאַצן אריינגעדרונגען און די „רעטער פון דער מענטשהייט" האבן מיט זיידענע טיכעלעך די נעזער פארשטעקט און ניט געוואלט וויסן וועמענס לונגען ס'ווערן פון דעם גאז צעפרעסן.

שטיל געלעבט האבן זיי די יידישע בחורים און מיידלעך, וואס האבן נאך רעוואלוציעס זיך פארבענקט, קעגן טויזנט־יאריקע טראדיציעס זיך פארמאסטן, צו אַ היימלאנד געוואלט דערגרייכן, צו ווייטע לענדער געצויגן זיך.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי, ווען זייערע ברידער און שוועסטער אין אנדערע געטאס האבן אויפגעהויבן די פאן פון אויפשטאנד קעגן דער נאצישער בעסטיע און זיינען אין זייער גבורה פאראייניזאמט געבליבן.

שטיל געלעבט האט אן יידישע עדה, שטילע פארלאנגען געהאט; ברויט פאר ווייב און קינד, אַ ספר פאר דער נשמה.

שטיל אויסגעגאנגען זיינען זיי און שטיל געווארן איז אין איראפע אן יידן.

אבער אין זייער שטילן אויסגיין האבן זיי אונז איבערגעלאזט אַ צוואה; אויסצושרייען פאר דער גאנצער וועלט זייער לעצטן הילפסלאזן רוף און צונעמען די רו ביי די יעניקע, וועלכע האבן, צוזאמען מיטן אייגענעם געוויסן, ספעקולאנטיש פארקויפט דאס יידישע לעבן אין איראפע

זאל ניט פארגעסן ווערן זייער לעבן און קדוש־השם. זאל עס אויפגיין אינעם ליכט פון זכרונות און זאל עס אנפילן מיט שטאלץ די אלע, וואס לעבן אין זכות פון זייער לעבן, די אלע, וואס האבן אין זכות פון זייער קדוש־השם, ניט פארלארן דעם צלם אלהים און זיינען ארויס גאנץ פון דעם פייערדיקן קאלך־אויוון.

זוך ניט אין דעם ספר קיין שיינע ליטעראטור, זוך דא ניט קיין שפאנענדע דערציילונגען, דאס האבן פשוטע מענטשן געשריבן וועגן שטילע לעבנס, וואס זיינען שטיל אויסגעגאנגען אויף קדוש השם. שטילע לעבנס, זיינען פשוט אבער שיין, שטילער מאסן קדוש־השם איז שרעקלעך, אבער גרויס.

שטילע לעבנס, פאר דער צייט פארשניטענע, מאנען פון דיר: זיי זיך מתיחד מיט זיי, זיי מתפלל פאר דער דערהויבונג פון זייערע נשמות.

—יתגדל ויתקדש...

ב. ק.

יצחק קאַצענעלסאָן

זינג!

(פראַגמענט)

„זינג, זינג אַ לעצטן מאָל נאָך דאָ אויף דר׳ערד, פאַרוואַרף
דיין קאָפּ אַהינטער, פאַרגלייז די אויגן אין אים שווער
און זינג אַ לעצטן מאָל אים, שפּיל אויס אים אויף זיין האַרף:
ניטאָ שוין מער קיין יידן! אויסגעהרג׳עט און ניטאָ זיי מער!״

— ווי קען איך זינגען? ווי קען די אויגן איך פאַרגלייזט
אין קאָפּ אין מיינעם הויבן? אַ טרער פאַרגליווערט האָט
פאַרקליבן זיך אין אויג מיר... זי רייסט זיך, רייסט
פון אויג אַרויס זיך — און זי קען ניט פאַלן... גאָט, מיין גאָט!

„זינג, זינג, הויב אויף צו הימלען הויך און בלינד דיין בליק
ווי ס׳וואָלט געווען אַ גאָט דאָרט אין די הימלען... ווינק אים, ווינק —
ווי ס׳וואָלט געשיינט, געלויכטן אונדז נאָך דאָרטן גרויס אַ גליק!
זיץ אויף די חורבות פון דעם אויסגעהרג׳עטן פון פאָלק און זינג!״

— ווי קען איך זינגען — אַז ס׳איז די וועלט מיר וויסט?
ווי קען איך שפּילן מיט פאַרבראָכענע מיט הענט?
וואו זענען מיינע טויטע? איך זוך די טויטע מיינע, גאָט, אין יעדן מיסט,
אין יעדן בערגל אַש — אָ זאָגט מיר וואו איר זענט?

שרייט אויס פון יעדן זאַמד, פון אונטער יעדן שטיין,
פון אַלע שטויבן שרייט, פון אַלע פלאַמען, פון יעדן רויך —
ס׳איז אייער בלוט און זאַפט, עס איז דער מאַרך פון אייער ביין,
ס׳איז אייער לייב און לעבן! שרייט אַרויס, שרייט הויך!

שרייט אַרויס פון חיות אינגעווייד אין וואַלד, פון פיש אין טייך —
זיי האָבן אייך געגעסן, שרייט פון קאַלכאויוונס, שרייט קליין און גרויס,
איך וויל אַ גוואַלד, אַ ווײ געשריי, אַ קול, איך וויל אַ קול פון אייך,
שריי, אויסגעהרג׳עט יידיש פאָלק, שריי, שריי אַרויס!

ניט שריי צום הימל — ער הערט דיך ווי די ערד, דער הויפן מיסט,
שריי ניט צו דער זון, ניט רייד צום לאָמפּ... אַך, ווען איך קען
פאַרלעשן זי ווי מען פאַרלעשט אַ לאָמפּ אין רוצחים־הייל דאָ וויסט!
מיין פאָלק, האָסט מער געלויכטן! ביסט ליכטיקער געווען!

אַ ווײַז זיך מיר, מיין פאָלק, באַווייז זיך, שטרעק די הענט
אַרויס פון גריבער טיף און מיילן לאַנג און אָנגעפּראָפּט געדיכט
שיכט אונטער שיכט, מיט קאַלך באַגאָסן און פאַרברענט,
אַרויף! אַרויף! שטייגט פון דער אונטערסטער, דער טיפסטער שיכט!

קומט אַלע פון טרעבלינקע, פון סאָוויבאָר, פון אָשווענטשים,
פון בעלזשיץ קומט, קומט פון פּאָנאַרי און פון נאָך, פון נאָך, פון נאָך!
מיט אויגן אויפגעריסן, פאַרגליווערט אַ געשריי, אַ גוואַלד און אָן אַ שטים,
פון זאַמדן קומט, פון בלאָטעס איינגעזונקען טיף, פון פוילן מאָך —

קומט געטריקנטע, צעמאָלענע, צעריבענע קומט, שטעלט זיך אויס,
אין אַ קאַראַהאָד, אַ ראָד אַ גרויסן אַרום מיר, איין גרויסע רייף —
זיידעס, באָבעס, טאַטעס, מאַמעס מיט די קינדערלעך אין שויס —
קומט ביינער יידישע פון פּראָשקעס, פון שטיקלעך זייף.

ווייזט זיך מיר, באַווייזט זיך אַלע מיר, קומט אַלע, קומט
איך וויל אייך אַלע זען, איך וויל אייך אָנקוקן, איך וויל
אויף מיין פאָלק, מיין אויסגעהרג׳עטן אַ קוק טאָן שטום, פאַרשטומט —
און איך וועל זינגען... יאָ... אַהער די האַרף — איך שפּיל!

3־5.10.1943.

מיט אַ געפיל פון ציטער און יראת הכבוד, גיבן מיר איבער דעם ספר — געווידמעט די קדושים פון אונזער שטעטל קראסנאבראד — אין די הענט פון די אלע, וועלכע זיינען מיט אומצערייסבארע פעדים פארבונדן געוועזן מיט קראסנאבראד און איר יידישן יישוב.

מיט באשיידענע געלט מיטלען, און אַ געגוגנדער צאל מיט־ארבעטער, זיינען מיר צוגעטראטן ארויסצוגעבן דאס בוך. אין א פשוטער שפראך האבן מיר זיך באמיט איבערצוגעבן און שילדערן, דאס לעבן פון אונזערע עלטערן, מיט עטלעכע דורות צוריק, ביז צו די לעצטע טעג פון חורבן.

מיט ליבשאפט און דרך ארץ האבן מיר זיך באמיט צו איבער־דערציילן אלץ, וואס מיר האבן געהערט פון אונזערע עלטערן, וועגן די דורות, וועלכע האבן געלעבט אין שטעטל מיט פיל, פיל יאָרן פריער. מיר האבן אויפגעזאמלט יעדן זכר וועגן זיי, אויפגעכאפט יעדע לעגענדע, יעדע פאסירונג און פאראייביקט זיי אין דעם ספר.

אַ באזונדערס וויכטיקע אויפגאבע האבן מיר דערפילט מיטן צענויפזאמלען די גביית־עדות און מאטעריאלן, וואס דערציילן וועגן די שרעקלעכע היטלער־יאָרן — די יאָרן פון חורבן און אומקום. מיר ווייסן, ווי וויכטיק סאיז צו פאראייביקן די דאזיקע תקופה, צו דערציילן דעם שוידערלעכן אמת וועגן די ליידן, וואס אונזער פאָלק איז אדורך אין די היטלער יארן.

מיר גלויבן, אז דערמיט האבן מיר דערפילט א טאפלטע אויפ־גאבע: מיר וועלן ניט דערלאזן, אז די גרויסע ניט יידישע וועלט זאל פארגעסן, וואס זי האט געטאן מיט אונז, און אויך מיר אליין וועלן ניט פארגעסן וואס עמלק־דייטש האט אונז געטאן.

מיר האבן דאס בוך ארויסגעגעבן איןביידע שפראכן, וועלכע זיינען נאָענט און טייער אונזער פאלק. אין עברית: בכדי דער יינגער דור, וואס איז דערצויגן געווארן אין דער שפראך, זאל קענען אריינ־בליקן אינעם לעבן פון די דורות פארגייער און ציען יניקה פון

דער יידישער טראַדיציע, גלויבן און מאָראַל. אין יידיש: בכדי צו דערמעגלעכן די אַלע, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַדעוועט אויף דער שפּראַך, צו אומקערן זיך צוריק צו יענע וואונדערבאַרע יוגנט־יאָרן, ווידער־אַמאָל אַרומשפּאַצירן איבער די געסעלעך פון שטעטל, אַנטרעפן אויף די אַזוי נאָענטע און טייערע מענטשן, פילן די אַטמאָספער פון ליבע און מסירות־נפש, בכדי נאָך מער צו פאַרשטיין און פילן די פיין פון אומגליק, וואָס האָט אונז אַלעמען געטראָפן.

מיר גלויבן, אַז דער ספר וועט אויפגענומען ווערן מיט דאַנק און פּיעטעט, ווי אַ טייערער אָנדענק פון דעם אַלץ, וואָס איז שוין אויף אייביק פאַרשוואונדן. פּונקט ווי אונזערע עלטערן און זיידעס פלעגן זיך נוהג זיין צו פאַרשרייבן אויף די שער בלעטער פון ספרים די יאָרצייטן נאָך פאַרשטאָרבענע, אַזוי וועט דער ספר דערמאָנען דעם טאָג פון יאָרצייט נאָך די קדושים, צוזאַמען מיט דער אָנגעצונדענער יאָרצייט־ליכט, וועט יעדער איינער אַדורכבלעטערן די זייטלעך פון ספר און דערמאָנען אין הייליקן ציטער די קדושים, וואָס זיינען אומגעקומען על קדוש־השם והעם.

צו דער
געשיכטע
פון יישוב

קאפיטלעך קראסנאבראָד...
(אינעם ליכט פון זכרונות)

צום באדויערן איז שווער פעסטצושטעלן ווען ס'האט זיך געגרינ־דעט דער יידישער ישוב אין קראסנאבראד ביי זאמאשטש.

לויט געוויסע פאקטן, וועלכע מיר וויסן, קען מען אננעמען אז שוין מיט 500 יאר צוריק האט דארט עקזיסטירט אן יידישער ישוב. אויפן וועג צום דארף היטעק, לינקס פונעם וועלדל אויף די זאמדן, איז מיט הונדערטער יאָרן צוריק געווען אַ בית הקברות, עדות דערויף זיינען געווען די רעשטלעך פון מצבות, וואָס מען האט דארט געפונען.

אין יאר 1914 ווען דאס רוסישע מיליטער האט זיך פארפעסטיקט אין שטעטל און געגראבן אקאפעס אויף דעם ארט, האט מען געפונען אַ מצבה אין א גוטן צושטאנד און מען האט דייטלעך געקענט איבערלייענען דעם אויסגעקריצטן רייכן טיטל פון אַ חשובן ייד, וואס איז געשטארבן אינעם יאר השל״ז. ד.ה. צוריק מיט 379 יאָר, וויבאלד אזוי קען מען אננעמען, אז דער יידישער ישוב האט שוין דארט עקזיסטירט מיט פיל פיל יארן פריער.

ווען מען האט וועגן דער געפונענער מצבה אנגעזאגט דעם רב רבי נחום פייגנבוים זצ״ל (געשטאמט פון שטעטל לאמאז אין ליטע) איז ער צוזאמען מיט נאך עטלעכע שטאטישע כלל־טוער ארויס אויפן דאזיקן ארט און זיי האבן פעסטגעשטעלט, אז דארט איז אמאל געווען אַ בית־הקברות. זיי האבן אויך געפסקנט, אז מען דארף דארט אויפשטעלן אַ קליינעם גדר, אלס צייכן לדור דורות, אז דאס ארט איז הייליק.

מען קען אויך פארשטעלן זיך די אלטקייט פון אונזער ישוב לויט דעם פאקט, וואס דער שטאטישער בית הקברות איז געווען מער ווי האלב פארנומען און מען האט דארט אויך געפונען מצבות פון 300 יאר צוריק.

איך בין זיך משער, אז דער ישוב האט זיך געגרינדעט פון געציילטע יידישע משפחות, וואס האבן זיך משדך געווען איינע מיט די אנדערע.

טאקע דערפון נעמט זיך עס, וואס כמעט א העלפט יידן אין אונזער שטעטל האבן געטראגן די זעלבע פאמיליע נעמען. אויך פון די ירושה אקטן, פון די גאר אלטע צייטן, האט מען ארויסגעדרונגען אז דער יידישער רכוש האט אמאל אנגעהערט צו עטלעכע משפחות בלויז.

אן אלטע לעגענדע האט דערציילט, אז דאס שטעטל האט זיך מיט הונדערטער יארן צוריק געפונען אויף אן אנדער פלאץ, ערגעץ ווו ביים גרעשטיס באַרג, און האט זיך גערופן כעלמניץ. נאר נאך דעם ווי ס׳איז מיט איינמאל חרוב געווארן האבן די יידן זיך אריבער־געטראגן נידעריקער — נענטער צום טייך „וויעפש" — און דארט פונדאסניי אויף־געבויט דאס שטעטל אונטערן נייעם נאמען.

שווער צו דערגיין פונוואנעט די לעגענדע שטאמט אפּ און וויפל אמת איז אין איר פאראן. פון מיינע קינדער יארן געדענק איך ווי דאס שטעטל איז דורך גרויסע שריפות אינגאנצן אפּגעווישט געווארן פון באדן און מען האט צייטוויייליק געמוזט זיך באזעצן ביי די ארומיקע פויערים, ביז זי איז אויפגעבויט געווארן פונדאסניי.

דער יידישער ישוב פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין אונזער שטעטל — געגוי אזוי ווי אין אלע יידישע שטעטלעך אין פוילן — האבן געלעבט יידן פון פארשיידענע קרייזן און שיכטן. בעלי־בתים, סוחרים, קרעמער, בעלי־מלאכות, ארבעטער און דאָרפס־הענדלער. קיין באזונדערע דאגה וועגן פרנסה איז ניט געווען. יעדער איינער האט זיין מחיה געהאט בכבוד. יידן האבן געלעבט צווישן זיך אין אחדות און שלום. געהאט אין זינען עבודת הבורא און מקיים געווען דעם „ואהבת לרעך כמוך".

אונזער ישוב האט שטענדיק געזארגט צו אויפנעמען אלס זיינע גייסטיקע מנהיגים די אנגעזעענסטע רבנישע פערזענלעכקייטן.

מיט פיר דורות צוריק איז דער גייסטיקער מנהיג פון אונזער עדה געווען הרב מרדכי יוסף באב"ד, אן אפּשטאם פון טארנאפּאלער „מנחת חנוך". זיין ארט האט געירשנט זיין זון ר׳ ישראל יעקב באב"ד. נאך אים איז אויפגענומען געווארן אויפן כסא הרבנות הרב צבי יחזקאל מיכעלזאן, דער שפּעטערדיקער ווארשעווער ראש בית־דין (אומגעקומען דורך די נאַציס).

נאך דעם ווי הרב מיכעלזאן האט פארלאזן קראסנאבראד איז אויפ־געקומען געווארן דער שוין פריער דערמאנטער ר׳ נחום פייגנבוים, אויך פון גרויסן רבנישן יחוס, א שוואגער פון ראַדזינער רבי, ר׳ גרשון חנוך. אין זיינע לעצטע לעבנס־יארן האט ער ארויסגעגעבן א ספר א. ט. „הלכתא רבתא לשבתא״. עד איז נפטר געווארן אין יאר 1917.

אלטע לייט האבן דערציילט, אז דער רבי פון לובלין, דער „חוזה״, האט געשטאמט פון קראסנאָבראָד. מען האט אפילו אנגעוויזן דאס הויז וואו ס׳איז פארגעקומען זיין חתונה. ס׳איז דא כדאי צו ברענגען די לעגענדע, וואס מען האט דערציילט וועגן דעם אין אונזער שטעטל.

דער רבי מלובלין, דער „חוזה״, איז געווארן א חתן מיט אַן ארענדארס א טאכטער פון דארף קאטשוקע 5 וויארסט פון שטעטל. די חתונה האט מען איינגעארדנט אין קראסנאבראד. ווען מען האט די כלה ארונטערגעפירט אונטער דער חופה האט דער „חוזה״ געזאגט: „די חז״ל זאגן „אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה״ אלזא וויל איך זי פריער זען איידער איך בין זי מקדש״. ווען מען האט אויפגעהויבן דאס דעקטוך און אים באוויזן איר פנים, האט ער זיך אפגעזאגט איר מקדש צו זיין ווייל ער זעט אויף איר פנים א שתי וערב (א קרייץ). די חתונה איז שוין ניט פארגעקומען. דערנאך האט מען דערציילט, אז זי איז אראפ פון דרך הישר און זיך געשמדט.

אויך די ריכטיקע חתונה פון רבי מלובלין איז פארגעקומען אין קראסנאבראד און מען האט אנגעוויזן דאס הויז וווּ זי איז פארגעקומען.

וועגן כמעלניצקיס צייטן האט מען אין אונזער שטעטל דערציילט דאס פאלגענדע:

ווען כמיעלניצקי האט זיך דערנענטערט צו אונזער געגנט האבן די קראסנאבראדער יידן אנגעהויבן זיך משתדל זיין ביי די פריצים פון קראסנאבראד, באנדער און יאדאמאוו, אז מען זאל זיי ראטעווען. פאר אַ גרויסע געלט סומע האט מען עס זיי צוגעזאגט און דעם צוזאג דערפילט.

כמיעלניצקיס גענעראל שטאב האט זיך דאמלט געפונען אין יאדאמ־אווער הויף. די ארמיי איז געבליבן אין די באנדערער וועלדער און אויסגעמיטן דאס שטעטל. אזוי ארום איז אויסגעמיטן געווארן אַ מאסן הריגה.

איינציקע באנדיטן האבן זיך דאָך אריינגעריסן אין שטעטל און אנטרעפנדיק א חתונה אויפן שול הויף האבן זיי דערשאסן די חתן־כלה. מען האט זיי ביידן קובר געווען אויפן זעלבן ארט.

מיר האבן אלע געוואוסט, אז ביי דער צפון־זייט פון שול צווישן דער שול און בית־המדרש איז געווען א בערגל אלס צייכן פון דעם קבר. כהנים פלעגן דארט ניט פארבייגיין און זיינען געגאנגען מיטן וועג צווישן בית־המדרש און מרחץ.

די גאר אלטע יידן, וועלכע איך געדענק פון מיינע קינדער יארן, האבן שטענדיק דערציילט, אז אלע דורות פאר אונז האבן געלעבט צווישן זיך אין אחדות און שלום, זיינען געווען טרייע חסידים און זיינען געגאנגען אין דרך פון זייער גרויסן רבי דעם בעש״ט און זיינע תלמידים.

ביז ס׳איז אויסגעבראכן דאס באוואוסטע „מחלוקת התכלת״ צווישן די ראדזינער חסידים. וועלכע האבן געטראגן תכלת פעדים אין זייערע ציצית, און אלע אנדערע חסידישע דינאסטיעס, וואס זיינען געווען קעגן דעם.

די מחלוקת האט ארומגעכאפט די יידישע ישובים אין פוילישן רוסלאנד. באזונדערס פארשארפט איז זי געווען אין אונזער געגנט אזן די רבנים האבן זי אנגערופן מחלוקת קרח, מיינענדיק דערמיט די שטעט קראסנאבראד, רייוויץ, חעלם. אין די מקומות איז אפילו דערגאנגען צו גרויסע געשלעגן און ס׳האט זיך פאַנאַנדערגעוואקסן אַ שטארקע שנאה צווישן די חסידים פון ביידע צדדים.

דאס האט געבראכט דערצו, אז מען האט זיך אנגעהויבן משדך זיין פון פרעמדע שטעט, א דאנק דעם האט זיך דאס שטעטל אנגעהויבן צעוואקסן און דער ישוב פארגרעסערן. נייע חסידים שטיבלעך זיינען אויפגעקומען. יעדער האט געמאכט „שבת פאר זיך״ און געפארן צו זיין רבין.

סוף כל סוף איז דאס אבער געווען א מחלוקת לשם שמים, ביסלעכ־ווייז האט זיך דאס קנאות פייער אויסגעלאשן. דאך האט מען די שנאה נאך לאנגע יארן געפילט און אויב איך האב ניט קיין טעות האט הרב ר׳ צבי יחזקאל מיכעלזאן טאקע צוליב דעם פארלאזן דאס קראסנאבראדער כסא־הרבנות.

ביז דער ערשטער וועלט מלחמה האט קראסנאבראד אפילו ניט פיגורירט אויף דער לאנד מאפע און האט געטראגן דעם ביינאמען „אָסאַדאָ" (זידלונג). דאס האט איר געגעבן די פריווילעגיע צו געניסן פון די וויִנציקע רעכטן וואס זיינען אין 19־טן יארהונדערט צוגעטיילט געווארן די פויערים, וועלכע זיינען באפרייט געווארן פון „פאנשטשינע". (לייב־אייגנטום).

לויט א דעקרעט איז אַ געוויסער טייל פון דער פריצישער ערד צוגעטיילט געווארן די פויערים אלס קאמפענסאציע פאר די פאנש־טשינע יארן. אויך אונזער ישוב האט באקומען צוגעטיילט א שטח וואלד און יעדער איינעם איז אנגעוויזן געווארן זיין חלק, לויטן נומער און גרענעצן.

כדי אויסצומיידן ערגערנישן און קריגערייען צוליב דעם, וואס א טייל בעלי בתים איז אויסגעפאלן א שענערער און בעסערער חלק וואלד און אַ טייל האט באקומען אַ שיטערן און ערגערן טייל וואלד, איז מען נאך א גאנצער ריי אסיפות געקומען צו אַ הסכם, אז דער וואלד זאל פארקויפט ווערן און די הכנסה פארטיילן צווישן אלעמען גלייך.

ר' מאירל אונציג — א ייד אַ מלמד — וואס האט געקענט גוט שרייבן, איז אויסגעקליבן געווארן אלס נאמן אדורכצופירן די טראנז־אקציע.

די שטאט איז צעטיילט געווארן אין קרייזן (איזורים) און מען האט מודיע געווען, אז עס ווערט פארקויפט דער וואלד אַן דעם באדן, ד.ה. נאר צום אויסהאקן.

די פירמע „פעדערבוש" פון לעמבערג האט פאר אַ סכום פון קרוב 50 טויזנט רובל אפגעקויפט דאס רעכט אויסצוהאקן דעם וואלד און איז באלד צוגעטראטן צו דער ארבעט. דערביי זיינען אויך באשעפ־טיקט געווארן יידן פון אונזער שטעטל. צוויי פון זיי געדענק איך, דאס זיינען געווען טעוול שרייבער און ישראל לייב איילבוים. וואס האבן דארט געארבעט אלס אנגעשטעלטע.

כדאַי צו דערמאָנען, וואָס מען האָט דערציילט, אַז אין די פאַנשטשינע יאָרן האָבן די ייִדן געמוזט אַרבעטן ביי די פּריצים צוזאַמען מיט די גויים. פאַר זיי איז בלויז געמאַכט געוואָרן אַן אויסנאַם, מען האָט זיי שבת און יום־טוב באַפרייט פון דער אַרבעט.

דער וואַלד האָט טאַקע געטראָגן דעם נאָמען דער „ייִדישער וואַלד״ אין דעסטלעך פון איבּ געדענק איך נאָך פון מיינע קינדער יאָרן. יעדן תשעה באָב ווען מיר זיינען געווען פריי פון גיין אין חדר האָבן מיר זיך צוזאַמענגענומען גרופּנווייז מיט זעקלעך אין די הענט און זיינען געגאַנגען אין „אונזער״ וואַלד רייסן ניסלעך. כאָטש ס׳איז געווען אונזער ייִדישער וואַלד דאַך פלעגן מיר אַנטלויפן דער־שראָקענע, ווען מיר פלעגן אַנטרעפן שקצים וועלכע פלעגן אונז ניט איינמאָל מכבד זיין מיט קלעפּ, אָדער אַראָפּכאַפּן די היטעלעך פון די קעפּ.

וואָס ס׳איז אויפגעטאָן געוואָרן מיט דער גרויסער געלט סומע וואָס איז אַריינגעפלאָסן פאַרן וואַלד ווייס ניט קיינער פון מיין דור. קיין דאָקומענטן וועגן דעם זיינען אויך ניט געבליבן. ס׳האָט ניט לאַנג געדויערט און דער באָדן פונעם אויסגעהאַקטן וואַלד איז אויך אַריבער אין גוישע הענט וועלכע האָבן — אין זייער ערד־הונגער — גערן אָפּגעקויפט עס ביי די ייִדן. די ווינציקע וואָס האָבן דאָס באַלד ניט פאַרקויפט האָבן איבערגעגעבן די פויערים צום זייען. דערפאַר פלעג זיי דער פויער ברענגען אַ זעקל קאַרטאָפל און אַ מעסטל ווייץ אויף שמורה־מצות. ביסלעכווייז איז דער פויער געוואָרן דער פאַקטישער אייגנטימער פונעם באָדן.

איין ייִד האָט זיך דווקא פאַרעקשנט און ניט געוואָלט פאַרקויפן זיין חלק ערד. דאָס איז געווען אַרטשע שלעגעל — אַ פרומער חסידישער ייִד — וואָס האָט צוזאַמען מיט זיינע קינדער באַאַרבעט דאָס פעלד, צוגלייך מיט די פויערים געזייט, געשניטן און אַראָפּגעפירט די תבואה אין שפּייכלער. דאָס איז אייגנטלעך געווען דער „לעצטער מאָהיקאַנער״ פון די שטעטלשע ייִדן, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט ערד אַרבעט.

אָבער אויך ער האָט עס שפּעטער אויפגעגעבן און דערמיט איז

ר׳ אַרטשע שלעגעל

פאַרענדיקט געוואָרן דאָס קאַפּיטל „ערד" וואָס אונזער ישוב האָט באַקומען ווי אַ גרויס געווינס פון די פּוילישע פּריצים.

איין איינציק חלק בלויז איז פאַרבליבן אין יידישע הענט און איז קיינמאָל ניט פאַרקויפט געוואָרן דאָס איז געווען דער חלק וואַלד און פעלד פון בערל קנעבל (יאַקעלעס).

אינם יאָר, וואָס דאָס „גרויסע געווינס" איז אריינגעפאַלן אין אונזער שטעטל איז פּורים געפייערט געוואָרן ווי אַ זייער פריילעכער

יום־טוב אָן אַרימעלייט. קיין איין אָרימאַן האָט זיך דאַמאָלט ניט געפונען אין אונזער שטעטל און קיין איין האַנט האָט זיך ניט אויסגעשטרעקט צו בעטן אַ נדבה.

דערפאַר אָבער האָט געאַרבעט „אויף אַלע כלים" די גראַמירטע מוזיקאַלישע פּורים טרופּע פון משה'לע סופר און זיין סוויטע די זקנים פון בעלזער שטיבל, פון וועלכע איך געדענק: מענדעלע בעקער, אלחנן שוסטער, מאַטיע בער מלמד און עזריאל בעקער.

זייער אויפגאַבע איז געווען אַ טאָפּלטע: ערשטנס משמח זיין מיט נגינה די יידן אין זייער פריילעכן יום־טוב און צווייטנס שאַפן עטלעכע הונדערט רובל, וואָס איז בעיקר אַוועק אויף הכנסת־כלה צוועקן.

איינער פון די זקנים אין שטעטל האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט מיט יאָרן צוריק געוואוינט אַ געוויסע צייט אין יוזעפאָוו און דאָרט געהאַט אַ קליין געוועלבל. פרנסה האָט ער ווי ס'איז געצויגן פון זיין מסחר אָבער נדן פאַר דער טאָכטער האָט ער ניט געקענט געבן. אין יענע צייטן איז געווען כמעט אוממעגלעך חתונה צו מאַכן אַ מיידל אָן נדן. פונדעסטוועגן האָט ער פאַר קיינעם זיך ניט פאַרטרויט וועגן זיין אָרעמקייט.

ויהי היום, אין אַ שיינעם העלן טאָג, קומט צו אים צופאָרן משה'לע סופר ע"ה און פרעגט אים: פאַרוואָס טוסטו ניט קיין שדוך מיט דיין טאָכטער, הא? דערביי האָט ער אַרויסגענומען אַ סומע פון 200 רובל אַוועקגעלייגט דאָס געלט אויפן טיש און איז גלייך צוריק אָפּגעפאָרן.

ר' שלמה בערגשטיין ע"ה, א ייד א זקן, האָט מיר אַמאָל דער־ציילט, אַז טאַקע די מוזיקאַלישע טרופּע בעלזער חסידים פון אונזער שטעטל, האָבן דאָס אין הויף פון בעלזער רבין דערקענט „יאָשע קאַלב" וועלכער איז א געוויסע צייט געווען אין קראַסנאָבראָד. זיי זיינען דאָס געווען די הויפּט־עדות ביי דער גרויסער דין־תורה. מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך האָב אין יידישן טעאַטער געזען שפּילן „יאָשע קאַלב" פון י. י. זינגער, האָב איך זיך דערמאָנט, וואָס איך האָב וועגן דעם געהערט אין מיינע יוגנט־יאָרן.

פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האט אונזער שטעטל געציילט בערך 400 יידישע משפחות. מען דארף נאך דערצו צורעכענען די עטלעכע צענטליק יידישע משפחות, וועלכע האבן געלעבט אין די ארומיקע דערפער און האבן מיט קיין שום זאך ניט אונטערשידן זיך פון די שטעטלשע יידן. עס זיינען צווישן זיי געווען יידן לומדים, חסידים און פשוטע הארציקע יידישע פאלקס־מענטשן. זיי האבן זיך באטייליקט אין שטעטלשן געזעלשאפטלעכן לעבן צוגלייך מיט אלעמען. געלערנט זייערע קינדער אין שטעטל אדער אהיימגענומען די בעסטע מלמדים און לערער. אלע פאלקס־מעשיות און וויצן וועגן די דארפס יידן, די עמי־הארצים, קענען ניט אנגעווענדעט ווערן אויף די יידן פון ארום אונזער שטעטל. זיי פלעגן קומען אין שטעטל אריין ווי גלייכע צווישן גלייכע, האבן מיטגעבראכט די שענסטע מתנות און נדבות, האבן פארנומען דעם „אויבנאן״, צוגלייך מיט די חשובע בעלי בתים פון שטעטל.

ס׳דערמאנט זיך מיר ווי יעדן ערב ראש השנה פלעגן זיי פאר־לאזן זייערע איינגעפונדעוועטע היימען און מיט ווייב און קינדער, מיט וועגענער אנגעלאדענע מיט פעק, פלעגן זיי אנקומען אין שטעטל. יעדער איינער האט שוין געהאט זיין מקום קבוע, וואו ער פלעג זיין איבער יום־טוב. אין שטעטל האט מען געשפירט די ליבשאפט פון איין ייד צום אנדערן און די יום־טוב׳דיקע רו וואס האט ארומגענומען דאס שטעטל.

ס׳איז גאנץ מעגלעך, אז היינט ווען מיר רופן ארויס דעם אנדענק פון שטעטל אין אונזערע זכרונות, זעט אונז אלץ אויס, ליכ־טיקער, שענער און העלער. מעגלעך אז מיר זעען היינט בלויז גוטע זאכן, טייערע מעשים, אמת׳ע ברידערשאפט און ליבע צווישן יידן — און מעגלעך, אז מיר זיינען איצט ניט פעאיק צו זען אויך די שאטנדיקע זייטן — וועלכע זיינען דאך אן צווייפל געווען — אין אונזער שטעטלדיקן יידישן לעבן. דאך ווייסן מיר, אז דאס ליכטיקע איז געווען מער, אז דאס שיינע האט ארויסגעשטראלט פונעם יידישן לעבן און האט אים אנגעפילט מיט אמונה און תוכן וואס דאס זיינען געווען די עיקר יסודות פון אונזער לעבן.

סך־הכל 20 ק״מ פון אונזער שטעטל האט זיך געפונען זאמאשטש

— אונזער פּאוויאַטאָווע שטאָט — מיט וועלכער מיר זיינען געווען פאַרבונדן ווי אַ צימער מיט אַ פאָדער צימער. קיין זאַמאָשטש פלעגט מען פאָרן צו דאָקטוירים, וועגן מסחר און וועגן אַלע אַמטלעכע ענינים. כאָטש זאַמאָשטש איז געווען אַ השכלה צענטער האָט עס דאָך לגמרי ניט אַנגערירט אונזער שטעטל און דער השכלה גייסט האָט ניט „אַנגעשטעקט" אונזער יוגנט.

ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זיך ביי אונז ניט געפונען קיין איין יידישער בחור אַ גלות. עס איז כמעט ניט געווען קיין אונטערשייד אין דעם אַרט אויסזען און קליידן זיך פון די יידן פון אַלע שיכטן.

נאָך אַ טאָג אַרבעט און האַנדל איז יעדער איינער אַוועק אין זיין בית־מדרש און דער נגון פון די לערנער האָט ממש פאַרקלונגען דאָס שטעטל. דער שמש וואָס איז פאַרטאָגס געגאַנגען וועקן דאָס שטעטל צו עבודת הבורא האָט, מיט זיינע 3 קלעפּ אין טיר, ניט אויסגעמיטן קיין איין יידיש הויז.

אין די שבתים און ימים־טובים ווען דאָס גאַנצע שטעטל יידן אַנגעטאָן אין די שבתדיקע מלבושים, די פרויען אין זייער צירונג, זיינען געגאַנגען דאַווענען האָט מען ממש געפילט אַז די קדושה לאָזט זיך אַנטאָפּן אין יעדן יידישן ווינקעלע, ווער שמועסט נאָך ווען ס׳איז געקומען אין שטעטל אַ רבי איז די שמחה געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל אַריין. די פאַרבייפאָרנדע גוים פלעגן מיט קנאה זיך צוהערן צום זמירות געזאַנג, וואָס פלעג זיך טראָגן פון יעדער יידיש פענצטער.

אין די זומער שבתים פלעגן די פרויען זיצן ביי די טירן פון די הייזער און אויפן קול גרופּנווייז לייענען דעם צאינה־וראינה.

אין יענע שבתים האָט קיינער פון אונז ניט געוואָגט אַריבער־צוטרעטן דעם תחום פון דער צווייטער זייט בריק אָדער פון דער צווייטער זייט שטאָט. הגם דאָס שטעטל איז דורך דעם פרומען שמואל־זיינוול ע״ה באַזאָרגט געוואָרן מיט אַן עירוב על פי הדין. טאָמער פלעג טרעפן אַז די שקצים פלעגן איבעררייסן די דראָטן האָט ער זיך גענומען צוהילף בער טענצער אָדער וועמען ס׳איז פון זיינע תלמידים און באַלד פאַרריכט דעם עירוב.

ווען מען האָט נאָר אָפּגעבענטשט ראָש־חדש אלול, אַזוי האָט

דאס שטעטל באלד באקומען אן אנדער אויסזען. דער פחד פאר די אנקומענדע ימי הדין האט נאך פרומער געמאכט און די הרהורי תשובה האבן דיקטירט די מעשים פון יעדן ייד.

אין די פארנאכטן, נאך מנחה ומעריב, איז מען דאס רוב פאר־בליבן אין די בתי מדרשים און שטיבלעך. מען האט אנגעהויבן צו לערנען אין די אוונטן. גרעסערע נאפט לאמפן זיינען אנגעצונדן געווארן, עס זאל ליכטיקער זיין צום לערנען. טייל פלעגן זיך פארגיבען צו האלטן א ליכטל אין האנט און פארגייענדיק זיך אין מתיקות פון לערנען ניט פילן דערביי ווי דאס חלב טריפט אראפ, ווי טרערן, אויף די אלטע פארגעלטע בלעטער פון די הייליקע ספרים. אין די דאנער־שטיקע נעכט זיינען א טייל וואך געווען א גאנצע נאכט ביים לערנען.

ווען א יינגל איז געווארן בר־מצוה האט ער פארלאזן דעם חדר און איז אריבער לערנען אין בית המדרש אדער איז אוועק אין אַ פרעמדער שטאט אין ישיבה. מען האט געלערנט חומש מיט רש״י, גמרא מיט תוספות און מפרשים. מען האט אבער מקפיד געווען מען זאל ניט לערנען קיין נביאים און כתובים. די חסידים האבן געהאלטן, אז דאס איז ניט געוואונטשן צו לערנען.

מען האט דערציילט אז אונזער מלמד, ר׳ ברוך יאקאלעס גלוסטמאן, לערנט אין געהיים תנ״ך מיטן מלבי״ם וואס איז לויטן חסידישן דרך, געווען שטרענג פארבאטן. אויף אים האט מען דאס געקענט גלויבן. ער איז געווען א גרויסער למדן און פארשטאנען מער פון יעדן מלמד און למדן אין שטעטל. אויך די שיטה פון זיין לערנען איז געווען גאר אן אנדערע. דערצו האט ער געקענט שרייבן אין עטלעכע שפראכן: יידיש, העברעאיש, פויליש, רוסיש, דייטש און אויך אביסל פראנצויזיש. שווער צו וויסן וואו ער האט זיך דאס אויס־געלערנט, ווייל בסך־הכל איז ער קיינמאל ניט ארויסגעפארן פונדערהיים. און אודאי האט ער עס ניט געקענט אפלערנען פון זיין טאטן, אן ארימן מלמד אין שטעטעלע קאמאראוו.

ווען ס׳איז אנגעקומען סליחות צייט פלעג זלמן־בער דער שמש (ער איז אויך געווען א שוסטער) אנהויבן וועקן דעם עולם דריי אזייגער ביינאכט, צו סליחות.

איינמאל האט אבער געטראפן, אז זלמן בער האט זיך אויפגעכאפט

אזייגער 12 בייטאכט און ניט האבנדיק קיין זייגער איז ער אויפגע־שטאנען, געפונען זיין הילצערנעם האמער און איז אוועק וועקן צו סליחות. די מענטשן מידע, פארשלאפענע, זיינען אויפגעשטאנען, אויפ־געוועקט די יינגלעך, וואס זיינען שוין אלט געווען איבער 12 יאר, אויף גיך אפגעגאסן נעגלוואסער, אנגעצונדן דעם לאמטערן און אוועק אין די בתי־מדרשים. די הייזער וואו קיין דערוואקסענע מיידלעך זיינען ניט געבליבן (מיידלעך זיינען ביז צו דער חתונה ניט געגאנגען צו סליחות). האט מען פארשלאסן מיט הענג־שלעסלעך און מען איז אוועק בעטן דעם רבונו־של־עולם אויף געזונט און פרנסה. די גנבים האבן באלד דערשמעקט, וואס ס'איז געשען און ווען מען איז פארטאגס אהיימגעקומען האט מען געפונען אויסגעליידיקטע הייזער. א רחמנות געווען נעבעך אויפן אלטן שמש זלמן בער, וואס האט ארייננעכאפט זיין חלק פון די אויפגערעגטע בעלי בתים.

„מן המצר קראתי יה”... מיט אימה און פחד אין גרויס דביקות פארטיפט פלעג דער גאנצער צבור שטיין ראש השנה ביים שופר בלאזן און ארייגלייגן די הייליקסטע כוונות אין די תפילות. אויבן אין דער עזרת־נשים זיינען געזעסן די פרויען און מיידלעך אויסגעפוצטע אין זייערע שענסטע קליידער און צירונג, און דורך די גרויסע פענצטער אראפגעקוקט אין דער מאנסבילשער שול. פון צייט צו צייט כאפן אויך די מענער אַ בליק אויבן, נאר דערמאנענדיק זיך וואס פארא טאג ס'איז היינט, פארטיפט מען זיך צוריק אין די תפילות.

אפגעדאווענט גייט מען אהיים עסן און גלייך גייט מען צוריק אין בית המדרש. קיינער לייגט זיך ניט אין דעם טאג אפרוען, ווייל אין די הייליקע ספרים ווערט געזאגט, אז ראש השנה בייטאג טאר מען ניט שלאפן: מען קען חלילה פארשלאפן דאס מזל. נאך מנחה גייט דער עולם זינגענדיק צום טייך צו תשליך. די מענער פארנעמען די גאנצע בריק, די פרויען שטייען ביי ביידע ברעגן, מען טרייסלט אויס אין טייך אריין אלע צרות און עבירות. צוריק גייט מען דאכט זיך גרינגער, ווי נאכן אראפווארפן פון זיך אַ שווערן פעקל; מען פילט דעם עונג רוחני וואס באהערשט די נשמה מיטן גוף צוזאמען.

ווי שטארק פאנאטיש פרום ס'איז געווען אונזער שטעטל קען אילוסטרירן פאלגענדער פאקט:

נאענט פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האט אַ תושב פון אונזער שטעטל חתונה געמאַכט זיין טאכטער פאר אַ ווארשעווער בחור. ווען דער יונגערמאן איז אראפגעקומען אין שטעטל, האט זיך באלד פארשפרייט די ידיעה אז ש.ג. האט גענומען אַן איידעם אַן אפיקורס. כאטש דער יונגערמאן האט געטראגן א קאפאטע מיט אַ חסידיש היטל. צוליב זיין בארד וואס איז געווען פארשפיצט און די פיאות זיינען ניט אראפגעהאנגען אזוי לאנג ווי ביי אונזערע שטעטלדיקע יידן, איז ער אנערקענט געווארן אלס אפיקורס. חסידים האבן ניט געשארן זייערע בערד און פלעגן זיך נוהג זיין ניט אוועקווארפן קיין האר פון בארד, ווען עס פלעג זיך אויסרייסן.

ס׳האט לאנג ניט געדויערט און דאס פארפאלק האט זיך געגט, ניט געווען אין שטעטל קיין ארט אפילו פאר אזא „אפיקורס" ווי ס׳איז בעווען דער דערמאנטער חסידישער יונגערמאן.

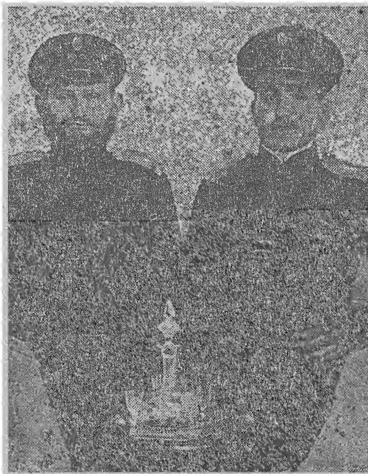
אין דער וואך פון שבועות 1913 אינמיטן נאכט איז אין שטעטל אויסגעבראכן אַ שרפה. ס׳האבן געברענט 2 מאגאזינען אנגעפילטע מיט סחורות. איין מאגאזין מיט גלאז האט אנגעהערט צו פיניעלע גלאטער און דער צווייטער מאגאזין מיט מעל האט אנגעהערט צו מאיר פוקס. די שרפה האט זיך ווילד צעבושעוועט און מען האט איר ניט געקענט איינלעשן. מער ווי אַ העלפט פון שטעטל איז דאמלט אוועק אין פלאמען. די צווייטע העלפט מיט דער שול און בתי מדרשים זיינען נצול געווארן. דאס שטעטל האט זיך שנעל אויפגעבויט צוריק אזוי, אז ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה זיינען שוין ניט געבליבן קיין שפורן פון דער גרויסער שריפה.

אבער אַ נייע שריפה איז אנגעקומען. אַ שריפה, וואס האט אנגעצונדן די וועלט און איר אריינגעווארפן אין פייער פון מלחמה. די שריפה האט אויך אונזער שטעטל ניט אויסגעמיטן.

אין דער ערשטער וועלט-מלחמה

מיט דער ערשטער מאביליזאציע אין דער צארישער ארמיי זיינען פון אונזער שטעטל מאביליזירט געווארן בערך אַ צוויי צענטליק יידן. און זיינען באלד אפגעשיקט געווארן צום פראנט.

עס איז געווען אַ פרייטיקדיקער טאג ווען מען האט אויפן מיטן מארק צענויפגעזאמלט די גרופע מאביליזירטע צום אפשיקן. די יללות און געוויינען פון זייערע משפחות האבן געקענט א שטיין רירן און ווען די גרופע האט געדירט פון ארט און מען האט זיך אנגעהויבן צו געזעגענען, האט דאס געוויין געגרייכט ביז די הימלען. פאריתומטע זיינען דעם שבת געבליבן יידישע משפחות, ביי וועמען מען האט אוועק גענומען זייערע מענער, טאטעס און זין. פארשטערט איז געווען דער שבת אינעם שטעטל קראסנאבראד, וואו זייט דורות איז דער טאג געווען אַ סימבאל פון רו, שמחה און קדושה.

דוד בן יחזקאל (יעקב בערס) און אביגדור רינד אין דער צארישער ארמיי.

אויף וויפל מיין זכרון נארט מיר ניט, זיינען דאמלט מאביליזירט געוואָרן: שלום (נאווינער) פערשט, יצחק־הערש ווייספיש, נחמן שטאקהאמער, אביגדור רינד (מיין פאטער ע"ה), משה קופפער (דער היטלמאכער), די דריי ברידער קרעלמאן, חיים פיפעקס זון, (דער אלטער איז שפעטער אלס שפיאן פארשלעפט געווארן דורכן עסטרייכישן מיליטער), מאַטיע קנעבעל, יעקב לייב ריינער, לייביש פוקס (מענדל בעקערס זון), נתן אינטערבויך (היינט אין אמעריקע), וועלוול האקמאן, ישראל טאבאק און נאך אנדערע. (די לעצטע 2 זיינען ניט צוריקגעקומען).

ווען דער פראנט האט זיך דערנענטערט צו קאמאראוו האט די מיליטער מאכט באפוילן, אז די באפעלקערונג זאל פארלאזן דאס שטעטל. פון אלע 4 זייטן שטאט זיינען שוין געווען אויסגעגראבן אקאפעס. די פאניק איז געווען גרויס. מען האט אויף שנעל געגראבן גריבער און

דארט פארגראבן דאס פארמעגן. מיטגעמענדיק נאר דאס מעגלעכע, איז מען אוועק, זוכן אן ארט אויף צו ראטעווען דאס לעבן. דאס פאר־לאזענע שטעטל איז שפעטער אין די קאמפן אינגאנצן חרוב און פאר־ברענט געווארן.

נאך א געוויסער צייט, ווען די קאמפן האבן זיך איבערגעטראגן ווייטער האבן די יידן אנגעהויבן צוריק קומען, מען האט זיך באזעצט אין די חורבות, ביי גוים אין די ארומיקע דערפער און פונדאסניי אויפגעבויט דאס שטעטל. די שול און דער בית המדרש זיינען אבער נאך א סך יארן געלעגן אין חורבות.

געדאווענט האט מען אין מנינים, אין די פריוואטע דירות, ביי פנחס ראטהייזער, הערש גייסט, איטשע לעפלער, שלמה בערגשטיין, שמואל לעווענפוס, שמואל גורטלער, און יעטשע בלייכמאן.

אין יאר 1917 איז נפטר געווארן דער רב ר׳ נחום פייגנבוים און צייטווייליק איז געבליבן נאר דער מורה־הוראה, ר׳ מאיר זילבערמאן.

אונטער פוילישער הערשאפט

ווען ס׳איז אויפגעקומען די ערשטע פוילישע רעגירונג און ס׳איז געוויילט געווארן דער גמינע־ראט, האבן די יידן אויסגעוויילט אלס זייער ראטמאן דעם קלוגן משה אלי חיים גערזאן. הגם ער איז געווען א חסיד א קנאי, האט ער דאך באהערשט גוט די פוילישע שפראך אין ווארט און שריפט. נאך זיין טויט איז געווארן ראטמאן ר׳ שמואל גורטלער וועלכער האט אנגעהאלטן דעם אמט ביז צום חורבן.

די פוילישע מאכט האט זיך נאך ניט געהאט געגוג פארפעסטיקט און די פויערים האבן שוין אנגעהויבן צו רויבירן און פאגראמירן דאס יידישע פארמעגן. יעדן זונטיק און דינסטיק זיינען זיי פון די ארומיקע דערפער מאסנווייז געקומען ארגאניזירט אין גרויסע גרופן און גערויבט די יידישע געשעפטן. ווער ס׳האט געוואגט זיך קעגנצושטעלן האט מען אים מכבד געווען מיט קלעפ. גוים, וואס מען האט זיי פערזענלעך גוט געקענט, זיינען געקומען מיט אייזנס און העק, האבן אן שום בושה און פחד אויפגעבראכן טירן פון געשעפטן און גענומען וואס זיי האט

זיך געגלוסט. די 3 פוילישע פאַליציאַנטן, וואָס זיינען געווען אין שטעטל, האָבן זיך ניט באַוויזן און ניט פּרובירט אָפּשטעלן די רויבערייען.

אויך אויף די דאָרפס־יידן האָט זיך אויסגעגאָסן דער צאָרן. זייערע דירות האָט מען רויאינירט. די שויבן אויסגעהאַקט, דאָס פאַרמעגן אויסגערויבט. די טעג און בפרט די נעכט, זיינען אַדורך אין אימה און שרעק. ס'איז נאָך דערביי געווען אַ נס, וואָס זיי האָבן זיך דאַמאָלט ניט פאַרנומען מיטן מאָרדן נפשות און באַנוגנט זיך בלויז מיטן רויבן דעם יידישן פאַרמעגן.

אין די מערק־טעג, זונטיק און דינסטיק, זיינען די יידישע געשעפטן געווען געשלאָסן. פון די 2 טעג האָבן דאָך די יידן געצויגן זייער פּרנסה און ממילא האָט דאָס געדראָט מיט אַן עקאָנאָמישן אונטער־גאַנג.

פיל מאָל זיינען געשיקט געוואָרן דעלעגאַציעס צום סטאַראָסטאַ אין זאַמאָשטש און געפאָדערט פון אים הילף קעגן די באַנדיטן. קיין רעזולטאַטן אויסער גוטע צוזאָגן, זיינען ניט דערגרייכט געוואָרן. דער יאוש איז אַריינגעקראָכן אין יעדער יידיש שטוב, דער פּחד פאַרן מאָרגן האָט אַרויסגעקוקט פון אַלעמענס אויגן.

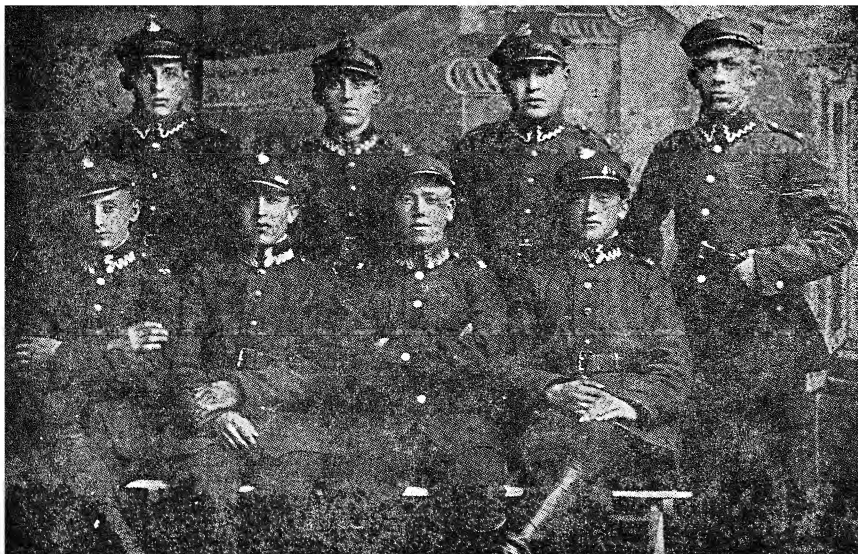
אין אַ העלן דינסטיק זיינען פון דער זאַמאָשטשער זייט אָנגעקומען גרופּן פאַליציאַנטן, באַוואָפנטע מיט הייס געווער און האַנט גראַנאַטן. זיי האָבן פאַרנומען דעם צענטער שטאָט און אַלע אַרומיקע געסלעך. גלייכצייטיק זיינען פון טאָמאַשאָווער זייט אָנגעקומען אָרגאַניזירטע גרופּן באַנדיטן, באַוואָפנטע מיט קאַלט געווער. אין די הונדערטער זיינען זיי אָנגעקומען און גלייך גענומען זיך צום רויבן, שטעלנדיק אַ ווידערשטאַנד דער פּאָליציי.

ווען אָבער, די פּאָליציי האָט אָנגעהויבן צו שלאָגן מיט גומענע שטעקנס און האָט אָפּגעגעבן עטלעכע זאַלפן אינדערהויך, זיינען די באַנדיטן צעלאָפן, ווי מייז אין זייערע באַהעלטענישן. אין שטעטל איז דאַמאָלט רויִק געוואָרן.

ס'איז נויטיק צו זאָגן, אַז ווען מיר וואָלטן אָרגאַניזירט אַ ווידערשטאַנד און זיי ניט געלאָזט פריי ווילדעווען, וואָלט זיכער ניט דערגאַנגען צו אַזעלכע רויבערייען און מיר וואָלטן איינגעשטעלט די

און אָרדענונג מיט אייגענע כוחות. כדי דאס צו באוויייזן וועל איך ברענגען פאלגנדן פאקט:

אין אַ געוויסן זונטיק האט אַ גרופּע באנדיטן געכאפּט דעם אַלטן יאקעלע קנעבל און מיט אַ מעסער גענומען שניידן אים די באָרד. דאס האט צוגעזען הערש סענדערס (לעפּלער), ניט קענענדיק פארטראגן די בושה האט ער געכאפּט אַ דראנג און זיך געוואָרפן אויף די שקצים. אים צוהילף זיינען באלד געקומען זיינע שוואגערס און די באנדיטן זיינען זיך פּחדנותדיק צעלאפן.

א גרופּע קראסנאָבראָדער בחורים אין דער פּוילישער ארמיי.

אַ קורצע צייט איז רואיק געווען און ס'האט זיך געדאכט אז דאָס לעבן איז שוין נאָרמאליזירט, ווייזט אויס, אז דער בעכער פון צרות איז נאך ניט פול געווען. אין יאָר 1920 זיינען אין שטעטל אריינגעקומען פּעטליורעס באנדיטן און האבן במשך פון אַ גאנצן מעת־לעת פריי געבושעוועט, געשענדעט פרויען, אויסגעראבירט דעם

יידישן פּאַרמעגן, געשלאָגן, אויסגעטאָן באַקעט און דערמאָרדעט 2 יידן: חיים שניידער און שלמהלע מלאך הי״ד.

* * *

ווען ס׳איז ווידער רואיק געוואָרן און דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן צו נאָרמאַליזירן, האָט דאָס שטעטל — נאָך די זעקס שווערע יאָרן פון פּיין און צרות — אויפגעבליט. דאַמאָלט האָט דער ראַבינאַט פּראָקלאַמירט אַ טאָג פון תפילה און אַ תענית־צבור. די געשעפטן זיינען געשלאָסן געוואָרן, די מלאכה אָפּגעשטעלט און דער גאַנצער יישוב האָט זיך פאַרזאַמלט אין דער שול־חורבה, וואו מען האָט מתפלל געווען אין געזאָגט תהילים בצבור. ביים אַרויסגאַנג האָבן די גבאים געזאַמלט נדבות ביי די מתפללים.

אַ פּאָר חדשים נאָך דעם האָט די חברה „לינת־הצדק" געפייערט אין דער חורבה אַ הכנסת ספר־תורה. ביי דער דאָזיקער פייערונג איז אַנוועזנד געווען ר׳ יוסף רינד, אַ געוועזענער קראַסנאָבראָדער תושב, וואָס איז געקומען צוריק פון אַמעריקע. צוזעענדיק די חורבות פון שול האָט ער אָנגעהויבן וויינען און זיך געווענדעט צום עולם מיט אַ פייערדיקער דרשה רופנדיק אויפצושטעלן צוריק די שול. ס׳האָט זיך באַלד געשאַפן אַ קאָמיטעט און מען האָט יעדן איינעם, לויט זיין מעגלעכקייט, באַשטייערט פאַרן דאָזיקן צוועק.

פון דער פרעמד האָט מען אַראָפּגעבראַכט די בעסטע בוימייסטערס און זייער גיך איז די שול אויפגעבויט געוואָרן לתפארת פאַרן גאַנצן שטעטל. משהלע סופר ע״ה האָט זי אויסגעמאָלן אין פאַרשיידענע שיינע מאָלערייען. מען האָט צוריק אַריינגעבראַכט די גרויסע זעקס־פודיגע מעשענע מנורה, וואָס דער גבאי אהרן לוכפעלד האָט אָפּגעראַטעוועט פון דער שרפה, און מיט גרויס שמחה האָט מען געפייערט חנוכת־הבית.

אין שטעטל איז דאַמאָלט אַן אמתער יום טוב געווען. יונג און אַלט איז אויסגעפּוצט געווען אין בגדי־חג. מוזיק (אַראָפּגעבראַכט פון לובלין) האָט געשפּילט, מען האָט געטאַנצט אין די גאַסן און זיך משמח געווען, ביי טישן געגרייטע מיט כל טוב. מען האָט טאַקע געקענט זאָגן:

„מי שלא ראה את שמחת בית הכנסת בקרסנוברוד, לא ראה שמחה בימיו!״.

ר׳ אהרן לוכפעלד, ז״ל.

די שליטה איבערן שול האט געהאט די חברה־קדישא. איר גבאי איז אויך געווען שול־גבאי.

שמחת תורה ביים קידוש האט זיך פאקטיש געעפנט דער קאמף פאר ווילן אַ נייעם גבאי אויפן אנקומענדן יאר. דער עולם פלעג שכורן אויף דער קאנטע פון נייעם גבאי. מוצאי סכות פלעג די גאנצע חברה זיך פאַרזאַמלען ביים רב אין שטוב און מען האט דארט אנגעגעבן די קאנדידאטן. נאך דעם פלעג אַ קינד ארויסציען פון רביס יארמלקע

די קוויטלעך מיט די נעמען פון די קאנדידאטן. אויף אזא אופן פלעגן געוויילט ווערן דער גבאי און זיינע 2 פארטרעטער. עס פלעג אויך פאסירן, אז א גבאי איז באַשטעטיקט געווארן אויף נאך א יאר. דאס פלעג פאסירן נאר מיט אזא איינעם, וואס האט גוט געפירט די ווירטשאפט, געגומען א פעטן קבורה פרייז ביי די יורשים פון פאר־שטארבענע גבירים און געמאכט יעדן שבת אַ קידושא רבא פאר דער חברה.

איך געדענק די פאלגנדע גבאים: אהרן (ישראל קופיעצעס) לוכפעלד, אליהו זימערמאן, יוסף לעדערמאן, שמואל רינד, יוסף פריד־לענדער, מרדכי גורטלער, יצחק הערש ווייספיש, שמואל לעווענפוס, שמעון אונציג, בערל (נפתליס) שטיינבערג, חיים אונציג, אהרן שמואל מילך, איטשע משה אונציג און דער הויפט דיריגענט פון שול, משה לייב בארג.

פרישע ווינטן אין קראסנאבראד

קליין איז געווען אונזער שטעטל אין כמות אבער אן אַ שיעור גרעסער איז עס געווען אין איכות. אין דעם זין איז עס ניט אפגעשטאנען פון אַ סאך גרעסערע יידישע ישובים אין פוילן.

אונזער יוגנט וואס האט זיך אריס געטאן צום לעבן, צום אריינברענגען אַ נייעם אינהאלט אינעם יידישן לעבן, האט זיך אנגעטראפן אויף גרויסע שוועריקייטן. ס'האט זיך געפאדערט פיל מוט און אויסדויער כדי אדורכצוברעכן די וואנט פון פארעלטערטע באגריפן און מנהגים, הינטער וועלכער ס'האבן זיך פארפעסטיקט אונזערע עלטערן, בלייבנדיק קאנסערוואטיוו טריי דעם לעבנס שטייגער פון די דורות ביז זיי.

ס'האבן זיך געמערט די קריגערייען און געשלעגן צווישן עלטערן און קינדער. פון די היימען האט זיך עס אריבערגעטראגן אין די שולן און בתי מדרשים. דער קאמף פון אלטן דור מיט דער אויפוואכנדער יוגנט איז געווארן מיט יעדן טאג אלץ מער פארשארפט, אלץ מער עקשנותדיק.

עס זיינען געקומען די טעג פון דער באלפור דעקלאראציע און מיר זיינען ארומגעגאנגען ווי פארשיכורטע אין דער וועלט פון נאציאנאלע

חלומות און פאנטאזיעס וואס האבן באהערשט אונזער גאנצן וועזן. מיט דורשט פלעגן מיר זיך צוכאפן צו יעדער צייטונג און זשורנאל, וואס פלעג אריינפאלן אין אונזערע הענט. דאך האט אונז אויסגעפעלט כח עפעס אויפצוטאן און ארגאניזירן.

ביז ס׳האבן זיך געפונען עטלעכע יוגנטלעכע, וועלכע האבן זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיט דער צענטראלע פון קרן קימת לישראל אין ווארשע און פון דארט באקומען אנווייזונגען ווי אזוי צו ארגאניזירן די טעטיקייט.

אויף דער צד שכנגד, די יוגנט פון אגודת ישראל, האט אנגעהויבן אַ קעגן אקציע און אראפגעבראכט א רב—א רעדנער. זיי האבן פארשפרייט, אן געלט, דעם ארטאדאקסישן ארגאן „דער יוד״. דער אלטער דור האט זיי געהאלפן מיט אלע מעגלעכקייטן. אַ געוויסע צייט איז זיי געלונגען צו אפציען פון אונז די אויפמערקזאמקייט פון דער שטעטלשער יוגנט, אבער ניט אויף לאנג.

אין יאר 1920 איז אין דער וואוינונג פון בעריש גיווערץ גערופן געוואָרן אַ ציוניסטישע פארזאמלונג. ס׳איז געקומען די גרעסטע מערהייט פון דער יוגנט. מיר האבן געקראגן אַ גראמאפאן און אזוי ארום אויסגעהערט די רעדעס פון א גאנצער ריי ציוניסטישע מנהיגים, וואס זיינען פארשריבן געווען אויף די גראמאפאן פלאטן, צוגעשיקטע דורך דער צענטראלע פון ק.ק.ל. די גרינדונג פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין קראסנאבראד איז געוואָרן אַ פאקט.

מיטן גאנצן יוגנט ברען האבן מיר זיך גענומען צו דער ארבעט. ניט לייכט איז אונז אנגעקומען דאס פארטיילן די בלוי ווייסע פושקעס פון ק.ק.ל. דאך האבן מיר פארנומען א חשובן ארט אין מרכז פון ק.ק.ל. און אין יאר 1923 האבן באקומען אויסצייכענונגען פאר אקטיווער טעטיקייט די חברים: יעקב זימערמאן, יהושע באב״ד, יהושע גורטלער, אלעזר גליקמאן, שלום אהרן רענדלער און אליהו רינד — דער מחבר פון די שורות.

נאכן גרויסן שטורם צוליב אונזער טעטיקייט, האבן אונזערע עלטערן זיך בארואיקט און לאנגזאם שלום געמאכט מיטן געדאנק וועגן אונזער אראפגיין פון „דרך הישר״. מיר האבן אן שטערונגען אפגעהאלטן אסיפות און זיינען צוגעטראטן שאפן א ביבליאטעק ביי־

דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, די איינציקע וועלכע האָט דאַמאָלט עקזיס־טירט אין שטעטל.

די ביבליאָטעק און דער לייען זאַל זיינען אָפן געווען פאַר יעדן איינעם. ניט איינמאָל זיינען אַהין אַריינגעפאַלן עלטערן מיט סקאַנדאַלן און פּעטש, אַהיימשלעפּן אַ פאַרעקשנטן זון אָדער טאָכטער. דאָך האָבן מיר די ביבליאָטעק אויסגעברייטערט און צוגעקויפט נייע ביכער.

אויך די ק.ק.ל. אַרבעט איז אויסגעקומען צו פירן אין שווערע באַדינגונגען און ס'דערמאָנט זיך מיר אַן עפּיזאָד פון דער ערשטער „חמשה עשר בשבט" אַקציע וואָס מיר האָבן אַדורכגעפירט: פון דער ק.ק.ל. צענטראַלע האָבן מיר באַקומען צוגעשיקט פאַרשידענע טרוקענע פּרוכטן און פּאַפּירענע טאַרבעלעך. א גאַנצע נאַכט זיינען מיר געזעסן און אָנגעפילט די טאַרבעלעך. צומאָרגנס זיינען מיר אין א גרויסן פראָסט געגאַנגען פאַרקויפן די טאַרבעלעך. קיין אָפּנעמער האָבן מיר ניט געפונען אָבער באַליידיקונגען אויף אונזער אַדרעס האָבן ניט אויסגעפעלט.

די איינציקע פאַראייניקטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין שטעטל האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן מיט איר אחדות. ביסלעכוויַיז האָט יעדער גרופּע אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן זיך זעלבסשטענדיק. עס זיינען אַראָפּ־געקומען אָרגאַניזאַטאָרן און רעדנער פון פאַרשידענע ציוניסטישע פּאַר־טייען און האָבן צוגעאיילט דעם פּילוג אין שטעטל.

ביי די קאָנגרעס וואַלן האָט די גרעסטע צאָל שטימען באַקומען פּועלי ציון מיט איר יוגנט אָרגאַניזאַציע „פרייהייט־דרור". דאָס צווייטע אָרט האָט פאַרנומען מזרחי און דאָס דריטע, די אַלגעמיינע ציוניסטן פון ביידע אָפּצווייגונגען (על המשמר און עת לבנות). די רעוויזיאָניסטישע פּאַרטיי איז ביי אונז אין שטעטל געווען זייער קליין אָבער זי האָט געהאַט עטלעכע זייער אַקטיווע און איבערגעבענע חברים: בינטשע ראָזנפעלד, מעכל מעיער, יונה לערער און יודל אונציג (היינט אין אַמעריקע).

דער בונד און די קאָמוניסטן האָבן געהאַט אין זייערע אָרגאַ־ניזאַציעס זייער אינטערעסאַנטע און באַוואוסטזיניקע מענטשן. זיי האָבן אויך געהאַט אַ שיינע יוגנט.

אין יאָר 1929 האָט די פּוילישע פּאָליציי אַדורכגעפירט נאַכט אַרעסטן צווישן די מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און

זיי פארשיקט אין פארשידענע טורמעס, אויף לאנגע טערמינען.

דער דראמאטישער קרייז אונטער דער אנפירונג פון יהושע באב״ד, האט געשטעלט א ריי פיעסען וואס זיינען אדורך מיט גרויס דערפאלג און האבן פיל מיטגעווירקט צו דער קולטורעלער אנטוויקלונג פון דער יוגנט.

זייער שוואך ארגאניזאציאנעל איז געבליבן די „אגודת ישראל״ וואס האט פארלארן די יוגנט. ניט האבנדיק קיין חשק צו ליקווידירן זיך האבן זיי באשלאסן צו „מאנאפאליזירן״ דעם חנוך. זיי האבן געגרינ־דעט א חדר אונטערן נאמען „חדר יסודי התורה״. צווישן די גרינדער זיינען געווען: חיים אונציג, ברוך אלי בראדער און מאטל האלפערין.

אין שפיץ פון אגודת ישראל זיינען, אויסער די פריער דערמאנטע, אויך געשטאנען די פאלגענדע פערזאנען: איטשע מאיר קופיעץ, אהרן גרינבוים, משה העלפמאן, משה מרגלית, צבי שטיינבערג, צבי בראדער, איטשע קנעבל, ישראל לוכפעלד און אנדערע. ווען דער חדר איז אין אַ קורצער צייט שפעטער געשלאסן געווארן, האבן זיי מיט א פאנאטישער פארביסנקייט אנגעהויבן צו רודפן די ציוניסטישע יוגנט, וועלכע האט נאך באזוכט די בתי מדרשים. יעדן שבת געמאכט זיי דארט סקאנדאלן און ניט געוואלט מיט זיי צוזאמען דאווענען.

כדי צו אויסמיידן די סקאנדאלן האבן די גערודפטע יוגנטלעכע געשאפן אַ מנין פאר זיך. מיט דער צייט האט זיך דער מנין צעוואקסן און געווארן אן ארט פון אמתער אחדות.

אין זייער קאמף פאר „ראטעווען״ די יוגנט זיינען א טייל ראדזינער חסידים געקומען צום געדאנק, אז מען דארף אראפברענגען א מנהיג העיר און זיך ניט באנוגענען מיטן מורה הוראה ר׳ מאיר זילבערמאן. זיי איז געלונגען צו באווירקן עטלעכע גערער חסידים און צוזאמען האבן זיי, אן דער הסכמה פון דער מערהייט איינוואוינער, אראפגעבראכט אַ רב. פארן שטעטל.

די אויפרעגונג קעגן דער האנדלונג פון א קליינער גרופע חסידים איז געווען זייער גרויס. ס׳איז אויסגעבראכן א גרויס מחלוקת. אויך דער צווייטער צד האט אראפגעבראכט א רב, אן אפשטאמיקן פון דער משפחה באב״ד, הרב מנחם מאניש מרגליות. די מערהייט האט געפאדערט פון דער מינדערהייט זיי זאלן מוותר זיין אויף זייער

קאנדידאט אבער זיי האבן זיך דערפון אפגעזאגט מיט דער טענה, אז דאס כסא הרבנות געהערט זיי, היות דער פארשטארבענער רב, ר׳ נחום פייגנבוים איז געווען אַ ראדזינער חסיד.

נאך לאנגע קריגערייען און בירורים איז פארגעקומען א דין־תורה פון עטלעכע פראמינענטע רבנים — בראש מיטן טארנער רב — און זיי האבן געפסקנט, אז דער ערשטער רב דארף פארלאזן די שטאט און עס דארף בלייבן הרב מנחם מאניש מרגליות, דער רב פון דער מערהייט, וועלכער איז פארבליבן אונזער גייסטיקער מנהיג זייט דעם יאר 1923 ביז צום אומקום.

* * *

אין דער תקופה פון 1920—1930 איז דער עקאנאמישער מצב פון די יידן אין שטעטל געווען אַ גאנץ גוטער. ס׳איז דאמלט געווען אַ ווירטשאפטלעכע פראספעריטי. ביי 30№ פון די איינוואוינער זיינען געווען באשעפטיקט ביים האלץ מסחר. איינס פון די גוטע בראנזשעס אין פוילן. דאס האט ארויסגערופן קנאה געפילן ביי די קריסטלעכע שכנים. זיי האבן זיך אויך א נעם געטאן צום האנדל, האבן אויפגעבויט קראמען אין צענטער שטעטל און געוואלט פארקאנקורירן דעם יידישן האנדל.

ווען דאס איז זיי ניט געלונגען, האבן זיי פארגעלייגט די מאכט ארגאנען איבערצוטראגן דעם מארק מחוץ דער שטאט, כלומרשט צוליב סאניטארע מאטיוון, ממילא וועלן די יידן פארלירן זייער פרנסה. זיי האבן אויך אנגעוויזן דעם פאסיקן פלאץ פארן מארק, פארשטענדלעך אין אַ ריין קריסטלעכער געגנט. זיי האבן באלד אנגעהויבן צו בויען דארט קראמען און אויפגעעפנט 2 בעקערייען.

ס׳האט לאנג ניט געדויערט און מען האט מער ניט געזען קיין פויערים אויפן שטעטלשן מארק, די יידישע עקאנאמישע עקזיסטענץ איז מיט איינמאל צעבראכן געווארן. אין אנבליק פון דער דאזיקער געפאר זיינען די פני העיר אוועק צום גלח בעטן אים צו ווירקן אויף די פויערים. א דעלעגאציע וואס איז אפגעפארן צום פאוויאטאָוון סטאראסטא איז געבליבן אָן אַן ענטפער. דאמלט האט מען אוועקגעשיקט א דעלע־גאציע — בראש מיט אליהו זימערמאן — קיין ווארשע צו די יידישע סיים דעפוטאטן. מען האט גענומען אדוואקאטן בראש מיט ד״ר הארט־גלאס. און נאך לאנגע אינטערווענצן איז די גזירה בטל געווארן. דאס שטעטל האט אויף א קורצער צייט פרייער אפגעאטעמט.

אין יאר 1932 האבן די מתפללים פון ציוניסטישן מנין אנגעהויבן אַן אקציע פאר ארויסנעמען דעם תנוך פון די חדרים מיט זייערע אלט־פרענקישע מלמדים.

א גרופע שילערינס פון 6טן קלאס פאלקשול.

די פראגע איז אקטועל געווארן אויך דערפאר ווייל די קינדער האבן געלערנט אין דער פוילישער פאלקס־שול און נאך א האלבן טאג

לערנען אין דער מאדערנער ליכטיקער שול געביידע האבן זיי דעם צווייטן האלבן טאג געמוזט זיך שטיקן אין ענגע, פינצטערע און אפט שמוציקע חדרים.

פארשטענדלעך אז די אקציע, וועלכע מיר האבן אנגעהויבן, האט פשוט באדייט א רעוואלוציע אין שטעטל. קודם כל איז עס פארגליכן געווארן צו שמד ר״ל און צווייטנס, האט זי באדראט די פרנסה פון א גרופע מלמדים, וועלכע זיינען לײדער ניט פעאיק געווען צו קיין שום אנדער ארבעט.

א גדופע שילערינס מיטגלידער פון „השומר־הדתי״. אין צענטער די מדריכה איטע מרגליות (אלע אומגעקומען דורך די נאציס).

די מזרחי פארטיי האט לויט אן אנווייזונג פון מרכז „יבנה״ אין ווארשע, אנגעהויבן צו ארגאניזירן א יבנה שול. די פוילישע שול מאכט האט אבער אנגעהויבן צו מאכן שטערונגען און בשום אופן ניט בעוואלט באשטעטיקן די שול. זי האט ניט געקענט מסכים זיין, אז די יידישע קינדער זאלן באפרייט ווערן פון דער פליכט צו באזוכן די רעגירונגס שול. נאך לאנגע פארהאנדלונגען זיינען מיר געקומען צו

אַ הסכם, אז די קינדער וועלן פארזעצן צו באזוכן די רעגירונגס־שול נאר וועלן באפרייט ווערן פון רעליגיע למוד.

נאכן באקומען די רעגירונגס דערלויבעניש, האבן מיר באקומען א דירה ביי אונזער חבר בינטשע ראזנפעלד. פון מרכז „יבנה" איז געשיקט געווארן אלס לערער דער פעדאגאג ב. כהנוביץ (פון יעדוואבנע ביי לאמזשע). אויף צו לערנען למודי קודש האט מען אויפגענומען דעם בעסטן מלמד פון שטעטל, ר' חיים אונציג.

במשך פון א קורצער צייט האבן די קינדער שוין גערעדט עברית, געקענט גוט תנ"ך, באהערשט די למודי קודש און זיינען געווען גליקלעך פון זייער שול. די קנאים האבן אבער ניט אויפגעגעבן זייער קאמף, באשמוצט אן אויפהער, געזידלט די עלטערן און שיקאנירט אויף טריט און שריט.

ר' חיים אונציג הי"ד.

ליידער איז אויך געקומען צו שווערע שטרייטן צווישן לערער כהנוביץ און דעם חסידישן מלמד חיים אונציג, וועלכער האט אין כהנוביצ'ן געזען אן אפיקורס, וואס איז עובר אויף חסידישע דינים. ר' חיים אונציג האט אנגעהויבן שרייבן אנקלאגעס צום מרכז „יבנה" און אפילו צום פרעזידענט פון מזרחי, הרב בראדט ז"ל. אין רעזולטאט פון דעם אלעמען האט כהנוביץ פארלאזן זיין ארבעט און אַ קורצע צייט שפעטער האט זיך די שולע ליקווידירט.

ערב דעם חורבן

שוין אין די יארן 37—1936 האט מען ביי אונז אנגעהויבן פילן

דעם אלץ מער וואקסנדן פוילישן אנטיסעמיטיזם און זיין פארמעסטן זיך צו רואינירן דעם יידישן ישוב, באַרויבן אים פון זיינע ווינציקע רעכטן, צעבּרעכן אים עקאנאמיש און דערטרינקען אין בלוטיקע פּאגראָמען, לויטן מוסטער פון היטלערן.

די גוים האבן לויט אַן אנווייזונג אנגעהויבן אלץ מער ארייַנדרינגען אין שטעטל, געעפנט קראמען און פארמאסטן זיך קעגן דעם יידישן קליינשטעטלדיקן הענדלער. באליידיקונגען קעגן יידן זיינען געווארן אַן אפּטע דערשיינונג, ווען כוליגאנעס האבן זיך געלאזט וואוילגיין ביי אַן יידיש געשעפט, האט זיי דער פּאליציי־קאָמענדאנט אונטערגעהעצט, זאגנדיק, אז אויף די זשידקעס דארף מען היטלערן. אין די מארק טעג האבן די פוילישע קרעמער אראָפּגעבראכט פּיקעטניקעס און זיי אוועקגעשטעלט ביי די יידישע קראמען, ניט ארייַנלאָזנדיק אהין קיין קונים. מיר האבן דערפילט דעם פוילן באדייט פון פרעמיער סקלאדקאָווסקיס בארימטן „אָוושעם".

וועגן שטעלן א ווידערשטאנד, ביי די באדינגונגען פון יענער צייט, איז ניט געווען אפילו מעגלעך צו חלומען. די פּאלאקן האבן נאר געווארט אויף דעם. אין יענע טעג האב איך געהערט פון נחום (סענדערס) לעפּלער, אז ער ווערט קראנק ביט קענענדיק צוקוקן זיך מיט געבונדענע הענט, צו די כוליגאנישע סצענעס. דאס ענלעכע האב איך אויך געהערט פון משה שנאָר, ביי וועמען די כוליגאנעס האבן אפט אויסגעהאקט די שויבן.

דער געזעץ־פּראיעקט וועגן שחיטה פארבאט, וואס איז ארייַנגעטראגן געווארן אין פוילישן סיים, האט אויפגעטרייסלט אונזער שטעטל. די רעליגיעזע יידן האבן זיך פארזאמלט אין די בתי מדרשים האפנדיק, אז מיט תפילות וועלן זיי אפשרייען די גזירה. אונזער רב איז ארויסגערופן געווארן דורכן זאמאשטשער ראבינאט און קהלה פארוואלטונג און מען האט אים געבעטן צוזאמענשטעלן א דעלעגאציע פון קראסנאבראדער כלל־טוער און צוזאמען מיט זאמאשטשער כלל־טוער אינטערווענירן ביים קראסנאבראדער גראף פּאדאקאָווסקי, אַ מיטגליד פון פוילישן סענאט און א נאענטער פריינט פון פוילישן פּרעזידענט מאשטשיצקי. דער רב

ר׳ שמואל גורטלער הי״ד אין א שמועס
מיטן גראף פודאקאווסקי

האט זיך געווענדעט צו ר׳ שמואל גורטלער, אַן אייגנייער אין גראפס הויף און פאכטער פון זיין מיל, ער ווידער האט זיך פארשטענדיקט מיטן גראף, וועגן אויפנעמען די דעלעגאציע.

אין דער דעלעגאציע האבן זיך באטייליקט דער זאמאש־טשער רב, אייניקע דארטיקע קהלה־מיטגלידער מיט בן־ציון לובלינער — דעם קהלה פאר־זיצער — בראש. ווי אויך דער קראסנאבראדער רב און אייניקע כלל טוער מיט ר׳ שמואל גור־טלער בראש. ווי ס׳איז געווען צו דערווארטן, איז די דעלע־גאציע צוריקגעקומען מיט א נעגאטיוון ענטפער און האט ביים גראף גארניט געפועלט.

עלילת דם

ווינטער 1937 איז שפורלאז פארשוואונדן געווארן אַ צען יעריק פויליש מיידעלע, די טאכטער פון א קריסט, וואס האט געוואוינט בשכנות מיט די יידן.

די אנטיסעמיטן האבן אויפגעהויבן אַ וויסטע העצע, אז די יידן האבן דאס קינד דערמאָרדעט אויף בלוט פאר מצות. באלד האבן זיך געיאוועט „געשווארענע״ עדות, וואס האבן אליין געזען און געהערט, ווי די יידן האבן דאס קינד דערמארדעט. די גויע וועלכע האט תמיד געוואשן וועש ביים רב אין שטוב, האט עדות געזאגט, אז זי אליין האט געזען ביים רב אין שויבן־שראנק אנגעגאסענע פלעשלעך מיט בלוט. די אויפגעהעצטע קריסטלעכע באפעלקערונג איז אין א זונטיק־טאג געקומען אויפן בית הקברות און אנגעהויבן אויפגראבן די פרישע

קברים זוכנדיק דעם גוף פון דער מיידעלע. נאָך אַן אינטערווענץ אין סטאַראָסטאַ האָט די פּאָליציי באַפוילן אָפּצושטעלן דאָס שענדן די יידישע קברים.

ערשט אין פרילינג, האָט זיך אויפגעדעקט דאָס געהיימניס און ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס קינד איז דערטרונקען געוואָרן אין טייך. ווינטער, ווען דער טייך פלעג פאַרפרוירן ווערן איז מען, צוליב קצור הדרך, געגאַנגען פון איין זייט שטעטל צום אַנדערן איבערן אייז פון פאַרפרוירענעם טייך. די קריסטן וואָס האָבן געשעפּט וואַסער פון טייך און דאָרט געוואַשן וועש, פלעגן זיך נוהג זיין אויפצו־האַקן דאָס אייז און נוצן די עפענונג פאַר די א.ד. צוועקן. אין אַ געוויסן אוונט זיינען די עלטערן פון קינד אוועק צו אַ חתונה אויפן צווייטן ברעג טייך און איבערגעלאָזן דאָס קינד אין שטוב. שפּעט אין אוונט האָט דאָס קינד באַשלאָסן גיין צו די עלטערן און איז אין דער פינצטער אַריינגעפאַלן אין אַזאַ אויסגעהאַקטער עפענונג און שפּורלאָז פאַר־שוואונדן אונטערן אייז.

ערב פסח האָט מען ביי די שליוון פון מיל געפונען דאָס קערפּערל פון קינד. די אַרויסגערופענע מעדיצינישע קאָמיסיע האָט פעסטגעשטעלט, אַז דאָס קינד איז דערטרונקען געוואָרן און די גאַנצע צייט זיך געפונען אונטערן אייז.

דער אָנהייב פונעם סוף

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה. ס׳האָט זיך אויפגעעפנט דאָס לעצטע קאַפּיטל אין דער געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין פוילן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער בלוטיקער מבול וואָס האָט דערטרונקען די יידישע ישובים אין אייראָפּע און צוזאַמען מיט זיי, דעם יידישן ישוב אין קראַסנאָבראָד.

באַלד דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה האָבן די פּוילישע אַנטיסעמיטן און די פּאָליציי גדלותדיק פאַריסן די קעפּ און זיכערע אין זיג גענומען אַרויסווייזן זייער הערשאַפט איבער די יידן. פרייטיק צונאַכטס ביי קבלת־שבת זיינען זיי באַפאַלן די בתי־מדרשים, אַרויס־געטריבן פון דאָרט די מתפללים און באַפוילן אַהיימגיין, פאַרהאַקן טיר און פענצטער און זיצן אין דער פינצטער. קיינער האָט ניט געוואַגט צו זאָגן אַ וואָרט און דער באַפעל איז פּינקטלעך אויסגעפילט געוואָרן. מען

איז געזעסן אין די פינצטערע הייזער און זיך צוגעהערט צום היסטערישן געלעכטער פון די פוילישע הערשער, וואס האבן „זיגעריש" שפאצירט פארביי די יידישע פענצטער און זיך משמח געווען איבער די דער־שראקענע יידן.

ערב ראש השנה האבן ארייגעמארשירט אין שטעטל די נאצישע חיילות און מיטגעבראכט מיט זיך גרויל און אימה. א טייל יידן האבן פארלאזט דאס שטעטל און זיך באזעצט ביי די קריסטן אין די פארשטעט, צומארגנס נאך ראש השנה האט זיך דאס שטעטל כמעט אינגאנצן אויסגעליידיקט. צוליבן פחד פארן פראבנט איז מען געלאפן אין די וועלדער. מאנטיק בייטאג האט זיך אנגעהויבן א שיסעריי פון ביידע צדדים. אין דער־דאזיקער שיסעריי זיינען אומגעקומען משה בן איטשע פוקס, שמעלקע בן אפרים שטעמער און נאך א דריטער ייגל פון קראקאוו. די דריי יינגלעך האבן צוזאמען געזוכט א באהעלטעניש און זיינען צוזאמען אומגעקומען. ליגנדיק באהאלטן אין וואלד האבן מיר געזען ווי דאס שטעטל איז איינגעהילט אין פלאמען. דאס האבן איר די פוילישע חיילות אונטערגעצונדן און זי איז אוועק מיטן רויך. ווען מיר זיינען דאנערשטיק צוריקגעקומען אין שטעטל, האבן מיר דערזען דעם גאנצן חורבן...

פון אונטער די חורבות און אש האט מען ארויסגענומען האלב פארברענטע גופים, וועלכע מען האט ניט געקענט דערקענען, ווייל אין שטעטל זיינען געווען פיל פליטים פון קראקאווער געגנט. 18 יידן זיינען דעם טאג געבראכט געווארן צו קבר ישראל, אָן צערעמאניעס און אָן געוויינען, ווי ס'איז געווען אנגענומען ביי יידן, אין נארמאלע צייטן. די פוילישע באפעלקערונג האָט געהאלפן די דייטשן אויפדעקן די באהעלטענישן און קעלערס וואו מען האט באגראבן דאס פארמעגן און זיי האבן זיך פארטיילט מיטן רויב. ביי לייבוש לערנער אין קעלער זיינען אויסער סחורות אויך געווען באהאלטן די ספרים פון רב'ס ביבליאטעק, געפינענדיק די ספרים האבן זיי אנגעצונדן א פייער און זיי פארברענט, טיילנדיק זיך ביים ליכט פון שייטערהויפן מיטן איבעריקן פארמעגן.

יום כפור האבן זיך געשאפן עטלעכע מנינים צום דאווענען. אין טויט שרעק איז מען זיך צוזאמענגעקומען צו כל נדרי. מיט צעבראכענע

הערצער האט מען געזאגט די הייליקע תפילות און שטיל פאר זיך האט יעדער איינער געבעטן גאט, ער זאל אים מציל זיין פון די רשעים. מען האט נאכן דאווענען איבערגעבן קלאנגען וועגן דעם, אז די רוסן טרעטן אריין אין קריג. יום כפור אזייגער 10 אינדערפרי האט מען פלוצלינג דערהערט א שיסעריי פון ביקסן. ווען מיר זיינען ארויס אין גאס האבן מיר געזען, פאר דער אפטייק ביים בריקל ליגן דייטשע זעלנער און שיסן אין דער ריכטונג פון זאמד־בארג. אַ פאר שעה שפעטער זיינען די דייטשן אפגעטראטן און ס'האט אנגעהויבן צו מארשירן פויליש מיליטער, בעיקר קאוואלעריע און ארטילעריע טיילן. זיי זיינען אנגעקומען מיטן זאמאשטשער וועג און זיינען אוועק אויפן טאמאשאווער וועג. מיט איינמאל האבן מיר דערזען אנקומען, אויף א בריטשקע און רייטנדיק אויף פערד, דעם גענעראל שטאב און א גאנצע ריי הויכע אפיצירן פון דער פוילישער ארמיי. מען האט זיי באגריסט דורך אראפּ־נעמען די היטלען און ברוך אלי בראָדער האט זיך געווענדעט צו זיי מיט א פראגע צי זאלן מיר בלייבן אין שטעטל אדער אנטלויפן? ניט אויסהערנדיק די פראגע ביזן סוף, האבן זיי ציניש געענטפערט: „קלאניעט זיך בעסער פאר היטלערן און ניט פאר אונז!..." דער דאזיקער ענטפער האט נאך שווערער געמאכט דאס געמיט און מען האט זיך נאך טיפער אריינגעפרעסט אין די פינצטערע צימערן פון די מנינים און ממשיך געווען די תפילות.

ווען מען האט אנגעהויבן דאווענען מוסף — ביי אונזער מנין איז געווען בעל תפילה ר' חיים אונציג — האט מען דערשפירט, אז אינדרויסן קומט עפעס פאָר. א טייל פערד פון דער אדורכגייענדער קאוואלעריע איז אריין אין שטאט אָן רייטער. באלד האט מען דערהערט קולות פון מענטשן און דערזען קליינע פוילישע מיליטער גרופן קעמפנדיק מיט די באגעגנטן מיט דייטשע מיליטער גרופן. אין שרעק זיינען מיר זיך צעלאפן פון דאווענען. באלד האט מען דערהערט א רעש פון אנקומענדע מאטארי־זירטע טיילן און ס'איז אריין אַ דייטשער פארפאסטן אויף מאטאציקלען. איינער פון די דייטשן איז צוגעקומען צום פענצטער פון אונזער מנין און אריינגעשריען צי עס זיינען דא יידן. ניט באקומענדיק קיין ענטפער איז ער פארשוואונדן. אָן אויפרייס פון א גראנאט הארט ביים פענצטער האט אונז פארטויבט און געצוואונגען נאך מער צו פארטייען זיך

איז אונזערע באהעלטענישן.

אַ זייגער פיר נאך מיטאג, ווען ס'איז אינגאנצן שטיל געווארן און מען האט ניט געהערט קיין שאָרך, זיינען מיר איינציגווייז ארויס אין גאס. מיר האבן דערזען 2 באוואפנטע דייטשן, אנגעטאן אין שטאָלענע העלמען, זיינען זיי געשטאנען נעבן משה גרינבוימס הויז און פאטרולירט די גאס. מיר זיינען צוגעגאנגען צו איינעם און געפרעגט צי מיר קענען דא בלייבן אדער מיר דארפן פארלאזן דאס שטעטל? ער האט אונז ניט געענפערט קיין ווארט און מיר האבן זיך געווענדעט צום צווייטן זעלנער. דער האט אונז געהייסן, וואס שנעלער פארלאזן דאס שטעטל און ניט שפעטער ווי ביז זעקס אזייגער אוונט, ווייל פון דער שעה וועט זיך דא אויסמישן הימל און ערד.

אַ פאניק האט אונז ארומגעכאפט, מען האט אפילו ניט באוויזן זיך אנצוטאן, מיט די קינדער אויף די הענט איז מען אין גרויס בהלה געלאפן אין די וועלדער אריין. מען האט זיך קוים באוויזן צו פארשטעקן ווי ס'האט זיך אנגעהויבן א קאנאנאַדע פון שווערער ארטילעריע. מען איז ממש פארטויבט געווארן פון די אויפרייסן. דאס האט אזוי געדויערט א גאנצן מעת לעת אָן אויפהער און נאך 2 טעג זיינען די שיסערייען פארגעזעצט געווארן מיט הפסקות. ווען מיר זיינען ארויס פון די וועלדער איז דער וועג געווען פארלייגט מיט טויטע פוןביידע צדדים. אין שטעטל זיינען געלעגן אויסגעמישט די טויטע קערפערס פון מענטשן צוזאמען מיט די פגרים פון פערד און קי. די נייע בריק איז געווען אויפגעריסן, דער חורבן איז געווען פארפולקאמט.

די דייטשן האבן אנגעהויבן צו כאפן יידן אויף ארבעט ביים אוועקרוימען די פגרים. די גוים דאקעגן, האבן זיך ארומגעדרייט און געזוכט, וואס צו אוועקרויבן און זיך ניט אפגעהאלטן אפילו פון אראפ־ציען די שטיוול פון די דערהרגטע פוילישע זעלנער.

ווען די רויטע ארמיי האט אריינגעמארשירט אין אונזער שטעטל, האבן מיר פרייער אפגעאטעמט. א טייל גוים האבן פון שרעק אפגעבראכט צוריק דאס אנגערויבטע יידישע פארמעגן, דערקלערנדיק אז זיי האבן דאס געפונען. מיר האבן געגלויבט אז די מלחמה איז שוין פארביי און מיר וועלן קענען צוריק אויפבויען אונזער שטעטל פון די חורבות.

קורץ האט געדויערט די פרייד. באלד האבן מיר זיך דערוואוסט,

אז דאס רוסיש מיליטער ציט זיך צוריק אויף נייע גרענעצן און אונזער געגנט גייט ווידער אריבער צום דייטש. טייל יידן האבן געהאלטן, אז מען דארף פארלאזן דאס שטעטל צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי, טייל ווידער האבן באשלאסן, ביי אלע באדינגונגען, בלייבן אויפן ארט. אויך איך בין געווען ביי אזא מיינונג. הושענה־רבא אינדערפרי זיינען צו מיר געקומען מיינע חברים: צבי שוך, משה האז, יהושע באב״ד, פישל שלעגעל (אלע אומגעקומען). צוזאמען האבן זיי באשלאסן צו בלייבן אויפן ארט. נאר טאמער וועלן זיי די דייטשן הייסן גיין, וועלן זיי נעמען די קינדער און גיין צו דער רוסישער גרענעץ. איך האב זיי גארניט געקענט פארזיכערן ווייל איך האב זיך געגרייט אפצופארן צו מיין זיידן אין טאמאשאוו.

קומענדיק קיין טאמאשאוו האב איך דערזען, אז די שטאט איז כמעט ליידיק. די יידן אנטלויפן מאסנווייז און די סאוויעטישע ארמיי פארט פון שטוב צו שטוב און בעט מען זאל מיט איר מיטפארן. איך האב אויך באשלאסן צו ראטעווען זיך און בין מיט מיין משפחה ארויף אויף אַ סאוויעטישן אויטאבוס און אוועק מיט זיי קיין ראווע רוסקע. איך האב שמיני־עצרת אינדערפרי נאך פרובירט ווירקן אויף מיינע פעטערס איטשע און מאיר פוקס, זיי זאלן אויך אנטלויפן. זיי האבן מיר געענטפערט, אז זייערע הערצער שרעקן זיך פאר די דייטשן נאר זיי ווילן ניט מחלל יום־טוב זיין. באלד מוצאי יום־טוב וועלן זיי ארייַנפארן קיין בעלז און פרעגן ביים רבין וואָס צו טאָן. מיין מוטער האט אויך געהאלטן מיט זיי און מיר האבן זיך געזעגנט ניט אנענדיק, אז דאס געזעגענען מיר זיך שוין אויף אייביק.

שוין זייענדיק א פאר וואכן אין ראווע־רוסקע, איז צו מיר געקומען מיין חבר צבי שוך. און מיט טרערן אין די אויגן האט ער מיר געזאגט: „אלי, מיין הארץ שרעקט מיר, וואס איך גיי צוריק צו די מערדער, איך ווייס אז איך גיי צום טויט, איך קען דא אבער ניט בלייבן ווען מיין פרוי און קינדער זיינען דארט און וואס עס וועט געשען מיט זיי, זאל אויך געשען מיט מיר״. אַט אזוי זיינען זיי אוועק, אונזערע נאענטסטע און ליבסטע, וואס האבן זיך ניט געקענט צעשיידן מיט זייערע משפחות און צוזאמען מיט זיי אוועקגעגעבן זייערע לעבנס אויף קדוש־השם והעם, הי״ד.

דער וועג פון פיין

עס זיינען אריבער וואכן און חדשים. מיר, אויף דער סאוויעטישער זייט, האבן זיך איינגעלעבט אין דער נייער סביבה אין די נייע לעבנס־באדינגונגען און אפילו ניט שלעכט געלעבט. פון אונזערע אלטע היימען זיינען אנגעקומען איובדיקע גרוסן, איינס ערגער פון אנדערן. דאך האבן מיר ניט רעזיגנירט פון דער אלטער היים, מען איז ארומגעגאנגען מיט א בענקעניש אין הארצן און געווארט אויף עפעס וואס דארף קומען, כאטש מען האט זיך ניט אפגעגעבן קיין קלארן חשבון וואס דאס זאל זיין.

אין אַ געוויסן טאג זיינען אלע פליטים אויפגעפאדערט געווארן צו קומען זיך רעגיסטרירן און ארויסנעמען סאוויעטישע פאספארטן. די פליטים זיינען אריינגעפאלן אין אַ בהלה ניט וויסנדיק צי מעגן זיי אנעמען די סאוויעטישע בירגערשאפט און דערמיט זיך אפזאגן פון זייער פוילישער בירגערשאפט, און אפשר אויף פארלירן די מעגלעכקייט זיך אומצוקערן נאך דער מלחמה קיין פוילן. דער גרעסטער טייל האט זיך אפגעזאגט אויסצופילן דעם באפעל פון דער מאכט. די סאוויעטישע רעגירונגס אינסטאנצן האבן דאס — און מיט רעכט — געזען ווי אַן אקט פון אומפריינטלעכקייט לגבי דער מאכט. זי האט צוגעגרייט באן טראנספארטן און אינמיטן זומער 1940, האט מען ארעסטירט אלע פעסערלאזע פליטים מיט זייערע פאמיליעס און פארשיקט אין די ווייטע שטחים פון רוסלאנד בעיקר קיין סיביר.

מען האט אנגעפאקט ביז 100 מענטשן אין א וואגאן. און לאנגע וואכן האט מען זיי געשלעפט איבער רוסלאנד, וואלגערנדיק זיך אין שמוץ, אויסגייענדיק אפט פון דורשט נאך א טרונק וואסער.

ענדלעך האט מען אונז צעטיילט איבער פארשידענע לאגערן און וואלד־ישובים (פאסיאלקעס) פארווארפענע אין דער טייגע פיל הונדערטער קילאמעטער ווייט פון א שטאטישן ישוב. אונזער אויפגאבע איז געווען אויסצוהאקן די אוראלטע וועלדער און צוגרייטן דערפון מאטעריאלן פאר דער רעגירונג.

ס'איז שוין פיל, פיל געשריבן געווארן וועגן די סאוויעטישע לאגערן און פארשיקונגס ישובים, אזוי אז איך וועל שוין קיין סאך

ניט צוגעבן, ווען איך זאל דא דערציילן וועגן דער שווערער קאטארזשנער ארבעט. וועגן הונגער און שמוץ. וועגן די שרעקלעכע פרעסט וואס האבן צעקאליעטשעט אונזערע גופים, וועגן די, וועלכע זיינען געפאלן ביי דער ארבעט ווי אונטערגעהאקטע ביימער און זיינען מער ניט אויפגעשטאנען. איך וועל דעריבער וועגן דאזיקן קאשמאר אויסמיידן צו דערציילן און זיך באנוגענען מיט דערמאנען דא דעם טראגישן גורל פון אברהם בן שמעון גרינבוים, 39 יאר אלט, וועלכער איז אינמיטן טאג אריין אין וואלד אנקלייבן א ביסל צווייגן און איז שפורלאז פארשוואונדן געווארן, אין די טיפענישן פון דער טייגע.

מיר זיינען אדורך אלע פיינען, וואס דער גורל האט נאר געקענט צוגרייטן פאר די רעשטלעך גערעטעוועטע יידן, ביז מיר האבן דערלעבט דעם טאג, ווען מיר זיינען אויפן וועג אהיים אריבערגעפארן די פוילישע גרענעץ און באקומען דעם ערשטן „ברוך הבא" פון די פאלאקן, וועלכע האבן אונז באווארפן מיט שטיינער, זידלערייען און קללות.

אונזער לאנג־יאריקער חלום וועגן דער אלטער היים און באגעגעניש מיט די פארבליבענע משפחות, האט זיך פארוואנדלט אין א שוידערלעכער דערוואכונג. אין חורבות ליגן די יידישע ישובים אין פוילן און ס'איז ניט געבליבן אפילו קיין זכר פון דעם אמאליקן, אזוי שפעפערישן יידישן לעבן. וויסט און געשענדעט זיינען אויך אפילו די קברים. אונזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער, פרויען און קינדער, זיידעס און באבעס ליגן אויסגעשאכטענע אין גרויסע ברידער קברים און די ערד שרייט צום הימל פארוואס מען האט איר אזוי געשענדעט.

דאס באפרייטע פוילן האט אונז אויפגענומען מיט דערמארדעטע יידן, ארויסגעשלעפטע פון די באנען, מיט אויסרופן, פונוואנען האבן זיי זיך גענומען? מיט פאגראמען אין קיעלץ און קראקאוו. מיט שנאהדיקע בליקן און באהאלטענע פויסטן גרייטע צו צעשמעטערן אונזערע לעבנס.

איבער די פיינפולע לאגערן פון דער שארית הפליטה אין עסטרייך, דייטשלאנד און איטאליע, מיט די געפאַרפולע וועגן פון העפלה זייענען מיר געקומען צו די ברעגן פון אונזער היימלאנד. אויפגענומען געווארן דא דורך אונזערע ברידער און שוועסטער האבן מיר אנגעהויבן שלאגן נייע ווארצלען אין דעם אייגענעם יידישן באדן, ציען פון אים יניקה

פארן אפגעהאקטן יידישן שטאם, וואס וואקסט ווידער שטאלץ און פריי לדורות.

פנחס ריאמאנד אלס חייל פון דער יידישער בריגאדע.

לאמיר אין דער פארזעצונג פון אונזער לעבן, אין דער אויפ־שטעלונג פון יידישן פאלק, געפינען א פארגיטיקונג פאר אונזערע ליידן, אַ טרייסט פאר אונזערע צעפייניקטע נשמות און א היילונג פאר אונזערע צעקאליעטשעטע גופים.

לאמיר אין יראה און כבוד דערמאנען אונזערע הייליקע משפחות, די אלע וואס זיינען ארויף אויפן מזבח און האבן מקדש געווען דעם נאמען פון פאלק ישראל.

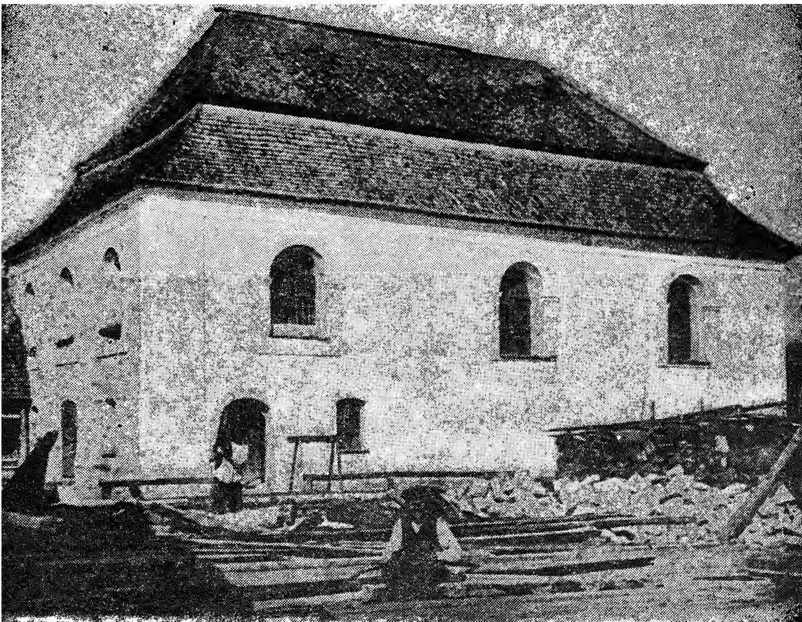
זאלן די בלעטלעך דינען ווי אַ מצבה אויפן קבר פון דער קהלה קדושה קראסנאבראד ביי זאמאשטש.

אליהו ריינד

חיפה

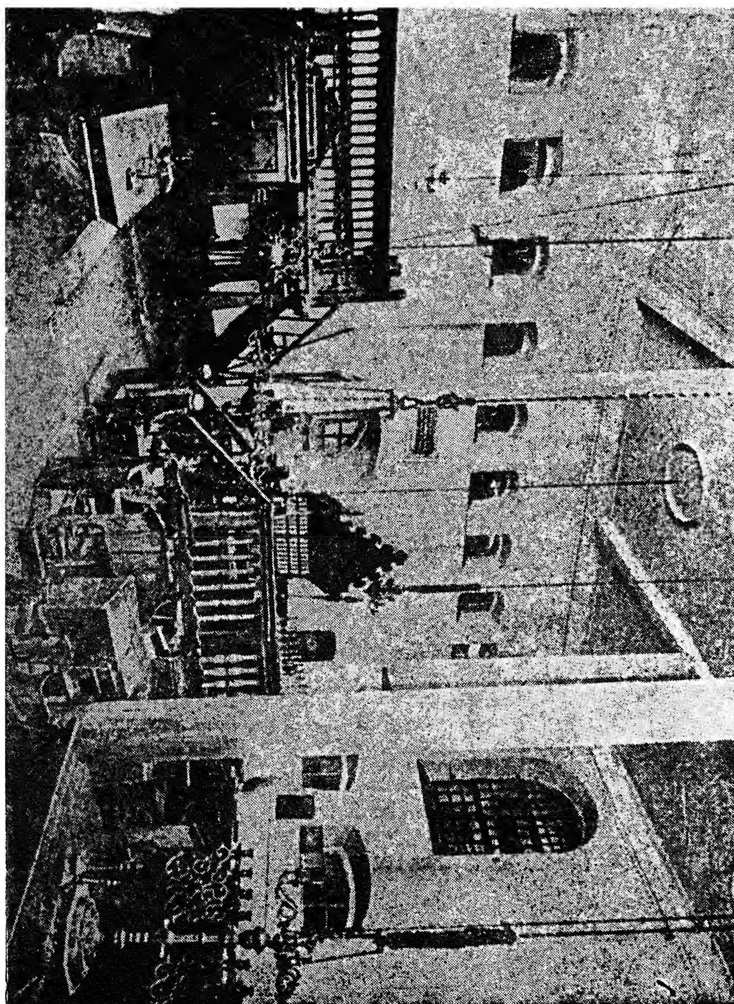
די אַלטע שול

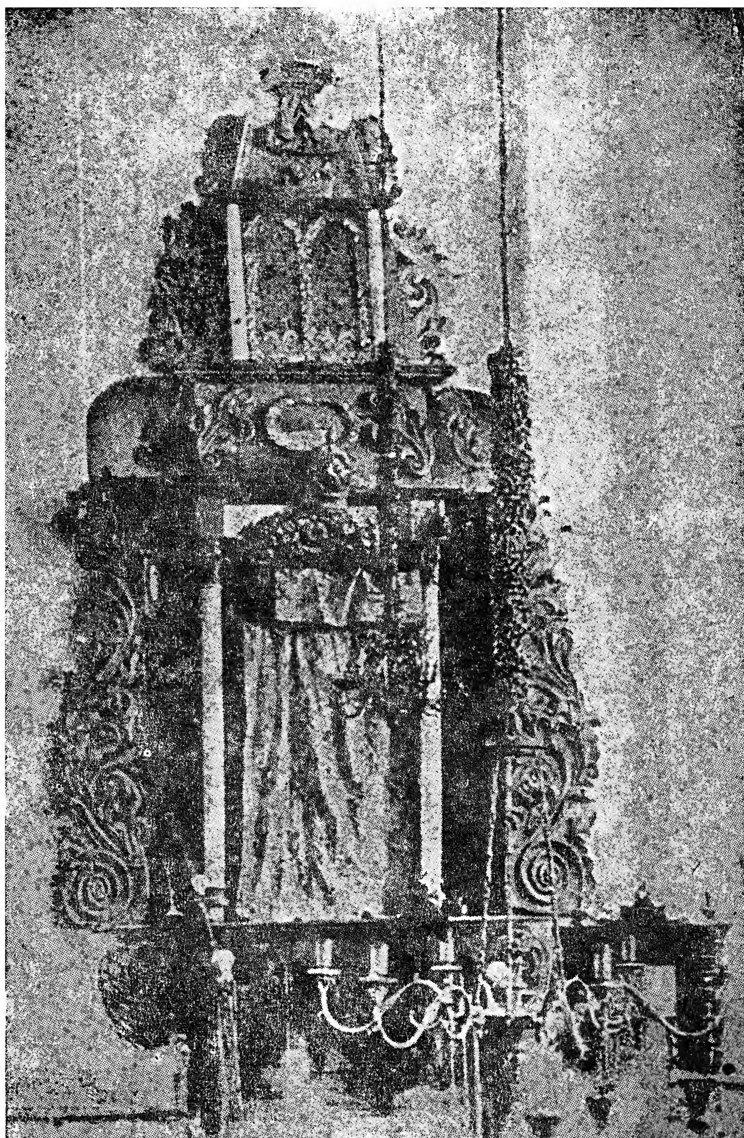
צום גליק איז אונז געלונגען צו באַקומען די בילדער פון דער אַלטער קראַסנאָבראָדער שול, וואָס איז אָפּגעברענט געוואָרן אינעם יאָר 1915, אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אויסערלעכער אויסזען פון דער אַלטער שול.

די שול האָט אויף דער מעריב וואַנט, געטראָגן אויף זיך די דאַטע התכ"ב (1661). אויף איר אַלטקייט האָבן עדות געזאָגט אירע דיקע געמויערטע ווענט, די פענצטער, הויך ביים באַלקן, ווי אויך דער טאָפּלטער שינדל־דאַך. די שול האָט געהאַט 2 ווייבער־שולן: איינע

אלע בילדער פון דער אלטער שול זיינען פארעפנטלעכט געווארן אין ווערק פון פראפעסאר א. שישקא באהוש און זיינען אונז איבערגעגעבן געווארן דורך אינז׳ ז. דאווידאוויטש פון תל־אביב.

אין דער מעריב־וואנט, הויך איבערן פאליש, די צווייטע אונטן ביי דער־צפונדיקער וואנט, א שטארקן איינדרוק פלעג מאכן דער אינערלעכער אויסזען אירער. גאנץ אויבן ביי דער מזרח וואנט זיינען געווען 2 איינגעמויערטע קאסטנס, וואס האבן געמאכט אן איינדרוק ווי 2 מזבחות. א גאנץ יאר, זיינען זיי געווען צוגעדעקט און אויף דער רעכטער זייט איז געשטאנען די גרויסע מעשענע מנורה. יום־כפור פלעגן די קאסטנס אפגעדעקט ווערן און אינעם זאמד, וואס איז דארט געווען, פלעג מען ארייַנשטעלן די גרויסע יזכור־ליכט. די שול איז באלויכטן געווארן דורך פיל מעשענע הענג־לייכטערס, וואס זיינען אראפגעהאנגען אויף לאנגע אייזערנע קייטן ארום די 4 עמודים, אין סאמע מיטן שול, ביים באַלעמער. אויפן באַלעמער האט זיך געפונען דער טיש צו קריאת התורה. און דער כסא של אליהו־הנביא. אינעם ווינקל פון די מעריב־דרום ווענט, איז געווען א הילצערנער גאנעק, מיט טרעפלעך צום ארויפגיין, פאר די קינדער פון די חדרים.

מען דארף דא אויך דערמאנען דעם חזן, ר׳ שלמה, וואס איז געווען זייער בארימט אין שטעטל און יארנלאנג האט מען וועגן אים גערעדט מיט יראת הכבוד. מען האט דערציילט אז ווען ער פלעג, אין די ימים נוראים אויסזינגען דעם „המלך״ פלעג זיך דער גאנצער בנין א טרייסל געבן. ער איז לויט ווי איך געדענק — נפטר געווארן אין יאר 1910. נאך אים איז אויפגענומען געווארן אלס חזן ר׳ חיים בערגשטיין.

אין ווינקל פון דער מעריב וואנט איז געווען א טיפע נישע אין וואנט, פארמאכט מיט 2 שויבן־טירלעך, וואו ס׳האט געברענט אַ נר־תמיד. אַן עפּיזאָד פון מיינע קינדער־יארן פירט מיך צוריק צום דאזיקן ווינקל. איך בין אלט געווען א 7 — 8 יאר, ווען מיין פאטער ע״ה איז געווען אין מיליטער. ערב יום־כפור בין איך אליין געגאנגען אין שול דאווענען מנחה. פארן אהיימגיין בין איך געבליבן שטיין א דער־שראקענער, דערזעענדיק, ביים נר־תמיד, ווי אַן אלטער ייד האלט אין האנט א קאנטשיק מיט 2 לאנגע לעדערנע רימענס, יעדערמאל לייגט זיך אוועק אַן אנדער ייד, און שעפטשענדיק א תפילה, ווערט ער געשלאגן מלקות. א פחד האט מיך באהערשט צוזעענדיק דאס בילד. בפרט, אז וועגן דער שול האבן מיר, קינדער, געהערט פארשיידענע שרעקלעכע מעשיות און לעגענדעס. מען האט דערציילט, אז 12 ביינאכט

קומען אהין דאווענען די מתים, אז אויפן בוידעם האלטן זיך אויף רוחות און ווער עס גייט דארט ארויף קומט שוין ניט מער צוריק.

איך דערמאן זיך אויך, אז ווען מיר זיינען עלטער געווארן האבן מיר, זייענדיק פריי פון חדר, זיך צונויפגענומען א גרופע יינגלעך און האלטנדיק זיך איינער ביים אנדערן, שטיצנדיק זיך אויף די ציצית, זיינען מיר ארויפגעקראכן אויפן שול בוידעם. מיר האבן דארט געפונען גאנצע בערג מיט צעריסענע ספרים, און ווייבערישע תחינות, וואס זיינען במשך פון פיל דורות אדורכגעווייקט געווארן מיט טרערן פון אונזערע אור־עלטערן.

חיפה — א. ריינד

דאס
שטעטל

מיין שטעטעלע קראסנאָבראָד

שווער צו געפינען אַ טרייסט אויפן שוידערלעכן אומגליק, וואס האט געטראפן אונזער פאלק און באזונדערס דאס פוילישע יידנטום. ס׳איז פארשניטן געווארן אַ גרויסער יידישער ישוב, רייך אין גייסט און מאטעריעלע ווערטן. פארוויסט און עלנט זיינען געבליבן די יידישע שטעט און שטעטלעך, וואו ס׳האבן, במשך פון הונדערטער יארן, געלעבט און געשאפן די יידישע פאלקס־מאסן.

מיט דאנק האב איך אויפגענומען דעם באשלוס ארויסצוגעבן א ספר, וואס זאל פאראייביקן דעם אנדענק פון די קדושי קראסנאבראד.

איך קער זיך אום צוריק צו מיינע קינדער־יארן און זע זיך ווידער אויף די געסלעך פון אונזער שטעטל און איך ברענג זיי ארויף אין מיינע זכרונות אזוי ווי איך האב זיי געקענט.

* * *

דאס שטעטל איז אין געוויינלעכע וואכעדיקע טעג אנגעפילט געווען מיט ארבעט און יאגעניש נאך פרנסה.

פארטאגס פלעג דער שמש ארומגיין וועקן דעם עולם צו „עבודת הבורא" און פארטרייבן דעם שלאף פון די אויגן ביי די וואס האבן זיך ניט געאיילט אויפצושטיין. באלד פלעגן זיך אויפמאכן לאדנס און אויפעפענען טירן. די געסלעך זיינען פארפולט געווארן מיט יונגעלייט און זקנים, וואס האבן זיך געאיילט אין די בתי מדרשים צו שחרית. דער סקארבאווער נגון פון די מתפללים פלעג זיך אין גרויען פרימארגן ארויסרייסן אין דרויסן און אנפילן אים מיט יידישקייט אויף א גאנצן טאג.

נאכן דאווענען פלעג זיך איינשטעלן א טאג פון האנדל און ארבעט. די קרעמער ביי די שוועלן פון זייערע קראמען, בעלי מלאכות אין זייערעווארשטאטן, די דארפסגייער אין די דערפער, זוכנדיק פרנסה אין די גוישע שטאלן, און די האלץ סוחרים איז די וועלדער, וואו זיי פלעגן — פון פרי ביז זון אונטערגאנג — מעסטן און בראקירן דאס האלץ.

פארנאכט פלעג זיך דער עולם ווידער צוזאמענטרעפן אין די בתי מדרשים און בצבור דאווענען מעריב. נאכן דאווענען האט זיך דער עולם ניט געאיילט אהיימגיין און איז געבליבן אין די בתי מדרשים, ווער ביים לערנען א פרק משניות און ווער ס׳האט ארייננעכאפט אַ שמועס וועגן „פאליטיק״. א צייטונג פלעג אנקומען אין שטעטל 2—3 טעג נאכן דערשיינען און די, וואס האבן איר געלייענט, זיינען געווען „בקי״ אין „הלכות הפוליטיקה״. פון פאליטיק פלעג מען אריבער צו רכילותלעך און גענומען אויפן „צימבל״ די גבירים פון שטעטל.

א גאַנץ אנדער אויסזען האט דאס שטעטל באקומען מיטן אנקום פונעם שבת.

שוין פרייטיק נאך מיטאג האט זיך דער עולם גענומען גרייטן צו מקבל זיין דעם שבת ווי אַ חשובן גאסט. איבער די הייזער זיינען ארומגעגאנגען, אויסליידיקן די פושקעס, פארשטייער פון פארשידענע אינסטיטוציעס ווי: לינת הצדק, הכנסת אורחים, תקון ספרים און אנדערע. די גאטספארכטיקע ענגיע, די ווייב פון לייב כהן, האט געזאמלט חלות און פארשיידענע עסנס וואס זי האט צוטיילט צווישן ארימעלייט. נאך איידער מען האט געענדיקט די ארבעט האט זיך דערהערט דאס קלינגען פון בעדערס גלאק, דאס האט ער אנגעזאגט, אז די באד איז געהייצט.

די שוויץ־באד, רויטע אנגעגליטע שטיינער אויף וועלכע מען פלעג גיסן עמערס וואסער, איז פארפולט געווארן מיט יידן, וואס האבן זיך אויסגעלייגט אויף די טרעפ און געקרעכצט פון גרויס פארגעניגן ווען מען האט איינע די אנדערע געשמיסן מיט פייכטע בעזימער. פון באד פלעג מען ארויסגיין פארשוויצטע און רויטע ווי בוראקעס, אבער מיט אַ געפיל פון דערלייכטערונג, ווי מען וואלט זיך דארט אויסגעטאן פון דעם עול וואס די גרויע וואך האט ארויפגעלייגט אויף די יידישע פלייצעס.

באלד צעטראגט זיך דעם שמשס רוף „ליכט צינדן!״ און די ווייבער הויבן אן אין בהלה אויסענדיקן זייערע הכנות לכבוד שבת. גראד דערמאנט זיך איינע, אז זי האט עפעס פארגעסן איינקויפן. ווי אַ פייל פון בויגן, לויפט זי אין קראם אריין און בעט זיך ביים קרעמער ער זאל איר פארקויפן. און ער דער „גזלן״, כאטש ער האט מורא

פאר חלול־שבת, ווערט ער דאך נאכגיביקער, ניט ווערלנדיק פארלירן דעם גראשן ריוח.

ענדלעך ווערט שטיל און רואיק אין שטעטל. די וואך איז אפגע־טראטן, דער שבת איז אנגעקומען. פון די הייזער פינקלען ארויס די שבת ליכט און ווינקען זיך איבער איינס צו דאס אנדערע. דער עולם אין שול איז מקבל־שבת, פון די פענצטער שאלט ארויס דעם חזנס „לכה דודי". און עס ענטפערן אים אפ די שטימען פון די מתפללים.

ניט געאיילט גייט דער עולם פון שול אהיים, מען זאגט זיך הויך אויפן קול דעם „גוט שבת" און יעדער איינער קומט אריין אין זיין אויפגערוימטער שטוב זעצט זיך צום שבתדיקן טיש און געניסט מיט הנאה פון די מאכלים וואס זיין ווייב, די בריה, האט צוגעגרייט. ביז שפעט אין דער נאכט הערן זיך די זמירות געזאנגען פון די זאטע, שבתדיקע יידישע הייזער.

שבת פארטאגס פלעגן די פלינקערע „פעדערן" זיך אין מקוה אריין און פון דארט גיין צום ערשטן מנין. געווען אזעלכע „מבינים" און „געזאנג ליבהאבער" וואס האבן זיך ניט באנוגנט מיט איין בעל תפילה און פלעגן באזוכן עטלעכע בתי מדרשים כדי צו הערן די בעלי תפילות. אנדערע ווידער פלעגן אויפשטיין פרי כדי צו לערנען פארן דאוונען א פרק משניות.

נאכן אפעסן דעם פעטן טשאלנט מיטן קוגל, פלעגן זיך די עלטערע מענטשן צולייגן כאפן אַ דרימל און די יינגע פלעגן ארויסגיין געניסן פון שבת אויף זייער שטייגער. ווינטער האט מען זיך געטראפן אין די יוגנט לאקאלן ביי פארשידענע שמועסן און זומער איז מען אוועק שפאצירן אין די ארומיקע וועלדער.

געווען ביי אונז אין שטעטל אן ייד מיטן נאמען ר' שמואל זיינוול מלמד ז"ל, וואס האט גענומען אויף זיך די מצווה צו אפהיטן דעם עירוב. ער פלעג זיך נוהג זיין יעדן ערב שבת ארומגיין איבערקוקן דעם עירוב צי איז ער „חלילה" ניט צעריסן. אויך שבת פרי פלעג ער זיך „פעדערן" און איבערקוקן צי איז עפעס ניט געשען במשך פון דער נאכט. אפילו יום־כפור פלעג ער ניט אפטרעטן פון זיין דרך.

און אויב „חלילה" ס'האט עפעס געטראפן מיטן עירוב, האט ר' שמואל זיינוול ניט גערוט און מודיע געווען אין אלע בתי מדרשים,

קלייזלעך און מנינים, אז דער עירוב איז צעריסן און מען טאר גארניט טראגן. אין אזא שבת פלעגן די מתפללים אהיימגיין איינגעוויקלטע אין

אין פענסיאנאט ביי ר׳ איטשע ראט. אין צענטר זיצט דער ראזדיטיטשער רב און נעבן אים משה דיאמענט, א. רינד, ב. סושטשאק, ש. בראָדער, צ. בראָדער און א גרופע קינדער.

די טליתים. מער פון אלעמען האבן זיך דערפון געפרייט די קינדער, וואס פלעגן גיין אויסגעפוצט אין די גאלדענע זייגערס, מיט די שמעק־טאבאק פושקעס אין די קעשענעס און פארוויקלט די העלדזער מיט די גרויסע קאלירטע נאזטיכלעך.

אין מיינע קינדער יארן איז אין קראסנאבראד ניט בנמצא געווען קיין מאָדערנע שול. די קינדער האבן געלערנט אין די חדרים ביי ר׳ שמואל זיינוול און ביי ר׳ בונימל מלמד.

אין די קליינע שמוציקע און ענגע צימערלעך — ד׳ על ד׳ — האבן מיר פארבראכט גאנצע טעג, ביז די שפעטע אוונט שעה׳ן. די

שרעק פארן רביס קאנטשיק איז ניט אפגעטראטן פון אונז. און ווי שטארק האט זיך אונז געוואלט ארויס אויף דער פרייער לופט! טאמער האט ווער זיך פארזאמט אויפן גאס, מער ווי דעם רבי איז געפעלן, האט ער ווכה געווען צו געניסן פון רביס קאנטשיק. מען מוז אבער צוגעבן, אז דווקא די דאזיקע קליינע שמוציקע חדרים, האבן פון זיך ארויסגעגעבן גרויסע לומדים און גאונים אין תורה און חכמה.

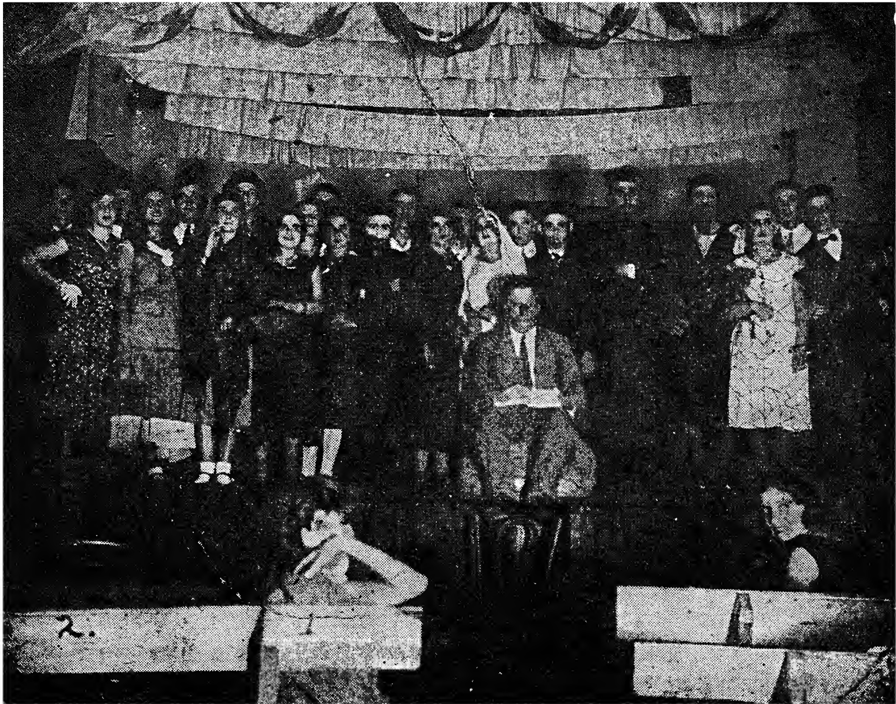
ס'איז נאך געווען א חדר פון ר' יואל לערער, וואו מען האט אויך געלערנט לייענען און שרייבן יידיש. אין זין פון פראגרעס האט זיך דער חדר אונטערשידן פון די אנדערע, ס'איז אבער ניט געווען קיין שום אונטערשייד אין סאניטארן זין. ערשט ר' ברוך יאקעלעס (גליסטמאן) האט אויפגעעפנט אַ מאדערנעם חדר וואו מען האט אויך געלערנט דקדוק און עברית.

ווען איך בין עלטער געווארן, בין איך אריבער לערנען אין בית המדרש. איך האב גלייך געקראגן אַ געזעלשאפטלעכע אויפגאבע און בין געווארן אַ שטיקל „עסקן". איך האב זיך פארשריבן אין דער חברה „תקון ספרים" און יעדן פרייטיק פלעג איך ארומגיין זאמלען פאר דער חברה ווי אויך פאר „לינת הצדק" און „גמילות חסדים". דורך מיינע באזוכן אין די הייזער, האב איך נעענטער דערקענט אונזערע יידן. איך האב זיי דערזען בעיקר ביים „עפענען די קעשענע". געווען אזעלכע, וואס האבן לייכט געגעבן, ווייל זיי האבן געהאט די מעגלעכקייט צו געבן, געווען אבער אזעלכע, וואס האבן פשוט אפגעריסן דאס ביסן פון מויל און געגעבן זייער נדבה ניט וועלנדיק אפשטיין פון כלל. און ווי אזוי קען מען ניט געבן? כדאי צו אונטערשטרייכן אז דער דאזיקער שיינער שטריך באגלייט אונזערע ברידער אויך אין מדינת ישראל. אויף דער ערשטער פארזאמלונג אין חיפה דעם 6.11.49 איז געגרינדעט געווארן אַ גמילות חסדים קאסע א.נ. פון די „קדושי קרסנוברוד" וואס שטיצט ביזן היינטיקן טאג ביי 80 מענטשן פון אונזער שטעטל.

ווער פון אונז געדענקט ניט דאס גאסט פריינטלעכע הויז פון ר' משה גרינבוים — „קוטשע" ווי מיר פלעגן אים רופן — שטענדיק איז זיין שטוב פול געווען מיט פרעמדע אורחים, וואס האבן דארט געגעסן און געשלאפן. אויך בית מדרש בחורים פלעגן אהין אריינקומען „איבער־כאפן" דאס הארץ.

נייע צייטן

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האָבן נייע ווינטן אנגעהויבן בלאָזן אויך אין אונזער שטעטל און מען האָט אנגעהויבן אויפשטעלן אַ פאָלקס ביבליאָטעק. אַ דאַנק דעם ענטוזיאַזם פון דער יוגנט איז די ביבליאָטעק אנטשטאַנען און די ביכער פון דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור האָבן אנגעהויבן אַרויסצושטויסן די אַלטע גמרות. מען האָט געעפנט אַ לייען־זאַל, וואָס איז יעדן אָוונט געווען איבערפולט מיט יוגנטלעכע וועלכע האָבן דורשטיק געטרונקען פון די פריש אויפגעעפנטע

דער דראַמאַטישער קרייז אין איינער פון די פאָרשטעלונגען. אין צענטער זיצט יהושע באב״ד הי״ד.

קוואלן. מיט דער צייט איז אויך געגרינדעט געווארן אַ דראמאטישער קרייז אונטער דער אנפירונג פון די חברים אשר האנדלסמאן און יהושע באב״ד.

בראש פון דער קולטור ארבעט אין שטעטל איז געשטאנען אַ קאמיטעט פון 11 פערזאן, אין ערשטן קאמיטעט זיינען געווילט געווארן די חברים:

1. גיטל (טענצער) בארג — פארזיצער (איצט אין ישראל); 2. יהושע באב״ד — וויצע פארזיצער; 3. יעקב זימערמאן — סעקרעטאר; 4. יהושע גורטלער — וויצע סעקרעטאר; 5. יהושע שנור — קאסיר; 6. ראובן קראַמער — וויצע קאסיר; 7. אברהם באַרג (איצט אין ישראל); 8. שמואלקע גורטלער — ביבליאטעקאר (איצט אין ישראל); 9. משה קאַם — געהילף ביבליאטעקאר; 10. חיים לייב גערמאנהאז (איצט אין ארגענטינע); 11. יעקב פאפיר.

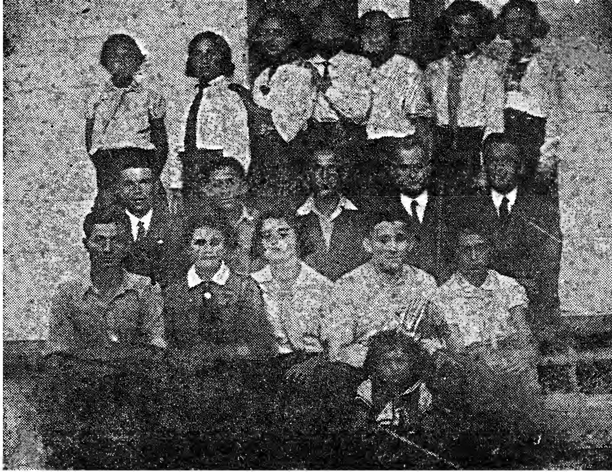
דער גייסט פון דער תקופה האט באהערשט אונזער שטעטל. עס זיינען צו אונז דערגאנגען אפקלאנגען פונעם יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן אין די גרויסע שטעט. די יוגנט האט זיך אנגעהויבן צו אָרגאניזירן אין פארטייען און יוגנט־באוועגונגען, זיך אנגעשלאסן אין די צענטראלעס און אנגעהויבן אַ זעלבסשטענדיקע טעטיקייט.

אגודת ישראל האט געגרינדעט אַ סניף און אין שפיץ פון איר טעטיקייט זיינען געשטאנען ר׳ חיים אונציג און ברוך אלי בראדער.

די מזרחי פארטיי האט אויך געהאט אַ שיינעם סניף בראש מיט ר׳ ישראל באב״ד, לייזקע גורטלער און ר׳ שרגא פייוול פרומערמאן (איצט אין ישראל).ביים סניף פון מזרחי האט אויך עקזיסטירט אַ סניף פון איר יוגנט „השומר הדתי״.

אַ ברייטע אקטיווע טעטיקייט האט געפירט די פועלי ציון (צ.ס.) פארטיי און איר יוגנט ארגאניזאציע „פרייהייט״. בראש פון דער פארטיי ארבעט זיינען געשטאנען די אקטיווע טוער: יהושע גורטלער, צבי אריה בריקס, שלום אהרן רענדלער און יהושע באב״ד. בראש פון דער „פרייהייט״ ארגאניזאציע זיינען געווען די יוגנטלעכע טוער: זאב גורטלער, מלכה שלעגעל, שלמה באב״ד, שמעון קופיעץ (איצט אין אמעריקע) און שיקע גרי.

די אלגעמיינע ציוניסטן האבן געהאט אַ קליינעם סניף מיט יעקב זימערמאן, מענדל פארבער, אליהו דימאנד און אליעזר גורטלער בראש.

א גרופע פון דער אלגמיין־ציוניסטישער יוגנט מיט זייערע דערציער....

ס'איז אויך געגרינדעט געווארן אַ סניף פון „החלוץ הכללי", וואס האט ארויסגעשיקט אויף הכשרה אַ טייל מיטגלידער און אַ טייל פון זיי איז עולה געווען קיין ארץ ישראל. פון די, וועלכע האבן ניט זוכה געווען צו עליה. וויל איך דא דערמאנען די יוגנטלעכע: אליעזר ליבל, בלומע טענצער, יאסל קופיעץ, שמחה בראָדער, שמואל יוסף ענטנער, דבורה לאנגער, זאב גורטלער, איטע מרגלית. א.א. אומגעקומענע דורך די נאציס.

די אנטי ציוניסטישע ארבעטער פארטייען „בונד" און קאמוניסטן האבן געהאט זייערע אפטיילונגען אין אונזער שטעטל. בראש פון „בונד" זיינען געשטאנען די חברים: יהושע שנור, ראובן קראַמער, יעקב גייסטאט. בראש פון די קאמוניסטן זיינען געשטאנען די חברים: יעקב קרעמער„ אהרן ראָפּער, און יעקב שנור (היינט אין פוילן).

ניט לייכט איז געווען צו ברעכן די קעגנערשאפט פון די עלטערן. ס׳האבן זיך געפונען אזעלכע, וואס האבן אויפמערקזאם געמאכט די מאכט־ארגאנען אויף אונזער טעטיקייט און גראד דאָרט האבן זיי געפונען אַן אונטערשטיצונג און אַ געוויסע צייט האט געדראעט, אז די ביבליאטעק זאל פארמאכט ווערן.

אבער די הילף איז צו אונז געקומען גאנץ אומגעריכט.

אין שטעטל איז אין יענער צייט ניט געווען קיין רב און צייט־ווייליק האט געפסקנט שאלות אַ דיין. ווען ס׳איז באשלאסן געווארן צו אויפנעמען אַ רב, האבן זיך באלד געשאפן צוויי לאגערן: איין לאגער בראש מיט ר׳ אליהו זימערמאן און אַ צווייטער לאגער פון די גערער און ראדזינער חסידים. ס׳איז אויסגעבראכן א מחלוקת, וואס האט ארומגעכאפט דאס גאנצע שטעטל. מען האט זיך קעגנזייטיק באשמוצט און געזידלט: איין צד האט געאסרט די שחיטה פונעם צווייטן צד. א.א.וו. אין פייער פון קריג האט מען פארגעסן וועגן אונזער ציוניסטישער טעטיקייט. מיר האבן דאמלט באוויזן צו פארפעסטיקן זיך און אויס־ברייטערן אונזער אויפקלערונגס ארבעט צווישן דער יוגנט. און ניט איינמאל האט אונז דער מרכז אויסגעדריקט זיין אנערקענונג.

נאך דעם ווי ס׳האבן זיך ארייגעמישט די רבנים פון אנדערע שטעט איז דער סכסוך וועגן די רבנים געבראכט געווארן צו אַ דין־תורה פארן טארנאווער רב, ר׳ מאיר אריק זצ״ל, פון די גדולי־הדור אין יענער צייט, וועלכער האט געפסקנט, אז עס דארף בלייבן דער רב, וועלכן די מערהייט האט אויסגעקליבן און דעם צווייטן רב זאל מען פארגיטיקן מיט אַ געלט־סומע. אזוי ארום האט אונזער שטעטל זוכה געווען צו אַ רב, שלום בית, און צו א ציוניסטישן יוגנט קלוב, מיט אַ ביבליאטעק.

יארן לאנג האבן מיר, די ציוניסטישע יוגנטלעכע, געליטן פון די פאנאטיש־פרומע עלטערן. דאך האבן מיר זיך ניט אפגעריסן פון דער יידישער טראדיציע און מנהגים. ווען מיר זיינען שוין ארויס אויף הכשרה און געארבעט אין אַ טארטאק פלעגן מיר אפט אריינקומען אין בית־המדרש און אריינכאפן אַ בלאט גמרא. ביז די פרומע האבן אונז פון דארט ארויסגעטריבן.

אין יאר 1927 האט די ציוניסטישע יוגנט באשלאסן אדורכצופירן

אַ פורים אוונט מיט א באזאר לטובת דעם קרן קימת לישראל.

אייניקע פון די פאנאטישע עלטערן אין דער שפיץ מיט ר׳ משה לייב באַרג, ר׳ משה׳לה סופר און ר׳ שמואל גורטלער, האבן באשלאסן צו שטערן אונזער אקציע. זיי האבן זיך אריינגעריסן אין זאל און אנגעהויבן צו טאנצן דארט חסידישע רקודים. מיר האבן זיך ניט אונטערגעגעבן און מיט גרויס מי איז אונז געלונגען ארויסצופירן זיי פון זאל. דער אוונט איז אדורך מיט גרויס דערפאלג און האט אריינגעבראכט אַ גרויסע סומע פארן ק.ק.ל.

עס זיינען אדורך יארן און אַ טייל יוגנטלעכע האבן עולה געווען קיין ארץ ישראל. זייערע באגייסטערטע בריוו אהיים, האבן אויפגעעפנט די עלטערנס הערצער. און צוזאמען דערמיט האבן זיך אויפגעעפנט די יידישע הייזער פאר דער בלויער ק.ק.ל. פושקע, וועלכע האט פארנומען אַן ארט, בשכנות מיט די פושקעס פון ר׳ מאיר בעל הנס, „מתן בסתר״ און אנדערע יידישע צדקה פושקעס.

„יאשע קאלב״

ר׳ משה סופר האט מיר אמאל געהאט דערציילט אַ מעשה, וועלכע האט מן הסתם אויך געדינט אלס מאטיוו פאר דער פיעסע „יאשע קאלב״ פון י. י. זינגער.

געווען אמאל אין קראסנאבראד אַ בחור, א יתום מיטן נאמען יוסף. געווען איז עס אַ מאדנער פארשוין, א נאר, און גערופן האט מען אים „יאשע־קאלב״ ווייל אויף אלע פראגן פלעג ער ענטפערן בלויז מיט א יא, אדער ניין. די שטעטלשע יידן האבן אים אויסגענוצט צו פארשיידענע ארבעטן און פלעגן אים באצאלן מיט א פרוטה. צומייסטן האט ער זיך געפונען אויפן בית הקברות וואו ער פלעג העלפן דעם קברות־מאן גראבן די קברים. אַלס שכר פלעג ער קריגן ברויט מיט טיי און אן ארט צום שלאפן.

מיט דער צייט האט „יאשע קאלב״ זיך אויסגעלערנט ביי ר׳ משה סופר צו שרייבן תפילין און מזוזות. ער האט זיך אבער מיט דעם ניט אפגעגעבן און, ווי פריער, געטאן אלע ארבעטן דרייענדיק זיך אלץ ארום

בית הקברות. ווען דער קברות־מאן האט אים אדורכגעטריבן, איז ער אוועק שלאפן אין בית המדרש.

אזוי האט זיך „יאשע קאלב״ געלעבט אין שטעטל אַ פארלאזענער און אפגעריסענער און געקרווינט אלס „שטאט נאר״. ביז ס׳איז אויסגע־בראכן אַ מגפה אין שטעטל. דער עולם האט אנגעהויבן תשובה טאן און נאכקאנטראלירן די אייגענע מעשים. דאמלט האט מען זיך דערמאנט וועגן „יאשע קאלב״, כדי צו איבערבעטן דעם משחית, האט מען יאשען אנגעטאן כבוד און אים חתונה געמאכט מיט דער טאכטער פון קברות־מאן, וועלכע איז אויך געווען א יתומה. מען האט געשטעלט א חופה אויפן בית הקברות און געפראוועט א חתונה לויטן דין. די גבירים האבן געגעבן דרשה געשאנק, און אין שטעטל איז געווען לעבעדיק און פריילעך, ווייל אינצווישן צייט איז אויך די מגפה אריבער.

אַ קורצע צייט נאך דעם איז „יאשע קאלב״ פארשוואונדן, און קיינער האט ניט געוואוסט וואו. מען האט דערציילט אז ער איז אוועק מיט די מיסיאנערן, אנדערע ווידער האבן געזאגט, אז די פויערים האבן אים דערהרגעט. ס׳איז אריבער א געוויסע צייט און „יאשע קאלב״ איז אינגאנצן פארגעסן געווארן.

און אט איז אין א געוויסן טאג אנגעקומען א ידיעה, אז דעם זשינעווער רביס איידעם, ר׳ משה חיים קאמינער, איז פאַרשוואונדן אַ קורצע צייט נאך זיין חתונה. אַ געוויסע צייט איז די ידיעה געווען די טעמע פון טאג ביז זי איז אויך פארגעסן געווארן.

נאך א יאר בערך איז ר׳ משה חיים קאמינער צוריקגעקומען אהיים. דער שווער האט אים אויפגענומען מיט גרויס פרייד און געמאכט אַ גרויסע סעודה, צו וועלכער עס זיינען איינגעלאדן געווארן דעם רבינס פריינט און חסידים. די סעודה איז פארגעקומען אינעם הויז פון בעלזער רבי, וואס איז געווען א שוואגער פון זשינעווער רבי. ביים בעלזער רבי האבן זיך דאמלט געפונען זיינע קראסנאבראדער חסידים ר׳ משה׳לע סופר, ר׳ מענדל פוקס, אלחנן און אלי שוסטער און בעריש גרינבוים. אזוי ארום זיינען זיי אויך איינגעלאדן געווארן צו דער סעודה.

„ובטוב לב העם ביין״, ווען דער עולם איז שוין געווען פריילעך און לוסטיק, האט מען אריינגעפירט דעם רבינס איידעם. ווי דערשטוינט זיינען געווארן די קראסנאבראדער חסידים ווען זיי האבן דערזען אז

ר׳ משה חיים קאַמינער, דעם רבינס איידעם איז גאר „יאשע קאלב״ פון זייער שטעטל. באלד איז אויפגעשטאנען ר׳ אלי שוסטער און האט אים אראפגעלאזט א פייערדיקן פאטש. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכער סקאנדאל. די קראסנאבראדער חסידים האבן געשריען, אז דאס איז „יאשע קאלב״, דער איידעם פון קראסנאבראדער קברות־מאן. דאַקעגן, די זשינעווער חסידים האבן זיי געוואלט צערייסן אויף שטיקלעך, סטייטש? אזא בלבול! און אויפן איידעם פון זייער רבין? „יאשע קאלב״ אליין האט געשוויגן ווי א פיש אין וואסער און ניט אפגערופן זיך מיט א ווארט. די מהומה איז געווען גרויס און די שאנדע נאך גרעסער. צום סוף איז באשלאסן געווארן צו ברענגען די זאך צו א דין תורה פון די גרעסטע רבנים און גדולי־התורה.

ר׳ משהלע סופר, און דער קראסנאבראדער קברות מאן מיט זיין טאכטער, די עגונה, זיינען געקומען פארן בית דין און האבן אויסגעלייגט זייערע טענות, אז זיי דערקענען אין אים „יאשע קאלב״, וואס איז געוואקסן און דערצויגן געווארן אין זייער שטעטל און חתונה געהאט מיט דער טאכטער פון קברות־מאן. דער זשינעווער רבי מיט זיינע חסידים האבן אויפגעוויזן, אז דאס איז ר׳ משה חיים קאמינער, און אז ער האט געגעבן דעם רבינס טאכטער, סימנים „שבין איש לאשתו״. אויך האט ער געזאגט דעם רבין וועלכע בלאט גמרא זיי האבן געלערנט אין דער נאכט פאר זיין פארשווינדן. עס זיינען געווען לאגישע ארגומענטן אין די טענות פון ביידע צדדים. און די דין תורה האט זיך געצויגן לאנגע חדשים.

דער פסק־דין, וואס איז אויסגעהערט געווארן פון טויזנטער יידן פון דער גאנצער געגנט, האט באפוילן אז „יאשע קאלב״ — משה־חיים קאמינער, זאל געבן א גט ביידע ווייבער און נאך דעם האט ער רעכט צו חתונה האבן מיט איינער פון די ביידע, וועלכע ער וועט אויסוויילן.

דאס איז דער סוף פון א פאסירונג, וועלכע האט אין איר צייט אויפגערודערט די יידישע געמיטער, האט געפונען איר אויסדרוק אין דער יידישער ליטעראטור און אויך אויף דער יידישער בינע.

חיפה — אפרים לוכפעלד

מיין היים

פון מיינע קינדער יארן נאך געדענק איך, אז אונזער שטוב איז געווען די ערשטע אין שטעטל, וואו מען פלעג זיך צוזאמענטרעפן און וואו מען פלעג שמועסן און דיסקוטירן וועגן פארשיידענע געזעלשאפט־לעכע און פאליטישע פראבלעמען.

די שטעטלשע יוגנט האט דערפילט אז ס'איז איר ענג געווארן אין די דלד אמות פון די פאנאטיש־רעליגיעזע היימען. דער בית־מדרש האט אויפגעהערט צו אויספילן מיט אינהאלט דאס לעבן פון דער יוגנט, ס'האט אנגעהויבן ציען צו אַ ניי לעבן, צו אַן אנדער אינהאלט. אבער אלע טירן זיינען פארשלאָסן געווען, די עלטערן האבן ניט דערלאזט, אז די יוגנט זאל אנדערש דענקען ווי זיי און אודאי האבן זיי ניט דערלאזט, אז מען זאל זיך צוזאמענטרעפן און, חלילה וחס, אראפגיין פון „דרך הישר".

די פאסיקע שטוב פאר צוזאמענטרעפן האבן זיי געפונען ביי אונז, אפשר איז עס געווען דערפאר וואס מיין פאטער האט שוין ניט געלעבט, און מיין מוטער האט אין איר איינזאמקייט מסכים געווען דערצו. מיט יארן שפעטער האב איך זיך דערוואוסט, אז מיין פאטער האט באלד נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, געגעבן מיין ברודער א סומע געלט, א באשטייערונג צום גרינדן א ביבליאטעק. דערפאר איז ניט קיין וואונדער וואס אונזער שטוב איז געווארן דאס ארט פאר געזעלשאפטלעכע צוזאמענטרעפן. מיין גאנצע משפחה איז אזוי ארום אריינגעצויגן געווארן אין פאליטישן און געזעלשאפטלעכן לעבן. איך געדענק אויך דאס קעסטל ביכער וואס איז געשטאנען ביי אונז אין שטוב. וואו מען פלעג קומען זיי אויסלייען צום לייענען.

איך געדענק די ערשטע פיעסן וואס דער דראמאטישער קרייז האט געשטעלט און צוגעגרייט זיי ביי אונז אין שטוב. צווישן אנדערע זיינען געשפילט געווארן: „דער בטלן", „דער ווילדער מענטש", „דער מאן אונטערן טיש" א.א. אפילו טרופן פון דער פרעמד, וועלכע פלעגן קומען אין קראסנאבראד זיינען איינגעשטאנען ביי אונז.

אלץ האב איך צוגעזען, אומעטום בין איך מיטגעווען, און ניט צופעליק בין איך נאך פארן ענדיקן די שול מיטגעריסן געווארן מיטן

שטראָם פון געזעלשאפטלעכן לעבן. באַזונדערס אקטיוו בין איך געווארן, ווען מיין ברודער וועלוול איז אפגעפארן אויף הכשרה מיטן ציל עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ליידער ניט באַשערט געווען אים צו פאר־ווירקלעכן זיין חלום, אויף הכשרה איז ער קראַנק געווארן און געשטאָרבן.

נאכן פאַרענדיקן די שול בין איך, צוזאמען מיט מיינע חברטעס ציפע גורטלער,ביילטשע קרעלמאַן, ליבע אלבוים און נאך אנדערע מיידלעך און יינגלעך, אריינגעטראַטן אין דער „סקויט" אָרגאַניזאַציע ביים „פרייהייט".

מיר זיינען געווען קינדער פון ניט קיין פאַרמעגלעכע היימען און מיר האָבן געוואָלט זיך דערציען און אויסלעבן אין אַ באַוועגונג, וואָס קעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן אין אַ סאָציאַליסטיש ארץ ישראל.

אנדערע מיידלעך פון מיין גרופּע וו.צ.ב. רייזל רייף, בלומע גליקמאַן, רבקה האַלצבערג, רויזע דיכטערמאַן, רבקה פריימאַן, לאה

א גרופּע קראַסנאָבראָדער מיידלעך

פוקס א.א. האבן זיך אנגעשלאסן אין דער אלגעמיין־ציוניסטישער יוגנט באוועגונג „הנוער הציוני". פונדעסטוועגן זיינען מיר געבליבן נאענט באפריינדעט, זיך צוזאמענגעטראפן אויף שפאצירן, צוזאמען זיך פאָטאָגראפירט און צוזאמען מיטגעאנגען מיטן לעבן.

די שיינע יוגנט יארן לאזן זיך ניט פארגעסן. ס׳געדענקט זיך יעדער מאמענט, יעדע פאסירונג. איך געדענק אזוי גוט די מאי־פייערונגען אין וואלד, צוזאמען מיט סראלטשע גאלדגראבער, די ראיאן צוזאמענפארן, די זומער־קאלאניעס אין אונזער וואלד. איך קען ניט פארגעסן די אינטערעסאנטע שמועסן פון חבר שיקע גרי. וויפל מי האבן דאס אוועקגעגעבן אונזערע דערציער אסתר קאם, רחל קופיעץ, לייזער ליבעל, וועלכע האבן אונז געלערנט צו זיין שטאלצע און פרייע יידישע ארבעטער.

ווי שיין זיינען געווען אונזערע יוגנט יארן! די פיס זיינען קיינמאָל ניט מיד געווארן צו טאנצן די האָראס און אונזער געזאנג האט זיך צעגאסן ווי אַ טייך. אלץ וואס מיר האבן געטאן, האבן מיר אין דעם אריינגעגעבן הארץ, אמונה און באגייסטערונג. יעדע טעטיקייט אין דער באוועגונג האט אנגעפילט מיט שטאלץ, יעדע ערשטע מאי־פייערונג האט געמאכט גלויבן, אז דו ביזט אַ שותף צו דער גרויסער סאָציאליסטישער ארבעטער מחנה, יעדער פארקויפטער שקל האט דיר געגעבן די זיכערקייט, אז דו בויסט אויף דערמיט דיין אייגן היימלאנד.

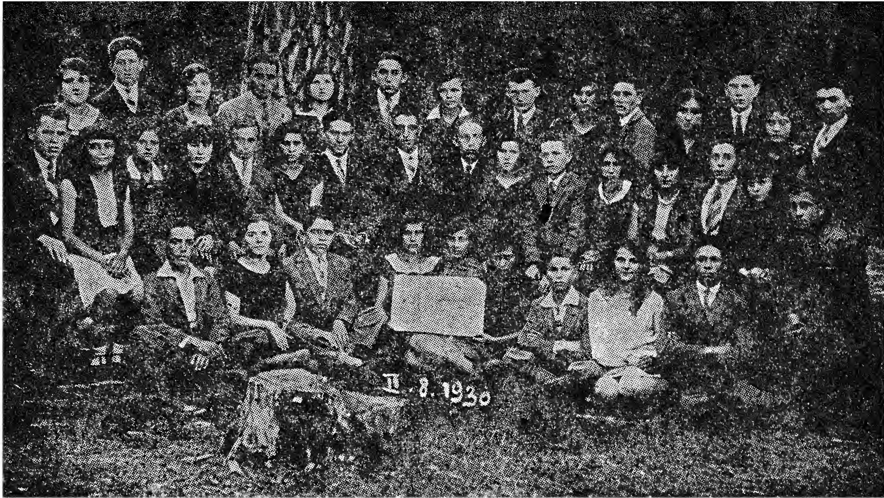
איך געדענק נאך היינט, דעם אפפאר פון אסתר קאם קיין ארץ־ישראל. איך דערמאָן זיך דאס געזאנג פון דער לאָמער איטע־חיה רעכלס. וואס האט אונז מיטגעריסן און מיר האבן דאס שטעטל פון שלאף אויפ־געוועקט:

„מיר זיינען יינג,
און דאס איז שיין...!"

די יאָרן זיינען שנעל אריבער און צוזאמען מיט זיי זיינען מיר אויך מיטגעגאנגען. פון „סקויט" אין „פרייהייט" און שפעטער אין דער פועלי ציון (צ.ס.) פארטיי. אומעטום געווען אקטיוו, אומעטום געפונען אַ גייסטיקע באפרידיקונג.

קראסנאבראָד מיין טייער קליין שטעטעלע ווי שטארק האבן מיר דיך געליבט! ווי נאָענט ביזטו אונז געווען, מיט דיינע צעגרינטע בוימער,

מיט דיין וואלד, מיט דיינע הארציקע פשוטע יידן. וואס האבן איינע די אנדערע געקענט, געפרייט זיך צוזאמען אויף שמחות און ארויסגע־האלפן זיך אין אַן עת צרה.

די „פרייהייט" ארגאניזאציע אין יאר 1930.

אָט זע איך געצל ערליך און זיין ווייב מאטל עלקעס, איך האב זיך געלערנט ביי איר שניידעריי, און איך ווייס וואס פארא מענטשן פריינט זיי זיינען געווען, מיט ווארימע יידישע הערצער, שטענדיק גרייט צו העלפן מיט אַ גמילות חסד, הארציק ווארט און מאטעריעלער הילף אין אַ נויט. פאר קיינעם זיך ניט בארימט דערמיט, ניט שטאלצירט, שטיל און ערלעך האבן זיי געטיילט זייער ליבע צו מענטשן.

און איטשע (מענדעלעס) פוקס וויפל גוטסקייט האט ער פאר־מאגט! קיינעם ניט אפגעזאגט אַ גמילות חסד, געליען ביי אַן אנדערן, ווען ער האט ניט געהאט און ניט געגאנגען מאנען דעם חוב כדי חלילה ניט פארשעמען און אנרירן דעם כבוד פון אַן ייד.

און טשערנעלע, וואס האט פרובירט אפהאלטן מיין מוטער ווען

זי איז אוועק פון שרעק פארן צורר. זי האט איר גלויבן אין גאָט ניט פארלארן און איז זיכער געווען, אז ער וועט זיין עדה ניט פארלאזן, ער וועט זיך צוהערן צו אירע שטענדיקע תפילות און וועט איר באשיצן. פארוואס טשערנעלע, פאר וועלכע זינד האט דיך דיין בטחון אָפּגענארט?

* * *

1939 — דאס שרעקלעכע יאר פון חורבן און אומגליק — האט אונז ארויסגעטריבן פון אונזערע היימען, געמאכט אונז פאר פליטים, בע־ונד איבער שטעט און לענדער.

אַ דאנק שיקע גלאטער, וואס האט אונז צוגערעדט צו אנטלויפן זיינען מיר לעבן געבליבן און דערלעבט די מפלה פון היטלערן.

אבער קיינער פון אונז האט זיך ניט פארגעשטעלט, אז מיר פארלאזן אונזערע היימען, שוין אויף אייביק, אז מער וועלן מיר ניט זען די, וואס זיינען דארט פארבליבן, אז מיר וועלן בלייבן עלנט און פאריתומט. —

עס זיינען אומגעקומען מיין שוועסטער פערל מיט איר פאמיליע, מיין ברודער משה מיט זיין פאמיליע, מיין טייערע רייסקע האלצבערג מיט איר פאמיליע און שיקע מיט זיין פאמיליע. עס זיינען מער ניטאָ די אלע, וואס זיינען געווען אַ טייל פון מיין לעבן, וואס האבן מיך אין מיינע שיינע יוגנט־יאָרן געשאנקען ליבע, הארציקע פריינטשאפט און גלויבן אינעם מענטש.

נאך יאָרן וואנדערן, נע־ונד זיין אָן אַ היים, אָן אַ ציל, זיינען מיר אנגעקומען אין אונזער פרייער היימלאנד, וועגן וועלכער מיר האבן אזויפיל געטרוימט און באזונגען אין אונזערע לידער.

* * *

צווועלף הונדערט קדושים, וואס האבן מיט זייער בלוט אנגע־טרונקען די קראסנאבראדער ערד, דאס איז דער טראגישער סך הכל פון אונזער שטעטל. אונטער דער ציפער ליגן צעטראטענע אונזערע שענסטע יאָרן, די צארטסטע האָפענונגען און פארלאנגען, די אינטימסטע געפילן, וואס האבן געגעסטעט אין אונזערע הערצער.

אין דער ציפער זיינען פארוועבט אין א טראגישן טויט־גוועב

קראַסנאָבראָד

מיינע טייערסטע חברטעס, וואס האבן יוי טויבן זייערע העלדזער אונטערן חלף געשטרעקט, נאך איידער זיי האבן דעם טעם פון לעבן פארזוכט. טשיפע, ביילטשע, ליבע און די אלע אנדערע, צארטע און אומשולדיקע, וואס זיינען ברוטאל צעטראטן געווארן אונטער די נאצישע שטיוול און זייערע מיטהעלפער די פוילישע אויסוואורפן.

קראסנאבראד מיין יידיש שטעטעלע, ווער קען דיך דען פארגעסן!

חיפה — **יוכבד גורטלער-נום**

די „פרייהייט ארגאניזאציע — 1936

די „פרייהייט" ארגאניזאציע אין שטעטל

די ווייט־גרעסטע מערהייט פון דער קראסנאבראדער יוגנט האט אנגעהערט צו דער „פרייהייט" באוועגונג. טראצדעם וואס די עלטערן האבן זיי געשטערט, און זיינען געווען קעגן יעדער יוגנט־באוועגונג, וועלכע האט דערווייטערט פון פרומקייט, טראדיציאנעלן לעבנס־שטייגער און געגעבן אן אנדער ציל אין לעבן.

די יוגנט, אן אויסגעהונגערטע נאך אן אינהאלט אין לעבן, אַ דורשטיקע נאך פרייהייט און נייע לעבנס־פארמען, האט געבראכן דעם ווידערשטאנד פון די עלטערן, צעבראכן די ווענט פון פארעלטערטע באגריפן און געפונען דעם וועג צו איר יוגנט באוועגונג.

אינסטרוקטארן קורס פון „פרייהייט" אין קראסנאָבראָדער וואלד.

די „פרייהייט" ארגאניזאציע איז זיך צעוואקסן. אירע רייען זיינען געווארן גרעסער און פולער, איר ארבעט פארצווייגטער, ברייטער און טיפער. פון „פרייהייט" לאקאל פלעג יעדן אוונט זיך ארויסרייסן א

מעכטיק געזאַנג און מען פלעג הערן ווי די יוגנט קלאַפּט אויס מיט די פּיס דעם האָרא־טאַנץ. טײלמאָל זײַנען די לאָקאַל ווענט ענג געוואָרן און דער טאַנץ פלעג זיך אַרויסגיסן אין דרויסן אַרויס. דער בעל־הבתישער עולם פלעג זיך אָנבייזערן און פּרומאַקעס זײַנען געווען אויסער זיך פון אַזאַ „הפקרות״.

איז מען מיד געוואָרן צו טאַנצן און זינגען האָט מען זיך געזעצט אין אַ קרײַז אַרום הערש לײבלען און ער פלעג דערציילן „פון ציון איר לאַנד און איר הייליקער ערד״. מיט אָפענע מויל און אויערן, מיט אַ בענקשאַפט אין דעם הארצן פלעג מען אים הערן, אײַנזאַפּן אין זיך זײַנע באַגײַסטערטע שילדערונגען פונעם נײַעם לעבן, וואָס דער יידישער אַרבעטער בויט אינעם לאַנד פון די אבות. עס פלעג דאַן אַזוי קלאָר און פאַרשטענדלעך ווערן זײַן רוף צו זעלבסט־פאַרווירקלעכונג, צו גרייטקייט אויף אַלע קרבנות פאַרן פאָלק און לאַנד. ער פלעג וועקן אין אונדז ליבע און פרײַנטשאַפט צו מענטשן, גלויבן אין אַ נײַער וועלט, אין אַ יושרדיקער, סאָציאַליסטישער אָרדנונג.

אַזוי פלעגן מיר פאַרברענגען אונדזערע אָוונטן, אַזוי אויך אונדזערע שבתים און ימים טובים — אונדזערע שענסטע אומפאַרגעסלעכע יוגנט־יאָרן.

אַ צײַט שפּעטער האָבן מיר געגרינדעט אַ דראַמאַטישן קרײַז אונטער דער רעזשי און לײַטונג פון יהושע באַב״ד, וועלכער איז געווען פון אונדזערע בעסטע און געטרײַסטע חברים און אויך אַ פּעאיקער יוגנט־דערציער. סײַ ער און סײַ הערש לײבל בריקס האָבן ניט דערלעבט צו קומען קיין ארץ־ישראל און זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס. זייער אָנדענק וועט אײביק בלײַבן אײַנגעקריצט אין אונדזערע הערצער, צוזאַמען מיטן אָנדענק פון די אַלע טײַערע חברים, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן זייערע לעבנס פאַר אונדזער באַפרײַאונגס־באַוועגונג.

מיר פלעגן צענויפנעמען קינדער פון דער גאַס, לערנען זיי לייענען און שרײַבן, דערציילן זיי וועגן די אויפגאַבן פון אונדזער באַוועגונג און זיי פלעגן באַגײַסטערטע אונדז צוהערן און פאַרשטיין. מיר האָבן זיי אַרויפגעפירט אויף אַ נײַעם וועג, אײַנגעפלאַנצט אין יונגע הערצער האָפענונג, געגעבן אַ ציל אינעם לעבן.

ווער קען דען איבערגעבן און שילדערן די שטאַרקע פרײַנטשאַפט

און אייניקייט וואס האט געהערשט צווישן דער יוגנט. אין די רייען פון „פרייהייט" און אויך אין די רייען פון אנדערע יוגנט באוועגונגען. מיר פלעגן אין די נעכט אָנצינדן א פלאַקער, אנעמען זיך מיט ליבשאַפט ביי די הענט, אוועקלאזן זיך אין א טאנץ און זינגען פונעם גאנצן הארצן: —

„ארום דעם פייער
מיר זינגען לידער..."

ס'איז געווען א שטעטל און אין איר א יוגנט, א לעבעדיקע, א ברויזנדע, אַן ענערגישע. א יוגנט וואס האט געהאט אירע האָפענונגען און חלומות, אירע שטרעבונגען און פאנטאזיעס. א יוגנט, וואס האט אונז אנגעפילט מיט שטאלץ און זיכערקייט, געגעבן מוט און אויסדויער, געזיכערט א געזונטן נאכוואוקס פארן יידישן פאלק, געגעבן רעזערוון פאר דער חלוצישער מחנה אינעם אויפבוי פון ארץ־ישראל.

וואו איז זי די דאזיקע יוגנט, וועלכער פינצטערער כוח האט איר פארניכטעט, ווער האט אונזער צוקונפט אויסגעמארדעט!

פון חורבן זיינען בלויז יחידים געקומען. מיט נסים אפגע־ראטעוועטע פון טויט און פארניכטונג, זיינען זיי צום אויסגעטרוימטן היימברעג געקומען און געבראכט אונז די שרעקלעכע בשורה פון חורבן און אומקום.

פון דער פרעכטיקער יוגנט, פון דער וואונדערבארער יוגנט באוועגונג, איז נאר א בינטל זכרונות פארבליבן, ווי אן אפענע וואונד וואס יעדע באַרירונג ברענט, און מאכט שטארקער דעם ווייטיק.

חולון **אסתר קאם — גליקמאן**

אויף הכשרה

ווען איך דערמאָן קראַסנאָבראָד אזוי לויפן אן די זכרונות ווי ארויסגערופענע דורך א צויבער־שטעקעלע.

פון דעם שלל מיט זכרונות וויל איך ארויסהויבן און אין קורצע שורות דערציילן וועגן *הכשרה קבוץ „דרור"* אין וועלכן ס'האט זיך געפונען א גרויסע גרופע יוגנטלעכע פון קראַסנאָבראָד.

שווער זיינען געווען די ערשטע טריט, וואס מיר האבן געמאכט אין הכשרה קבוץ. שווערע ארבעט, ביי וועלכער מיר האבן פריער ניט געארבעט, הונגער און ענגשאפט האבן אונז באגעגנט און פארמאסטן זיך קעגן אונזער יוגנטלעכער התלהבות און אמונה.

חברים פון „החלוץ" אויף הכשרה. דער ערשטער פון רעכטס א. לוכפעלד.

צוערשט האבן מיר געארבעט אין אַ גלאז־הוטע אין זשולקעוו און נאך דעם זיינען מיר אריבער קיין קאמיאנקא—סטרומילאווא וואו מיר האבן אויך פארזוכט דעם ביטערן טעם פון ארבעטסלאזיקייט און הונגער.

מיר זיינען אבער יינג געווען: אונזער גלויבן — א פאקעל; אונזער

ליבע א פלאם און אונזער ווילן אומבויגזאם. פון דעם האבן מיר געשעפט כח און אויסדויער פאר דעם נייעם לעבן.

נאכן אפזיין א יאר אויף הכשרה האבן מיר זיך אומגעקערט אהיים, כדי צוגרייטן זיך צו עליה.

געווען זיינען דאס וואונדערבארע פריידיקע טעג. די האפענונג האט צעשפארט די ברוסטן, דער האָרא־טאנץ האט אריינגעגאסן פריש בלוט אין די אדערן און אונזער פריידיקער געזאנג האט זיך געריסן צו די הימלען, געוועקט די יוגנט פון איר אפאטיע און דאס שטעטל פונעם גליווער.

פריידיק איז אויך געווען דער געזעגענונגס־אוונט צו אונזער עולה זיין קיין ארץ־ישראל. דאס גליק האט אונז ממש פארשיכורט. די וואס זיינען פארבליבן האבן מקנא געווען אונז, די גליקלעכע, די וואס האבן זוכה געווען.

וויינט דאס הארץ אויף די אלע, וואס האבן ניט זוכה געווען. אויף די אלע, וואס זיינען אין זייער בלי, פארשניטן געווארן אויף א פרעמדער רוצחישער ערד.

הייליק און טייער איז זייער אנדענק.

חיפה — גיטל קנעבעל—בעלמאן

ס׳האט זיך גארניט געביטן...

שטעטלשע אידיליע

שטיל און רואיק שלענגלט זיך דאס טייכל צווישן די פעלדער, לויפט אוועק אין די ווייטע מרחקים. נאר דא ביי דער בעטאנירטער בריק ווערט עס אומרואיקער, שוימיקער צווישן די שטיינער ביים קראסנאבראדער ברעג. די כוואליעלעך רוישן, ווי זיי וואלטן דערציילן עפעס. דערציילן פון דער באענטער שטעטלשער פארגאנגענהייט...

און אסך, זייער אסך האט דאס טייכל צו דערציילן. אט נעכטן, אייערנעכטן איז דאך דאס געווען. יידישע טעכטער פלעגן קומען אהער דאס הויזגעשיר וואשן, רייבן און פוצן די טעפ און די פאנען, וואשן די טעלער און די שיסלען.

באזונדערס נאך א שבת, א יום־טוב פלעגן זיי קומען אהער די יידישע טעכטער. ווער עס פלעג מיטברענגען א ברודערל, באהילפיק צו זיין ביים טראגן אהיים דאס געשיר. בשעת די שוועסטער פלעגן זיין פארנומען מיטן וואשן, פלעגן דערווייל די קליינע יאטלעך פארקאטשען די הייזלעך, זיך שפילן און פליעסקען אין וואסער, ארומלויפן און שטיפן. אפגעטאן זייער ארבעט, פלעגן די מיידלעך פאוואליע צענויפלייגן דאס בלאנקענדיק־זויבערע געשיר אין א גרויסער שיסל און מיט פארזיכטיקע טריט זיך צוריקקערן אהיים.

פיל, זייער פיל האט דאס טייכל געג׳נבן דעם שטעטל. זומער אין די ערב שבתים פלעגן זיך יינג און אלט ארויסלאזן צום טייכל וויית הינטערן שטעטל. מען פלעג אויף די גרינע לאנקעס אראפוואַרפן פון זיך די בגדים און זיך לאזן שווימען אין דעם שטילן וואסער. עלטערע יידן, די וואס האבן ניט געקענט שווימען, פלעגן זיך טובלען און וואשן ביים ברעג לכבוד שבת. זיי פלעגן אין צייט אהיימגיין זיך גרייטן צו קבלת שבת. אבער דעם יינגוואַרג איז ניט לייכט געווען צו שיידן זיך מיטן טייכל. ווען זיי פלעגן צוריק אהיימקומען איז די זון שוין געווען פאר־גאנגען אהינטערן בארג, דאס שטעטל איז שוין געווען איינגעהילט אין בין־השמשות. עס פלעג זיך שוין הערן דאס קלאפן פונעם הילצערנעם העמערל אין די יידישע טירן, אנזאגנדיק די פרויען אז ס׳איז שוין צייט ליכט בענטשן.

אראָפּגעוואָרפן פון זיך די וואָכעדיקייט, אויסגעטאָן זיך פונעם טאָגטעגלעכן עול, פלעגן יידן מיט געמאָסטענע טריט גיין אין שול אריין מקבל פנים זיין די שבת מלכתא. ווער ס׳פלעג גיין דאווענען אין בית־המדרש, ווער אין שול און ווער אין די חסידים־שטיבלעך. ס׳האט ניט גענומען לאנג און די פרייטיקצונאכטיקע תפילות, דער שבתדיקער נוסח פלעג זיך צעטראָגן איבער די שטילע גאסן פונעם שטעטל... שפּעטער אין אָוונט אריין פלעג מען הערן פון די שטיבער ארויס דעם קידוש, די זמירות...

שבת אינדערפרי פלעג דער אלטער לאנגיעריקער שמש זיך אוועקשטעלן אויפן פלאַץ אינמיטן שטעטל און רופן בקול רם: „יידן אין שול אריין!" און ווידער פלעגן יידן זיך לאָזן אין שול אריין... נאָכן שבתדיקן מיטאג פלעגן יידן זיך לאָזן אין נאָענטן וואלד אריין שעפּן אביסל פרישע סאָסנע־לופט.

דאַטשניקעס אין פענסיאנאט ביי משה־לייב בארג.

שבת פארנאכט פלעגן די פרויען זיך אויסזעצן אויף די פּריזשינעס פאר זייערע הייזער און שמועסן אביסל ווייבערישע פּאָליטיק... אזוי ביז ס׳האט זיך באוויזן דער ערשטער אָוונט־שטערן אויפן הימל און מען

פלעג אָנצינדן די נאַפט־לאָמפּן. ס'האָט זיך אָנגעהויבן א נייע וואָך.

אז ס'איז געקומען דער דינסטיק, האָט זיך אָנגעהויבן אין שטעטל איינשטעלן דער יאריד. שוין פון גאנצפרי אָן האָט מען אנגעהויבן צונויפשטעלן די סטראגאנעס. מען האָט געגומען אויסלייגן די סחורות, פארשידן אין זייערע מינים. עס זיינען געקומען יידן פון די ארומיקע שטעטלעך דאָ האנדלען, לייזן געלט. דאמלט איז מען געגאנגען דאוונען מיטן ערשטן מנין כדי ניט צו פארשפעטיקן...

נאָכן יאריד ,פארנאכט פלעגן בעלי־חובות לויפן אָפּצאָלן א חוב, אויסלייזן א וועקסל. אנדערע — אויפמאָנען געלט. דערנאָך פלעג מען אויסקוקן אויפן צווייטן יאריד... אזוי זיינען, אין שטילע דאגות, פאר־גאנגען די טעג, די וואָכן, די יאָרן.

פארן אונטערוואקסנדיקן דור, די עלטערע חדר־יינגלעך האָט מען דאָ קיין צוקונפט ניט געזען. פלעג מען זיי אוועקשיקן. ווער ס'איז געפאָרן אין א גרעסערער שטאט לערנען א פאך. ווער ס'איז אוועק אין דער ליטע און די ווייטערע ישיבות. אהיים פלעג מען קומען איינמאָל אין א יאָר אויף א יום־טוב. צוזאמענגעטראָפענע תברים פון די קינדער־יאָרן פלעגן זיך קוים דערקענען...

אויך דאָס שטעטל אליין האָט ביסלעכווייז געענדערט דאס אויסזען. אין די הייזער האָט מען איינגעפירט עלעקטריע. די ווענט אינעווייניק האָבן ווי אויפגעלויכטן. די גרויסע בלאָטעס אינמיטן מארק האָט מען אויסגעטריקנט. דאָס פלאַץ איז אויסברוקירט געוואָרן. אָבער מיט דעם אלעם איז געקומען אַ נייע צרה — דער אנטיסעמיטיזם. א שטארקע כוואליע פון אנטיסעמיטיזם האט פארפלייצט די פוילישע שטעט און שטעטלעך און אונזער קראסנאבראד בתוכם. ביז ס'זיינען אנגעקומען גרעסערע צרות, דער אריינמארש פון די נאציס קיין פוילן.

די ערשטע מלחמה טעג

דאָס איז געשען, ווי מיר ווייסן, אין 1939.

די ערשטע אָנקומענדיקע טרעגער פון טויט און פארניכטונג אין די בלויע מונדירן, אין זייערע פאנצער־אויטאָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף די שטעטלשע יידן. מען איז אריין אין די שטיבער זיך

פארמאכט און פארקלאפט, מוטערס האָבן אין שרעק געדריקט זייערע קינדער צום הארצן און געווארט אויף רחמים פונעם הימל. אז ס'איז פאַריבער א קורצע צייט און מען האָט ניט געזען קיין שלעכטס, האָט דער עולם זיך ביסלעכווייז ארויסגעיאַוועט פון די הייזער אויף דער גאס. מען האָט געוואָלט הערן נייס, אויסטוישן א מיינונג. ס'האָבן זיך געשאפן רעדלעך. ס'איז געווען א סברה א,ז דאָס זיינען געווען נאר אויסשפיר־סאָלדאטן. והראיה, זיי זיינען באלד פארשוואונדן.

יידן האָבן ניט געוואוסט וואָס צו טאָן, וואו מען האלט אין דער וועלט. מען האָט פרובירט טעלעפאָניש זיך פארבינדן מיט די ווייטערע, שכנותדיקע שטעטלעך ווי עס האלט דאָרטן. דערווייל האָט די אָפּ־טרעטנדע פוילישע ארמיי, שוין א היבש־צעקלאפטע, אריינגעמארשירט אין שטעטל און גענומען צוגרייטן פאָזיציעס פאר א שלאכט. די שטאָלענע דייטשע פייגל האָבן גענומען שפייען מיט פייער און פארוויסטונג. ס'זיינען געפאלן די ערשטע יידישע קרבנות. ס'איז געווארן א בהלה. אין שטעטל שטעלט זיך דער פראָנט. מען האָט גענומען אנטלויפן פון די שטיבער. ווער מיט אביסל געפעק אויף די פלייצעס און ווער ווי ער שטייט און גייט. געלאָפן איז מען אין נאָענטן וואלד זיך אויסבאהאלטן אין די „טעלער" פון די אזוי גערופענע דעבערעס.

די שלאכט האָט זיך אָנגעהויבן, די הארמאטן פון ביידע צדדים האָבן שרעקלעך אָפּגעהילכט אין דער נאַכט־פינצטערניש. ביי יעדן הארמאטן־שאָס האָבן די מוטערס געטוליעט זייערע קינדער צו דער ברוסט, ווי זיי וואָלטן זיי באשיצן מיט זייער לייב.

אזוי האָט זיך דאָס געצויגן טאָג און נאכט. דורכגעווייקט פון די רעגנס, אדורכגעפרוירן פון דער נאכטיקער קעלט, מיט ליידיקע מאָגנס געהאָפט אויף אן ענדערונג, אויף א סוף צו די צרות... כדי זיך צו שיצן פון די רעגנס און פון די קוילן האָבן מיר געגראָבן בונקערס. מיר האָבן מיט גרויס ריזיקע זיך ארויסגעכאפט אין א פויעריש פעלד כדי צו שטילן דעם הונגער מיט א קארטאָפל, א ריבל. ס'זיינען אוועק עטלעכע מעת־לעתן, אָבער די לאגע האָט זיך ניט געענדערט. אין דער פינצטערער נאכט האָט אויפן שטעטלשן האָריזאָנט א לויכט געטאָן א רויטער פלעק. עמיצער האָט אויסגערופן: „דאָס שטעטל ברענט!" אויפן צווייטן טאָג האָט אונז דערגרייכט די ידיעה, אז ס'האָט אפגעברענט דער גאנצער

מאַרק־צענטער, דאָס אָרט, אַמערסטן באַוואוינט פון יידן. בלויז איינציקע הייזער אויפן טאַמאַשאָווער שאָסיי זיינען געבליבן.

אונטערן נאַצישן שטיוול

מיטן ענדלעכן פאַרנעמען דאָס שטעטל פון די דייטשן האָבן זיך אָנגעהויבן ראַבירונגען פון יידיש האָב און גוטס. די דייטשע סאָלדאַטן צוזאַמען מיט די פּוילישע אַנטיסעמיטן רייסן־אויף די קעלערס און נעמען צו, וואָס זיי געפינען ביזן לעצטן. זיי לאָזן זיך וואָרילגיין. צו בלייבן אין וואַלד האָט מער ניט געהאַט קיין זין. מיר האָבן זיך צוריקגעלאָזט אין שטעטל אַריין. ביים ראַנד פון וואַלד ליגן די געפאַלענע פּוילישע סאָלדאַטן. א געשטאַנק פון די געפאַלענע פערד. דאָס שטעטל איז ניט צו דערקענען. די יידישע הייזער מיט די גרויסע שיבדל־דעכער זיינען אַלע אָפּגעברענט. געוואָרן אַש און קויל. פאַרקוילטע מענטשן־קערפּערס וואַלגערן זיך דאָ־און־דאָרט. די דייטשן האָבן געכאַפּט מענטשן צו דער אַרבעט, אָפּרייניקן די פּגרים. דערביי האָבן זיי זיך פריילעך געמאַכט, זיך איזדיעקעוועט איבער די יידן, אָפּשערנדיק זייערע בערד און פּאות און שלעפּנדיק זיי ביי די ציצית פון טלית־קטן.

אָן א היים, אָן א דאַך איבערן קאָפּ זיינען יידן אַריינגעפאַלן אין פאַרביטערונג און מרה שחורה. מען האָט זיך צוזאַמענגעדריקט אין די נאָך פאַרבליבענע עטלעכע יידישע הייזער פון שטעטל. אין איינציקע טעג אַרום איז פאַרשפּרייט געוואָרן א ידיעה, אַז די רוסן געפינען זיך אין שכנותדיקן שטעטל, אין טאָמאַשאָוו. ס'האָט ניט לאַנג גענומען און די רוסן האָבן אַריינגעמאַרשירט אין אונזער שטעטל. די יידן האָבן אָנגעהויבן אַביסל פרייער אָפּצואָטעמען. מען האָט זיך אַרויסגעלאָזט פרייער אין די גאַסן. מען האָט געמיינט אַז ס'איז שוין געקומען די ישועה. אָבער ניט לאַנג האָט אונזער טרייסט געדויערט. די רוסן האָבן געמאָלדן, אַז זיי מוזן זיך צוריקציען. לויטן סאָוועטיש—דייטשן אָפּמאַך דאַרף אונזער געגנט אַריינפאַלן צו די דייטשן.

עס האָבן זיך געשאַפן פאַרשיידענע מיינונגען. ווער ס'האָט געהאַלטן, אַז מ'דאַרף זיך עוואַקואירן צוזאַמען מיט די רוסן און ווער ס'האָט ניט געקאָנט זיך שיידן מיטן אָרט, וואו ער איז געבאָרן געוואָרן. מען האָט ניט געוואוסט, וועלכע מיינונג איז ריכטיקער. א טייל האָבן געטענהט,

אז סייווי איז דא ניטאָ וואס אנצואווערן, סייווי איז ניטאָ קיין דאך איבערן קאָפּ. ס'האט זיך אנגעהויבן דאס טראגישע געזעגנען זיך, קינדער מיט אלטע טאטע־מאמע. משפחות האבן זיך צעטיילט און זיך אוועקגעלאזן וואנדערן אין ווייטע אומבאוואוסטע מקומות...

פאר די איבערבליבענע יידן האט זיך אנגעהויבן א גרוילהאפטיק לעבן. מיט יעדן אָפּגעריסענעם בלעטל פונעם טעגלעכן קאַלענדאַר איז אוועקגעריסן געווארן א יידישער נפש. די אימה וואס דער מארגנדיקער טאג וועט ברענגען איז געוועז שרעקלעך. דער צער פון די מוטערס, ניט וויסנדיק דעם גורל פון זייערע אוועקגעוואנדערטע קינדער און דעם גרויל און פיין פון די קינדער און אייגענע, וואס זיינען פארבליבן אונטער דער בלוטיקער רוט פונם דייטש זיינען געווען גרויס, אָן א שיעור.

די טעג זיינען אונז געווען מרה־שחורהדיק גראָ און די נעכט פארפינצטערט מיט ליידן, אָן אייביקע פינצטערניש האט ארומגע־הילט דאָס שטעטל קראסנאָבראָד. די זון מיט אירע ווארעמע שטראלן האָט פארטונקלט די שיין פונעם העלן טאָג. ס'איז געלעגן א פחד אויף יעדן איינעם מיט דעם אָנקום פון דער נאכט, ווען דער פינצטערער גורל האָט אלעמאָל עמיצן אנדערש ארויסגעריסן פון די יידישע הייזער. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן שלאָפלאָזע נעכט. מען האט מורא באקומען פאר יעדן מינדסטן שאָרך. פאר א בלעטל, וואָס איז אראָפּגעפאלן פון בוים. פאר דעם ווינט, וואָס האָט א קלאפ געטאָן אין לאָדן האָבן הערצער געציטערט...

דערשלאָגן גייסטיק און פיזיש, זיינען די יידן געווען ווי שאָטנס. צעטראָטן געווארן איז זייער שטאלץ און זעלבסטווערטיקייט. לעבעדיקע מתים, מיט געלע לאטעס און מגן־דוד אויף דעם אָרעם. און אפשר האָט דער מגן־דוד, דער סימבאָל פון יידישער גבורה, זיי צוגעגעבן מוט און האָפענונג צו וועלן לעבן און קעמפן מיט אלע כוחות איבערצוקומען דעם טאָג, אדורכצושטופן די גרויליקע נאכט. אבער די גרויליקע נאכט האָט זיך ווייטער געצויגן, זיך אויסגעצויגן אין דער אומענדלעכקייט אריין. איין לאנגע נאכט פון פחד, פון יידישע טרערן, פון ווייטיקדיקע קרעכצן, פון געוויין פון די מוטערס איבער זייערע דערמאָרדעטע קינדער, פון קלאָג פון אלמנות איבער זייערע דערוואָרגענע מענער, פון געיאָמער פון שוועסטער איבער זייערע לעבעדיקערהייד־פארברענטע ברידער, פון הארץ־רייסנדיקע גוואלדן פון דער יידישער טאָכטער איבער איר געשאכטענער

מוטער. אזוי האָט זיך געצויגן דאָס פּיינלעכע לעבן פון דעם ביסל איבערגעבליבענע, נאָך זשיפּענדיקע קראַסנאָבראָדער יידן.

די דייטשע קאָמענדאַטור שאַפט א „יודנראַט״ בכדי צו קאָנען ביי יידן אויסצאַפּן געלט און מען זאל זיי צושטעלן שקלאַפן אויף פאַרשידענע אַרבעטן. ס׳איז זיי די דייטשן אזוי אויך בעקוועמער. זיי וועלן האָבן מיט דער הילף פון יודנראַט, יעדן יידן אויפן אויג. אזוי האָט זיך עס געצויגן ביז 1941, ווען די היטלעריסטן זיינען איבערפאַלן רוסלאַנד. די ליידן פון די יידן זיינען געוואָרן נאָך פּיינלעכער, נאָך טראַגישער. דאָס יאָר 1942 האָט געבראַכט מיט זיך די טאָטאַלע פאַרניכטונג פון די יידן אונטערן נאַצישן שטיוול. די דייטשע רוצחים האָבן אַרויסגעפירט דאָס ביסל פאַרבליבענע יידן קיין טיטשעוו איזביצע און זיי דאָרטן אומגעבראַכט צוזאַמען מיט די יידן פון דער אַרומיקער געגנט. אסך זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויף א בעסטיאַלישן אופן אין שטעטל גופא און באַגראָבן געוואָרן אין א ברידער־קבר. פיל פון זיי זיינען לעבעדיקערהייד פאַרברענט געוואָרן. פאַרשוואונדן געוואָרן מיטן רויך זיינען דאָס ביסל איבערגעבליבענע לעבעדיקע שאָטנס.

בלויז איינצעלנע איז געלונגען צו אַנטלויפן אין די אַרומיקע פּויערישע דערפער און זיך אויסבאַהאַלטן פון טויט. אייניקע זיינען קורץ פאַר דער דייטשער מפּלה, קורץ פאַר דער באַפרייאונג דערמאָרדעט געוואָרן דורך די בלוטיקע הינט, די פּוילישע פּאַרטיזאַנער און די פּויערן, ביי וועמען זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן.

איין שטיק בית־הקברות איז געבליבן פונעם שטעטל קראַסנאָבראָד. די ערד איז אַדורכגעווייקט מיט יידיש בלוט און אויסגעמישט מיטן אַש פון זייערע פאַרברענטע גופים.

ס׳האָט זיך גאָרניט געענדערט.

דאָס יאָר 1950. אכט יאָר נאָך דער טראַגישער פאַרניכטונג שטיי איך און קוק אויף דעם ליידיקן פּלאַץ, וואָס איז אַמאָל געווען פאַרבויט מיט יידישע הייזער, געררישט מיט יידיש לעבן. די שורה הילצערנע הייזער, געבויט אין איין און דערזעלבער פאָרם, האָבן אויסגעזען ווי איין לאַנג הויז מיט איין לאַנגן גאַנעק.

ווי לאנג איז עס דען געווען ווען אויף דער גאס פלעגן אין אזא זומערדיקן טאג ארויסקומען די חדר־ייִנגלעך און זיך שפּילן צוזאמען. שטיפן און לאכן, אייניקע קונדייסים פלעגן זיך ארויפדראפּן אויף די דעכער און ליגן און זיך ווארעמען אקעגן דער זון, לויפן צום טייכל זיך באָדן און לערנען זיך שווימען.

אז עס איז אָנגעקומען דער ווינטער און די בלאָטעס, וואָס האָבן זיך געשאפן פון די הארבסטיקע רעגנס, פלעגן פארפרוירן ווערן, פלעג אויך דאָס טייכל אָנהייבן פארפרוירן צו ווערן. די ייִנגלעך, פלעגן זיך לאָזן אויף דעם נאָך שוואך געפרוירענעם אייז זיך גליטשן... מיטן אויספאל פון די שנייען פלעגן מיר זען אונזערע קונדייסים זיך אויף שליטלעך ארונטערגליטשן פון די קראסנאָבראָדער בערג. איינער פלעג וועלן איבעריאָגן דעם צווייטן, פלעג ער ארויפשטייגן וואָס העכער אויפן בארג.

דאס שטעטל איז געלעגן ווייס־פינקלדיק, ווי איינגעהילט אין א ווייס ליילעך. און אז ס'פלעג זיך באווייזן די זון פון אהינטער די וואָלקנס, פלעגן די דעכער שעמערירן און פינקלען ווי באזעצטע מיט מיליאסן דימענטן... די שליטלעך פלעגן פליען בליץ־שנעל פון דער בארג־הויכקייט ארונטער איבערן שטעטל, אדורכהאקן דעם זאמאָשטשער שאָסיי און אָנקומען אויף דעם פארפרוירענעם טייכל. מען האָט געדארפט פארזיכטיק זיין כדי ניט ארייננצוגליטשען זיך אין די אומבאקאנטע זומפן.

אָ ניין! ס'איז אלץ פוסטע פארפירערישע חלומות! ניטאָ מער קיין ייִדישע קינדער, קיין שטעטל, קיין ייִדישער זכר. אין איין שטיק בית־הקברות איז פארוואנדלט געוואָרן קראסנאָבראָד, נאָר אָן מצבֿ:ת, אָן אוועלכן ס'איז סמן. א פרעמדער, אז ער וועט דא פארבייפאָרן, וועט אים קיינמאָל ניט איינפאלן, אז דאָ זיינען געשטאנען ייִדישע הייזער אז דאָ האָט געברויזט מיט ייִדיש לעבן.

די זון האָט זיך גענומען נייגן צום מערב, צו די בערג, געוואָרפן אירע לעצטע שטראלן אויפן ליידיקן פלאץ און פארזונקען... די שאָטנס פון די בערג האָבן זיך געשפרייט און איינגעהילט אין שווארצן טרויער דאָס אָרט פון דעם פארשוואונדענעם שטעטל קראסנאָבראָד.

ס'איז אָנגעקומען דער אויטאָבוס פון זאמאָשטש. אָנשטאָט

די יידן, זעט מען דאָ נאָר פויערים און פויערטעס מיט די פאטשיילעס זיך שטופנדיק אין אויטאָ אריין...

איך ווארף א לעצטן בליק אויף מיין געוועזענער היים, אויפן וואלד, אויפן טייכל. די נאטור האָט זיך גארניט געענדערט. אלץ שטייט ווי געווען, ווי גארניט געשען... עס האט זיך אין דער נאטור גאַרניט געביטן. בלויז דאָס יידיש לעבן איז פארטיליקט, אפגעמעקט און אפגעווישט געווארן.

(חיפה) יעקב לוכפעלד

עפיזאדן פון שטעטל

דאס שטעטל קראסנאבראד האב איך געקענט נאך פון מיין פריסטער יוגנט. איך פלעג אהין קומען וועגן געשעפטלעכע ענינים, האב זיך דארט דערוואָרבן פריינט און בין מיט דער צייט געווארן א קראסנאבראדער תושב. זאל מיר דערלויבט זיין צו ברענגען דא עטלעכע עפיזאדן פון מיין זיין אין קראסנאבראד:

אין יאר 1928 בין איך געקומען צום יריד וואס איז דארט פארגעקומען נעבן קלויסטער, הינטערן שטעטל. ביים איינקאסירן דאס געלט ביי די קריסטלעכע סוחרים האב איך אין אוונט באמערקט ווי 2 יונגע קריסטן גייען מיר נאך און ווילן מיך בארויבן. איך האב ניט פארענדיקט די אינקאסע, ארויפגעכאפט זיך אויף א פורל און אויף גיך אפגעפארן אין שטעטל אריין. צומארגנס האבן באקאנטע קריסטלעכע סוחרים מיר דערציילט, אז מיין שרעק איז ניט געווען קיין אומזיסטע ווייל זיי האבן מיך ארומגעזוכט א לענגערע צייט.

* * *

א צווייטע באגעגעניש מיטן פוילישן אנטיסעמיטיזם האב איך געהאט אין קראסנאבראדער פאָסט־אמט. איינמאל בין איך געקומען אין פאסט־אַמט, וואס האט זיך דאמלט געפונען אין הויף, אפצושיקן א גרעסערע סומע געלט. דער נאטשעלניק האט זיך אפגעזאגט אנצונעמען דאס געלט און צעשאטן דאס קליינגעלט איבערן גאנצן צימער. אדאנק מיין אנקלאגע אין דער הויפט דירעקציע האט מען אים, נאך דעם, באזייטיקט פון אמט.

* * *

נאך מיין חתונה אין יאר 1931, האב איך צוזאמען מיט די חברים: אלי׳ רינד, בונם האלצבערג, משה האוז, פישל שלעגעל און ישראל באב״ד, געגרינדעט א סניף פון „מזרחי״ און א מנין, אין הויז ביי בינטשע ראזנפעלד. אויך האבן מיר אונטערגענומען אן איניציאטיוו צו גרינדן א מאדערנע „יבנה״ שול. מיר האבן אראפגעבראכט פון יעדוואבנע דעם פעדאגאג כהנוביץ און אויפגעעפנט די שול.ליידער איז איר עקזיסטענץ געווען א קורצע. פאר דער צייט האט זי אבער באוויזן איינצופלאנצן אין די קינדער, דעם רעליגיעז־נאציאנאלן, ציוניסטישן גייסט.

* * *

א שוידער נעמט מיך ארום ווען איך דערמאן זיך ווי אזוי דאס שטעטל האט אויסגעזען א טאג נאכן פארברענען איר דורך די היטלע־ריסטישע מערדער. מיר זיינען געקומען פון אונזערע באהעלטענישן אין די וועלדער און ניט דערקענט מער דאס שטעטל. אומעטום חורבות. פארברענטע גופים און ארום אונז די צופרידענע פרצופים פון די פוילישע רויבער און פלינדערער. זייער שפאטישער געלעכטער האט מיך ארויס־געטריבן פון שטעטל אויף אייביק.

מרדכי ראפאפארט (תל־אביב)

* * *

מיין געבורטס שטעטעלע קראַסנאָבראָד איז געווען אַ קליין, אָרעם און ווינציק באַקאַנט שטעטל. עס האָט זיך ניט אויסגעצייכנט מיט קיין באַרימטע מנהיגים, רבנישע פּערזענלעכקייטן און געלערנטע. אָבער ווער ס׳האָט עס נענטער געקענט האָט געוואוסט, אַז אונזער יידישער ישוב איז געבענטשט געוואָרן מיט דער ברכה פון ברייטהאַרציקייט און מיט דער גרייטקייט צו העלפן איינער דעם צווייטן. הגם אין שטעטל זיינען ווייניק גבירים געווען דאָך איז קיינער פון די אָרעמע ניט פאַר־בליבן הילפלאָז אין אַ נויט.

איינגעקריצט אין מיין זכרון איז פאַרבליבן אַ געוויסע פּאַסירונג וואָס אילוסטרירט בולט דעם כאַראַקטער פון אונזער יידישן ישוב. אין יאָר 1936 איז דער צוג ביי בילגאָריי אַרויף אויף אַ וואַגן מיט יידישע פּאַסאַזשירן און צוויי יידן זיינען אומגעקומען.

ווען דאָס איז באַקאַנט געוואָרן אין שטעטל, האָט מען באַלד אָנגעהויבן זאָרגן וועגן די אַלמנות און יתומים. במשך פון דריי טעג האָט מען צענויפגעזאַמלט איבער 500 זלאָטעס — אַ באַדייטנדע סומע פאַר יענע צייטן — און דערמיט האָט מען געהאָלפן שאַפן אַן עקזיסטענץ פאַר די פאַריתומטע משפחות.

אַזוי איז עס שטענדיק געווען אומעטום, וואו נאָר ס׳האָט זיך גענויטיקט הילף איז זי באַלד געגעבן געוואָרן.

זאָלן דערמאָנט ווערן די אַלע, וואָס האָבן זיך דערמיט מתעסק געווען דערביי אויך מקיים געווען דעם „ואהבת לרעך כמוך". און קודם־כל ר׳ שמואל גורטלער, דער זון פון וואָלף לייזערס הי״ד, און יבדל לחיים אויך מיין מאַן, יונה לערער.

תל־אביב   רישה לערער

געזעלשאפטלעכע דערוואכונג

מיטן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און דעם פוילישׂ — באלשעוויסטישן צוזאמענשטויס איז, ווי אַ מארגנשטערן נאך אַ פינצטערער נאכט, געקומען אַ געזעלשאפטלעכע דערוואכונג אינעם יידישן לעבן. ס'האט אַ בלאז געטאן אַ פריש ווינטל און אויפגעוועקט די באהאלטענע, דרימלענדע קולטור־כחות אין שטעטל.

די יוגנט האט זיך האסטיק געגומען ארויסרייסן פונעם גליוועך, פון פארעלטערטע באגריפן און מנהגים. מיט דער גאנצער, ניט אויס־געגוצטער, ענערגיע האט זי גענומען אויף זיך, דעם עול, צו זיין דער טרעגער פון דער נייער יידישער קולטור, אין די ענגע פינצטערע געסעלעך פון שטעטל.

דער רוף פון די חברים לייבקע קופיעץ, יוסף לאם, חיים באב״ד און ישראל באב״ד צו אַ קולטור טעטיקייט, האט דערמונטערט און ס'איז גערופן געווארן די ערשטע פארזאמלונג, אויף וועלכער מען האט באשלאסן, צו גרינדן אַ פאלקס־ביבליאטעק, אויפן נאמען פון ד״ר עטינגער.

די ידיעה וועגן דער פארזאמלונג איז באלד דערגאנגען צום אלטן דור, דער געדאנק, אז דער „שטן" האט זיך אריינגעכאפט אין דער חסידישער פעסטונג קראסנאבראד, האט זיי אויפגעמונטערט צו אַ מלחמה קעגן די „אפיקורסים" און „כופרים". ס'האבן זיך געפונען „פלינקע" יידן, וואס האבן געוואוסט וואו מען דארף „אנדריקן דאס קנעפל" און באלד האט זיך אריינגעמישט די ארטיקע און פאוויאטאווע מאכט, וועלכע האט גענומען „אויפן אויג" די אלע, וואס זיינען ניט געוועזן גענוג „כשר" פארן אלטן דור. דער געדאנק וועגן גרינדן אַ ביבליאטעק איז פארלויפיק ניט פארווירקלעכט געווארן.

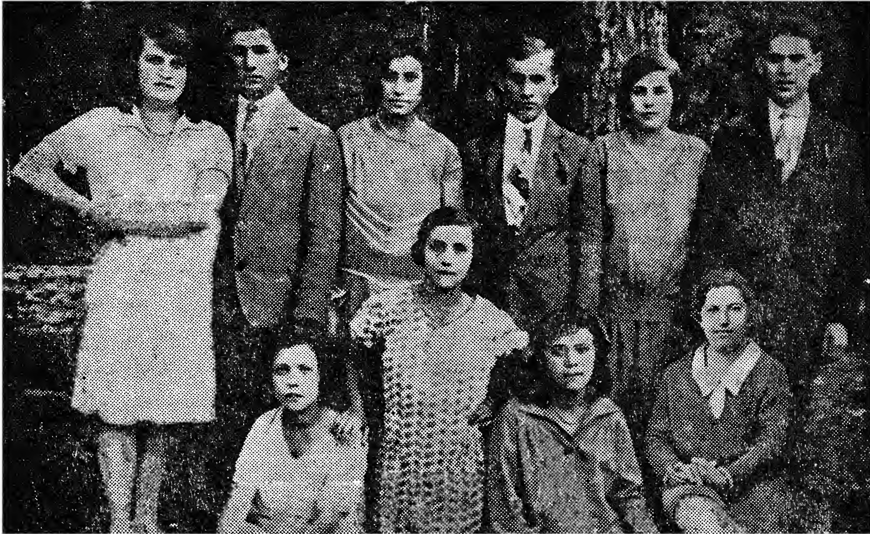
ס'איז פאריבער אַ געוויסע צייט ביז ס'איז אריינגעקומען אַ נייער צוזואקס פון יוגנטלעכע. זיי האבן ווידער אויפגעהויבן דעם געדאנק וועגן אנהויבן אַ קולטור־טעטיקייט און קודם־כל גרינדן אַ ביבליאטעק. דער קאמף מיטן אלטן דור האט זיך באנייט און געווארן נאך מער ליידנשאפטלעכער און עקשנותדיקער. דער יוגנטלעכער ברען, די התלהבות פאר די נייע אידייען, האט דערמוטיקט אינעם דאזיקן קאמף און געזיכערט דעם נצחון פאר דער יוגנט.

באלד טאקע איז געווײלט געוואָרן א קאָמיטעט וואָס האָט אַרײַנ־געטראָגן צו דער מאַכט א ביטע וועגן דערלויבן גרינדן א פאָלקס־ביבליאָטעק בײַם „תרבות", אָנגעבנדיק דערבײַ די נעמען פון 10 פּאַראַנט־וואָרטלעכע מענטשן. גראַד אין יענע טעג, איז אין שטעטל אויסגעבראָכן א שווערע מחלוקת וועגן רבנים און ס'האָבן זיך געשאַפן 2 צדדים. ווען ס'איז פון דער מאַכט געקומען אַן אָנפראַגע וועגן די 10 חברים, האָט דער ראש־הקהל, אין גרויס צעטומלעניש, זיך ניט געכאַפּט וועגן וואָס ס'האַנדלט זיך און געגעבן די בעסטע מיינונג. ווען ער האָט זיך אָבער דערוואוסט, אַז דאָס איז גאָר וועגן גרינדן א ביבליאָטעק און אַז ער אַליין מיט די אייגענע הענט, האָט צוגעלייגט האָלץ צו דער שריפה האָט ער געגומען „אײַנלייגן וועלטן" און אונדז אָנגעטאָן געברענטע צרות. פאַרלויפיק האָבן מיר געטאָן אונדזער אַרבעט אין געהיים, אָבער סוף סוף האָט זיך די מאַכט דערפון דערוואוסט און אָנגעהויבן אַדורכצופירן רעוויזיעס. א טייל ביכער זײַנען געווען בײַם מחבר פון די שורות און א טייל בײַ יהושע באב"ד. מיר וואָלטן מיאוס אָפּגעשניטן, ווען מען געפינט זיי בײַ אונדז. צום גליק איז אונדזער חבר פייוול פּרימערמאַן דאַמאָלט געווען דער „סאָלטיס" און ער האָט די פּאָליציי געפירט צו אַנדערע יידן מיט ענלעכע נעמען. די פּאָליציי האָט פאַרשטייט זיך גאָרניט געפונען און איז אַוועק, ניט האָבנדיק דערגרייכט קיין שום רעזולטאַטן.

מיר האָבן באַשלאָסן צו אַריבערפירן די ביבליאָטעק אין קלייט צו הערש מאָזעס — דעם שוואָגער פון אַברהם באַרג. א לאַנגע צײַט האָבן מיר דאָרט געפירט די אַרבעט, ביז מיר האָבן באַקומען די אָפיציעלע דערלויבעניש פון דער מאַכט.

אונדזער שמחה מיט דער לעגאַליזאַציע פון ביבליאָטעק איז געווען גרויס. מיר האָבן זיך דערזען אַלס זיגער אין עם קאַמף, קעגן גייסטיקן געטאָ אין וועלכן מיר זײַנען יאָרנלאַנג געווען אײַנגעשלאָסן. באַלד האָבן מיר אָבער אָנגעטראָפן אויף נײַע שוועריקייטן און קודם־כל אויף דעם ווי באַקומט מען א לאָקאַל? קיינער האָט אונדז ניט געוואָלט פאַרדינגען קיין צימער, אָפּגעטרייסלט זיך פון אונדז ווי להבדיל פון משומדים. סוף סוף האָבן מיר זיך אַן עצה געגעבן אויך מיט דעם. בײַם חבר יוסף לאַם אין שטוב איז געשטאַנען אַן אַלטער קאַמאָד, אודאי נאָך פון „מלך סאָביעסקיס" צײַטן. האָבן מיר דאָרט באַקומען א שופלאָד און די ביבליאָטעק איז, מיט

מזל, געעפנט געווארן. ווי קאמיש עס זאל ניט קלינגען, איז פון דעם שופלאָד, געפירט געווארן אַן ערנסטע קולטור־ארבעט. מען איז געקומען אהין בייטן ביכער, לייענען צייטונגען; וואס מיר האבן באקומען, און יעדן שבת איז דארט פארגעקומען א פארלעזונג פון ח׳ הערש־לייבל בריקס.

א גרופע יוגנט. שטייען ערשטע שורה אויבן פון רעכטס אויף לינקס: וועלוול גורטלער, איטקע אלבוים, שלום שלעגעל, גרונע גורטלער, שלמה באב״ד, מלכה שלעגל. צווייטע שורה: זיצן בלומע טענצער, פריידע אייזן, פריידע קנעבל, נעשע ליאַן.

אין א צייט אר;ום האבן מיר באקומען א צימער און האבן שוין געקענט צעפירן די הענט. ס׳האט זיך געשאפן א דראמאטישער־קרייז, וועלכער האט געשטעלט עטלעכע איינאַקטערס, וו. צ. ב. „שמשון הגבור", „דער משוגענער אין שפיטאל" א. א. די פרומאַקעס האבן אלץ ניט געקענט שלום מאכן מיט אונזער טעטיקייט און וואו זיי האבן נאר געקענט האבן זיי אונז אנגעטאן גרויסע צרות. איינמאל האט זיך דער ראש־הקהל, אין

אנוועזנהייט פון אונזערע חברים, אויסגעדריקט וועגן אונז מיט באליידי־קנדע ווערטער. מיר האבן אים דערפאר אנגעקלאגט אין געריכט. זעענדיק אז ס'האלט שמאל, האט ער אונטערגעשטעלט אלס עדות, עלטערן פון אונזערע חברים. ס'האט זיך אנגעהויבן א סדרה משפטים און א מחלוקת אין די היימען. צום סוף האבן מיר געוואונען דעם משפט און איינגעשטילט דערמיט אלע אונזערע קעגנער. אינטערעסאנט צו באמערקן, אז מיט א צייט שפעטער איז דער ראש־הקהל געווארן אונזערס א פריינט און דער ליטעראַרישער משפט וועגן אוריאל אקאסטא איז פארגעקומען אין גרויסן זאל, פון זיין שענק.

דער משפט האט צוגעצויגן זייער פיל צוהערער פון די ארומיקע שטעט און שטעטלעך, וועלכע זיינען געוועזן ביי אונז אין שטעטל אויף דאטשע. מיר האבן אדורכגעפירט דעם משפט אויף א הויכן ניווא און אויסגענוצט אויך די אינטעלעקטועלע כחות פון צווישן די דאטשניקעס. מיר פלעגן אין דאטשע־סעזאן פירן א פיבערהאפטע קולטורעלע און דער־ציערישע טעטיקייט. נאטירלעך, אז צווישן די דאזיקע אינטעלעקטועלע כחות, זיינען געווען מענטשן פון פארשיידענע פארטייען און זיי האבן אונז באווירקט פאליטיש, ס'האבן זיך ביי אונז געגרינדעט פארטייען פון אלע, אן אויסנאם, פאליטישע ריכטונגען.

פונדעסטוועגן האבן מיר פארשטאנען צו איינהאלטן צווישן זיך די פריינטלעכסטע באציאונגען. דיליידנשאפטלעכסטע דיסקוסיעס האבן אונז קיינמאל ניט ארויסגעפירט פון גלייכגעוויכט און ניט געבראכט, צו שנאת חנם. ממש משיח'ס צייטן.

א טייל פון דער יוגנט פון יענער תקופה איז עולה געווען קיין ארץ ישראל. איינציקע האבן עמיגרירט אין פארשיידענע לענדער מעבר־לים. אנדערע ווידער האבן זיך אפגעלאזן פון די „נארישקייטן" און אריינגעצויגן געווארן אינעם שווערן קאַמף פאר פרנסה. אויף זייער ארט איז אונטערגעוואקסן א יונגער דור, וואס האט אריינגעגאסן פריש בלוט אין די אַדערן פון אונזער געזעלשאפטלעכן לעבן.

אזוי האט זיך עס געצויגן ביז ס'איז געקומען דער שטורם, וואס האט ארויסגעריסן דעם פארווארצלטן יידישן יישוב און אים חרוב געמאכט אויף אייביק. און צוזאמען מיט אים איז חרוב געווארן די פראכטפולע, שעפערישע קראסנאבראדער יוגנט.

(חיפה) **שמואל גורטלער**

ביי מייןברִיוו שופלאַד

איך שטיי ביי אַן אָפענעם שופלאַד מיט בריוו, ווי ביי אַן אָפענעם קבר. בריוו — אנגעזאמלטע אין משך פון יארן — ליגן דא. יעדער בריוו א שטיק הארץ, א שטיק לעבן, א פרישע וואונד. מיין שוועסטער בלומע שרייבט מיר: — „גיטל טייערע, 26 חדשים הכשרה איז ניט גענוג איך זאל קענען עולה זיין קיין ארץ־ישראל. איך ווארט אויף דיין הילף". ווייטיק, צערייס מיין הארץ! ווי איז מיר, איך האב גארניט געהאלפן, ניט געקענט העלפן! ליגן פאר מיינע אויגן די בריוו, זיי רעדן צו מיר, מאָנען, שטראפן און גלעטן. זיי דערציילן וועגן דעם, וואס אמאל איז געווען און וועט שוין קיינמאל ניט זיין מער.

ווי איצט זע איך פאר מיינע אויגן מיין ליבן טאטן, איך הער זיין שטים ווי ער פלעג זאגן: — „קינדערלעך, מען דארף זיין גוט, ליב האבן מענטשן ווי זיך אליין, געבן צדקה און זיך אנגרייטן מעשים טובים". און ער אליין האט טאקע מקיים געווען דאס, וואס ער האט אונז געלערנט.

און אט איז מיין טייערע הארציקע מאמע. זי איז גליקלעך וואס איך האב ענדלעך דערגרייכט מיין ציל, און בין עולה קיין ארץ־ישראל. אבער זי איז שטארק פארזארגט וועגן מיין רייזע און הערט ניט אויף צו וויינען און זיפצן. יעדער זיפץ אירער רייסט ארויס א שטיק פון מיין הארץ, רויבט אַוועק פון מיר די פרייד פון מיין עליה.

מיינע שוועסטער און ברידער מיט זייערע קינדער, זיי פארלאזן מיך ניט אויף א מינוט. יעדער איינער ברענגט מיר עפעס, יעדער איינער גיט מיר מיט א מתנה צום אנדענק. פיל זאכן זיינען נאך דא ביי מיר, אַן אנדענק פון מיינע טייערסטע, וואס זיי אליין זיינען שוין ניטא מער. ווי שרעקלעך שווער ס'איז צו באגרייפן, אז ס'איז פון זיי אלעמען קיינער ניט געבליבן מער, אז קיינמאל וועל איך זיי קיינעם ניט זען מער, ניט הערן מער זייערע שטימען, ניט פילן מער זייער באַענטקייט און ליבע.

אט זע איך אייך, מיינע טייערע חברטעס און חברים, קרובים און פריינט, ווי איר זיינט אלע געקומען זיך געזעגענען מיט מיר. אונזער שטוב איז איבערפולט מיט מענטשן, אויך די שטוב פון מיין שוועסטער עטל, די גאס איז פול מיט מיינע טייערע חברים. אט הער איך ווי הערש לייבל בריקס און יהושע שנור שמועסן צווישן זיך

באזארגטע אז: — „זאל כאטש דער ים זיין רואיק אין אזא שלעכטן וועטער".

מיין הארץ ווערט מיר צעריסן, ווען איך דערמאן זיך דאס אלץ, דעם מאמענט ווען איך האב זיי פארלאזן. איך געדענק ווי מיין ליבע מאמע האט מיך צוגעדריקט צום הארצן: „קינד מיינס, דו מוזט פאָרן, דארט איז דיין ליבער מאן, דארט איז דיין היים". אבער איך קען זיך ניט אפרייסן פון איר, יעדער טריט, וואס איך מאך, דערווייטערט מיך פון איר און איך האב ניט קיין כח דערצו. „גאט ווייסט, צי איך וועל זי נאך זען ווען אמאל?" אזוי שרייט עס אין מיר. איך פיל, ווי איצט, דעם לעצטן קוש אירן. און מער האב איך זי ניט געזען.

* * *

קראסנאבראד. ווי ליב און טייער ס'איז מיר דער נאמען פון מיין שטעטל, וואו איך האב פארבראכט מיין קינדהייט, די שענסטע יארן פון מיין יוגנט.

קראסנאבראד. ווי שרעקלעך ס'איז מיר דער נאמען דיינער, דאס שטעטל פון אונזער אומגליק, דאס ארט פון אונזער אייביקן ניט געשטילטן טרויער...

* * *

איך וויל דאָ צוגעבן וואָס איך האָב זיך דערוואוסט וועגן אומקום פון מיין שוועסטער צעטל און איר משפחה.

מיין שוועסטער צעטל האָט געוואוינט אויסערן שטעטל. דערפאר איז איר קליינע הייזקע ניט אָפגעברענט געווארן. דאָס איז געוועזן די טרויעריקע סיבה וואָס זי האָט ניט, ווי אסאך אנדערע, פארלאָזט דאָס שטעטל. מיין שוואָגער, וועלוול, מיט צוויי קינדער זיינען אוועק קיין מיידאַן וואו זיינע עלטערן האָבן אלע יאָרן געוואוינט. ברכה, זייער עלטערע טאכטער, מיטן מאן און אַ קליין קינד אויף די הענט האָבן זיך ארומגעוואלגערט אין וואלד, אָפגעריסן, נאַקעט און באָרוועס ביז זיי האָבן שוין מער ניט געקענט אויסהאלטן. געשוואָלן פון הונגער, זיינען זיי געגאנגען זוכן א שטיקל ברויט. פריער איר מאן; נאך אים — זי. האָבן זיי די פויערים דערהרגעט.

חנהלע, די צווייטע טאכטער, זייער א שיין מיידל, האָט מען געפונען אין וואלד, א דערמאָרדעטע. צעטל איז אנטלאָפן פון איזשביצער געטא, א צווייטן מאל אנטלאָפן פון בעלזשעץ צוריק קיין קראסנאָבראָד.

זי האָט ארומגעזוכט נאָך איינס פון אירע קינדער. עטלעכע טעג פאר דער באפרייאונג האָבן די גוים זי דערהרג׳ט. וועלוול דערוויסט זיך, אז אויך די קינדער, וואס זיינען מיט איר געווען, האָט מען דערמארדעט. איינעם א יינגל זיינעם, ווייסט מען, האָט מען אריינגעוואָרפן אין א טיפן ברונעם. פון גרויס צער און פארצווייפלונג איז ער באגאנגען זעלבסטמאָרד.

דאָס איז דער שוידערלעכער און גרויזאמער סך־הכל פון מיין שוועסטערס משפחה. זאל זייער הייליק, אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט קיינמאָל ניט פארגעסן ווערן און זאל עס מאָנען נקמה פון די דייטשע רוצחים און זייערע פוילישע ארויסהעלפער.

(תל־אביב) גיטל בארג

הרב ר׳ חיים שאול יעב״ץ
(ניו־יאָרק)

נר ה׳ — נשמת אדם

הגם איך בין ניט קיין געבאָרענער אין קראָסנאָבראָד, איז מיר אויסגעקומען צו זיין דאָרט א געוויסע תקופה פון מיין לעבן און איך וויל דעריבער דערמאָנען א טייל פון די וועלכע איך האָב געקענט.

אנגעקומען בין איך קיין קראסנאבראד אין יאָר תרס״ב (1902) און איך האָב דאָרט געפונען מיין פריינט און לעבנס־באַגלייטער אין פערזאָן פון דער צניעותדיקער יידישער טאָכטער טאָבע בת ר׳ יעקב עוזר קופּיעץ ז״ל. אויך האָב איך זיך הארציק באַפריינדעט מיט הרה״ג ר׳ נחום פייגנבוים זצ״ל, וועמענס הויז ס׳איז אָפן געווען פאַר יעדן איינעם.

אַן אינטימע פריינטשאַפט האָט זיך פאַרבונדן צווישן מיר און ר׳ שמואל לייב (זעלצער) שו״ב ז״ל, איינער פון די ערשטע חסידים, אַ תלמיד חכם און א גרויסער ספּעציאַליסט אין זיין אַרבעט. ניט איינמאָל ווען ער פלעג זיך אַנטרעפן אויף א שווערער סוגיא אין תלמוד אָדער תוספות, פלעג איך — אויף וויפל מיין וויסן האָט געגרייכט — אים אַרויסהעלפן מיט אַ פירוש און ווי איינער פרייט זיך מיט א גרויס געווינס. אזוי פלעג ער זיך פרייען מיט יעדן נייעם פירוש וואָס איך האָב געבראַכט.

אזוי אויך איז געווען זיין איידעם, ר׳ אברהם מאיר שאָסטשאַק ז״ל, אַ שטאַרקער ירא־שמים, וואָס האָט מיט גרויס אמונה מקיים געווען אַלע געבאָטן.

איך וויל דאָ דערמאָנען ר׳ שמואל עוזר׳ן און זיין זון מעכל הי״ד. ר׳ שמואל עוזר איז געווען א גוטער הארציקער ייד, כאָטש ער האָט געלעבט אין גרויס דחקות, איז ער שטענדיק געווען פריילעך און האָט מיט שמחה אויפגענומען סיי דאָס גוטע און סיי שלעכטע. אַ וואָך פאַר מיין פאַרלאָזן קראסנאבראד האָט ער מיך געטראָפן אין גאַס און געבעטן ביי מיר א גמילות חסד. איך האָב אַרויסגענומען 25 זלאָטעס און אים פאָרגעלייגט. ער האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט אַנצונעמען אַזאַ סומע און האָט נאָר גענומען 5 זלאָטעס.

און זיי, די אַלע ערלעכע, הארציקע טרייע יידן, די לערנער און תלמידי חכמים, זיינען מיט די שרעקלעכסטע ענויים פאַרפּייניקט געוואָרן

צום טויט, דורכן צורר ימח שמו, וואס האט זיך פארמאסטן צו פאר־ניכטן דאס גאנצע יידישע פאלק.

איך, וואס האב זיי ליב געהאט מיט אלע פעדים פון מיין הארצן, וועק אויף אין מיין געדאנק זייער אנדענק און זאלן די געציילטע שורות, געשריבענע פון איינעם וואס זעט זיך אלס ברודער אין דער משפחה פון די קראסנאבראדער רעשטלעך, דינען ווי א ליכט צו דער־מאנונג פון זייערע הייליקע נשמות.

ת.נ.צ.ב.ה.

אינעם ליכט פון זכרונות

ווען מיר קוקן זיך אום צו די אמאָליקע טעג פון דער יוגנט, דערוועקן זיך זכרונות און איינדרוקן און ס׳פּילט זיך א דראנג צו דערציילן און דערציילן אויף ווי ווייט מיר זיינען מסוגל דאָס אלץ ארויסצוברענגען אין ווערטער.

אוודאי האָבן די טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן איבערגעלעבט די צווייטע וועלט־מלחמה מיט אלע אירע גרוילן און גרויזאמקייטן אונטער דער היטלער־ממשלה, פיל צו דערציילן און באשרייבן. אבער אויך די וואָס זיינען צו יענער צייט געווען ווייט פון זייער היים, איז איינגעבאקן אין הארצן דאָס שטעטל, וואו זיי האָבן געשטעלט זייערע ערשטע טריט אויף גאָט׳ס וועלטל...

איך בין געווען א קינד ווי אלע קינדער אין דעם קליין שטעטעלע קראסנאָבראָד. מיינע עלטערן — פרומע מענטשן — האבן זייערע קינדער דערצויגן אין חדר. געזארגט, אז זיי זאָלן זיין צו גאָט און צו לייט.

אין יענער צייט האט אָנגעהויבן צו דערוואכן די ציוניסטישע באוועגונג און קראסנאָבראד האָט געשלונגען איעדער וואָרט, וואָס האט דערגרייכט צו איר און האָט געהאט א שייכות מיט ציוניזם. מערסטנס האָט דער ציוניזם פארכאפט די יוגנטלעכע. די עלטערע זיינען געווען קעגנער... פלעג אפטמאָל פארקומען א געראנגל צווישן טאטע־מאַמע און זייערע קינדער. די עלטערן פלעגן שטערן די קינדער צו גיין מיטן שטראָם, מיטן נייעם וועג. גאנצע טראגעדיעס פלעגן זיך אָפּשפּילן אין היימען, ווען א קינד האט באדארפט אוועקגיין אויף הכשרה אָדער עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

אויך איך בין געווען צווישן די, וואָס האָבן מורד געווען קעגן טאטע־מאמע. מיינע עלטערן האָבן געוויינט און געטענה׳ט: „דו האָסט מיט דיין ציוניזם אונז געמאכט צו שאנד און צו שפּאָט, ווי טוט מען דאָס אזוי? אָט וועט גאָט אָנשיקן דערפאר א צרה אויף דער גאנצער שטוב”... ניט ווייניק פון אונז, אמאָליקע חלוצים, געדענקען דאָס.

און אָט דערמאָן איך זיך יענעם גורלדיקן טאָג, ווען איך האָב אויף שטענדיק פארלאָזט מיין געבורט־שטעטל, מיין היים, פארלאָזט מיינע

טאטע־מאמע, שוועסטער, ברידער און חברים און בין אוועק קיין ארץ־ישראל. טרויעריק איז געווען יענער מאָמענט אָבער שטאָלץ בין איך געווען ביי זיך און זעלבסטזיכער. איך בין געווען פול מיט האָפנונג, אז ס'וועט קומען א גליקלעכער טאָג און איך וועל נאָך קומען זיך זען מיט מיינע אייגענע און נאָענטע. די טרייסט־בריוו, וואָס איך פלעג שוין דערנאָכדעם באַקומען פון מיינע עלטערן האָבן מיר געגעבן מוט און גלויבן, מיך געוועקט צו זיין געטריי מיין פאָלק און מיין לאנד.

* * *

ס'האָט זיך אָנגערוקט דאָס יאָר 1939. עס ברעכט־אויס די מלחמה. קיין בריוו פון דער היים קומען שוין ניט אָן. דער איינציקער קוואל פון ידיעות איז די פרעסע און דער ראַדיאָ.

מיר האָבן געפילט, אז עס קומט־אָן א גרויסער אומגליק, די פרייע צייט נאָך דעם ארבעטס־טאָג פארברענגט מען שוין ביים ראַדיאָ. די היטלעריסטישע ארמייען מארשירן אלץ טיפער און טיפער אריין קיין פוילן. פארנעמען א שטאָט נאָך א שטאָט. ווי א דונער האָט אונז געטראָפן א ידיעה נאָך א ידיעה און שרעקלעך איז געווען אויפן הארצן.

טאָג ווי נאכט פלעג איך קלערן: וואו זיינען מיינע עלטערן? ווער ווייס אויף וועלכע פיינפולע וועגן זיי וואנדערן אציינד. צי האָבן זיי אן ארט אויף אפצורוען זייערע מידע פיס און אביסל ווארעמס צו דערכאַפּן די נשמה? זיי פלעגן מיר תמיד שטיין פאר די אויגן און ביינאכט פלעגן זיי זיך מיר חלומען. אָט זע איך מיין טאטן. ער בעט מיך, איך זאל אים שיקן שפייז אהין, קיין פוילן... זיי האָבן ניט וואָס צו עסן... און דאכט זיך מיר איך רעד מיט מיין שוועסטער. זי האָט טענות צו מיר פארוואָס איך האָב זי ניט אין צייט אריבערגענומען צו זיך קיין ארץ־ישראל... אינדערפרי פלעג איך זיך אויפכאַפּן פון דעם קאָשמאר מיד און צעבראָכן. ניט קענען גיין אויספירן מיין טאָג ארבעט. די אויגן פלעגן קיינמאָל ניט אויסטריקענען פון די טרערן. און געדאכט האָט זיך, אז דער קוואל וועט קיינמאָל ניט אויפהערן.

יאָ, טרויעריקע איבערלעבונגען האָבן מיר געהאט, ס'הייסט אויך די. וואָס זיינען ווייט געווען פון דעם נאָצישן גהינום.

* * *

ווי דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט, אזוי איז טאַקע געוואָרן: „איצט בלייבסטו איינע אליין אויף דער וועלט..." האָב איך פאַרגעפילט: „שוין מער קיין בריוו ניט, קיין טרייסט־וואָרט פון א מאַמען, א שוועסטער. אויס מיט אַלע האָפנונגען און צערונגען איז דאָס ביסעלע נחת וואָס טאַטע־מאַמע פלעגן האָבן אמאל פון קינדער און וואס קינדער האָבן צוגעטיילט די עלטערן". און איצט איז דאָס אַלץ א געשעענער פאַקט!... ווייז'ט־אויס, א האַרץ פילט, א האַרץ קען מען ניט גענאַרן.

די היטלער־רוצחים האָבן גערויבט, געמאָרדעט, געברענט. אוועק־געריסן קינדער פון זייערע עלטערן, מענער פון זייערע פרויען און אלעמען אומגעבראכט. איבערגעלאָזט אן אייביקן טרויער אין אונזערע צעוויטיקטע הערצער.

ווי קען מען אויסדריקן מיט ווערטער דאס וואָס מען פילט, און ווי קען מען דען פארגעסן דאָס ליבע שטעטעלע קראסנאָבראָד מיט אירע שיינע לאנדשאפטן ארום, די גרויסע שיינע וועלדער, וואו איך האב פארבראכט א טייל פון מיין יוגנט. צוזאמען מיט חברים און חברטעס זיינען מיר דארט געוואקסן, ארומגערינגלט פון דער נאטורשיינקייט. דעם גאנצן טאָג פלעגן מיר דאָרט זומער־לעב פאַרברענגען, ארומלויפן, זינגען, טאַנצן... פארנאכט פלעגן מיר זיך מידע אהיימקערן. וואָס־וואָס, א וואַרעמע היים האָבן מיר געהאט...

אייביק וועל איך דיך געדענקען מיין קראסנאָבראָד מיט דיינע קליינע הייזעלעך און שמאָלינקע געסעלעך! אייביק וועל איך אייך טראגן אין מיין זכרון מיינע ליבע עלטערן, שוועסטער און ברודער, געפאלענע אויף קדוש־השם. אייביק און קיינמאל וועל איך אייך ניט פארגעסן.

(חולון) אסתר קאַם־גליקמאַן

דאָס שטעטל

ביז לייכט קומט מיר אָן צו שרייבן זכרונות וועגן קראסנאבראד. ווי קען מען דען „באשרייבן" א שטעטל, וואס האט געהאט אן יידישע טראדיציע פון איבער 500 יאר? נאך שווערער איז צו באשליסן און דעצידירן וועגן וואס און וועגן וועמען צו שרייבן, איז דען מעגלעך צו באשליסן וועגן איין זאך יא צו שרייבן און וועגן א צווייטע ניט? קען מען דען שרייבן וועגן א שטעטל פון 400 יידישע משפחות, וואס יעדע איינע פון זיי, האט זיך איר געשיכטע און טראדיציע. וואו איעדער מענטש האט געהאט זיין שמחה און צער. זיין נחת און זארג. וואו איעדער בוים האט געקענט איבערגעבן און דערציילן וועגן א פולסירנדיק, יידיש־לעבן במשך פון דורות. וויפל וואלטן געקענט דערציילן וועגן דעם די בערג און וועלדער. וואס האבן ארומגערינגלט דאס שטעטל? וויפל וואלט דער טייך „וויעפזש" געקענט דערציילן וועגן די שמועסן פון אונזערע מוטערס און באבעס, ווען זיי פלעגן קומען וואשן וועש אין זיינע וואסערן.

ליידער זייבען מיר געצוואונגען צו באנוגענען זיך מיט אונזערע אייגענע זכרונות. ניט באזיצנדיק קיין שום אנדערע דאקומענטן און מאטעריאלן, מוזן מיר אנשטרענגען אונזער זכרון בכדי ארויסברענגען וואס מער פאקטן און געשעענישן, וואס וועלן דערציילן וועגן דעם לעבן, שאפן און אומקום פון דעם יידישן ישוב אין אונזער שטעטל.

וועגן דעם, ווי אזוי קראסנאבראד האט זיך געגרינדעט זיינען פאראן פארשיידענע ווערסיעס. איינע פון זיי, וואס האט סמנים פון אויטענטישקייט דערציילט: אין 14־טן יארהונדערט האבן די יידן, אין אוקראינע און פאדאליע, זייער פיל געליטן פון די קאמפן צווישן די אוקראינער און פאליאקן. א גרופע פון עטלעכע יידישע פאמיליעס, איז געקומען פון גאליציע און זיך באזעצט אין קראסנאבראד. דער נאמען קראסנאבראד שטאמט אפ פון 2 באזונדערע ווערטער „קראַסני ברוד" דאס הייסט: רויטער שמוץ אדער ברודיק פון רויטקייט, אויך „רויטער קוואל". דעם נאמען האט מען געגעבן נאך גרויסע שלאכטן, וואס זיינען פארגעקומען אויף דעם פלאץ און דער באדן איז פשוט רויט געווען

פון בלוט. — אגב אין צייט פון דער מלחמה בין איך געווען אין בראָד, גאליציע, איז דארטן פאראן א פלאץ וואו עס זיינען מיט הונדערטער יארן צוריק פארגעקומען גרויסע שלאכטן, טראגט עס אויך דעם נאמען „קראסני".

אין שטעטל זיינען אויך געפונען געווארן מצבות פון איבער 400 יאר צוריק. אבער די גרינדונג פון ישוב איז פאקטיש פארגעקומען פיל פריער.

די ערשטע וועלט מלחמה האט ניט אדורכגעלאזט קראסנאבראד. זי איז אפגעברענט געווארן אין די שלאכטן, צעראבירט געווארן דורך די ארמייען, פעטליורעס באנדעס און טיילווייז אויך דורך די פוילישע שכנים פון די ארומיקע דערפער. מען האט געמוזט אנהויבן בויען פונדאסניי. מען האט אריינגעלייגט פיל מי און ארבעט, ביז סאיז אלץ צוריק אויפגעבויט געווארן און א ניי לעבן האט אנגעהויבן צו פולסירן. טיילווייז האט דערביי מיטגעהאלפן די שטיצע פון דרויסן. ס'האבן זיך באוויזן סמנים פון אַן עקאנאמישן אויפשטייג צווישן דער יידישער באפעלקערונג, וואס האט זיך באזירט אויף מסחר, מלאכה, פעדלעריי — דארפסגייער.

דער יידישער מסחר

דער מסחר איז אין 90% באשטאנען פון קרעמער, וואס האבן געבראכט פארשידענע סחורות, פון די נאענטע גרויסע שטעט, און זיי פארקויפט צו דער יידישער און פוילישער באפעלקערונג. נאך א וויכטיק צווייג איז געווען דער האלץ־מסחר. יידן פלעגן אויפקויפן דאס האלץ, אין די ארומיקע וועלדער, און אוועקשיקן קיין דאנציק און אנדערע מקומות. מיט דער צייט האט זיך דער האלץ מסחר שטארק אנטוויקלט און ס'האט זיך אויך געשאפן א האלץ־אינדוסטריע: טארטאקן, מעבל פאבריקן א. א. פיל יידישע פאמיליעס האבן געצויגן דערפון זייער חיונה, איינצלנע פון זיי זיינען אפילו געווארן זייער רייך. אויך דער תבואה־מסחר האט פארנומען א חשובן ארט אין דער שטעטלשער עקאנאמיק. מען פלעג אויפקויפן תבואות — קארן, ווייץ, האבער, גערשטן — זיי צעמאלן אויף מעל און נאך דעם פארקויפן אין פארשידענע טיילן פון לאנד.

דער האנדל מיט בעלי־חי, בהמות אויף שחיטה און פערד האט זיך געפונען אין די הענט פון 3־2 משפחות און איז כמעט איבערגעגאנגען בירושה, פון דור צו דור. דער מסחר מיט בהמות האט זיך געפונען אין די הענט פון די „זיינוועלעך", לויטן נאמען פון א זיידן וואס האט געהייסן זיינוול, כמעט אלע זין, איידעמס און זייערע קינדער האבן זיך פארנומען מיט דעם מסחר. נאך איינער, וואס האט זיך פארנומען מיטן האנדל פון בהמות איז געווען נחמן שטאקהאמער, וואס

די משפחה שטאָקהאַמער הי"ד.

האט געוואוינט נעבן דער שול. געווען איז ער א „נחבא אל הכלים" און א ירא־שמים. מען האט פון אים ניט געהערט קיין הויך ווארט. מיט יעדן איינעם געלעבט בשלום. זיין שטוב איז שטענדיק אפן געווען פאר אלע בית־המדרש בחורים, וואס האבן געוואלט זיך אנווארעמען. אויך זיין ווייב ביילע־באשע האט זיך אויסגעצייכנט מיט דער מעלה פון הכנסת־אורחים. זי האט אן אורח ניט ארויסגעלאזט פון איר שטוב ביז ער האט עפעס טועם געווען. ס'איז פאר מיר א גרויסער כבוד צו פאראייביקן, לכל הפחות מיט די עטלעכע ווערטער, דעם אנדענק פון אט דער פרוי, ביילע־באשע, וואס האט זייער פיל געהאלפן מייך

מוטער אין מיין דערציאונג און איר שטוב איז פאר מיר געווען ווי א צווייטע היים.

דער פערד־מסחר האט זיך געפונען אין די הענט פון עטלעכע פאמיליעס, אַן אפשטאם פון דער משפחה לעפלער.

אין קעגנזאץ צו אנדערע שטעטלעך פון אונזער געגנט, וואו די סוחרים פון בעלי־חי זיינען דאס רוב געווען פון די נידעריקסטע שיכטן, זיינען סיי די „זיינוועלעך" און סיי די „לעפלערס" געווען ארנטלעכע, פרומע יידן, אנגעזעענע בעלי־בתים. גערן געגעבן א נדבה, געגעבן זייערע קינדער א גוטע יידישע דערציאונג און זיינען באליבט געווען אין שטעטל. איינער פון די „לעפלערס", ר' איטשע לעפלער, אַן ייד מיט א שיינער בארד האט געקענט גאנץ תהילים בעל־פה. יעדן שבת פארן דאוונען פלעג ער זאגן תהילים ביים עמוד. ער האט ניט פארפעלט קיין איין טאג צום דאוונען בצבור. ווען איך פלעג אויפשטיין פארטאג און גיין אין בית־המדרש לערנען פלעג איך שטענדיק שוין טרעפן דארט ר' איטשע לעפלער, זאגנדיק תהילים. מיט אים פלעג אויך מיטקומען זיין שוואגער — אויך א פערד הענדלער — אברהם אביש. נאך א חזקה האט איטשע לעפלער געהאט: א רבי וואס פלעג קומען אין שטעטל, האט געמוזט איינשטיין ביי אים אין שטוב און ניט איינמאל אויף זיין חשבון.

ס'האבן נאטירלעך נאך איינצלנע משפחות פארנומען זיך מיטן מסחר פון בעלי־חי אבער די פריער דערמאנטע זיינען געווען די פיאנערן און זיי האבן טאקע געהערשט אין דער בראנזשע. דאסזעלבע איז געווען ביי די קצבים וואו 2 פאמיליעס האבן זיך, כמעט אויף א פאטרי־ אכאלישן שטייגער, פארנומען מיט דעם מסחר פון פלייש. איינע פון זיי, די פאמיליע טענצער, דאס איז געווען זייער א פארצווייגטע פאמיליע פון ערלעכע יידן, וואס האבן אפגעהיט כשרות און געגעבן גרויסע נדבות. די צווייטע זיינען געווען די ברידער גרינבוים. אויך א גרויסע משפחה, וואו כמעט אלע האבן זיך פארנומען מיטן זעלבן מסחר.

אויף וויפל מיין זכרון דערלויבט מיר, וועל איך דא אויסרעכענען די סוחרים פון קראסנאבראד לויט זייערע בראנזשעס.

האלץ: שמואל גורטלער, פסח העלפמן, אברהם יעקב פרוינד, שלמה

גלאַמב, משפּחות לאָם־לעווענפּוס, שלום זעלצער, יאָסל האָלץ, און אַנדערע. די ערשטע פּיר, זיינען אַמאָל געווען שותפים און האָבן געפירט זייער גרויסע געשעפטן. אָבער צום סוף האָבן זיי ניט מצליח געווען און זיינען איבערגעגאַנגען צו אַנדערע בראַנזשעס. גורטלער צו תבואה, העלפּמאַן צו אַ רעסטאָראַן. פרוינד צו טעקסטיל און גלאַמב צו לעדער.

טעקסטיל: אין דער בראַנזשע איז כמעט די ערשטע געווען, די משפּחה פון שלמה בערגשטיין אַדער, ווי מען האָט אים גערופן, שלמה־גיטלס. די משפּחה האָט זיך זייער פאַרשפּרייט און אַלע האָבן זיי זיך פאַרנומען מיטן זעלבן מסחר. עס זיינען געווען נאָך אַנדערע טעקסטיל־קרעמער ווי שלמה קופּיעץ — שלמה מנשה׳ס — בינם האָלצבערג, גערזאָן א. א. ערב דער מלחמה האָט אויך מיין פאָטער, יבדל לחיים ארוכים, זיך פאַרנומען מיט דעם מסחר.

לעדער: משה יאָסל גאָלדבערג, שלמה גלאַמב.

אייזן: פּנחס גלאַטער, האָט שפּעטער עולה געווען קיין א״י און איבער־געגעבן דאָס געשעפט צו זיין זון יהושע, לייבוש גיטלס און דוד אַלבוים.

שפּייז און קאָלאָניאַל: נתן ליפּש, בערל שטיינבערג, עזור גאַרטנקרויט מרדכי גורטלער, מיין פאָטער און פיל אַנדערע.

מלאכה — האַנטווערקעריי

בכדי צו באַשרייבן די קראַסנאָבראָדער האַנטווערקער, וואָלט מען באַדאַרפט זיין אַ שרייבער מיט גרויס טאַלאַנט. געווען איז עס אַ פּיל־פאַרביקער און אינהאַלטסרייכער שיכט פון פאָלקס־מענטשן. געזונטע האַרעפּאַשנע יידן, אָנגעזאַפּטע מיט חכמה און געזונטן פאָלקסטימלעכן הומאָר. יידן פּשוטע און פרומע, וואָס האָבן זיך 3 מאָל אין טאָג אָפּגעריסן פון וואַרשטאַט און געלאָפן אין בית־המדרש אַריין, כדי חלילה ניט פאַרשפּעטיקן צו שחרית, מנחה און מעריב. ניט פאַרגעסן צו זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים און אָוועקגעגעבן דאָס לעצטע אויף צדקה. געריסן זיך צו גבאות און געשיקט די קינדער צו די בעסטע מלמדים. געמאַכט פון זיי מענטשן, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון שטעטל, אַוועק מעבר־לים צו אַ בעסערער „דאָליע״.

שוסטער: אויך דאָ איז דער פאַך אין אַנהויב געווען קאָנצענטרירט אין

די הענט פון עטלעכע פאמיליעס ווי: די שטעמערס (די „לייפאַלאַקעס), דאס זיינען אלע געווען ברידער, שוואגערס,איידעמס און קוזינס. כמעט אלע פון נידעריקן וואוקס, מיט גרויסע בערד האבן זיי אריינגעראטן איינער אינעם אנדערן. נאטירלעך, אז מיט דער צייט האט זיך דער פאך פארברייטערט און זייער פיל פאמיליעס האבן געצויגן זייער פרנסה פון שוסטעריי און קאמאשנמאכעריי. אטייל פון זיי האט שפעטער עמיגרירט אין די דרום־אמעריקאנישע לענדער, זיינען דארט רייך געווארן און נאטירלעך, פארגעסן דאס שטעטל און זייערע באקאנטע („וישמן ישורון ויבעט"). איך געפין פאר נויטיק צו דערמאנען דא אייניקע שוסטער משפחות: יונה אלבוים, אברהם שנור, און שיע פוקס.

שניידער: אין דעם פאך האט געהערשט די פאמיליע ווייספיש אדער ווי מען האט זיי גערופן, „סראלקעלעך" ווייל זייער זיידע און טאטע האט געהייסן, ישראל שניידער. די משפחה איז באשטאנען פון זיינע עטלעכע זין און אייניקלעך, וואס האבן זיך אלע פארנומען מיט שניידעריי. די אייניקלעך זיינען זיך צעפארן אין די גרויסע שטעט ווארשע און לאדז, אויסגעלערנט זיך דעם גרויסשטאטישן „שניט", אהיימגעקומען און געמאכט „קאריערע". זייערע עלטערן האבן פריער געהאט א גרינג לעבן, ביים נייען די לאנגע קאפאטעס און הייזן. ווען די יוגנט האט אנגעהויבן אויסצוטאן די קאפאטעס און גענומען פאדערן מאדערנע קליידער, האבן די שניידער געמוזט דערוווערבן מער קענטענישן און זיינען געפארן לערנען דעם פאך אין די גרויסע שטעט.

בעקער: ביי דעם פאך זיינען געווען באשעפטיקט עטלעכע אנגעזעענע משפחות. האבן גוט פארדינט, געפירט רייכע היימען, אויסגעבויט שיינע בעקערייען און זייער שיינע וואוינונגען. געגעבן די טעכטער שיינע נדנים און געטאן גוטע שדוכים. מיט בעקעריי האבן זיך באשעפטיקט די משפחות: פוקס אדער די „מענדעלעך", רינד, רענדלער, אַלבוים, די „בעמטשיכע", בן־ציון קאַם און אנדערע.

עס זיינען געווען נאך פאכן, ביי וועלכע קראסנאבראדער יידן זיינען געווען באשעפטיקט ווי צ. ב.: בלעכער, טישלער, שטובן־מאלער, היטלמאַכער, זייגערמאכער, פריזיערס, שלאסערס, א. א. אבער דאָס זיינען געווען נאר געציילטע יחידים.

בעלי־עגלות: היות ווי דאס שטעטל האט ניט געהאט קיין אייזנבאן־פארבינדונג, ווי אויך ניט קיין שאסיי, איז די איינציקע פארבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט, געווען מיט פערד און וואגן, עטלעכע פאמיליעס האבן דערפון געצויגן זייער פרנסה. געווען זיינען דאס: שמעון בעל עגלה, איטשעלע יאָסלס, ברוך יעקב אולמאן, נחמן גרי א. א. באזונדערס גוט האבן זיי פארדינט אין די זומער חדשים, ווען פון דער ארומיקער געגנט פלעגן קומען הונדערטער מענטשן אויף אָפרו און היילונג, אין דעם קראסנאבראדער סאסנע וואלד מיט זיין זאמדיקן באדן.

פעדלער — דארפס־גייער

עטלעכע צענדליק משפחות האבן זיך פארנומען מיט פעדלעריי איבער די דערפער. ווי אין די אנדערע פרנסה צווייגן, אזוי אויך דא, איז עס אריבער־געגאנגען פון דור צו דור. עס זיינען געווען 3 סארטן דארפס פעדלער: א) רייכע הענדלער, וואס האבן מיט פערד און וואגן איינגעקויפט אין דארף פארשיידענע סחורות, זיי מאגאזינירט ביי זיך און שפעטער פארקויפט אין גרויסע קוואנטומס. ב) ארימע הענדלער, וואס פלעגן במשך פון א פאר טעג, צענויפקויפן ביי די פויערים פארשידענע סחורות און זיי באלד פארקויפן אין שטאט. דער דריטער סארט פעדלער זיינען געווען ארימעלייט, וואס האבן אין שטעטל ניט געהאט קיין פרנסה, פלעגן זיי ארויסגיין אין דארף און אויף פארשיידענע אופנים פארדינען זייער חיונה.

סך־הכלען

דאס זיינען געווען די הויפט־צווייגן, אויף וועלכע ס׳האט זיך באזירט. די עקאָנאמישע עקזיסטענץ פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטעטל. דער עקאנאמישער קריזיס, אין די דרייסיקער יארן, האט זייער שווער געטראפן די יידן אין קראסנאבראד. א טייל זיינען פאראָרעמט געווארן און אנדערע האבן געמוזט שווער ארבעטן אויף פרנסה. דאס האט געבראכט צו אן אויסוואנדערונג פון גאנצע פאמיליעס מעבר־לים. די יוגנט האט זיך צעשפרייט אין די גרויסע פוילישע שטעט און דארט געזוכט ארבעט.

אין די יארן 1933־34 האבן זיך באוויזן סמנים פון פארבעסערונג

אויפן עקאנאמישן געביט. אבער צוזאמען מיט דעם איז געקומען א בוואליע פון אנטיסעמיטיזם און באיקאט קעגן יידן. ס'האבן זיך אויפגעפנט פוילישע קאנקורענץ געשעפטן, וואס האבן, מיט דער הילף פון צעירשעטע פיקעטניקעס, אנגעהויבן צעברעכן און רואינירן די יידישע עקאנאמיק און אויסשטעלן די יידישע באפעלקערונג אויף א לעבן פון הונגער און נויט.

פאנאטיזם

צוגלייך, מיט דער געאגראפישער אפגעזונדערטקייט פון דער אויסערלעכער וועלט, איז דאס שטעטל אויך אפגעזונדערט געווען פונעם קולטור־געזעלשאפטלעכן און פאליטישן לעבן פון פוילישן יידנטום.

דאס קולטור לעבן פון די יידישע מענער איז באשטאנען פון דאווענען 3 מאל אין טאג און זאגן א פאר קאפיטלעך תהילים. ווער ס'האט געקענט האט נאך געלערנט גמרא מיט תוספות און משניות. נאטירלעך, אז די לומדים האבן געהאט די העגעמאניע אינעם יידישן לעבן. פארשיידענע גבאים פלעגן מיט אלע מיטלען — ניט אלעמאל זיינען דאס געווען ארנטלעכע — איינהאלטן זייער הערשאפט איבערן שטעטל. ס'האבן זיך געפונען יחידים, וואס פלעגן פון צייט צו צייט לייענען א צייטונג אדער א בוך, אבער דאס איז געטאן געווארן בחדרי חדרים, אז קיינער זאל זיך חלילה וחס ניט דערוויסן.

דאס קולטור לעבן פון דער יידישער פרוי איז באשטאנען אין דערמעגלעכן דעם מאן צו לערנען מיטהעלפנדיק אים אינעם עול פון פרנסה, געבוירן און דערציען קינדער. דאס „צאינה וראינה" איז געווען דער הויפט קוואל פון וועלכן אונזערע באבעס און מאמעס האבן געשעפט זייער קולטור און וויסן. אין די יארן פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האבן שוין אנגעהויבן צו באווייזן זיך מעשה־ביכלעך מיט פארשיידענע נסים פון צדיקים און גוטע יידן. אבער אויך דאס איז געווען נאר פאר יחידים. דאס רוב פרויען האבן ניט געקענט לייענען.

א גרויסע השפעה האבן אין שטעטל געהאט די חסידים, וועלכע פלעגן א פאר מאל אין יאר פארן צו זייערע רביים, טייל מאל פלעג דער רבי אויך קומען אין שטעטל. אזעלכע טעג זיינען געווען ימים־טובים

פאַר זײַנע אנהענגער. אין שטעטל זײַנען געװען חסידים פון 4 רבישע דינאַסטיעס: בעלזער, טריסקער, ראַדזינער און גערער. דאָס צוזאַמענלעבן פון אַט די חסידים איז געװען װײַט פון צו זײַן אַן אידיליע. מחלוקתן און שפּאַלטונגען זײַנען געװען אָפטע דערשײַנונגען. באַזונדערע קלויזן, באַזונדערע שוחטים און װען מען האָט געדאַרפט אויפנעמען אַ רב אָדער שוחט, פלעגן די װיכוחים און מחלוקתן פאַרנעמען די מערסטע צײַט פון דער באַפעלקערונג און אַנצינדן אַ שנאה, פון אײן טײל ײדן, קעגן צװײטן.

דערװאַכונג

די ערשטע װעלט־מלחמה האָט אויפגעטרײסלט דאָס שטעטל און איר אויפגעװעקט פון דרימל. אײַנגעװאָרפן די װענט פון פאַנאַטיזם און אַרײַנגעבלאָזן דעם אָטעם פון אויפגײַענדיקן ײדישן קולטור־לעבן.

דער דורשט נאָך ידיעות פון די שלאַכט־פעלדער האָט געבראַכט דערצו, אַז מען האָט אָנגעהויבן צו לײענען צײַטונגען. פיל פּליטים, װאָס האָבן נאָך דער מלחמה זיך אומגעקערט אין שטעטל האָבן מיט־געבראַכט די ידיעות װעגן ײדישן לעבן אין אַנדערע שטעט. ביסלעכװײַז האָט מען דערפילט אַ דראַנג צו אַן אַנדער לעבן, צום לערנען זיך לײענען און שרײַבן, פּויליש, ײדיש און העברעאיש. טײל מלמדים האָבן זיך צוגעפּאַסט צו די נײַע פאָדערונגען און אָנגעהויבן לערנען די למודי חול. אַ טײל יוגנטלעכע — בעיקר מײדלעך — זײַנען אַװעק לערנען אין דער מלוכהשער פאָלקשול.

ס׳װערט געשאַפן די ערשטע ביבליאָטעק פון ײדישע ביכער און דערמיט װערט געלײגט דער יסוד פאַר אַ נײַ, געזעלשאַפטלעך לעבן. װאָס האָט מיט דער צײַט, אין פאַרשײדענע פאָרמען, אַרומ־גענומען די גאַנצע יוגנט.

דער אַלטער דור בלײַבט ניט גלײַכגילטיק, ער גרײַפט אָן און הויבט אָן צו קעמפן מיט אַלע מיטלען קעגן דער „מגיפה״, װאָס האָט זיך אַרײַנגעכאַפּט אין שטעטל. עס קומען פאָר שטילע, אָבער שװערע, קאַמפן צװישן קינדער און עלטערן. װעלכע פאַרברענען די ביכער, װאָס זײערע קינדער ברענגען אַרײַן אין שטוב. די רעזולטאַטן

פון דעם קאמף זיינען גאנץ טרויעריקע פארן אלטן דור. די יוגנט ווערט מער פארעקשנט, זי לאזט זיך ניט ברעכן און ענטפערט מיט א פארשטארקטער קולטור־טעטיקייט. מען לעבט אדורך א צייט, וואס איז אנגעזאפט מיט דראַמאַטישער שפאנונג. דער קאמף צווישן דורות איז ניט קיין לייכטער און פאדערט זיינע קרבנות. די ביבליאטעק ווערט א סימבאל פונעם דאזיקן קאמף, זי האט אנטוויקלט די נויטיקע כחות פארן איבערברוך און איבערבוי פונעם יידישן געזעל־שאפטלעכן לעבן.

די געזעלשאפטלעכע און קולטורעלע דערוואכונג פירט קאנסעק־ווענט, צו דער אנטוויקלונג פונעם פאליטישן באוואוסטזיין פון די פאלקס־מאסן. עס קומען אויף אין שטעטל די פאליטישע פארטייען און זייערע יוגנט־באוועגונגען.

די פארטייען

ליידער האבן מיר ניט קיין גענויע דאטן ווען די פארטייען, האבן זיך געגרינדעט אין אונזער שטעטל.

„מזרחי״: די ערשטע, וואס האבן אנגעהויבן פירן אן ארגאניזאציאנעל־פארטייאישע טעטיקייט, זיינען געווען די „מזרחי״ אנהענגער. דאס זיינען געווען יינגעלייט, וואס האבן פארגעזעצט דעם רעליגיעזן לעבנס־שטייגער און גלייכצייטיק געטאן אויך ציוניסטישע ארבעט. געפירט אקציעס פארן „קרן קימת לישראל״ און „קרן היסוד״. ארגאניזירט פארשיידענע ציוניסטישע אימפרעזן, געבראכט רעדנער פון די גרעסערע שטעט, דאקעגן האבן זיי זיך ניט אינטערעסירט מיט קיין קולטור־ארבעט און ניט ארגאניזירט קיין קולטור־אימפרעזן. זיי האבן אויך געמאכט א פרואוו צו גרינדן א „יבנה״ שול, וואס האט אויסגעהאלטן קוים איין יאר. די סבה איז, לויט מיין מיינונג, געווען צוליבן פעלן פון איבערגעגעבענע און ארגאניזיר־פעאיקע חברים.

פועלי ציון (צ. ס.): די צווייטע פארטיי וואס האט זיך ארגאניזירט, איז געווען פועלי־ציון (צ.ס.). א דאנק דער פעאיקייט און איבערגעבנקייט פון אירע שטארק אידעאליסטישע חברים איז זי במשך פון א קורצער צייט, זיך פאנאנדערגעוואקסן אין כמות און איכות. מיט דער צייט זיינען זיי

געווארן די טאָן־געבער פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטעטל. זיי פירן אדורך געלונגענע טעאטער־פאָרשטעלונגען און קולטור־אימפרעזן. אויך איר יוגנט־ארגאניזאציע „פרייהייט" און דער „סקויט" האבן אנטוויקלט א ברייט פארצווייגטע דערציערישע טעטיקייט.

קרייז־צוזאמענפאר פון „הנוער־הציוני" אין קראסנאבראד.

אלגעמיינע ציוניסטן: די דריטע פארטיי, וואס האט זיך ארגאניזירט איז געווען די אלגעמיין־ציוניסטישע פוןביידע ריכטונגען (על המשמר און עת לבנות). פאקטיש האט מען אנגעהויבן צו ארגאניזירן אן אלגעמיין ציוניסטישע ארגאניזאציע, פריער פון אלע אנדערע פארטייען אבער דאס איז איבערגעריסן געווארן מיטן פריצייטיגן טויט פון יעקב זימערמאן. אלס איינער, פון די גרינדער און ארגאניזאטארן פון דער פארטיי, געדענק איך גוט די קאלאסאלע שוועריקייטן און שטערונגען, וואס מיר האבן אנגעטראפן אין אונזער טעטיקייט. די שטערונגען זיינען געקומען הן פון די עלטערן און הן פון די קעגנערישע פארטייען. א דאנק דעם, וואס ארום דער ארגאניזאציע האט זיך רעקרוטירט אן אידעאיש

איבערגעבענע און באוואוסטזיניקע גרופּע חברים, איז אונז געלונגען אוועקצושטעלן איר אויף געזונטע יסודות. מיר האבן שפּעטער געהאט א גרויסע ווירקונג אויפן ציוניסטישן לעבן אין שטעטל. מיר האבן אויך געהאט אַ יוגנט ארגאניזאציע „השומר הלאוּמי” וועלכע האט שפּעטער

א גרופּע חברות פון „הנוער־הציוני”.

געטראגן דעם נאמען „הנוער־הציוני". אין א גרויסער מאס איז עס געווען דער פארדינסט פון מענדל פארבער, וואס האט אוועקגעגעבן פיל ארבעט און צייט פאר דער אלגעמיין־ציוניסטישער באוועגונג.

בונד: דער בונד האט ביי זיין גרינדונג געהאט זייער א קליינע צאל מיטגלידער. אבער נאך דעם זיך צעוואקסן אין א גרויסער און שטארקער ארגאניזאציע. קודם־כל אדאנק דעם, וואס די פארטיי האט געהאט אייניקע זייער פעאיקע און באוואוסטזיניקע חברים ווי: יהושע שנור און אנדערע. צווייטנס אדאנק דעם, וואס די קאמוניסטן, וועלכע האבן ניט געהאט קיין לעגאלע פארטיי־ארגאניזאציע, האבן אריינגעשיקט א טייל פון זייערע חברים אין „בונד", בכדי צו האבן א לעגאלע טריבונע פאר עפנטלעכע ארויסטריטן. אין די לעצטע יארן פאר דער מלחמה איז דער בונד געווארן זייער קליין און מען האט כמעט ניט געוואוסט פון זיין עקזיסטענץ.

קאמוניסטן: גלייך נאך דער מלחמה זייבען, אונטער דער ווירקונג פון דער רוסישער רעוואלוציע, פיל יוגנטלעכע אוועק אין די רייען פון דער קאמוניסטישער באוועגונג. עס זייבען פארגעקומען פיל ארעסטן און אייניקע פון זיי, שמואל ווייספיש, איז דערמארדעט געווארן אין טורמע. אנדערע האבן באקומען שווערע אורטיילן, א טייל איז אנטלאפן קיין סאָוויעט־רוסלאנד. אזוי ארום זייבען זיך צעפאלן. צו קיין ארגאניזאציאנעלער טעטיקייט, אין פולן זין פון ווארט, האבן זיי קיינמאל ניט דערגרייכט. טייל פון די אנטלאפענע קיין רוסלאנד זיינען נאך דער צווייטער וועלט מלחמה, מיטן שטראם פון רעפאטריאנטן, געקומען צוריק קיין פוילן.

רעוויזיאניסטן: די רעוויזיאניסטן האבן ביי אונז געהאט געציילטע סימפאטיקער און זיינען ניט בכח געווען אויפצושטעלן קיין אייגענע פארטיי־ארגאניזאציע. ס'האבן זיי אויסגעפעלט די דערצו נויטיקע ארגאניזאטארן.

אין טיפן צער און ווייטיק דערמאן איך זיי די אלע טייערע מענטשן, די פשוטע, ערלעכע יידן פונעם אלטן דור און די טייערע אידעא־ליסטישע יוגנט, אירע טוער און דערציער. דער, צער צעפרעסט דאס הארץ און ס'איז ניטא קיין טרייסט.

חבל על דאבדין ולא משתכחין!

א. דיאמענט

די ערשטע טרויער־פארזאמלונג פון די קראסנאבראדער אין ישראל

דעם 6־טן נאוועמבער 1949 — ט"ו חשון תש"י — איז אין בית כנסת „נצח ישראל" אין חיפה, פארגעקומען די ערשטע טרויער־פארזאמלונג, פון די קראסנאבראדער, אין ישראל.

ה' אפרים לוכפעלד, וואס האט געעפנט די פארזאמלונג, האט פארגעלייגט צו באערן מיט אויפשטיין דעם אנדענק פון די קראסנא־בראדער קדושים. במשך פון צוויי מינוט האבן די פארזאמלטע אין הייליקער שטילקייט זיך מתיחד געווען מיט די אלע טייערע און נאענטע, וואס זיינען אזוי טראגיש פארשניטן געווארן פאר דער צייט. די הערצער פון די פארזאמלטע האבן אין די צוויי מינוטן אריינגענומען אין זיך דעם טיפן צער פון דער פאריתומטער משפחה, וואס איז זיך צוזאמענ־געקומען צו זאגן קדיש אויף דער אומגעקומענער קהלה קדושה קראסנא־בראד, ביי זאמאשטש.

ה' א. לוכפעלד ווערט אויסגעוויילט אלס פארזיצער פון דער פארזאמלונג און ה' מרדכי ראפאפארט אלס סעקרעטאר.

ה' משה פישל — איינער פון די געציילטע געראטעוועטע — האט אויפגעוויקלט די שרעקלעכע מגילה פון פיין און יסורים, וועגן דער פארניכטונג פון קראסנאבראד.

אין פשוטע ווערטער האט ער ארויסגעבראכט דעם גרויסן אומגליק. קאפיטל נאך קאפיטל האט ער דערציילט וועגן דער בעסטיאליטעט פון די דייטשע מערדער און זייערע צוהעלפער — די פאליאַקן.

נאך דעם האט ה' אהרן אונציג געלערנט א פרק משניות פאר דער דערהויבונג פון די הייליקע נשמות פון די קדושים און האט פארענדיקט מיט קדיש.

ר' יצחק מאיר גורטלער האט מספיד געווען די קדושים רופנדיק די פארזאמלטע ניט צו פארגעסן וואס דער דייטשער עמלק האט אונז געטאן און געפינען א טרייסט אין דעם אויפבוי פון מדינת ישראל.

ה' יואל האנדלסמאן האט געלייענט זיינע שריפטן געווידמעט קראסנאבראד.

ה׳ לוכפעלד אפרים האט דערציילט פאַרשידענע פאַקטן פון קראַסנאָבראָדער לעבן. לויט זיין פאַרשלאָג איז דער טאָג פון ט״ו אין חשון — דער טאָג פון דער לעצטער אַקציע — באַשטימט געוואָרן אַלס שטענדיקער אזכרה־טאָג נאָך די קדושי קראַסנאָבראָד.

נאָך דעם ווי ה׳ אליעזר לערנער האָט געזאָגט „אל מלא רחמים״ איז פאַרענדיקט געוואָרן דער אָפיציעלער טייל פון דער טרויער פאַר־זאַמלונג.

אויף דער צווייטער זיצונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט פון דער קראַסנאָבראָדער שארית־הפליטה אין ישראל אין פאָלגענדן צוזאַמענשטעל:

1. אפרים לוכפעלד, חיפה; 2. שלום זעלצער, חיפה; 3. אליהו רינד, חיפה; 4. פנחס קופיעץ, חיפה; 5. שמואלקע גורטלער, חיפה; 6. שלמה באב״ד, חיפה; 7. משה פישל, חיפה; 8. אברהם גיטער, חיפה; 9. אברהם באַרג, תל־אביב; 10. יהושע שלעגעל, תל־אביב; 11. אברהם גליקמאַן, תל־אביב; 12. שמואל אונציג, תל־אביב; 13. אברהם אלבוים, ירושלים; 14. מרדכי ראַפּאַפּאָרט, רמלה; 15. משה פוקס, חדרה.

ה׳ לוכפעלד האט פאָרגעלייגט צו גרינדן אַ גמילות חסדים קאַסע — אַ פאָרזעצונג פון דער גמילות חסדים קאַסע אין קראַסנאָבראָד — וואָס וועט העלפן מיט הלוואות די נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט. דער פאַרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן און די אַנוועזנדע האָבן, גלייך אויפן אָרט, אַריינגעטראָגן זייערע באַשטייערונגען.

אין ריידנדע ווערטער האָט ה׳ לוכפעלד געשלאָסן די פאַרזאַמלונג, רופנדיק צו אחדות און צו פאַרשטאַרקן די פאַרבינדונגען צווישן דער קראַסנאָבראָדער שארית הפליטה אין ישראל.

חורבן
און
אומקום

קראַסנאָבראָד

* * *

מיטן ברענגען די בלעטלעך וועגן די חורבן און אומקום־יארן, דערפילן מיר איינס פון די וויכטיקסטע אויפגאַבן, וואס מיר האבן זיך געשטעלט ביים ארויסגעבן דעם יזכור־בוך.

די גביית־עדות, איבערלעבונגען און זכרונות קומען אריין אין בוך אָן „היסטארישע" אויסבעסערונגען. די זעלבע געשעענישן און פאקטן ווערן איבערגעגעבן אין פארשיידענע וואריאנטן. טיילמאל ביי ענדערונגען פון נעמען און דאטן.

היינט 12־14 יאר נאך די טראגישע איבערלעבונגען, איז שווער צו פאדערן פון די מיט נסים געראטעוועטע פונעם גיהנום, א גענויע קאלענדארישע פינקטלעכקייט ביים איבערגעבן די מגילה פון פיין און יסורים. ווי קען מען דען פאדערן פון מענטשן, וואס זיינען געווען אין א כסדרדיקער טויט־סכנה, פארפאלגט און דערנידעריקט, אויסבאהאלטן פון דער ליכטיקער שיין, אפגעריסן פון וועלט און מענטש, הונגעריק און דורשטיק, אז זיי זאלן געדענקען און איבערגעבן מיט גענויער פינקטלעכקייט אלץ וואס זיי האבן איבערלעבט. די וואס האבן זיי געמארדעט און געשענדעט, גערויבט און פארפאלגט, צוגעזען און געשוויגן זיי האבן אודאי אויך פארשריבן זייערע בלוטיקע מעשים. פון זיי וועט די געשיכטע פאדערן אַ פינקטלעכן חשבון.

מיר גלויבן, אז די פארשיידנארטיקייט אין דערציילן, די ענדערונגען פון נעמען און דאטן, דער באזונדערער אופן פון אפשאצן דעם פוילישן שכן אין זיין באציאונג צום געפייניקטן ייד, מאכט פולער און בולטער די איבערלעבונגען פון דער חורבן־תקופה און דערמעגלעכט אונז צו באגרייפן און פארשטיין ווי אזוי אן יידישע עדה איז אויסגעשאכטן געווארן אויף קדוש־השם והעם.

משה פישל
(חיפה)

בלעטלעך פונעם פלאם

(אין טעג פון חורבן און אומקום
(1939 — 1944)

משה פישל

דער איבערפאל פון די נאצישע באנדיטן איף פוילן איז געשען דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, צוויי וואכן פאר ראש־השנה.

שוין ערב ראש־השנה זיינען דורך אונזער שטעטל קראסנאבראד, ביי זאמאשטש, אדורכגעפארן טיילן פון די דייטשע מעכאניזירטע דיוויזיעס. דעם ערשטן טאג יום־טוב האט מען זיי געזען רוען ביים שטעטל. דער יום־טוב איז פאריבער שטיל. קיין מיליטער אין שטעטל גופא האט מען ניט געזען.

מוצאי יום־טוב האט פארביי אונזער שטעטל געגומען ציען אין גרויסע מאסן דאס פוילישע מיליטער. און דינסטיק פארטאג — אין די עשרת ימי תשובה — האט זיך אנגעהויבן א גרויסע שלאכט צווישן דעם אפטרעטנדיקן פוילישן מיליטער און די דייטשן.

מיר זיינען דאמלט געזעסן אין צימער ביים רב מרגליות, וועלכער האט צו יענער צייט געוואוינט אין אונזער הויז. די דייטשן זיינען ארײַן צו אונז מיט דער באשולדיקונג, אז מיר האבן אויף זיי געשאסן. עס קומט אונז אלעמען דערפאר צו דערשיסן. ס׳איז אונז געלונגען נאך פיל געבעט און געוויינען זיך אפצובעטן ביי זיי. דאמלט האבן זיי אלעמען באפוילן צו פארלאזן דאס שטעטל ווייל זיי צינדן דאס אונטער.

די ערשטע געפאלענע יידישע קרבנות זיינען דאמלט געווען: שמואל־עוזר קופיעץ, מיט זיין זון מיכאל. זיי זיינען לעבעדיקערהייט

פארברענט געוואָרן. געפונען די קדושים האָבן אברהם בלעכמאן און לייבקע קופיעץ, שמואל עוזר׳ס א ברודער. עס זיינען אין יענעם טאָג געפאלן: לייביש וויינרויך, דער פריזירער; אליהו ליבעל, דאָס יינגל משה פוקס, אַ זון פון יצחק פוקס; אַ בחור מיטן נאָמען שמעלקע שטעמער און אַ בחור פון דער פרעמד, וואָס זיין נאָמען איז מיר אומבאקאנט.

אויפן צווייטן טאָג, מיטוואָך האָבן די דייטשן דערלויבט דער קריסטלעכער באפעלקערונג צו ראבעווען דאָס ביסל איבערגעבליבן יידיש פארמעגן. זיי האָבן אויפגעריסן די קעלערס אוואו די יידן האָבן געהאט באהאלטן זייער ביסל אייגנטום און שטוב־זאכן.

אין טאָג פון יום־כפור איז ווייטער פארגעקומען א שלאכט צווישן די פּאָליאקן און די דייטשן.

באַלד אין די ערשטע טעג האָבן די דייטשן געכאפּט ר׳ משה־יוסף גאָלדבערג און שמואל בן יעקב גורטלער מיט נאָך א גרופּע יידן און זיי באפוילן צו באגראָבן די געפאלענע פערד. פארנאכט, נאָך דער ארבעט, האָבן זיי באפוילן די אויסגעמאטערטע יידן צו אויסטאָן זייערע קליידער און באגראָבן זיי צוזאמען מיט די פערד... מען האָט זיי אָנרחמנותדיק געשלאָגן און דערנאָך געהייסן די קליידער צוריק אויס־גראבן און גיין אהיים.

במשך פון די חדשים אָקטאָבער, 1939 — יאנואר, 1940 האָבן זיך אלעמאָל ארייגעריסן צו אונז דייטשע גרופּן, געכאפּט יידן אויף ארבעט און געפייניקט. די ארבעט איז באשטאנען אין פאנאנדערנעמען די איבערגעבליבענע הייזער און די שטיינער און ציגל פירן אין דעם ליפּסקער וואַלד אריין. דארט האָט מען געבויט שאָסייען און איינריכטונגען פאר די מעכאניזירטע דייטשע אָפּטיילונגען. אויך האָבן יידן געארבעט ביים אויפבויען א פליפעלד ביים דאָרף מירקע, ביי זאמאָשטש.

אין חודש פעברואר, 1940 האָבן די דייטשן צוגעשיקט אַ באפעל צו דער גמינע וועגן שאפן א „יודענראט". דער וואויט פון דער גמינע, אינזש. קאטאָווסקי האָט נאָמינירט די פאלגענדיקע מיטגלידער פארן „יודענראט": משה האז, יוסף גאָלדשטיין, פישל שלעגל, יוסף לאָם, דוד לעווענפוס, יהושע באב״ד, משה גרינבוים, בערל שאק, יהושע וועקסלער, לייביש לערנער, הערשל שוך, און לייביש איילבוים. צוזאמען 12־

מיטגלידער. די ערשטע אויפגאבע פונעם „יודענראט" איז געווען: רעגיסטרירן אלע יידישע איינוואוינער, עפענען א קארטאָטעק, וואו עס זיינען פארצייכנט געוואָרן אלע פרטים פון יעדן איינעם און דער עיקר דעם פאַך, וואָס איעדער איינער באזיצט.

אינעם זעלבן חודש פעברואר, 1940, אין איין שיינעם טאָג זיינען די געסטאפּאָוצעס געקומען אין שטעטל און אָנגעהויבן צונעמען ווערט־זאכן און סחורות פון די שטיבער. זיי זיינען אריינגעקומען צו מיין פאָטער שלום פישל און האָבן אויך ביי אים צוגענומען די סחורה. ביי אונז אין שטוב איז דאמלט געווען א מומע פון גראבאָוויעץ, עטל זילבערגעלד. די דייטשן האָבן זי געשלאָגן און צוגענומען אירע לעצטע 200 זלאָטעס. מיין ברודער יחזקאל האָבן זיי שרעקלעך צעשלאָגן מיט אַן אייזערנעם שטעקן. איך בין געזעסן אין „יודענראט" ביים טיש, צוגרייטנדיק די קארטאָטעק. זיי האָבן מיך אוועקגעשטויסן פון דער ארבעט און געשלאָגן.

די אויפגאבע פונעם „יודענראט" איז אויך געווען אויסצופירן די באפעלן פון דער געסטאפּאָ: צושטעלן מענטשן צו דער ארבעט. פארטיילן די שפּייז, וואָס זיי האָבן באקומען פונעם „לאנדראט", די ארבעטספעאיקע האָבן באקומען „שיינען", אז זיי ארבעטן. און די קראנקע האָבן באקומען „שיינען", אז זיי זיינען קראנק, באשטעטיקט פונעם דאָקטער. מיר האָבן געמיינט, און זיך איינגערעדט, אז דידאָזיקע „שיינען" האָבן א געוויסן ווערט פאר אונזער לעבן...

אין חודש מאַי, אָדער יוני, 1940, זיינען צוויי גרופּן געסטאפּאָוצעס אריין אין שטעטל, געכאפּט מענטשן, סיי ארבעטספעאיקע און סיי קראנקע און זיי אוועקגעשיקט אויף ארבעט קיין בעלזשעץ, די שיינען האָבן פאר זיי ניט געהאט קיין שום באדייטונג. פון די 32־יידן, וועלכע מען האָט דאמלט אוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ, געדענק איך: לייביש לערנער, יצחק גרינבוים, משה גרינבוים, אפרים־זימל גאָלדבערג, אהרן־גרשון קליינער, מאיר קרעלמאַן, משה בלומשטיין, אהרן־לייזער שפּייכער, יוסף שפּייכער, און וואלוויש טענצער.

מיר האָבן אָנגעהויבן פירן פּעקלעך שפּייז פאר די מענטשן.

פון קראסנאָבראָד קיין בעלזשעץ איז איינאונדרייסיק קילאָמעטער, מיר זיינען געפאָרן שבת. ווייל נאָר אין אָט־דעם טאָג האָט מען

צוגעלאָזן עסן. דאָס בילד, וואָס מיר האָבן דערזען פאַר זיך איז געווען דערשיטערנדיק. די דייטשן האָבן שוועך געפּייניקט די אַרבעטנדיקע יידן. געצוואונגען זיי צו זינגען ביי דער אַרבעט יידישע לידער. ניט געגעבן אָפּצועסן קיין מינימאַלע פּאַרציע און געשלאָגן אָן רחמנות.

די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. מען האָט געגראָבן שוץ־גראָבנס ביי דער סאָוועטישער גרענעץ, דריי מעטער די טיף, דריי מעטער הויך דער אָנשיט אַרום זיי און זעקס מעטער די ברייט. די „אַרבעטס־לייטער״ זיינען געווען: מאיאָר זילף און בראַטעטשקאַ, ימח שמם. שפּעטער האָט מען אַ טייל איבערגעשיקט אויף אַרבעט קיין „טשעשאַנאָוו״ און „זשולקעוו״.

איך בין געווען איינער פון די, וואָס האָבן געפירט עסן די אַרבעטנדיקע. צוזען די פּיין פון מיינע ברידער איז געווען שרעקלעך.

מען האָט אָנגעהויבן ביי דעם „שאַרפירער״ אויסצולייזן פאַר געלט די יידן ביי דער אַרבעט. צוביסלעך זיינען אַלע אַהיימגעקומען. נאָך די ימים־טובים זיינען אַהיימגעקומען די לעצטע: מאיר קרעלמאַן און אהרן־גרשון קליינער.

די געסטאַפּאָ האָט געמאָלדן: ווער ס׳וועט אַרבעטן אויף איין פּלאַצוואָוקע, וועט מען אים ניט טשעפּען. יידן האָבן געדאַנקט גאָט דערפאַר, מיינענדיק אַז אַזוי אַרום וועט מען זיין פאַרזיכערט.

איין גרופּע פון פערציק מאַן האָט געאַרבעט ביים שאָסיי פונעם דאָרף יאַצנע ביז זאַמאָשטש. מען האָט געצאָלט 2־זלאָטעס אַ טאָג. דאָס איז געווען דאָס איינציקע פּלאַץ וואו מען האָט געצאָלט געלט. אויף אַלע אַנדערע פּלעצער האָט מען געאַרבעט אומזיסט. מען האָט אויך געאַרבעט אין דעם קראַסנאָבראָדער הויף, אויף די פעלדער ביים פּריץ פּודאַקאָווסקי. דער זשאַנדצע האָט בעיקר סאַדיסטיש געפּייניקט די יידישע מיידלעך.

אין חודש פעברואַר, 1941, האָט דער „יודענראַט״ באַקומען אַ פאַראָרדנונג פון זאַמאָשטש, אַז דאָס שטעטל מוז אַריינעמען טויזנט יידישע היימלאָזע. ס׳איז אַוועק אַ דעלעגאַציע קיין זאַמאָשטש זיך באַקלאָגן, אַז אין שטעטל זיינען געבליבן בלויז עטלעכע אומבאַשעדיקטע הייזער, און דערצו איז די באַפעלקערונג זייער פאַראָרעמט. זי האָט

פארלעבט אלץ, וואָס זי האָט פאַרמאָגט. ס׳איז ניטאָ קיין אָרט וואו אויפצונעמען די היימלאָזע.

אין אַ פּריוויט איז אָנגעקומען אַ גרופּע געסטאַפּאָוצעס בראש מיט דעם „קאַרנע סטאַראָסטע" פאַסט, ימח שמו. מען האָט צוזאַמענ־גערופן דעם „יודענראַט" און גענומען זיי שלאָגן און פייניקן, אַז די קולות זיינען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. ווען איינער פון די געפייניקטע איז געבליבן פאַרחלשט, האָט מען אים אָפּגעמינטערט מיט קאַלט וואַסער און ווייטער געשלאָגן.

די מיטגלידער פון „יודענראַט", וועלכע זיינען אַמשרעקלעכסטן געשלאָגן געוואָרן, זיינען געווען: משה האז, יוסף גאָלדשטיין, לייביש לערנער, און בערל שאַק. די רוצחים האָבן זיך דערביי געריכטעט: — איצט האָט איר שוין פּלאַץ, אוואו אריינצונעמען?

מיין שוואָגער משה האז איז נאָך דעם געלעגן אַ וואָך צייט קראַנק. דאָקטוירים האָבן אים אָפּט באַזוכט. מען האָט געמיינט, אַז ער וועט ניט איבערטראָגן די ווייטיקן. זיין גוף איז געווען צעשלאָגן און צעבראָכן, באַדעקט מיט שוואַרץ־בלויע פּאַסן.

דאָסזעלבע איז געווען מיט די אַנדערע געפייניקטע. נאָך דעם זיינען די רוצחים אַרומגעגאַנגען פון הויז צו הויז און וועמען זיי האָבן געטראָפן, האָבן זיי שרעקלעך געשלאָגן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אין שטעטל געבראַכט די היימלאָזע. די רוצחים זיינען מיטגעקומען צוזאַמען מיטן זאַמאָשטשער יידנראַט און אין משך פון צוויי שעה איז אַלץ געווען „איינגעאָרדנט". מיר אַלע האָבן געהאָלפן וואָס גיכער די מענטשן אַריינגיין אין די שטיבער, ווייל מיר האָבן שוין געוואָלט זען די רוצחים אויף דער צווייטער זייט שוועל.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז קיין נייע צרות, אַלס צוגאָב צו די פריערדיקע, האָבן ניט געפעלט. דאָס זיינען געווען אויסגעמוטשעטע און אויסגעמאַטערטע יידן, אָן שום מיטלען, געבראַכטע פון לאָדזש, קוטנע, וולאָצלאַוועק. אַלץ שטעט, וואָס זיינען איינגעשלאָסן געוואָרן אינעם „דייטשן רייך".

ס׳האָט זיך באַלד געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט. יעדער איינער פון

דער באַפעלקערונג, וואָס האָט נאָר געקענט, האָט געצאָלט פון 5 ביז 20־זלאָטעס אַ חודש. אויך פאַר דעם מעל, וואָס דער ישוב האָט באַקומען פונעם לאַנדראַט, האָט מען געצאָלט שטייער. אַנשטאָט 70־גראַשן אַ קילאָגראַם, האָט מען געצאָלט אַ זלאָטע. מיט דעם געלט האָט מען געשטיצט די היימלאָזע און אויך די פון די היימישע, וואָס זיינען געבליבן אָן שום מיטלען צום לעבן.

טראָץ דעם וואָס אין די ארומיקע דערפער איז מעגלעך געווען צו קויפן פּראָדוקטן ביי די פּויערים, האָבן זייער ווייניק יידן זיך געלאָזן אין וועג אריין. ס'איז געווען אַ טויט־סכנה פאַר אַ יידן זיך צו ווייזן אין די גויאישע דערפער. עס זיינען געווען ניט ווייניק פאַלן, ווען די פּויערים פלעגן שענקען פאַר די יידן קאַרטאָפל און שטיקלעך ברויט. דער מצב פון דער באַשפייזונג איז געוואָרן אזוי, אַז ס'איז געווען ניט צום לעבן און ניט צום שטאַרבן...

דער אויבן־דערמאָנטער אינזש. קאָטאָווסקי, האָט זיך פיל באַמיט צו העלפן די יידן. ער האָט באַזאָרגט דעם פּאַרקויף פון איין קילאָגראַם קאַרטאָפל לויטן רעגירונגס־פּרייז. האָלץ צום הייצן האָט מען גענומען פון אויסהאַקן די ביימער אויפן יידישן בית־הקברות.

דאָס אַלץ האָט ווייניק געהאָלפן. די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער. טאָג־טעגלעך זיינען אויסגעפאַלן מענטשן פון הונגער, קעלט און שלעכטע באַדינגונגען, אזוי אַז מען האָט זיך שוין דערצו צוגעוואוינט... נאָר ס'איז באַלד אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פון בויך־טיפוס. מען איז געלאָפן זיך באַזאָרגן מיט אַ צייגעניש פון דאָקטאָר, כדי מען זאָל קענען דעם קראַנקן אריבערפירן אין שפּיטאָל. ווייל אזוי האָט מען אָן אַ דערלויבעניש פון דער געסטאַפּאָ ניט געטאָרט פאָרן.

די קראַנקע האָט מען געשיקט אין די שפּיטעלער פון זאַמאָשטש, זוויערזשינעץ און שעברעשין. אַ טייל פון די אוועקגעשיקטע האָט מען נאָך צוריק געזען. די אַנדערע זיינען אַלע דאָרט געבליבן... פיל האָבן מקנא געווען די טויטע. זיי האָבן שוין פאַרשפּאָרט זיך צו מאַטערן

און פּלוצים — נייע צרות. דייטשיש מיליטער, וואָס מען האָט געשיקט אויפן רוסישן פראָנט, האָט אַדורכמאַרשירט דאָס שטעטל. זיי

האָבן געשענדעט און געראַבעוועט. אָנגעמאַכט חורבן אין די הייזער און אין די נשמות.

אין חודש אָקטאָבער 1941, איז אַ גרופּע זעלנער אַריין צו ר׳ נחמן שטאָקהאַמער אין שטוב, זיי האָבן אַרויסגעריסן פון דאָרט זיין טאָכטער אסתר און זי אוועקגעשלעפּט אויף די פעלדער פון סטעפּאַן קאָסטרוביעץ. וואָס מען האָט דאָרט מיט איר געטאָן ווייסט מען ניט. נאָך דעם צווייטן טאָג אינדערפרי איז געקומען איר ברודער שמעון און דערציילט, אַז מען האָט זי געפונען אין פעלד אַ טויטע. זי איז פאַרפּייניקט און דערשאָסן געוואָרן. לויט אַלע סמנים, האָט זי זיך נאָכן דערשיסן נאָך אַ לאַנגע צייט געמאַטערט. מען האָט דערקענט, ווי זי האָט מיט איר קאָפּ זיך געגראָבן אין דער ערד, און אַזוי האָט זי אויסגעהויכט די נשמה.

אסתר שטאָקהאַמער הי״ד.

אין חודש דעצעמבער 1941, ערב ווייַנאַכט, האָט זיך אַריינגעריסן אין שטעטל אַ גרויסע מחנה סאָלדאַטן, וואָס איז געשטאַנען אין קראַסנאָבראָדער הויף. זיי האָבן אויפגעבראָכן טיר און פענצטער, געשענדעט פרויען, געראַבעוועט, געגאָסן וואַסער אין די בעטן, געשלאָגן יינג און אַלט. צו אונז אין שטוב זיינען אַריין עטלעכע סאָלדאַטן, אַריינגעגאָסן אַ פּאָמעשאָף וואַסער אין דער מוטערס בעט, מיך און מיין ברודער יחזקאל האָבן זיי שטאַרק געשלאָגן.

די זייַנען אוועק — זייַנען אָנגעקומען אַנדערע.

איך האָב צוגעהאַלטן די טיר. זעענדיק, אַז מיין כוח וועט ניט קלעקן. בין איך מיט מיין ברודער יחזקאל אַרויס דורכן פענצ־

טער, נאַקעטע אין פראָסט, און אַנטלאָפן. זיי זיינען אריין אין שטוב. די עלטערן ניט געטשעפּעט און באַלד אוועק. ווען דאָס האָט אַזוי געדויערט עטלעכע טעג. איז דער פאַרזיצער פון „יודענראַט" משה האַז, אוועק צום אַדמיניסטראַטאָר פון הויף, טעלעזשינסקי, און געבעטן, ער זאָל פועלן ביי דער מאַכט, אַז ס'זאָלן אויפהערן די באַזוכן פון די זעלנער. אַזוי־ווי די דייטשן האָבן דאָך פאָרמעל ניט געטאָרט קומען אין באַרירונג מיט יידן, האָט דאָס געהאָלפן. מער האָט מען די זעלנער ניט געזען.

אין חודש מערץ, 1942, האָט מען דערשאָסן לייזער וויינטרויב, אין דאָרף לישטשיץ נעבן דעם פויער קאַווקע, ביים וועלדל.

אין אַפּריל, 1942, האָט מען דערשאָסן פּסח־משה הייסמאַן מיטן זון לייזער. מאָטל אונציג האָט מען דערשאָסן אין שאַרער וואַלד.

די צרות און פּיינען זיינען געוואַקסן פון טאָג צו טאָג, ביז ס'איז געקומען דער אָנהייב פון דעם טרויעריקן סוף...

די מגילה פון יסורים

ערב שבועות, 1942, זיינען הערשל שוך און דוד גלוסטמאַן אַרויסגעפאָרן קיין זאַמאָשטש ברענגען דאָס צוגעטיילטע מעל. אויפן וועג האָט מען זיי ביידן פאַרהאַלטן אין פּאָליציי פּאָסטערונעק, אינעם דאָרף פּאַטאַטשעק און איינגעזעצט.

ס'איז געוואָרן חושך אין שטעטל. מען האָט געקלערט וואָס צו טאָן. די „שיינען" העלפן שוין אויך ניט. האָט מען איינגעקויפט גרויסע קאַרפּן, בראָנפן, מיט נאָך גוטע זאַכן, מיינענדיק, אַז מען וועט זיי ברענגען אַ מתנה, וועט דאָס העלפן.

פאַרשטענדלעך, אַז צו פאָרן מיט די אַלע זאַכן צו די רוצחים האָט קיינער ניט געהאַט קיין חשק... משה האַז האָט דעם ענין גענומען אויף זיך. געהייסן יידן תפילה טאָן און איז אוועק קיין פּאַטאַטשעק. דאָס איז געווען דעם ערשטן טאָג שבועות.

אַ פּאָר שעה שפּעטער איז אָנגעקומען אַ מחנה געסטאַפּאָווצעס, אַרויסגעטריבן די מענטשן פון שטעטל. ווער ס'האָט ניט געקענט צו דער צייט אַנטלויפן, האָבן זיי פאַרנומען. אויסגעשטעלט די יידן אין אַ ריי נעבן פעליקס קאָזשעניאַווסקיס הויז, ניט ווייט פון חיים בראָנשטיין,

זיי זיינען אריין אין „יודענראט" און באפוילן מען זאָל צענויפנעמען אלע יידן, ווייל זיי מוזן אדורכפירן אַן אויסזידלונג. די, וואָס האָבן געפּרואווט אנטלויפן זיינען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

ס'זיינען דאמאלט דערשאָסן געוואָרן: חיים־ראובן שטריקלער, חיים אונציג'ס אלטע מוטער, אהרון אונציג'ס מוטער, חיה קופיעץ מיט איר טאָכטער און נאָך פיל אנדערע.

די צוזאמענגעטריבענע יידן האָט מען אָפּגעפירט אין א באראק אריין הינטערן קלויסטער.

די לעצטע, וועלכע מען האָט געכאפּט, זיינען געוועזן, ווי איך געדענק: ר' שמואל גורטלער, און אסתר פריינד, אברהם־יעקבס ווייב. ווען דער פּאָליציאַנט האט זיי געטריבן, איז זי צו צום פענצטער פונעם „יודענראט" און איבערגעגעבן א גאָלדן פינגערל. נאָך דעם ווי זיי, די געסטאפּאָווצעס האָבן שוין אלעמען צוזאמענגעבראַכט אין באראק, ביי דעם קלויסטער, זיינען זיי אוועק אין „יודענראט" און זיך געהייסן טראַקטירן מיט בראָנפן און ציגאַרעטן. דאָס אלץ זאָל מען זיי ברענגען צום קלויסטער.

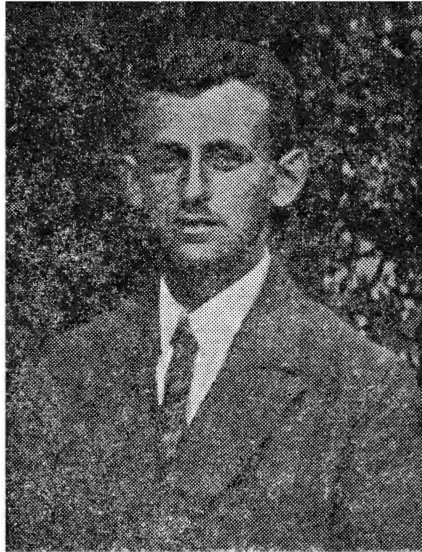
מיר האָבן געפּאָלגט זייערע באפעלן...

זיי האָבן זיך אויסגעזעצט ארום די טישלעך, אין רעסטאָראַציע „יאדזיא" ביי נאוואָיען אין הויז און זיך גענומען צום פרעסן און זויפן. פונקט איז פארבייגעגאנגען משה גרינבוים. ער איז ארויס פון זיין הויז אויפן וועג צום „יודענראט". די רוצחים האָבן א שפּאס געטאָן: „ווער וועט טרעפן דעם יודע־הונט?" און האָבן גלייך אויסגעשאָסן. ער איז אוועקגעפאלן אויפן גאנעק. האָט שטארק געקרעכצט און געבעטן זיך ראטעווען...

מען האָט שוין אָבער גאָרניט געקענט העלפן. איך, יוסף גאָלדשטיין, און נאָך איין ייד, וואָס איך געדענק ניט זיין נאָמען, האָבן דעם אומגליקלעכן אריינגענומען אין שמעון ליבעלס הויז און אוועקגעלייגט אויפן בעט. ער האָט זיך זייער שטארק געמאטערט און געבעטן, מען זאָל אים הרגענען. דער מערדער איז צוגעקומען און אים אריינגעשאָסן נאָך צוויי קוילן — און ער האָט זיך בארויקט...

אינצווישן איז משה האז געקומען צוריק פון פּאטאטשעק. ער האָט הערשל שוך מיט גלוסטמאנען שוין דארטן ניט געטראָפן מען האָט

זיי אוועקגעפירט קיין זאמאָשטש. בין איך מיט אים געגאנגען אין הויף ארייין צו טעלעזשינסקין בעטן אפשר קען ער קריגן בראָנפן. מען איז געווען אזוי פארנארט, אז מען האָט געמיינט, אז דאָס וועט העלפן... מיר האבן טאקע ביי אים געקראָגן פיר ליטער בראָנפן. אויך פישל שלעגעל און יוסף גאָלדשטיין האָבן געפונען בראָנפן. מיר זיינען געגאנגען דאָס אָפטראָגן צו אונזערע רוצחים. געווען זיינען מיר פינף מענטשן: איך, משה האז, לייביש לערנער, פישל שלעגעל און יוסף גאָלדשטיין. מיר האָבן געפרעגט אַן יידישן פאָליציסט, וואוהין מען פירט די צוזאמענגעטריבענע יידן, האט ער אונז געזאָגט: אויף ארבעט אין א לאגער נעבן כעלם.

פישל שלעגעל — מיטגליד פון יידנראט. אנטזאגט זיך אויסצוליפערן יידן צו די נאציס.

ווען מיר דערנענטערן זיך צום קלויסטער, קומט אונז אקעגן דער וואָיט קאטאָווסקי און גיט א וואונק צו משה האז: „נאָכוואָס זיינט איר געקומען? נעמט אים אריין אין דער גמינע", זאָגט ער צו'ן אונז:

„און הייסט אים אנטלויפן דורך דער צווייטער טיר. „ווייל עס האלט שלעכט..." ער האָט געהערט ווי די דייטשן רעדן צווישן זיך, וואָס זיי וועלן טאָן מיט אונז. אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט. ס'איז גלייך ארויס־געקומען אַ געסטאַפּאָ־מאַן און האָט אונז אריינגעפירט אין דער גמינע. מען האָט צוגענומען דעם בראָנפן מיט די ציגארעטן. דערנאָך האָבן זיי אונז אלע אויסגעשטעלט אין אַ ריי.

דעם ערשטן האָט מען אוועקגענומען פישל שלעגל, און מען האָט אים דערשאָסן הינטער דער קאַזע (ארעסט־צימער) ביי דער גמינע. דערזעלבער רוצח איז צוריקגעקומען, ארויסגענומען יוסף גאלדשטיינען, אים אוועקגעפירט צום קריסטלעכן בית־עולם און דאָרט אים דערשאָסן.

ס'איז געקומען מיין ריי. צוויי ס.ס. לייט האָבן מיך ארויפגעזעצט אויף אַן אויטאָ, מיך אונטערגעטריבן מיט קלעפּ פון די ביקסן. איך בין געווען זיכער, אז זיי פירן מיך צום טויט. זיי האָבן מיך אבער געפירט אויף ארבעט. ביים צוזאמענעמען אלע זאכן פון די געפאנגענע יידן און דאס אלץ פירן אין באראק אריין ב״ים קלויסטער. אויך קריסטן האָט מען דערביי באשעפטיקט.

געבליבן איז לייביש לערנער. מען האָט מיך צוריקגעבראכט פון דער ארבעט און אריינגעוואָרפן אין דער קאַזע (ארעסט) האָב איך אים דאָרט געטראָפן. שפּעטער איז צו'ן אונז אריינגעקומען אַ דייטש פון דער „זאָנדער־דינסט" און באפוילן אונז זיך אויפזעצן אויף א פור און ברענגען ברויט פאר די „פארפלוכטע יודען". איך האָב אים געפרעגט: וואו וועלן מיר נעמען ברויט? „האלט די שנאוצע, יודע!" איז געווען זיין ענטפער. אויפן וועג טרעפן מיר דעם קאמענדאנט פון דער פוילישער פּאָליציי. איך ווענד זיך צו אים: — אפשר ווייסט ער וואו מען קען באקומען ברויט. אָבער אויך ער האָט ניט געוואוסט...

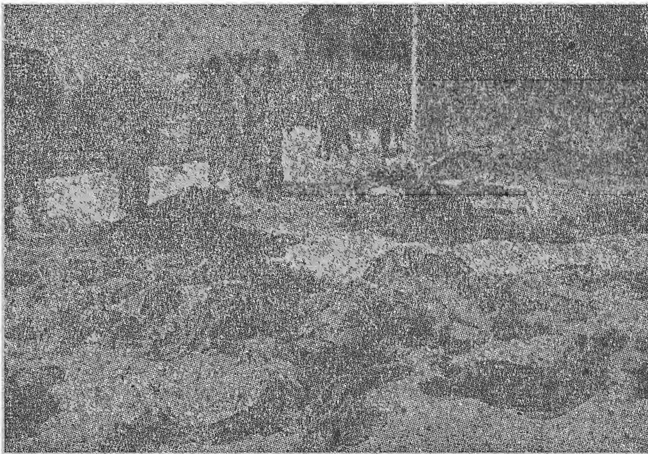
מיר זיינען צוגעקומען צו חיים בראָנשטיינס הויז, וואו מיר האָבן געפונען עטלעכע לעבלעך ברויט. מיר זיינען ווייטער צוגעקומען צו יהושע גורטלערס הויז, האָט דער דייטש געוואלט אויפרייסן די טיר און ניט געקענט, זאגט ער צו מיר: „יודע! מאכסט דו אויף!" ענטפער איך אז איך קען ניט און רעד ניט מער. איך האָב געקלערט אפשר זיינען דאָרט אויסבאהאלטן יידן, כאפּט ער, דער „זאָנדער־דינסט". די האק און פּרובירט עפענען די טיר און קען ווידער ניט. זיינען מיר

דערנאָך אוועק צו יהושע בראָנשטיין׳ס הויז, געפונען דאָרט נאָך א פּאָר ברויט און מיר זיינען צוריקגעפאָרן.

צוקומענדיק צום באראַק, האָבן מיר דערהערט שרעקלעכע געוויינען. ר׳ שמואל גורטלער איז געשטאַנען ביים פענצטער און געבעטן וואסער פאר די קינדער. אלע אינטערנירטע זיינען זייער דאָרשטיק געווען. מיר זיינען צו צום ברונעם פון דעם אָרגאַניסטער, וועלכער האָט אונז געגעבן צוויי עמער און מיר האָבן צוגעטראָגן די אומגליקלעכע וואסער.

דעם גאַנצן וועג האָט דער „זאַנדער־דינסט" אונז שרעקלעך געשלאָגן דערנאָך אונז צוריקגעפירט אין קאָזע אריין. די פייניקונג אויפן וועג איז געווען אזוי שווער, אז מיר האָבן געדאַנקט גאָט, וואָס מיר זיינען שוין צוריק אין קאָזע. מיר זיינען אזוי געזעסן פארשפארט א גאַנצע נאַכט.

פאַרטאָג, אזייגער 5, האָבן מיר ארויסגעקוקט דורכן פענצטער. מיר האָבן געזען פיל פּויערישע וועגענער. מען האָט אויפגעזעצט צו

דער טויטן־לאַגער בעלזשעץ

פיר מענטשן אויף יעדן וואָגן און אַלע יידן האָט מען אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ אויף אַרבעט.

שפּעטער האָט מען אַריינגעבראַכט אין קאַזע אַריין מאַשע שפּיזאַייזן מיט איר מיידעלע און ר׳ משה־יוסף גאָלדבערג מיט זיין ווייב טאַבעלע. מיר זיינען געוועזן זיכער, אַז מען וועט אונז אַלע אויסשיסן. אין אַ צייט אַרום איז אַריינגעקומען דער וואַיט קאַטאַווסקי און אַרויסגעלאָזט מאַשע שפּיזאַייזן מיט איר מיידעלע. אין אַ פּאָר שעה אַרום איז ווייטער אַריינגעקומען דער וואַיט און מיך אַרויסגעפירט צוזאַמען מיט לייביש לערנער.

דער „שאַרפירער" האָט אונז באַפוילן מיר זאָלן צענויפנעמען די אויסבאַהאַלטענע יידן און אָנהייבן ווייטער אַרבעטן... בין איך מיט לייביש לערנערן אוועק אין וואַלד אַריין צענויפצונעמען די אַנטלאָפענע יידן.

איך האָב זיך איינגעשטעלט ביים „שאַרפירער" פאַר משה־יוסף מיט זיין פרוי, מען זאָל זיי אַרויסלאָזן אויף דער פריי, ווייל איך דאַרף זיי האָבן צו דער אַרבעט. דער ימח־שמוניק פרעגט מיך: „אַזעלכע אַלטע לייט וועלן אַרבעטן?" ענטפער איך, אַז איך בין דערפאַר פאַראַנטוואָרטלעך. איך האָב געמוזט אונטערשרייבן און מען האָט זיי אַרויסגעלאָזט.

דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן צוריק צו „נאָרמאַליזירן". מענטשן זיינען געקומען צוריק פון די וועלדער און פון אַנדערע ערטער, וואו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן.

מען האָט אָנגעהויבן זוכן פלעצער צום אַרבעטן. מען האָט געוואָלט אַרבעטן אין די וועלדער כדי ניט צו זיין אין שטאָט. ביינאַכט איז מען ניט געשלאָפן, געקוקט מיט פחד צום זאַמאָשטשער שאָסיי צי די רוצחים קומען ניט. אַז מען לעבט, מוז מען עסן, האָט מען אָנגעהויבן זיך סטאַרען צו באַקומען מעל. בין איך געפאָרן קיין זאַמאָשטש און מען האָט מיר צוגעטיילט אַ 6־7 מעטער מעל אויף אַ חודש. אַז איך האָב געבעטן מער, האָט מיר איינער פון זאַמאָשטשער „יודענראַט" געזאָגט „איר וואָלט געוועזן באַדאַרפט מער מענטשן אויסזידלען קיין בעלזשעץ וואָלט איר ניט באַדאַרפט האָבן מער מעל". האָב איך אים דערויף

באַמערקט: „אויב דאָס איז אזא גוטע זאַך, פּרואווט מען דאָס אויף זיך אליין".

אין איינעם א טאָג איז אין שטעטל אריין אנגעקומען א נייער בלוט־הונט, א געסטאַפּאָוועץ פונעם דאָרף פּאַטאַטשעק און האָט באַפוילן, אז אייבער פון „יודענראט" זאָל גלייך קומען, ער האָט געוואָלט א פּאָר שטיוול.

בין איך אראָפּגעגאַנגען צו הערש־לייב בריקס אין הויף אריין. דאַכט זיך, אז אפרים זיצער איז דאָרט אויך געווען. זיי האָבן מיר געגעבן געלט פאַר וועלכע איך האָב געקויפט לעדער אויף א פּאָר שטיוול. מען האָט מיר געהייסן די לעדער אָפּטראָגן צום רוצח. איך האָב מורא געהאַט אָבער קיין אנדער ברירה איז ניט געווען. איך בין געגאַנגען און גאָט האָט מיר געהאָלפן. איך האָב מצליח געווען. איך האָב מיט אים אַלץ דערליידיקט און מער האָט ער מיך ניט געטשעפּעט.

במשך דער צייט זיינען הערשל שוך, דוד גלוסטמאַן, און מרדכי גרינבוים פון נעמיראָווקע, אנטלאָפן פון דעם זאַמאָשטשער באַראַק, וואו מען האָט זיי געהאַלטן אויף אוועקצושיקן קיין בעלזשעץ. זיי זיינען צוריקגעקומען אין וואַלד אריין.

אין חודש יולי, 1942, זיינען איייניקע דייטשן אריינגעפאַלן אין דער בעקעריי פון חיים בראָנשטיין. דאָרט האָט געוואוינט איטשע פוקס, זיי האָבן ארויסגענומען זיין טאָכטער לאה און זי אויפן אָרט דערשאָסן, די סיבה האָט קיינער ניט געוואוסט.

אין עטלעכע טעג ארום איז אָנגעקומען א גרופּע ס.ס. לייט, אָנגעטאָן אין אייזערנע העלמען, מיט געלאָדענע ביקסן. זיי האָבן ארומגערינגלט די הייזער פון נתן ליפש, חיים בראָנשטיין און יאַנקל לייזערס און האָבן זיי אונטערגעצונדן מיט צינד־באָמבעס. די הייזער האָבן אנגעהויבן ברענען. ווער ס'איז ארויס פון דאָרט האָבן זיי אויף אים געשאָסן. ביז אַלץ איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די מענטשן.

איך גיב דאָ א רשימה פון די קרבנות, וואָס איך געדענק: נתן ליפש מיט זיין משפחה, בערל שאַק מיט זיין משפחה און זיין שוויגער לייקע ליבעל, שמעון ליבעל מיט זיין משפחה, יהושע וועקסלער מיט זיין משפחה, יוסף־אהרון שוחט מיט זיין פאַמיליע און שוועד.

ברוך־אלי בראָדער מיט זיין פאמיליע, יחזקאל אונציג מיט זיין פאמיליע, ר׳ יעקב (לייזערס) גורטלער, און זיין שנור (יהושע׳ס ווייב), מיט די קינדער, שמואל רענדלער מיט זיין משפחה, משה־אהרן פריימאַן, איטשע פוקס מיט זיין ווייב און חיים בראַנשטיין מיט זיין ווייב.

דאָס פייער האָט געברענט ביז אינדערפרי און די קערפּערס פון די קדושים האָבן זיך געדרייכערט במשך פון עטלעכע טעג.

שפּעטער האָבן די דייטשן געעפנט די קעלערס און צוגערויבט אַלץ וואָס זיי האָבן דאָרט געפונען.

אין עטלעכע וואָכן ארום האָבן זיי אינעם דאָרף קאַטשוקע געפונען יוסף דיכטערמאַן און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

א געווויסן טאָג זיינען די דייטשן אריין צו לייביש לערנער. ער האָט געוואוינט אין פּיניע ראטהייזער׳ס הויז. ארויסגענומען פון דאָרט שמואל דיכטערמאַן. און אים שרעקלעך געשלאָגן. נאָך דעם באַפוילן אים אויסצוגראָבן א קבר, ווייל זיי ווילן אים שיסן. די משפּחה מענטשן האָבן אָנגעהויבן שטאַרק צו וויינען, — דאָרט האָט דאַמלט געוואוינט זיין זון ישראלקע — אזוי אז זיי האָבן אים אָפּגעלאָזט.

אין חודש אויגוסט, 1942, איז פון שאָשקע׳ס הויז ארויסגעגאַנגען הינדע גרינבוים. א „זאָנדערדינסט", וועלכער האָט זיך תּמיד געפונען אין שטעטל, האָט זי דערזען, ער האָט זי פּשוט פאַרשטיינט. דאָס איז געשען נעבן מיכאַלאָווסקין אויפן זאַמד. ער האָט ארויסגערופן די פויערים און זיי געהייסן, מען זאָל זי באַגראָבן. מען האָט נאָך געהערט אירע קולות ווען מען האָט זי פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט.

דעמזעלבן חודש האָבן די דייטשן באַשטימט יעקב הערש קריידען אלס פּרעזעס פון „יודענראַט". ער, אלס שניידער, האָט פאַר זיי גענייט קליידער. האָבן זיי אים באַשטימט אויף דעם אמט. (יעקב הערש איז פאַרבליבן פּרעזעס ביזן סוף).

איין טאָג איז ער געקומען צו אונז און איבערגעגעבן, אז ביים בריק האָט דער „זאָנדערדינסט" דערשאָסן צוויי יידן. איך בין דאַמלט געווען ביי שמואל־יאַנקל לייזערס אין שטוב. ער האָט געוואוינט ביי טאַדזשיק שפּירעס. יעקב הערש קריידען האָט אונז געהייסן גיין באַגראָבן די צוויי יידן. בין איך און שמואל־גורטלער געגאַנגען. מיר האָבן אויך מיטגערופן מיט זיך יעקב הערשן, דאָרט האָבן מיר געטראָפן

ליגן אַ בחור פון אַ יאָר זיבעצן און אַ מאַן פון אַ יאָר פערציק. זיי זיינען ביידע אַנטלאָפן פון זאַמאָשטשער געטאָ. זיי האָבן געהאַט אַרישע פּעסער, און געוואָלט אַנקומען קיין טשעכיע אָדער אונגאַרן. דער „זאָנדערדינסט" האָט זיי דערקענט. דעם עלטערן האָט ער דערשאָסן אויפן אָרט, ביי דער בריק. ביים שיסן דעם יינגערן האָט זיך דער רעוואָלווער פאַרהאַקט. האָט ער אים נאָכגעיאָגט ביז פראַנעק מאַרושאַק'ס פעלדער און דאָרט דערשלאָגן מיט אַ שטעקן. ווען מיר זיינען אָנגעקומען אים קובר זיין איז דער „זאָנדערדינסט" נאָך געשטאַנען מיט אונז. דאָס יינגל האָט נאָך געזשיפּעט... מיר האָבן אויף פראַנעק מאַרושאַקס לאַנקע אויסגעגראָבן אַ גרוב, אָנגעבראָכן צווייגן און אונטערגעלייגט, אַז דאָס זאָל הייסן אַן ארון. מיר האָבן געוואָלט וואַרטן ביז זיין נשמה וועט אים פאַרלאָזן. אָבער דער רוצח איז צוריקגעקומען און באַפוילן, מיר זאָלן אים באַגראָבן אַ נאָך־לעבעדיקן. מיר האָבן דעם קדוש אַראָפּגעלאָזן אין גרוב און אונזערע הערצער האָבן געבלוטיקט... די פּויערים זיינען געשטאַנען אַרום און זיך צוגעקוקט מיט סאַדיסטישער הנאה ווי מינדערווערטיק מיר זיינען...

עטלעכע טעג פאַר דער גרויסער אַקציע, אין חודש אָקטאָבער איז יהושע־דוד גאָלדשטיין געגאַנגען פון קראַסנאָבראָד קיין היטעק, מען האָט דאָך אויף ביינאַכט מורא געהאַט צו בלייבן אין שטעטל. האָט אים ביי די סאַזשעלקעס פון הויף געטראָפן אַ געסטאַפּאָוועץ און אים דערהרגעט. מען האָט אים דאָרט אויפן אָרט באַגראָבן. גענוי אָבער וואו — ווייס איך ניט.

ערב דער גרויסער אַקציע, אין אַ זונטיק, דעם 10־טן אָקטאָבער, 1942, איז אהרון גרינבוים, שמעון'ס זון, געקומען פון זאַמאָשטש קיין קראַסנאָבראָד. ער האָט געאַרבעט און געוואוינט אין זאַמאָשטש. זיין פאָטער און ביידע שוועסטער, לאה און חיה, זיינען געווען אין קראַסנאָבראָד. איז ער אַריינגעקומען צו עטל שלעגעל אין שטוב. זי האָט דאַמאָלט געוואוינט הינטערן שטעטל ביים גרעשטיס באַרג, ביי דער פויערטע דזשאַדאָווסקאַ. פון דאָרט איז געווען לייכט צו אַנטלויפן. אויך איך בין דאָרט געווען. איך בין געשטאַנען און געדאַווענט. איז אַריינגעלאָפן אַן יינגעלע, שמואל טענצער'ס אַ קינד, בערעלע האָט ער געהייסן, און האָט דערציילט, אַז אין שעברעשין האָט מען פאַרנומען

יידן מיט זייערע משפחות. מען האָט זיי געפירט אין פי־וואגאָנען קיין בעלזשעץ. זיין מוטער האָט אים אויפן וועג ארויסגעוואָרפן דורכן פענצטער פון וואגאָן. דערנאָך איז זי אליין ארויסגעשפרונגען. די געסטאפא־באגלייטער האָבן זיי נאָכגעשאָסן און די מוטער איז געפאלן טויט. ער, דאָס קליינע יינגעלע — איך ווייס ניט מיט וועלכע כוחות

שמואל טענצער מיט זיין משפחה.

— איז דורך די וועלדער אנגעקומען קיין טאמאשאוו. און פון דאָרט קיין קראסנאָבראָד צו זיין מומע עטלען. ער האָט ניט געוואָלט גאָרניט נעמען אין מויל פארן דאווגען. איך ווייס ניט וויפל דאָס קינד האָט געקענט אלט זיין. נאר ס'איז געווען זייער קלוג. ער האָט גענומען א סידורל און זיך געשטעלט דאווגען...

און די צוויי זיסע קינדערלעך פון עטל שלעגעל, זיי האָבן געקענט אחוץ דייטש אויך עברית. זיי האָבן זיך געלערנט צוזאמען מיט מיין שוועסטער שאָשע האז'ס יינגעלע, וועלוועלע. ס'איז ביי אונז געווען, אחוץ דער לערען מעיער פערעלע, נאָך אַ לערערן פון גראָדנע. מען האָט זיי געלערנט די טייערע קינדערלעך. מען האָט אלץ געגלויבט, אז מען וועט די ימח־שמוניקעס איבערלעבן.

מען האָט אלץ געטאָן כדי די קינדער צו ראטעווען. מ'האָט זיי אוועקגעגעבן צו פויערים פאר פאסטעכער. די פויערים האָבן זיי אויס־געמאטערט פיזיש. מיט פיל ארבעט. און ווייניק געגעבן צו עסן. אויך גייסטיק האָבן זיי געפרואווט איבערצורעדן די קינדער און מיט חוזק זיי געדראָעט, אז סיווי וועלן די דייטשן זיי אומברענגען...

איין טאָג איז וועלוועלע געקומען צו לויפן פון דער קאָלאָניע און זיך געבעטן: „טאַטעלע, מאַמעלע, איך וויל מערניט זיין ביי די גויים!" איך האָב אים געבעטן, אַז ער זאָל צוריקגיין אין דאָרף, אפשר וועט ער זיך קענען ראַטעווען, האָט ער ניט געוואָלט. מעגלעך, ווען איך זאָל אים געוועזן מיטנעמען מיט זיך, וואָלט איך אים געראַטעוועט.

שטייען מיר הייסט עס אַלע אַזוי און דאַווענען...

קיילע פרידלענדער און עטל שלעגל מיט אירע קינדער.

אין שטוב איז געוואָרן א גרויס געוויין, ווי מיר וואָלטן געוואוסט, אַז מיר צעשיידן זיך אויף אייביק, אַז מיר דאַווענען דאָס לעצטע מאָל צוזאַמען. און אַזוי איז עס טאַקע געווען. איך האָב די אַלע נאָענטע שוין מערניט געזען.

פאַרנאַכט־צו איז אהרון גרינבוים אַרויסגעגאַנגען אין שטעטל. ער האָט געטענהט, אַז פאַר זיך האָט ער ניט קיין מורא. ער האָט געגנוג געלט

און ער וועט זיך קענען אויסקויפן. האט אים אַ „זאָנדערדינסט״ געטראָפן ביי פּאַוולאָווסקי׳ס סטאַדאָלע און דאָרט אים דערשאָסן. ער האָט פון אים אַראָפּגעריסן די קליידער און זיי אריינגעשיקט צו באהאלטן אין דער רעמיזע פון די פייערלעשער. דער קדוש איז באערדיקט געוואָרן אויפן זעלבן אָרט.

ביינאַכט זיינען געקומען מיינע עלטערן און האָבן זיך געבעטן: „פאלג אונז, גיי צו צו שאַשקען און כאפּט זיך אריבער מיט די קינדער קיין טאַרזשיניעץ״. מיין שוואָגער משה האז האָט זיך אויסבאהאלטן זייט דער ערשטער אקציע אויף פארשיידענע ערטער ביי גוים. איך האָב זיך געקושט מיט מייבע עלטערן, געזעגנט זיך אויף אייביק. מיר זיינען אוועק קיין טאַרזשיניעץ צו א גוי, — איך געדענק ניט זיין נאָמען, — ארויפגעקראָכן אויף א בוידעם מיט שטרוי, וואו איך האָב געטראָפן מיין שוואַגער משה. אזייגער צוויי ביינאכט הערן מיר א שיסעריי פון מאשינגעווער. זאָגט משה צו אונז (מיט מיר איז אויך געווען מיינער א קוזין, דער אינזשיניער יונגמאן): „לאָמיר אוועק פונדאנעט״. איך האָב ניט מסכים געווען. משה מיט די קינדער זיינען אוועק אויף א צווייטן בוידעם. איך האָב געפונען א גרויס פאס מיט תבואה און זיך אויסבאהאלטן מיט מיין קוזין אינעם פאס.

פארטאָגס איז דער פויער ארויף אויפן בוידעם און גענומען זוכן. ער האָט געפונען מיין שוועסטער און זי אראָפּגעטריבן. איז זי אוועק. איינגעוויקלט אין א שאל, קיין שאר צו א באקאנטער גויע. מען האָט זי באמערקט אויפן וועג און נאָכגעיאָגט. אָבער זי איז אנטרונען פון זייער אויג און זיך אויסבאהאלטן אין נאָענטן וואלד, זי האָט געבעכטיקט ביי א גויע אין טארנאָוואטקער וואלד. ביים דאָרף זיעלאָנע.

אויף דער צווייטער נאכט, ארום איינס אזייגער, איז צוגעקומען משה און אונז גערופן אינדערשטיל. איך האָב דערהערט זיין קול און מיר זיינען אראָפּ פונעם בוידעם. איך האָב אים געזאָגט, אז איך ווייס ניט וואו שאַשקע איז אהינגעקומען. ער האָט איבערגעלאָזט די קינדער ביי א פויער אין אַנטינאָווקע און מיר זיינען אוועק צוזאמען ביז דעם ריסקער וואלד. דאָרט האָבן מיר זיך צעשיידט. ער איז אוועק צו די קינדער און איך מיט מיין קוזין קיין כיטקאָוו. מער האָב איך אים שוין ניט געזען.

די דריטע נאכט איז אומגעריכט געקומען קיין כיטקעוו מיין

שוועסטער שאָשקע. זי האָט די גאַנצע נאַכט געגעכטיקט אין פעלד. פאַר־טאָגס איז זי אַריין צום פויער וואו מיר זיינען געלעגן באַהאַלטן אין היי, אויפן בוידעם. איך האָב איר איבערגעגעבן וועגן משהן מיט די קינדער. אָבער ניט לאַנג איז אונז אויסגעקומען צו זיין אינאיינעם. ס'איז אַרויפגעקומען דער פויער און אונז מודיע געווען, אַז ער וויל ניט האַלטן אַזאַ גרויסע גרופּע. האָט זיך מיין שוועסטער אויפגעהויבן און איז אין מיטן העלן טאָג אַוועק אין פעלד אַריין. איך האָב זיך דערוואוסט, אַז ביינאַכט האָט זי זיך באַגעגנט מיט משהן. איך האָב זי שוין מערניט געזען. דאָס איז געווען דער לעצטער צוזאַמענטרעף מיט מיין איינאונאיינציקער שוועסטער.

דער טרויעריקער סוף

אין דער נאַכט פון זונטיק אויף מאָנטיק, דעם 26־טן אָקטאָבער 1942, האָבן די דייטשע רוצחים פאַרענדיקט מיט די יידן פון אונזער שטעטל קראַסנאָבראָד.

זיי האָבן צוזאַמענגענומען אַלע יידן, פון קליין ביז גרויס אַריינ־געטריבן זיי אין דעם ניט פאַרענדיקטן בעקעריי־בנין פון איטשע פוקס און דאָרט אַלעמען אויסגעמאָרדעט.

די פויערים האָבן דערציילט, אַז די דייטשן האָבן זיך תיכף גענומען באַגראָבן זייערע קרבנות, די לעבעדיקע און די פאַרוואונדעטע צוזאַמען מיט די טויטע. די קולות און געוויינען האָבן זיך געטראָגן ווייט אַרום אין דער געגנט. די קרעכצן, און דאָס באַוועגן זיך אינעם לעבעדיקן מאַסן־קבר האָט מען געהערט עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד. דאָס איבעריקע ביסל יידן האָבן די דייטשן אויפגעזעצט אויף פורן און זיי אַוועקגעפירט קיין איזשביצע. צוזאַמען מיט זיי — אויך מיינע עלטערן.

דער פויער פּיראָק פון טאַרזשיניעץ האָט מיר איבערגעגעבן, אַז די נאַציס האָבן איבערגעלאָזן עטלעכע יידן, ווייל די געסטאַפּאָ ביים קלויסטער האָט געפאָדערט פאַכמענער. דאָס זיינען געווען: יעקב הערש קריידע, דער שניידער, מיט זיין צווייטער פרוי, ר' יוסף עדעלשטיין, אַדער ווי מ'האָט אים גערופן: יאָסל טוידט פון כיטקעוו, אַ קאַמאַשנשטעפּער; אַ מיידל רבקה פריימאַן, שמואל רינד'ס אַן אייניקל; און דאַכט זיך, הערשל גרויס,

א שוסטער מיט זיין פרוי און הערשל שוף, אלס גלעזער, בסך הכל אַ 6־7 פערזאָן.

פון דער שחיטה האבן באוויזן צו אנטלויפן: משה־יוסף גאָלדבערג מיט זיין פרוי טאָבעלע; לייזקע גורטלער; די „יעטשאָכע" מיט איר זון לייבל בלייכמאן און נאָך אייניקע.

די פויערים האָבן געהאָלפן די דייטשן נאָכיאָגן און כאַפּן יידן. זיי האָבן געכאַפּט משה־יוסף גאָלדבערג מיט טאָבעלען אין ריסקער וואלד. אויפן וועג האָט ער זיך געבעטן מען זאָל אים שיסן פון פלייצע. אין געסטאַפּאָ האָט ער מיט טאָבעלען זיך אָפּגעזאָגט צו גיין. האָט מען זיי „צוליב געטאָן" און דערשאָסן. די פויערים האָבן געכאַפּט לייזקע גורטלערן. אויך אין ריסקער וואלד, זיי האָבן אים געבראַכט אין גמינע צום דערשיסן. פאר גרויס שרעק האָט ער פאַרלאָרן דאָס לשון. און האָט געשריען מיט ווילדע קולות. זיי האָבן אים דערשאָסן ביי דער גמינע. די „יעטשאכע" האָבן די גוים געכאַפּט אין מאַידאַן. זי איז אויך דערשאָסן געוואָרן ביי דער גמינע. אין כיטקעוו האָט מען געכאַפּט יעקב שניידער מיט זיין פרוי און א מיידל און זיי אלעמען דערשאָסן. די עלטערע טאָכטער לאה האָט אַ פויער אויס־באהאלטן און זי איז געבליבן לעבן. היינט איז זי אין אמעריקע.

פויערים האָבן מיר איבערגעגעבן, אַז פיל פון די אנטלאָפענע האָבן זיך דערנאָך אליין צוגעשטעלט צו דער געסטאַפּאָ און געבעטן, מען זאָל זיי דערשיסן.

איך האָב ניט געקענט איינרוען. איך האָב געוואָלט אויסגעפינען וואָס ס'טוען מיין שוועסטער מיט איר מאַן און קינדער. האָב איך געשיקט צו זיי דעם בעלטשער מיט א בריוול, אין דעם אָרט, וואו איך האָב געוואוסט, אז זיי דאַרפן דאָרט זיין. ער האָט מיר צוריקגעבראַכט א ידיעה, אז זיי לעבן. נאָר גערעדט מיט זיי האָט ער ניט.

דעם ד[illegible]ן דעצעמבער, 1942, מוצאי שבת, בין איך געגאַנגען אין שטעטל [illegible] צו נעמען עפּעס אויף צו פאַרקויפן. ווען איך בין אריינגעקומע[illegible]טעאָפיל קאָזינאָווסקי האָט ער מיר דערציילט, אז מען האָ[illegible] געכאַפּ[illegible]יין שוועסטער שאָשקע מיט מיין שוואָגער משה האז און זייערע צו[illegible]קינדער וועלוועלע און ישעיהו אינעם דאָרף קלאַצאָווקע.

מען האָט זיי אָפּגעפּירט קיין קריניץ אין פּאַסטערונעק אַריין. זיי האָבן געוואוסט אוואו מען פירט זיי און וואָס ס׳דערוואַרט זיי. מען האָט זיי אַלעמען דאָרטן דערשאָסן און באַערדיקט ביי דער מיל. א פויער האָט מיר וועגן דעם דערציילט. ער איז גראָד דאַמאָלט פאַרבייגעפאָרן און געזען די הריגה.

ס׳האָט זיך ווייטער אָנגעהויבן אונזער ביטער לעבן. דער פויער פון כיטקעוו האָט אונז מורא געהאַט צו האַלטן. און פאַרגעלייגט מיר זאָלן איבערגיין צו אַ קריסטן מיטן נאָמען מאַנאַסטירסקאַ. מיר זיינען בלית־ברירה אריבערגעגאַנגען צו איר.

אין דעצעמבער איז א געוויסן טאָג געקומען אַ געסטאַפּאָוועץ און באַשולדיקט הערשל שוך אין האָבן באַציאונגען מיט די פּוילישע פּאַרטיזאַנער. ער האָט שוכן אוועקגעפירט אין נאָענטן וואַלד און דאָרט אים דערשאָסן. דערנאָך האָט דער געסטאַפּאָוועץ, צוליב פאַרוויילונג, באַפוילן יעקב־הערש קריידעו, דעם שניידער, צו געבן חופה־וקדושין יוסף עדלשטיין מיט רבקה פריימאַן. זיי האָבן טאַקע חתונה געהאַט און געלעבט צוזאַמען ביז מען האָט זיי איבערגעזידלט.

אין פעברואַר, 1943, זיינען צענויפגענומען געוואָרן: יעקב הערש קריידען מיט זיין פרוי, דער שוסטער מיט זיין פרוי און יוסף עדלשטיין מיט רבקה פריימאַן און זיי אַלע צוזאַמען האט מען דערשאָסן אויף דעם הויף פון טאַדזשיק שפּירעס און זיי דאָרט קובר געווען.

מיט דער לעצטער הריגה האָבן די דייטשן אינגאַנצן אָפּגעווישט דעם יידישן ישוב אין קראַסנאָבראָד.

* * *

אין 1940 האָט א פויערטע פון הינטערן קלויסטער געקויפט ביי נתן ליפש א קילאָ מעל. זי איז דערנאָך אוועק צו דער געסטאַפּאָ און האָט איבערגעגעבן וועגן דעם. האָבן די געסטאַפּאָווצעס קודם גענומען א ברעטל, אויפגעשריבן דערויף, אַז דער „פאַרפלוכטער יודע" האָט אָפּ־גענאַרט א „פּאָלין" און אז ס׳קומט אים דערפאַר צו שלאָגן און דער־הרגענען, און עס צוגעשלאָגן צ׳ון א סלופּ. א דייטש האָט דערנאָך נתנען געשלעפּט צום געסטאַפּאָ. מען האָט אים דאָרט געשלאָגן און אריינגעזעצט

אין ארעסט. ווען ער איז נאָך עטלעכע טעג ארויסגעקומען פון דאָרט, איז זיין לייב געווען אינגאנצן שווארץ פון די קלעפּ.

וועלוול גיטער מיט זיין משפּחה.

אין דעצעמבער, 1942, האב איך ביים הויף פון טעאָפיל קאזינאָווסקי, געטראָפן אברהם־יעקב פריינד. ער האָט געוויינט פאר מיר און געבעטן, איך זאָל אים לייען אביסל געלט. איך האָב אים געזאָגט, אז שבתצונאכטס באדארף איך קריגן געלט ביי קאזינאָווסקין און אָפּגערעדט מיט אים צו טרעפן זיך. ווען איך בין געקומען אין דער אָפּגערעדטער שעה צו געבן אים דאס געלט, האָט ער מיך ניט דערקענט. ער האָט זיך דערשראָקן און איז אנטלאָפן. מער האָב איך אים ניט געזען. איך האָב זיך דערוואוסט, אז די פּויערים האָבן אים דערהרגעט אין היטקער וואלד ביים קראסנאָבראָדער הויף.

אין דעמזעלבן חודש האָט מען אויך געכאפּט איטשעלע ראדאָשטשער פאָרנדיק אויף א פור. ער האָט זיך אויסבאהאלטן דאָרט אינעם דאָרף.

מען האָט אים אפגעפירט אין פאליציי אמט אין פאטאטשעק. די געסטאפאָ האָט אים געצוואונגען, ער זאָל זיך אליין אויסגראָבן א גרוב. ער האָט געבעטן, מען זאָל אים שיסן פון הינטן ארומעט. מען האָט אים באגראָבן אין דעם קבר, וואָס ער האָט פאר זיך אליין אויסגעגראָבן.

דער פאליאק פאקולע האט אויפן גראבניק געכאפט ליבע איילבוים, יונה דעם שוסטער׳ס טאָכטער, יהושע באבאד מיט זיין משפחה און מלכה באבאד. מען האָט זיי אָפגעפירט אין געסטאפאָ און דערשאָסן. מען האָט דערנאָך געכאפט נאָך אנדערע יידן, נאָר איך געדענק ניט זייערע נעמען.

אין דערזעלבער צייט האט וועלוול גיטער געשיקט זיינס אַן יינגל קויפן ברויט. די פויערים האָבן אים געכאפט און פארשפארט אין אַ שטאל, פאר גרויס צער האט זיך וועלוול גיטער אויפגעהאָנגען.

דאָס זיינען די אלע מענטשן, וואָס מיר איז געלונגען צו דערוויסן זיך וויאזוי זיי זיינען אומגעקומען אויף קדוש־השם.

נע־ונד

מיר זענען געווען ביי דער קריסטן מאָנאסטירסקאָ א פאָר וואָכן. זי פלעג אונז אינפאָרמירן וועגן די אלע יידן. וואָס די דייטשן, טיילמאָל מיט דער הילף פון די פויערים, האָבן געכאפט און אומגעבראכט. די גויע האָט מורא באקומען צו האלטן אונז. זי האָט אונז געלאָזט וויסן: „גייט אייך געזונטערהייט ווייל איך האָב מורא פאר מיין לעבן״.

האָבן מיר זיך אויפגעהאלטן אין דעם כיטקעווער וואַלד און פלעגן קומען אין דאָרף אריין קויפן ברויט. אזוי ביזן חודש יאנואר 1943.

שפעטער זיינען מיר געקומען אין שטעטל אריין צו יאַנעק לוביאש און אים פארגעלייגט צו צאָלן 30־זלאָטעס א טאָג. ער האָט אונז אריינ־ גענומען און אויסבאהאלטן צוויי וואָכן. אויך ער האָט מורא באקומען און אונז געהייסן פארלאָזן זיין שטוב. מיר האָבן זיך ארומגעוואָלגערט אין ווילקער וואלד און אין אנדערע געגנטן, אוואו ס׳האָט זיך נאָר געלאָזט. מיר זיינען געווען אן כחות, אויסגעהונגערט און פארמאטערט.

איינמאָל ביינאכט, אין פעברואר 1943, זיינען מיר אריין אין

שטאָל, וואו ס׳איז געווען די טאַרגאָוויצע, די שטאָטישע וואָג, וואָס האָט געהערט צו פראַנעק מאַרושעק. ס׳איז דאָרט געווען פיל היי, ביים אַריינקומען האָבן מיר דערפילט, אַז עמיץ שלאָפט דאָ. מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן. אָבער מחמת דער קעלט, וואָס האָט אונז געהאַט אַדורכגענומען, האָבן מיר זיך מפקיר געווען. ווען מיר זיינען שוין געלעגן אין היי איז אונז קלאָר געוואָרן, אַז דער „עמיץ״ האָט מורא זיך צו ווייזן פאַר אונז. דאָס איז געווען פייגע פוקס. זי האָט געהערט ווי מיר רעדן צווישן זיך יידיש, איז זי אַרויס פון איר באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך מיט איר שטאַרק דערפרייט. צוויי טעג זיינען מיר געווען צוזאַמען ביז מיר האָבן זיך צעשיידט. וואוהין זי איז אוועק האָבן מיר ניט געוואוסט.

אין ווילקער וואַלד, וואו מיר האָבן אַרומגעוואַנדערט האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַן אָבלאַווע מצד דעם דייטשן מיליטער מיט דער הילף פון די פּאַליאַקן. זיי האָבן געזוכט פּאַרטיזאַנער. מיר האָבן פון אונזער באַהעלטעניש געהערט זיי פאַרבייגיין און רעדן, צוליב געוויסע סיבות, פּויליש. נאָר בדרך נס זיינען מיר ניט אַריינגעפאַלן צו די רוצחים אין די הענט אַריין.

אַ טאָג שפּעטער זיינען מיר אַריין צו סטאַך פּיעלע אויף דעם זאַמד און געבעטן ברויט. זאָגט ער צו אונז, אַ דערשטוינטער: „וואָס טוט זיך מיט אייך? נעבן מיר וואוינט אַ פּוילישער פּאָליציאַנט און איר דרייט זיך אַרום.... איך האָב שטאַרק מורא״. אָבער דאָס רחמנות געפיל האָט אים באַווירקט און ער האָט געהייסן, מיר זאָלן אַרויף אויפן בוידעם פון זיין שייער. ער האָט אונז געבראַכט עסן. אַזוי האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי אים נאָענט צו צוויי וואָכן. איך האָב אים דערפאַר געצאָלט מיט געלט.

אינצווישן איז געוואָרן אַ כאַפּעניש אויך אויף פּאַליאַקן, וואָס די נאַציס האָבן געשיקט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. די פּאָליאַקן האָבן אויך אָנגעהויבן מיט יעדן טאָג אַלץ מער און מער אַנטלויפן פון זייערע שטיבער און זיך אויסבאַהאַלטן, אַזוי אַז מיר האָבן זיך כמעט אויסגעמישט מיט זיי צוזאַמען...

ס׳איז געקומען חנה גיטער פון מאַידאַן זי איז אויך אַריין צו

פיעלען. האָט ער זי גלייך געבראַכט צו אונז. מיר האָבן זיך מיט איר זייער דערפרייט און גענומען זי אויספרעגן אוואו זי האלט זיך אויף. זי האָט דערציילט, אז זי געפינט זיך אין גרויס מאידאן און די פויערים באהאלטן זי אויס. זיי, די פויערים האָבן איצט מורא פאר זיך אליין. מען כאַפּט זיי איעדן טאָג און מען שיקט זיי קיין דייטשלאנד.

חנה גיטער איז באלד אוועק פון אונז. מיר האָבן זי געבעטן אריב ס׳איז מעגלעך, אז מיר זאָלן זיך אריבערכאַפּן צו איר, זי האָט דערצו מסכים געווען.

מיט א פּאָר נעכט שפּעטער האָבן מיר זיך פאַרנומען אין וועג. ווען מיר זיינען אריבער די בריק פון כיטקעוו, ביי טאַרזשינעץ האָבן מיר דערהערט א שטארק בילן פון הינט. און מיר האָבן זיך אומגעקערט צוריק. ווייזט אויס, אז גאָט האָט געהיט אונזער יעדן טראָט. חנה גיטער איז טאקע דאָרט נעבעך אומגעקומען.

אינצווישן איז אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד קעגן די דייטשן אינעם דאָרף דזשראנזנע. די פויערים צוזאמען מיט די פארטיזאנער, וואָס זיינען געווען טעטיק אין יענער געגנט, האָבן אַטאַקירט די דייטשן. זיי האָבן שוין אפילו געהאלטן ביים פארנעמען טאָמאשאָוו. די קאַמפן האָבן געדויערט עטלעכע טעג.

מיר זיינען דאמלס געגאנגען ביינאכט פון קראסנאבראָד צו די כיטקעווער פעלדער. די נאכט איז געווען זייער אַ ליכטיקע. דערצו האָט דער שניי געסקריפּעט אונטער די פיס... פּלוצים הערן מיר טריט. און באלד האָט מען אויסגעשאָסן. מיר האָבן זיך געלאָזט לויפן אין איין אָטעם. ביז מיר זיינען געקומען קיין כיטקעוו.

מיר זיינען אריין אין דער ערשטער פויערשער כאטע, וואָס מיר האָבן דערזען. דער פויער האָט זיך גאָר דערפרייט מיט אונז און גענומען אויספרעגן אוואו מיר זיינען געווען. ער האָט אונז געבעטן בלייבן ביי אים אין שטוב.

דעם גאנצן טאָג, וואָס מיר זיינען דערנאָך געבליבן ביי אים, האָבן זיינע פריינט געהאלטן אין איין קומען און זיך וואונדערן „פונוואַנעט האָבן זיך די געסט גענומען?...” אונז זיינען די אפטע באזוכן ניט געווען אזוי אנגענעם. מיר זיינען געזעסן מיט הארץ־קלאפעניש. אבער מיר האָבן ניט געטאָרט צו באווייזן זיי אונזער שרעק.

אויפן צווייטן טאָג האָט אונז דער פויער דערציילט, אז דעם אויפשטאנד האָבן די דייטשן אונטערדריקט, איצט וועלן זיי, די דייטשן אונטערנעמען אקציעס קעגן די פּאַליאַקן, בכן מוזן מיר דאָס הויז פאַרלאָזן. מיר האָבן זיך געמוזט צוריקקערן אין וואַלד אריין.

אזוי האָבן זיך די טעג געצויגן ביזן זומער, 1943.

ווען אויף די פעלדער זיינען אויפגעגאנגען די תבואות, האָבן מיר זיך אויפגעהאלטן אין די פעלדער. ביינאכט פלעגן מיר זיך צוגנבענען צו א דאָרף בעטן ברויט. אָדער מיר פלעגן קומען אויף דעם גראבניק צו בוראקעוויטשן און די פויערים דערנעבן.

איינמאָל זיינען מיר צוגעקומען צו בוראקעוויטשן, גענומען ברויט און לאָזן זיך צוריקגיין. ערשט מיר דערהערן ווי עמיץ אנטלויפט פאר אונז, איז געבליבן שטיין זיך איינהערנדיק — און עד האָט אונז דערקענט. דאָס איז געווען ישראלקע זיצער. ער פרעגט זיך ביי אונז אויס אוואו מיר האלטן זיך אויף, און ווען מיר ענטפערן אים, אז אויף די פעלדער פעלט ניט אויס קיין אָרט בעט ער, אז מיר זאָלן אים מיטנעמען. ער איז געלאָפן רופן זיין פאָטער, אפרים זיצער און מיר זיינען צוזאמען אוועק אין פעלד אריין.

מיר האָבן זיך אויפגעהאלטן אין א פעלד, וואו ס'איז געוואקסן ארבעס, טיילמאָל זיינען מיר געווען צוזאמען; טיילמאָל — אָפּגעזונדערט. מיר פלעגן זיך אָפּט ביינאכט אריבערכאפּן רייסן ריבן אין די פעלדער, וואָס מיר האָבן געוואוסט, אז זייערע אייגנטימער, די פויערים, האָט מען אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד. אין די ארבעס־פעלדער האט מיין קוזין געטראָפן פייגע פוקס, וועלכע האט אים דערציילט, אז אויך רחלע ראטהייזער מיט אירע קינדער האלטן זיך דאָ אויף. מער האָבן מיר פון פייגען ניט געהערט. זי איז שפעטער אומגעקומען.

ווען דער ארבעס איז רייף געוואָרן, גראָד אין א זונטיק, רעדן מיר צווישן זיך, אז ס'איז גאנץ מעגלעך, אז מאָרגן זאָלן די פויערים קומען אראָפּנעמען דעם ארבעס. אזוי איז עס טאקע געווען. מאָנטיק בייטאָג, מיר ליגן באהאלטן אין די געוויקסן, דערהערן מיר א באוועגונג. איידער מיר קוקן זיך ארום, וואקסן פאר אונז אויס די פויערים מיט די קאָסעס. דאָס זיינען געווען: סטאך האטשע, פראנעק מאראשעק און

נאָך עטלעכע קראסנאָבראָדער פויערים. זיי האָבן זיך דערפרייט און גענומען דערציילן די נייעס, אז איטאליע האָט זיך אונטערגעגעבן די פארבינדעטע. עס וועט שוין לאנג ניט דויערן און די דייטשן וועלן איינעמען א מפלה. „מען דארף זיך נאָר האלטן" — האָבן זיי אונז צוגעגעבן מוט, — און די מלחמה וועט זיין געענדיקט".

אפרים זיצער האָט מערניט געוואָלט בלייבן דאָ. ער האָט געהאלטן אז מען דאַרף דאָס אָרט פארלאָזן. מיר האָבן אים דערקלערט, אז מיר האָבן ניט וואוּהין צו גיין, אויב ער וויל, זאָל ער גיין געזונטערהייט און אויב ער וועט געפינען אַן אָרט אויך פאר אונז זאָל ער עס אונז לאָזן וויסן.

עס איז ווייטער אוועק אַ שטיקל צייט. איינמאל ווען מיר זיינען געגאנגען נאָך ברויט אויף דעם גראבניק און מיר האָבן געוואלט אריינגיין אין הויז פון א פויער, הערן מיר ווי עמיץ אנטלויפט פון דאָרט. אויך מיר האָבן זיך דערשראָקן און זיינען אנטלאָפן צוריק אין די פעלדער. אין א ווײַלע ארום רופט מען אונז לויט די אָפגערעדטע פוילישע נעמען, האָבן מיר פארשטאנען, אז דאָס איז אפרים זיצער. ער האָט אונז געגעבן צוויי פארשימלטע ברויטן און זיך צעוויינט אויף דעם, וואָס ער האָט ניט אוואו צו זיין.

מיר האָבן זיך צעשיידט ביז צו דער באפרייאונג.

מיר האָבן ווייטער ארומגעוואנדערט אין פארשיידענע ערטער. מיר האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן מיט רחלע ראטהייזער און אירע קינדער און זיך אַ צייט אויפגעהאלטן אין אַ קארטאָפל־פעלד אייבס נעבן צווייטן. ווען די פויערים האָבן אָנגעהויבן אויסגראָבן די קארטאָפל, האָבן מיר שוין ניט געהאט מער אוואו צו זיין.

גיי איך איינמאָל בייַנאכט אראָפּ צום נייעם דאָרף, צו לוביאשן בעטן ברויט. דערזע איך א הויז, א נישט־פארענדיקטס און אינגאנצן פארמאכט ארום. דאָס האָט געהערט צו ווילטשינסקין פונעם הויף. האָבן מיר, ד. ה. איך מיט מיין קוזין, באשלאָסן אריינצוגיין אין דעם הויז, זיך אויפצוהאלטן דארט ווי לאנג ס'וועט זיך לאָזן. מיר האָבן אויפגעריסן אַ ברעט פון א פענצטער און מיר זיינען ארויף אויפן בוידעם. דער בוידעם איז געווען ליידיק, מיר האָבן אלץ צוריק

פארמאכט ארום זיך, מען זאל גארניט פארדעכטיקן און מיר זיינען דאָרט געבליבן, גערוט און געשלאָפן. מען מוז דאָך אָבער דערהאלטן די נשמה, פלעגן מיר ביינאכט אראָפגיין אין דארף אריין זיך שאפן א ברויט, וואָס דאָס האָט אונז געדארפט קלעקן אויף א האלבער און אמאָל אויך אויף אַ גאנצער וואָך. מיר זיינען דאָרט געווען ביזן סאמע ווינטער. ווען עס האָט אנגעהויבן פאלן דער שניי. דאָס איז געווען נאָענט צו דעצעמבער און מיר האָבן דערפילט די שווערע קעלט. דערצו קענען מיר ניט גיין שאפן פאר זיך קיין שפייז. מען וועט דאָך דערקענען אין שניי אונזערע טריט...

מיין קוזין האָט געהאט א קוזינע, וועלכע האָט זיך אויפגעהאלטן אין ווארשע אלס קריסטן. זי האָט געוואָלט געוואויר ווערן צי מיר לעבן און זי האָט געשריבן אַ בריוו צו בערבעצקין פון זאגאריע. זי האָט זיך כלומרשט אָנגעפרעגט ביי אים צי ער דערהאלט בריוו פון יוזשעקן מיט קובען, וועלכע מען האָט אוועקגעשיקט קיין דייטשלאנד. ווען בערבעצקי האָט געענטפערט, אז יאָ, האָט די ווארשעווער קוזינקע פאר אונז ארויסגעשיקט 1.000־זלאָטעס. דאָס איז געווען פון די געלטער, וואָס די אונטערערדישע באוועגונג פלעג שיקן דורך דעם אדוואָקאט שוויענטקאָווסקי פון זאמאָשטש אויף צו דערהאלטן די, וואָס באהאלטן זיך אויס פאר די דייטשן. דער אדוואָקאט שוויענט־קאָווסקי האָט גוט געקענט מיין קוזין.

בערבעצקי אליין האָט זיך אלעמאָל נאָכגעפרעגט אויף אונז ביז מיר זיינען געוואויר געוואָרן, אז ער וואוינט אין דער סטרוזשאָווקע פון סאנאטאָריום.

ווען מיר זיינען איינמאָל געקומען צו אים, האָט ער אונז זייער שיין אויפגענומען און האָט אונז דערציילט, אז ער האָט פאר אונז א בריוו פון דער קוזינע מיט געלט. נאָר דאָס געלט האָט ער נאָך ניט אָפגענומען. מיר האָבן ביי אים געבעטן א הלואה. האָט ער אונז געגעבן 200־זל. און געבעטן אים באזוכן א צווייט מאָל. ער האָט אונז מיטגעגעבן אַ גרויס ברויט. פון אומגעפער 3־קילאָ. ביי אונזער צווייטן באזוך האָט ער אונז געגעבן דאס רעשט געלט. מיר האָבן אים געבעטן אפצושיקן א צווייטן בריוו מיט דער בקשה צו שיקן נאָך 1.000־זלאָטעס.

דערווייל האָב איך זיך דערוואוסט, אז דער שומר פון דעם ביס פאַרענדיקטן בנין איז פּזשיטולע יוזשעק פון נייעם דאָרף. איך בין אוועק צו אים און געבעטן, ער זאָל אונז דאָרט אריינלאָזן וואוינען, הייות ווי ס'איז גרויסע שנייען און פרעסט און מיר קענען מערניט זיין אין וואלד. ער האָט דאָס אונז דערלויבט. מיר האָבן אים אויך געבעטן ער זאָל אונז א טאָג איבער א טאָג ברענגען שפייז ווי אויך דערלויבן, מען זאָל פון ווארשע שיקן געלט אויף זיין נאָמען, אויף וואָס ער איז באשטאַנען.

ער האָט אונז אָנגעהויבן ברענגען עסן. איינגיכן האָט ער אבער מורא באַקומען און אונז צו וויסן געגעבן, אז דאָס געלט, אויב ס'וועט אָנקומען, וועט ער עס אונז צושטעלן אָבער... דערווייל מוזן מיר אוועק פונדאַנען. שפּעטער קענען מיר צוריקקומען.

האָבן מיר זיך אריינגעכאַפּט אין אַ קעלער פון קארטאָפל, וואָס האָט געהערט צו לוביאשן. דאָס איז געווען א פעלד־קעלער. געגראָבן אין זאמד. קיין קארטאָפל אָבער איז דאָרט ניט געווען.

מיר האָבן זיך אָפּגערעדט מיט בערבעצקין צו טרעפן זיך שבת־צוגאַכטס, דעם 5־טן פעברואר 1944. ווען איך בין מיט מיין קוזין ארויס פונעם קארטאָפל־קעלער, איז געווען א גרויסע זאווערוכע. דער שניי האָט דערגרייכט ביז צו די קני. איך בין געווען קראַנק און בין אינעם שטורעם באלד פארחלשט געוואָרן. מיין קוזין האָט מיך קוים אָפּגעראַטעוועט. מיר האָבן צוליב דעם געמוזט אָפּלעגן אונזער נסיעה. צומאָרגנס פרי באַקומען מיר אַ ידיעה אז די סטרוזשאַזקע פון דער סאַנאַטאָריע איז אָפּגעברענט געוואָרן, און אז הערש־לייבל בריקס מיט זיין פרוי און קינדער זיינען דאָרט אומגעקומען.

די פויערים האָבן געזען אין אונזער בלייבן, יענע נאַכט אויפן אָרט, אז דאָס איז די האַנט פון גאָט, וואָס היט אונז פון אומקום.

אומגעפער אין דעמזעלבן חודש האָבן פויערים געכאַפּט אויף דעם גראַבניק, רחלע ראַטהייזער מיט אירע טעכטער פייגע און פרומעט. מען האָט זיי אָפּגעפירט קיין סוכאָוואָלע און דאָרט האָבן די דייטשע רוצחים זיי דערהרגעט.

מיר האָבן זיך צוריקגעקערט צו יוזעפן און אים געבעטן, ער זאָל אונז דערלויבן, צוריק ארויף אויפן בוידעם פון דעם ניט פארענדיקטן בנין. ער האָט אונז דערלויבט און פון צייט צו צייט ארויפגעבראכט עסן, פאר וועלכן מיר האָבן אים געצאָלט. טיילמאָל פלעגן מיר אליין זיך אראָפכאפן קויפן שפייז.

אין מאי, 1944, האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט א לאפאנקע (כאפעניש) אין בייעם דאָרף. אסאך פויערים זיינען זיך צעלאָפן.

צוויי דייטשן זיינען צוגעקומען צו אונזער בנין אויפגעריסן די ברעט פונעם פענצטער, דורך וועלכן מיר פלעגן זיך אריינכאפן. זיי האָבן אריינגעקוקט און געבנישטערט מיט די אויגן. מיר זיינען געלעגן אויפן בוידעם, אָבער פארמאכט, ניט צום דערקענען. „דאהיער" איזט גאַר ניכט דאַ. נור שטיינער אונד האָלץ", זאגט איין דייטש צום צווייטן און באלד נאָך דעם זיינען זיי אוועקגעגאנגען...

מיר זיינען אראָפ פונעם בוידעם דעם 22־טן יולי, 1944.

באפרייאונג

שבת, דעם 21־טן יולי, זיינען די דייטשן אָפּגעטרעטן. ביינאכט איז געוואָרן אזא שיסעריי, אז מיר זיינען כמעט טויב געוואָרן. פארטאָג האָבן מיר דערזען אדורכגיין סאָוועטיש מיליטער. דאָך האָבן מיר נאָך עטלעכע טעג אָפּגעוואַרט אין אונזער באהעלטעניש.

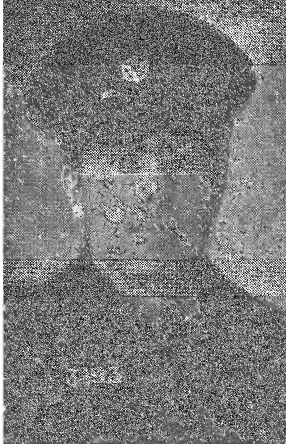
דינסטיק האָבן די דייטשן נאָך געפרואווט צו אָפּהאלטן דעם סאָוועטישן אָנגריף אויף סוכאוואָלע און געוואָלט צוריקנעמען קראַסנאָ־בראָד. אָבער — אונטער די קלעפּ פון די קאטיושעס זיינען זיי איינגעזונקען געוואָרן...

מיר זיינען באפרייט געוואָרן.

א. ג. קופערשטיין

כיטקאוו — לעבן און אומקום

בערך פיר קילאמעטער ווייט פון קראסנאבראד, מזרחדיק פונעם שטעטל, געפינט זיך דער דאָרף כיטקאוו.

א. ג. קופערשטיין — שוטר בישראל

דער אנהויב פונעם יידישן יישוב אין כיטקאָוו דאטירט זיך זייט דעם 19־טן יארהונדערט. אמת דער יישוב איז קליין געווען אין צאָל, אבער פונדעסטוועגן האט ער געלעבט א פולבלוטיק יידיש לעבן, איינגעוועבט אינעם לעבן פון קראסנאבראדער יידישן יישוב מיט זיין שטייגער, טראַדיציע און מנהגים

זיין גייסטיקע יניקה האט דער כיטקאָ־ווער יישוב געצויגן פון קראסנאבראד. תמיד געזען זיך ווי א גלייכער מיטגליד אין דער קראסנאָבראָדער יידישע משפחה. אהין זיך געווענדעט מיט אלע יידישע פראבלעמען און ענינים. דער קראסנאבראדער רב איז געווען אויך אונזער גייסטיקער פאסטעך און געפסקנט אונזערע שאלות. וועגן אלע קלענערע שאלות פלעגן מיר זיך ווענדן צו אונזער תושב, דעם באשיידענעם און איידעלן ר׳ דוד וועקסלער, ז״ל — א קרישטאל־זויבערע פערזענלעכקייט פונעם אלטן פארשוואונדענעם דור.

כמעט אלע כיטקאווער יידן האבן אנגעהערט צו דער משפחה פון ר׳ גרשון רענדלער, ז״ל, וועלכער איז געווען פון די ערשטע יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין כיטקאוו און געארבעט צוואַנגס־ארבעט פארן פריץ אין צייט פון דער פאנשטשינע.

דער הויפט־מקור פון פרנסה איז געווען די ערד־ארבעט און טיילווייז אויך פון אנדערע מלאכות און מסחר. פרץ רענדלער, דער עלטסטער זון פון גרשון כיטקאָווער, איז געווען א טעפער און האט אויסגעארבעט ליימענע טעפ. ר׳ דוד וועקסלער, האט געהאט א קראם

פון פאַרשיידענע סחורות — פון אַ צוקערל ביז טעקסטיל, לעדער און שמירעכץ פאַר די רעדער. קיין פּרנסה האָט אים ניט אויסגעפעלט. ר׳ יוסף האַלץ, גרשון כיטקאָווערס איידעם, איז געווען אַ רייכער האָלץ־סוחר אין שותפות מיט זיין שוואָגער ר׳ משה־יעקב רענדלער, אַזון פון גרשון כיטקאָווער.

אין שטוב ביי ר׳ דוד וועקסלער איז געווען אַ מנין, וואו מען פלעג דאַווענען אין די שבתים און ימים־טובים. אויך פון די אַרומיקע נאָענטע דערפער פלעג מען קומען דאַווענען.

שוין נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אונזער יישוב שטאַרק געליטן פון באַנדיטישע איבערפאַלן. בעת איינעם אַזאַ איבערפאַל איז דערמאָרדעט געוואָרן ברוך וועקסלער, דער זון פון דוד וועקסלער, ז״ל. ווען דער פּויילישער אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעהויבן אַרויסווייזן זיין בלוטיקן נאַצישן פּרצוף, האָבן די כיטקאָווער יידן זיך אַריבערגעטראָגן קיין קראַסנאָבראָד. פאַרבליבן איז דאָרט נאָר ר׳ פּרץ רענדלער מיט זיין משפּחה, לעבנדיק אין גרויס נויט.

בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן זיך אין כיטקאָוו ווידעראַמאָל געפונען עטלעכע יידישע משפּחות. געווען זיינען דאָס: פּרץ רענדלער, מיין טאַטע נח קופּערשטיין, יעקב רענדלער, אליעזר שטעמער — דער איידעם פון ר׳ משה־יעקב רענדלער — און זייערע משפּחות.

ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט אונזער געגנט, איז אונזער לאַגע געוואָרן שרעקלעך שווער. דערצו איז דער ערשטער ווינטער געווען זייער אַ קאַלטער און דאָס האָט נאָך שווערער געמאַכט אונזער לאַגע. דעם זיבעטן טאָג אין אדר — ז׳ אדר התש׳ — איז פון הונגער און קעלט געשטאָרבן ר׳ פּרץ רענדלער, ז״ל און איז געבראַכט געוואָרן צו קבֿורה אויפן קראַסנאָבראָדער בית־הקבֿרות.

אין 1940 האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אַ ציילונג פון אַלע יידן. אונזער דאָרף האָט אַדמיניסטראַטיוו אָנגעהערט צו קראַסנאָבראָד און מיר האָבן זיך דאָרט רעגיסטרירט. קיינער האָט ניט געוואוסט צוליב וועלכע צילן זיי טוען עס. מען האָט פאַרשפּרייט פאַרשיידענע קלאַנגען און ווערסיעס, איינס פאַנטאַסטישער פונעם אַנדערן, אָבער קיין גענויע פאַרשטעלונג וועגן זייערע טייוולאָנישע פּלענער האָבן מיר ניט געהאַט.

ס'איז אריבער א קורצע צייט און די דייטשן האבן אָנגעהויבן כאַפּן די קראסנאבראדער יידן און זיי אוועקגעשיקט אויף צוואנגס־ארבעט אין בעלזשעץ אויף דער סאוויעטישער גרענעץ. אַסך יידן פלעגן, בעת די כאפערייען (לאַפּאַנקעס), אנטלױפן קיין כיטקאוו און זיך אויסבאהאלטן ביי די אָרטיקע יידן.

די דייטשן האבן אָן אויפהער ארויסגעגעבן פארבאטן. זיי האבן אלץ מער בארויבט די פרייהייט פון די יידן. זיי האבן אויף די קראסנא־בראדער יידן ארויפגעלייגט גרויסע געלט־שטראפן און אזוי ארום ארויסגעשלעפּט דאס לעצטע פארמעגן, וואס איז נאך געוועזן אין יידישע הענט. די לאגע אין כיטקאוו איז געוועזן ניט בעסער ווי אין שטעטל. די דייטשן פלעגן קומען אין דארף און אונז שלאגן מכות־רצח. בעת איינעם אזא „באזוך" איז בלוטיק צעשלאגן געווארן יעקב רענדלער, א זון פון פּרץ רענדלער. אין טאג פון י"ד ניסן התש"א איז ער געשטארבן פון די קלעפּ און איז געבראכט געווארן צו קבורה אויפן קראסנאבראדער בית־הקברות.

שבועות, 1942, האבן די דייטשן ארומגערינגלט דאס שטעטל און געפאדערט פון יידנראט ער זאל זיי צושטעלן א געוויסע צאל יידן. זייער טייוולאָנישער פּלאַן איז געווען קלאָר און דער יידנראט האט זיך אפגעזאגט אויספירן דעם באפעל. יוסף גאלדשטיין, א מיטגליד פון יידנראט, האט זיך צוגעשטעלט צו דער געסטאפא און דערקלערט, אז ער קען צושטעלן בלויז זיך אליין, אבער ער וועט ניט געבן קיין איינעם פון זיינע יידישע ברידער. זיין שטאָלצער ענטפער האט די געסטאפא־לייט ארויסגעפירט פון גע־דולד. ווי ווילדע חיות האבן זיי זיך אַ וואָרף געטאן אויף אים און דערמארדעט צוזאמען מיט אנדערע מיטגלידער פון יידנראט.

דאס איז געווען א סיגנאל צו דער בלוטיקער שחיטה איבערן קראסנאבראדער יידישן יישוב. זיי האבן אנרחמנותדיק דערמארדעט יעדן איינעם, וואס זיי האבן געכאפּט. נאר געציילטע יידן האבן זיך געראטעוועט דורך אנטלױפן אין די וועלדער. צעבראכענע, ווי צוויגלעך נאך א שרעק־לעכן שטורם, זיינען זיי נאכן פּאגראם געקומען צוריק אין שטעטל אריין, ווארטנדיק אין גרויס שרעק אויפן סוף פון דער בלוטיקער שפּיל.

דאס פרייע באוועגן זיך פון די יידן איז געווארן פארבאטן. פאר־

פארלאזן דאס שטעטל און א דערלויבעניש האט מען דערשאסן אויפן ארט. קיין שפייז איז ניט געווען און מען איז פשוט אויסגעגאנגען פון הונגער. נאך שווערער איז געווען דער גורל פון די יידן, וואס די דייטשן האבן פארטריבן צו אונז פון מערב פוילן. געיאגטע פונעם הונגער, פלעג מען זיך ארויסכאפן אין די דערפער זוכן א שטיקל ברויט. די פוילישע פאליציי האט ווי שפיר־הינט, ארומגעגנישטערט אין דער געגנט און יעדן געכאפטן יידן האט זי תיכף דערשאסן. די דאזיקע פוילישע מערדער האבן טריי געדינט היטלערן אין זיין יידן־אויסראטונג.

אין אויגוסט 1942, האבן די דייטשן אונטערגעצונדן די עטלעכע גאנץ געבליבענע יידישע הייזער און לעבעדיקערהייט פארברענט אלע איינוואוינער. די ביים לעבן פארבליבענע יידן האט מען באזעצט אין די באראקן פון משה־לייב׳ס פענסיאנאט. אין כיטקאוו זיינען דאמלט פארבליבן נאר אונזער משפחה, אליעזר שטעמער מיט זיין משפחה און רייזל רענדלער. אין שכנות־דיקן דארף סוכאוואלע האבן געוואוינט פאלגענדע משפחות: בערל וועקסלער מיט זיין פאמיליע, שמואל וועקסלער מיט זיין מאמען גיטל, יעקב מאַלאש מיט זיין פאמיליע, זיין שוועסטער מירל מיט איר משפחה, איטשע־בער מיט דער פאמיליע און פנחס קרעלמאן מיט זיין פאמיליע. אייניקע יידן פון קראסנאבראד האבן זיך אויסבאהאלטן אין די כיטקאווער וועלדער. צווישן זיי האבן זיך געפונען מרדכי קאפל, יאסעלע סוכאוואלערס זון, מיט זיין משפחה און זיין שוועגרן. אין חדש אקטאבער, 1942, האבן זיי די כיטקאווער פויערים בעבאפט און אפגעפירט קיין פאטאטשעק צו דער פאליציי, וואו מען האט זיי אלעמען דערשאסן. מרדכי האט זיך ארויסגערייסן און איז אנטלאפן. א כיטקאווער שייגעץ האט אים דעריאגט און דערלאנגט מיט א האק איבערן קאפ, אוועקלייגנדיק אים א טויטן אויפן ארט. צומארגנס האט א פויער געפונען ארומבלאנדזען מרדכי׳ס א 3 יעריק קינד. וואו דאס קינד איז אהינגעקומען ווייס מען ניט. אפרים קאפל מיט זיין זון יוסף האבן זיך אויסבאהאלטן אין דער קאלאניע ביי כיטקאוו. אין מאי, 1943, האט זיך אפרים אויסבאהאלטן אויף א בוידעם אין דער קאלאניע. דער פויער, ביי וועמען ער האט זיך אויסבאהאלטן, האט אים איבערגעגעבן צו די דייטשן. מען האט אים צוגעבונדן צו א בריטשקע און אזוי איז ער אונטער קלעפ נאכגעלאפן די בריטשקע ביז קראסנאבראד. דארט האט

מען אים צוערשט שטארק געפייניקט און נאכהער דערשאסן. 2 חדשים שפעטער האבן די כיטקאווער פויערים געכאפט יוסמן און אים דערהרגעט מיט א האק. די כיטקאווער פויערים האבן אויך געכאפט א גאנצע ריי אנדערע יידן און זיי אפגעפירט אין פאטאטשעק וואו מען האט זיי דערשאסן. צווישן אנדערע זיינען געכאפט געווארן: איטשע־בערס טעכטער, פייגע און חוה; ישראל ראדאשטשערס אן איידעם מיט א 7־יעריק זונעלע און בערטשע גורטלער מיט זיין משפחה.

אין א געוויסן טאג האט בערל וועקסלער באקומען א ידיעה, אז די דייטשן, צוזאַמען מיט דער פוילישער פאליציי, גרייטן זיך צו פארניכטן די יידן איןביידע דערפער. מיר האבן זיך תיכף אויסבאהאלטן אין די וועלדער. ווען די מערדער זיינען געקומען האבן זיי אין זייער צארן חרוב געמאכט דאס פארמעגן, וואס מיר האבן איבערגעלאזט און צעטיילט צווישן די פויערים אלץ וואס האט נאר געהאט א ווערט פאר זיי. און וואס האט פאר די פויערים ניט געהאט קיין ווערט? פארן אוועקגיין האבן די דייטשן איבערגעלאזט ביים סאלטיס א באפעל, אז מיר מוזן זיך צושטעלן קיין קראסנאבראד. אין שרעק פאר דער פוילישער פאליציי, וואס האט אויף אונז געטשאטעוועט אינעם דארף, האבן מיר אויסגעפאלגט דעם באפעל און זיינען אוועק קיין קראסנאבראד. מיין משפחה האט מען אריינגעזעצט אין די באראקן. אליעזר שטעמער האט מען אריינגעזעצט אין באד און חנה־רייזל איז אוועק צו איר טאכטער.

דאס לעבן אין די באראקן איז געווען שוידערלעך שמוציק און ענג. די מענטשן זיינען געשוואלן געווארן פון הונגער. די שרעק פארן מארגן איז ניט אפגעטראטן און האט אריינגעווארפן אין פארצווייפלונג. אזוי האבן מיר דארט אפגעמאטערט זיך ביי 2־חדשים, ביז צו דער לעצטער שחיטה, דעם 15־טן טאג אין חשון תש״ב.

פארטאגס, האבן די דייטשן ארומגערינגלט דאס שטעטל און בעיקר די באַראַקן, וואו ס׳האבן געוואוינט די יידן. מען האט אלעמען צוזאמ־ענגענומען אין א ניט פארענדיקטן בנין. נאך דעם האבן די דייטשן גענומען שיסן אין דער ענג צענויפגעדריקטער מאסע און אריינגעווארפן דורך די פענצטער אנגעצונדענע האנט־גראנאטן. ווער קען דען איבערגעבן אין ווערטער דעם גאנצן שוידער פון אט־דער שחיטה? די שרעקלעכסטע

שילדערונגען וועגן גהינום ווערן בלאס און נישטיק לגבי דעם גהינום, וואס די דייטשע אויסוואורפן האבן פאר אונז צוגעטראכט. דער שרעק־לעכער געשריי פון די שווער־פארוואונדעטע איז דערשטיקט געווארן אונטער די קערפערס פון די דערהרגעטע. דער מארך פון זויג־קינדער האט זיך אויסגעמישט מיטן מארך פון זייערע מאמעס און באשפריצט די ווענט פון זייער „קבר”. פינגער פון גוססע האבן אין לעצטן קאנוואולסיע־ציטער קראמפהאפט ארומגעכאפט די העלדזער פון לעבעדיקע און זיי געווארגן. די קרעכצן און דער יאמער האבן זיך אויסגעמישט מיטן סאדיס־טישן בילן פון די צווייפיסיקע דייטשע הינט. עטלעכע מענטשן, וואס זיינען געבליבן ביים לעבן האבן די דייטשן פארשלעפט קיין איזשביצע און דארט זיינען זיי אומגעקומען.

אין דעם טאג זיינען אומגעקומען מיינע עלטערן, מיין טאטע נח, מיין מאמע דינה און מיין שוועסטער חיה, הי״ד. די כיטקאווער, וועלכע האבן געוואוינט מחוץ די באראקן, האבן באוויזן צו אנטלויפן אין די וועלדער. צווישן זיי האבן זיך געפונען: חנה־רייזל מיט איר טאכטער, גיטל און איידעם יוסף איידלשטיין; יעקב מיט זיין שוועסטער מרים מאלאש; בערל און שמואל וועקסלער מיט זייער מאמען גיטל; איטשע־בער און די משפחות זייערע, ווי אויך איך מיט מיין שוועסטער אסתר. מיר האבן זיך אויסבאהאלטן מיט נאך אייניקע יידן אין א קאנאל ניט ווייט פון כיטקאוו. בייטאג פלעגן מיר ארויסגיין אין דארף באקומען עפעס שפייז און ביינאכט פלעגן מיר ליגן אויף דער נאסער און קאלטער ערד, ציטערנדיק פאר קעלט און שרעק. אזוי האט זיך עס געצויגן א גאנצע וואך, ביז די פויערים האבן אויפגעדעקט אונזער באהעלטעניש און געמאלדן די דייטשן. ווען די מערדער זיינען אנגעקומען, האבן דאס רוב מענער זיך געראטעוועט דורך אנטלויפן. די געכאפטע יידן, בעיקר פרויען און קינדער, האבן די דייטשן געצוואונגען זיך אויסלייגן מיטן פנים צו דער ערד און יעדערן דערשאסן מיט א קויל אין נאקן. קינדער האט מען מיט די ביקסן קאלבעס צעשמעטערט די קעפלעך. אויף אזא אופן זיינען אומגעקומען חנה־רייזל מיט איר טאכטער גיטל און אירע קינדער; מרים, אפריימס ווייב, מיט אירע קינדער און נאך אנדערע יידן פון קראסנאבראד. אויך אין סוכאוואלער וואלד זיינען דערמארדעט

געוואָרן בערל וועקסלער מיט דער משפּחה; שמואל וועקסלער מיט זיין מאַמען גיטל און איטשע־בער מיט דער משפּחה.

עלנטע און הונגעריקע, האָבן מיר ביידע — איך און מיין שוועסטער אסתּר — זיך אַרומגעשלעפּט איבער די וועלדער, אַרומזוכנדיק אַן אויסבאַהאַלטענעם ייִד. צוויי וואָכן שפּעטער האָבן מיר געטראָפן אין וואַלד, באַקנדיק קאַרטאָפל ביי אַ פייער, יעקב מאַלאַש מיט זיין משפּחה און זיין שוועסטער מרים מיט איר פאַמיליע.

עס זיינען אַריסגעפאַלן די ערשטע שנייען און דער פראָסט האָט אונז אַנרחמנותדיק געמאַטערט. אין די טעג פלעגן מיר זיצן אין די וועלדער און אין די נעכט פלעגן מיר גיין שלאָפן ביי די פּויערים, וועלכע האָבן אַגב באַקומען דערפאַר גוט באַצאָלט. אַזוי האָט זיך עס געצויגן כמעט אַ חודש צייט, ביז וואַנען דאָס־געלט האָט זיך ביי אונז אויסגעלאָזן. דאַמאָלט האָבן די פּויערים באַשלאָסן צו פּטור ווערן פון די ייִדן, אין איינער אַ נאַכט האָבן זיי אַלעמען געכאַפּט, געבונדן מיט שטריק און אָפּגעפירט קיין קראַסנאַבראַד. דאָרט האָט מען אַלעמען דערשאָסן.

איך מיט מיין שוועסטער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין כיטקאָוו. דער ווינטער מיט זיינע פראָסט און שנייען האָט אונז זייער אויסגעמאַטערט. מיר פלעגן אַלע נאַכט שלאָפן ביי אַן אַנדער פּויער און געהיט זיך ניט אַריינצופאַלן צו די דייטשן, וועלכע האָבן אַרומגענישטערט אין די דערפער. אַזוי האָט זיך עס געצויגן, ביז מען האָט אָנגעהויבן באַזעצן דייטשן אין די פּוילישע דערפער. די גאַנצע געגנט אַרום איז פול געוואָרן מיט דייטשן. גאָר איין דאָרף, פעליקסאַוווקע, אין זאַמאָשטשער קרייז, איז געבליבן ריין פּויליש. אַהין טאַקע בין איך אַוועק און געפונען דאָרט אַ גוטן פּויער. ער האָט מיך אויסבאַהאַלטן ביי זיך ביז צום אָנקום פון דער רויטער אַרמיי. אויך מיין שוועסטער אסתּר האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין דער געגנט און דערלעבט דעם טאָג פון אונזער באַפרייאונג.

מלכה באב"ד

אויף דער אַרישער זייט.

גלייך ביים סאמע אָנהייב פון דער מלחמה, סעפטעמבער 1939, האָבן זיך אָנגעהויבן די ליידן פאַרן פוילישן יידנטום, צווישן וועלכן אויך איך האָב געלעבט מיט מיינע עלטערן, מאַן, ברידער, באַנטע און ווייטע קרובים, — איין גרויסע פאַרצווייגטע משפחה, אומגעקומען אויף קדוש־השם.

בלויז איך מיט א קינד פון 6־חדשים זיינען ניצול געוואָרן פון דעם בלוטיקן מבול.

ווען די דייטשן זיינען אריין אין אונזער שטאָט, האָבן זיי אָנגעוואָרפן אויף אונז גרויס פחד. ס'האָט זיך אָנגעהויבן מיט כאַפּן מענטשן אויף ארבעט, זוכן סחורה אין יידישע הייזער, שלאָגן און דערשיסן פאַר יעדער קלייניקייט.

א סצענע, וואָס איך האָב געזען אין גאַס, האָט פאַרגליווערט דאָס בלוט אין מיינע אָדערן. איך האָב געמיינט, אז דאָס איז דאָס געמיינסטע, וואָס מען קאָן דערוואַרטן פון די דייטשן ימ"ש. אז דאָס איז געווען בלויז א פאָרשפּיל, א פּרעלודיע צו זייערע בלוטיקע מעשים און מאָנסטערהאַפטע פאַרברעכנס דאָס האָב איך מיר ניט פאָרגעשטעלט א יינגער בחור איז פאַרביייגעגאַנגען אַן ס. ס. מאַן. דער דייטש האָט זיך אומגעדרייט, צוריקגערופן דעם בחור און האָט אים גענומען פאַטשן. דער בחור איז געשטאַנען מיט אראָפּגעלאָזטע הענט און גאָרניט רעאגירט. דאַן האָט דער ס. ס. מאַן אים אראָפּגעוואָרפן דאָס היטל, אים באַפוילן דאָס אויפהייבן, אָנטאָן און אים סאַלוטירן. דער קלאַנג וועגן דעמדאָזיקן פאַל האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט צווישן די דערשראָקענע יידן. האָט מען באַשלאָסן צו הייבן דאָס היטל ביים באַגעגנען א דייטש. האָט א צווייטער ס.ס. מאַן ווידער געשלאָגן. „וואָס", האָט ער געשריגן: „ביזט מיין קאַמעראַד וואָס דו גריסט זיך מיט מיר?"

די פּאָליאַקן האָבן זיך געפרייט. היטלער, האָבן זיי געזאָגט, וואָלט שוין לאַנג באַדאַרפט אַהער קומען. מיר האָבן געזען, אז ניט אומזיסט האָט היטלער ימ"ש אויסגעקליבן פוילן אונז צו פאַרניכטן. ער האָט דאָ געהאַט א גוטן באָדן און טרייע אַרויסהעלפער.

אין 1940, האָט מען אונז אָפּגעזונדערט אין א געטאָ, וואו מיר

האָבן אסאך צרות געליטן. די מערער זיינען געגאנגען אויף צוואנגס־ארבעט, וואָס איז געווען אומדערטרעגלעך. מען האָט זיי געשלאָגן מיט גומי־שטעקנס. קיין עסן האָט מען צו זיי ניט צוגעלאָזט, בלויז א טרונק וואסער. איך אליין האָב באקומען שווערע קלעפּ פון א גומי־שטעקן פאר דערלאנגען ברויט צוזאמען מיט וואסער.

שווער און ביטער איז אונז געווען ביזן דייטשן איבערפאל אויף רוסלאנד, דעם 22־טן יוני, 1941. אָבער נאָך שווערער און שוידערלעכער איז געוואָרן, ווען די דייטשן האָבן געזען, אז ס'גייט זיי ניט אזוי ווי היטלער האָט זיך פאָרגעשטעלט... זיי האָבן צון אונז אויסגעלאָזט זייער כעס.

אין נאָוועמבער 1941, איז ארויס א פאראָרדנונג, אז יידן טאָרן ניט טראָגן קיין פוטער־פעלצן און אפילו ניט קיין פוטערנע קאלנערס. דער יידנראט האָט באפוילן צו ברענגען דאס פוטער אין קאָמיטעט. עס האָט זיך אָנגעהויבן א יאָגעניש מיט די היימישע פעלצן זיי אָפּצוגעבן אין יידנראט. דעמזעלבן טאָג האָבן די דייטשן דערשאָסן צוויי פרויען און א מאן פאר טראָגן מאנטלען מיט פוטערנע קאלנערס.

די שרעק איז געווען אומבאשרייבלעך.

דאָס גרויזאמסטע, שרעקלעכסטע יאָר איז געווען 1942, ווען עס זיינען פארגעקומען די אקציעס, ווען די דייטשן האָבן אונזערע טייערסטע און נאָענטסטע געפּירט אין פארמאכטע, אנגעפּראָפּטע — מיט קאלך און כלאָר „דעזינפעקצירטע" — וואגאָנעס קיין בעלזשעץ, צום פארגאזן און פארברענען. מען קען גאָרניט זיך פאָרשטעלן וויאזוי די שטאָט האָט אויסגעזען אין טאָג פון אַן אקציע. פון אקעגנשטעלן זיך האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין. מיר זיינען געווען אין קלעם, ווי אין א פאסטקע, אויסגעשטעלט צום שטילן דעם בלוט־דורשט פון די דייטשע מערדער און באפרידיקן זייערע סאדיסטישע נייגונגען. אין יענער צייט בין איך געווען אויסבאהאלטן ביי א קריסטן, א דאָקטאָרן. מורא האָבנדייק, אז מיין קינד וועט מיט געוויין ארויסגעבן די איבעריקע מענטשן, בין איך תמיד געלעגן באהאלטן אליין, אָפּגעזונדערט. אזוי־ארום בין איך מיט מיין בערעלען ארויס לעבעדיק פון די אלע אקציעס.

דעם 18־טן אָקטאָבער 1942, האָבן אונז די דייטשן צופוס געטריבן אונטער די לופּעס פון זייער מאשינגעווער קיין איזשביצע. זיי האָבן אונז

דערציילט, אז דארט וועט זיין א יידנשטאָט. אין איזשביצע האָבן מיר געטראָפן יידן, צוזאַמענגעטריבן פון לובלינער און זאַמאָשטשער געגנטן. אבער קיין יידנשטאָט אָדער געטאָ האָבן די דייטשן ניט אויפגעשטעלט דאָרט.

מאַנטיק, דעם 22־טן אָקטאָבער איז דאָס שטעטל און די ארומיקע געגנט ארומגערינגלט געוואָרן פון מחנות דייטשן, פאָלקס־דייטשן, אוקראַינער, ליטווינער עסטאָניער און פּאָליאַקן, גלייך ווי דאָ וואָלט באַדאַרפט פאָרקומען אַן אַנטשיידנדיקע שלאַכט מיט פייַנטלעכע אַרמייען... צווישן דעם ביסל איבערגעבליבענע יידן איז אויסגעבראָכן א גרויסע פּאַניק. מען האָט ניט געוואוסט וואָס צו טאָן, דאָס ערשטע איז געווען — זוכן א באַהעלטעניש. מיינע עלטערן האָבן זיך באַהאַלטן מיט די מענטשן פונם הויז, וואו מיר זיינען געווען, אויפן בוידעם. איך מיט מייַן קינד, — ער איז דאַמאָלט אַלט געווען 3־יאָר, — האָב געמוזט גיין זוכן אַן אַנדער באַהעלטעניש. בין איך אַרויס אין גאַס און זיך אַריינגעכאַפּט אין א ליידיקער שטוב, פונוואַנעט די איינוואוינער זיינען שוין אַרויסגעטריבן געוואָרן, אַרום פיר־אזייגער נאָכמיטאָג האָב איך דערהערט איינדרויסן ביי דער טיר רעדן יידיש. איך האָב געעפנט די טיר און דערזען עטלעכע מענטשן, צווישן וועלכע ס'איז אויך געווען דער באַלעבאָס פונם הויז. ער האָט דערציילט אז די דייטשן האָבן די יידן אויפגעלאָדן אין וואַגאָנען. זיי האָבן באַפרייט א טייל מענער. די וועלכע האָבן זיך ניט געוואָלט שיידן מיט זייערע פרויען און קינדער האָבן זיי דערשאָסן אָדער מיט געוואַלט אַריינגעוואָרפן אין די וואַגאָנען. איך בין געגאַנגען זען מיינע עלטערן. נאָר איך האָב זיי שוין ניט געטראָפן. א פרוי, וועלכע האָט זיך באַהאַלטן אונטער א בעט, האָט מיר דערציילט, אז די רוצחים האָבן אַלעמען אַראָפּגענומען פונעם בוידעם און אַוועקגעפירט.

איצט בין איך געבליבן אַליין און ווייטער געלעבט צוזאַמען מיט די אויסבאַהאַלטענע פון דער אַקציע.

אין צוויי וואָכן אַרום, דעם 3־טן נאָוועמבער איז ווידער געוואָרן א פּאַניק. פינף אזייגער פאַרטאָג האָט זיך אָנגעהויבן א שיסעריי ס'איז געווען מאַנטיק. א שרעקלעכער מאַנטיק. די מענטשן, מיט וועלכע איך האָב איצט געוואוינט צוזאַמען, האָבן אַרויסגענומען דריי ברעטער פונעם סופיט און מיר זיינען אַרויף אויפן בוידעם. דערנאָך די ברעטער צוריק אַריינגעפּאַסט אין זייער אָרט. דאָ זיינען מיר געווען דריי טעג אָן ברויט

און אַן וואסער. אויפן דריטן טאָג, ארום 5־אזייגער פארנאכט, האָבן די פּאָליאקן אונדז אנדעקט און אראָפּגענומען פונעם בוידעם. זיי האָבן אונדז אפגעפירט צו דעם קינאָ־פלאץ אין איזשביצע. דאָ זיינען שוין געווען צוזאמענגעטריבן די רעשטלעך יידן פון לובלינער געגנט און געווארט אויף די וואגאנעס. ארום עלף־אזייגער ביינאכט בין איך מיט מיין קינד, אומבאמערקט פון קיינעם, אוועק פון דעם פלאץ. איך בין געקראָכן אויף אלע פיר און זיך צוגעשארט צון א פארלאָזענער יידישער שטוב און דאָרט איבערגעזעסן די נאכט.

צומאָרגנס האָב איך פארלאָזט די באהעלטעניש און זיך געלאָזט ווייטער גיין מיטן קינד אויף דער האנט. איך האָב דערזען ווי די דייטשן מיט זייערע ארויסהעלפער לויפן ארום מיט העק אין זייערע הענט, ווי פארסמטע מייז. איך האב מיך שנעל אריינגעכאפט אין א צווייט געסל, וואו ס׳איז געשטאנען א הויז. איך בין דארט אריין און געטראָפן א פוילישע פרוי איינע אליין. איך האָב איר געזאָגט, אז איך בין אנטלאָפן פון דעם פלאץ און געבעטן עסן פארן קינד. זי האָט אים געגעבן ברויט און מילך, דערלויבט מיר זיך ארומוואשן און צוקעמען, דאן האָב איך זי געבעטן, זי זאָל מיר דערלויבן בלייבן ביי איר ביז פארנאכט. זי איז באשטאנען, אָבער איך דארף איר באצאָלן טויזנט זלאָטעס. זי האָט אונז ארויסגעפירט אין פעלד. ס׳האָט גערעגנט. האָט זי אונז צוגעדעקט מיט א דעק. אזוי זיינען מיר געזעסן ביז 6־אזייגער פארנאכט. איך האָב איר געגעבן די טויזנט זלאטעס און זי האָט אונז צוגעפירט צו דער באן, געקויפט בילעטן און צוגעפירט ביז זאוואָדע. איך בין געפאָרן קיין זאמאשטש. ווייל מיין מאן ע״ה איז דאָרט געווען אין לאגער.

ניין־אזייגער, אומבאמערקט פון דער וואך, בין איך אריין אין לאגער. דאָרט איז אויך געווען מיין פאטער׳ס ברודער, חיים באבאד ע״ה און נאָך עטלעכע באקאנטע. זיי האָבן מיך באהאלטן אין א קאמער, וואו איך בין געווען מיט מיין קינד פינף טעג. לענגער האָבן מיר דאָ ניט געקאָנט זיין, די דייטשן האָבן יעדן טאָג געשאָסן מענטשן, וועלכע האָבן זיך אריינגעכאפט אין לאגער. מיין מאן ע״ה האָט אָפּגעשמועסט מיט א באקאָנטן קריסט, וועלכער האָט מיך גענומען צו זיך אהיים. איך בין דאָרט געווען צוויי וואָכן, דערנאָך בין איך אוועק אויף א צווייטן פלאץ, אויף א דריטן... ביז מען האט די יידן פון לאגער אוועקגעפירט קיין

מאַידאַנעק. דאָן האָב איך באשלאָסן צו פאָרן קיין ווארשע. איך האָב מיך געלאָזט אהין אויף קדוש־השם. אָן דאקומענטן, אָן קיינעם, באלאָדן מיט שרעק און דאך מיט גרויס בטחון. טראָץ אלע שוועריקייטן, איז דער דראנג צו לעבן געווען זייער גרויס. ניט צוליב דעם לעבן גופא, נאָר כדי צו דערלעבן היטלערס מפלה, וואָס אין דעם האָב איך שטארק געגלויבט.

דעם 20־טן דעצעמבער 1942, זעקס אזייגער פארטאָג, בין איך, פארקליידט ווי א דאָרפישע קריסטן, געפאָרן צו דער באן־סטאנציע. 2־אזייגער ביינאכט זיינען מיר אָנגעקומען קיין ווארשע אויף דעם מזרח וואקזאל. ביז פינף־אזייגער אינדערפרי זיינען אלע פאסאזשירן געבליבן אויפן וואָקזאַל. ווען די טראַמוואַיען האָבן אָנגעהויבן קורסירן זיינען זיי זיך צעפאָרן און דער וואָקזאל איז ליידיק געבליבן... נאָר איך מיט מיין קינד האָבן ניט געהאט וואו צו גיין. מיר זיינען געבליבן אויף דער באן־סטאציע א גאנצן טאָג. דאָס איז געוואָרן זייער געפערלעך פאר מיר. און אָט ארום פינף־אזייגער נאכמיטאָג זיינען צו מיר צוגעקומען א פאָליאק מיט א פרוי. זיי האָבן מיך אָפגעמאָסטן פון אויבן אראָפּ. א גרויל איז מיר אדורך דורכן לייב. איך האָב גענומען דאָס קינד און בין ארויס אינדרויסן. זיי ביידע זיינען מיר נאָכגעגאנגען. דער פאָליאק טוט מיך א פרעג פונוואנעט איך בין און צי ביי אונז אין שטאָט איז קיין געטאָ ניטאָ... ער זאָגט מיר, אז איך בין א ידישקע און הייסט זיך ווייזן מיינע דאָקומענטן... איך ענטפער אים, אז דאָקומענטן האָב איך אָבער איך וועל זיי אים ניט ווייזן, ווייל ער האָט ניט קיין רעכט מיך צו לעגיטימירן. ווענדט ער זיך צו מיין קינד און פרעגט אים ווי ער הייסט. ענטפערט אים מיין בערעלע: באָלעסלאוו אדאמטשוק. און וויאזוי, — פרעגט ווייטער דער פאָליאק, — הייסט דיין מאמע? — העלענא אדאמטשוק, ענטפערט דאָס קינד. — און דיין טאַטע ווי הייסט? — זיגמונט אדאמטשוק...

— וואו איז דיין טאַטע? וויל ווייטער וויסן דער פאָליאק. — מיין טאטע זיגמונט אדאמטשוק איז אין דייטשלאנד אין געפאנגענשאפט... איז געווען מיין קינד'ס ענטפער. איך האָב מיין בערעלען דאָס אלץ אויסגעלערנט אין אונזער לעצטער באהעלטעניש און אים פארזאָגט צו געדענקען די גוייִשע נעמען, וואָס איך האָב פאר אונז צוגעטראכט.

אָבער דאָס קינד האָט די אַלע פרעמדע נעמען קיין איין מאָל ניט געוואָלט נאָכזאָגן, איצט אָבער איז געשען א נס. ער האָט אויף אַלע פראגן געענטפערט געבוי, אָן וואקל. דער פאָליאַק, דער שאַנטאַזשיסט, הייבט־אָן לאכן: — „אין אזא קורצער צייט האָט דיין מאמע באַוויזן דאָס אַלץ דיך אויסצולערנען ?..." און ער איז מיט דער פרוי אַוועק. איך האָב פארשטאַנען, אַז זיי גייען רופן די געסטאַפּאָ אָדער נאָך אַנדערע פוילישע שאַנטאַזשיסטן. בין איך אריין אין וואָקזאַל, גענומען מיין פעקל און בין תיכף ארויס צוריק אינדרויסן. דאָ איז צופעליק אָנגעקומען א דראָזשקע מיר האָבן זיך אריינגעזעצט אין דער דראָזשקע און זיך געהייסן פירן אויף כמיעלנא 1. איך האָב ניט געוואוסט ווער סע וואוינט דאָרט... אָבער איך בין געפארן... צוגעפאָרן צו דעם אָנגעוויזענעם אדרעס, בין איך געבליבן שטיין פארן הויז. ניט געוואוסט אַוואו זיך אהינצוטאָן. און דאָ איז ווידער געשען מיט מיר א נס. ווי איך שטיי אזוי פארן טויער, דערזע איך אויפן צווייטן טראָטואר, אקעגנאיבער דער גאַס, א קריסטלעך פאָרפאָלק פון מיין שטאָט. זייט 1941, האָבן זיי געוואוינט אין ווארשע, דער גליקלעכער צופאַל האָט געוואָלט, אַז זיי זאָלן וואוינען אויף דערזעלבער גאַס, ניט ווייט פונדאנען. איך בין גלייך צו זיי צוגעלאָפן. זיי האָבן מיך ניט דער־קענט. איך האָב זיי געזאָגט ווער איך בין און זיי האָבן מיך אריינגענומען צו זיך אין הויז. זיי האָבן זיך גלייך אָנגעהויבן אינטערעסירן וועגן באַקומען דאקומענטן פאַר מיר. זיי האָבן מיך געפרעגט צי איך האָב געלט, ווייל דער עסק דארף קאָסטן צענטויזנט זלאָטעס. איך האָב זיי דאָס געלט געגעבן. זיי האָבן מיר געבראַכט א פראַגע־בויגן, וואו איך האָב אָנגעגעבן דעם נאָמען מיט וועלכן איך האָב זיך אַליין געקרוינט: אדאַמטשוק, ווי אויך די נעמען פון מיינע עלטערן און פונוואַנעט איך בין. איך האָב אונטערגעשריבן, אַז מיין פאַמיליע איז ריין־אַריש און אַז קיין איין ייד איז אין מיין משפחה ניט געווען. דאָס פּאַפּיר מיט דריי בילדער איז איינגעגעבן געוואָרן אין דער דייטשער ביוראָ אויפן פּלאַץ פון די דריי קרייצן. די קען־קאַרטע האָב איך פערזענלעך געמוזט קומען אָפּנעמען.

דעם 18־טן יאַנואַר 1943, בין איך אַוועק אין ביוראָ אָפּצונעמען די קען־קאַרטע, דאָרט האָט מען ביי מיר גענומען די פינגער אָפּדרוקן

Unterschrift des Kennkarteninhabers
Podpis posiadacza karty rozpoznawczej

den 18. Januar 1943
dnia Stycznia

Ausstellungsbehörde
Władza wystawiająca

Dienstsiegel
Pieczęć służbowa

Unterschrift des ausfertigenden Be...
Podpis sporządzającego urzęd...

מלכה'ס אַרישע קען־קאַרטע

און מיר געהייסן זיך אונטערשרייבן. ווען איך האָב מיין קען־קאַרטע באַקומען, בין איך פון דאָרט אַרויס מיט האַרץ־קלאַפּעניש, זיך אומקוקנדיק צי קיינער שפּיאָנירט מיך ניט נאָך. איך בין מיט דעם קען־קאַרטל אין דער האַנט, פון וועלכן ס'איז איצט געווען אָפּהענגיק מיין לעבן צוריקגעקומען צו מיין קינד.

במשך דער צייט פון מיין זיין אין וואַרשע האָט דאָס קינד פאַרגעסן זיין פאַרגאַנגענהייט. ער האָט נאָר געדענקט וואָס איך האָב אים דערציילט און געלערנט. דאָס איז אויך געווען צום גליק.

דעם 20־טן יאַנואַר 1943, האָבן מיך מיינע רעטער אַריבערגעפירט אויף מאַרימאָנט, וואו זיי האָבן געדונגען פאַר מיר א קליין צימערל צוזאַמען מיט אן אַלטער קריסטן. מיט דעם האָט זיך געענדיקט זייער פריינטשאַפט. מער האָב איך זיי ניט געזען. פאַרשטענדלעך, ז'יי האָבן מורא געהאַט, אז טאָמער כאַפּט מען מיך, זאָלן זיי ניט אַריינפאַלן. אַזוי אַרום בין איך געבליבן מיט מיין קליין זונעלע אליין אין דער גרויסער שטאָט, איינגעשטעלט אויף שריט און טריט.

איצט האָט זיך אָנגעהויבן מיין ביטערער וואַנדער־וועג אויף דער אַרישער זייט.

יעדן פרימאָרגן, פונקט אַכט־אַזייגער האָב איך מיטן קינד פאַרלאָזט די שטוב, זאָגנדיק אז איך אַרבעט אין פּראַגע ביי א בעקער. זעקס אַזייגער פאַרנאַכט בין איך צוריקגעקומען, געמאַכט עסן און זיך געלייגט שלאָפן. כדי איך זאָל וואָס ווייניקער רעדן מיט דער באַלעבאָסטע. אַזוי איז פאַריבער א חודש.

די אַלטע גויע האָט מיין בערעלען דערקענט אלס ייד און מיר האָבן זיך אַריבערגעטראָגן אין א צווייטער דירה, צון א פרוי אָן א מאַן מיט דריי קינדער. אויך דאָ האָב איך געזאָגט, אז איך אַרבעט און האָב איעדן אינדערפרי פאַרלאָזט דאָס הויז און זיך דעם גאַנצן טאָג אַרומגעבלאָנקעט איבער די וואַרשעווער גאַסן. איך האָב אָפּט באַזוכט דאָס געטאָ. דאָס גרויסע געטאָ אין וואַרשע איז שוין דאַמאָלט געווען ליקווידירט און די איבערגעבליבענע יידן אין קליינעם געטאָ זיינען יעדן טאָג געפירט געוואָרן אין שערענגעס אויף צוואַנגס־אַרבעט. זיי האָבן רעמאָנטירט די צעשטערטע הייזער פונעם גרויסן געטאָ. די פּוילישע גאַסן־הענדלער פלעגן נאָכפאָלגן די יידן אויף זייער וועג צו דער אַרבעט

כדי צו כאפן ביי זיי מציאות, מלבושים, צירונג. בין איך מיטן קינד ביי דער האנט אויך מיטגעגאנגען. איך האָב געבענקט נאָך אַן יידיש פּנים. אַן יידיש וואָרט, פלעג איך בגנבה רעדן מיט זיי, זיי דערציילן מיינע צרות און זיך אויסוויינען. איך האָב ניט באמערקט ווי דער זון פון מיין צווייטער באלעבאָסטע האָט זיך צוגעהערט צו מיין רעדן יידיש און וויינען. איך האָב צוליב מיין אומפאָרזיכטיקייט געמוזט פאַרלאָזן די צווייטע דירה. מורא האָבנדיק, אז מען וועט מיר אָנטאָן צרות, דעמזעלבן טאָג האָב איך געדונגען א צימערל צוזאמען מיט אַן אלטער סטרוזשקע.

איך בין אין ווארשע געווען זעקס־חדשים און פאר דער צייט האָב איך געוואוינט אין זעקס דירות. אומעטום האָט מען דערקענט אז מיין יינגעלע איז אַן ייד. נאָר אונזער מזל איז געווען, אז די פּאָליאַקן האָבן איבער אונז עפעס ניט געהאט קיין שליטה...

אין אפּריל 1943, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפשטאנד אין געטא. ביים אנהייב האָבן די דייטשן געהאט גרויסע פארלוסטן. באלד אָבער האָבן זיי באוואָרפן דאס געטא מיט צינד־באָמבעס. עס זיינען אויסגעבראכן שרעקלעכע שריפהס, וועלכע איך האָב געזען פון מארימאנט. שוידערלעך איז געווען דאס בילד און נאָך שוידערלעכער איז געווען דאָס, וואָס די פּאָליאַקן האָבן דערציילט. אז די יידן ווערן פארברענט לעבעדיקערהייט. מענער און פרויען וואַרפן זיך פון די באלקאָנען. איך האָב דאָן שוין פארגעסן אָן מיינע אייגענע צרות. איך האָב געוואָלט וואָס גיכער אוועק פונדאנעט.

דעם 15־טן מאי, 1943, בין איך אוועק פון ווארשע מיט צוואנציק זלאָטעס אין טאַש. במשך די זעקס חדשים איז מיר אוועק דאָס גאנצע געלט. קומענדיק אויף דער באַן־סטאציע, האָט א צוג געהאלטן ביים אפגיין קיין נאלענטשאוו. האָב איך פאר דאס לעצטע געלט געקויפט א בילעט קיין נאלענטשאוו. די געגנט איז געווען באזונדערס אנטיסעמיטיש געשטימט. די פּאָליאַקן פלעגן נאָר רעדן וועגן יידן. דאָס איז געווען זייער בעסטע טעמע. „גוט האָט היטלער געטאָן מיט די יידן". גויים פלעגן באקומען פינף־הונדערט זלאטעס אָדער פופציק קילאָ צוקער פאר א יידישן קאָפּ. פלעגן די פּאָליאַקן, ווי שפּיר־הינט זיך ארומיאָגן און כאפּן יידן. מיין האַרץ איז מיר געווען פארקלעמט איך בין אראָפּ פון דער באַן זייער דערשראָקן. איך האָב גענומען הייטער וואנדערן מיט

בערעלען ביי דער האַנט. געגאַנגען איבער שטעטלעך און דערפער. וואו געטאָגט — ניט געגעכטיקט. בייטאָג ארומגעגאַנגען איבער פעלדער און וועלדער. פאַרנאַכט פלעג איך צוקומען צו א פויעריש הייזל און בעטן איבערנעכטיקן. אדאַנק מיין קען־קאַרטל, האָב איך געקענט ארומגיין צווישן די פאַליאַקן און זיך איינבעטן ביי זיי אויף נאַכטלעגער. איך האָב דורכגעמאַכט א לאַנגן וואַנדער־וועג. געווען אין פּילאַווער און יאַנאַווער געגנטן, אין קראַשניק מיט די דערפער ארום און אין די דערפער ארום לובלין. אומעטום האָב איך געטראָפן אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן זיך געפרייט מיטן יידישן אומקום. כ׳פלעג אויסהערן זייערע רייד מיט האַרץ־קלאַפּעניש און שרעק. איך האָב מיט זיך שטאַרק געקעמפט, איך זאָל ניט אויסברעכן מיט א געשריי און געוויין. איך בין געגאַנגען פון שטוב צו שטוב. איך האָב גענייט, אויסגעשטריקט, געשפּינט פאָדעם. ווען איך האָב זיך אויסגעלערנט די דאָרפישע ארבעט, איז מיר לייכטער געוואָרן. ס׳איז געווען דאַמאָלט א צייט, ווען קריסטן פון לובלין און וואַרשע זיינען געקומען אין דאָרף האַנדלען אדער זוכן ארבעט. אויך איך האָב געגאָלטן אלס קריסטין, וואָס איז געקומען זוכן ארבעט. איך האָב אָבער לענגער ווי אַכט טעג אויף אן אָרט ניט געקענט פאַרבלייבן. איך האָב זיך ניט געקענט צוהערן צו די רייד פון די מיט האַס און פיינטשאַפט פאַרסמטע פאָליאַקן. מיין בערעלען האָט מען אין דאָרף ניט דערקענט. ער פלעג רעדן א שיינעם פויליש און זאָגן די קריסטלעכע תפילות.

מערקווירדיק. אין די אַלע וואַנדערונגען מיינע האָט מיך קיין איין דייטש אָפּגעשטעלט. אָבער די פאָליאַקן האָבן מיך אסאַך מאָל פאַרהאַלטן און געפרעגט אויף דאָקומענטן. זיי האָבן זיך געיאָגט נאָך יידן.

איינמאָל א ווינטער, 1944, ווען איך האָב א הונגעריקע געוואַנדערט מיט מיין קינד, א מידע פון קעלט און שרעק, האָט מיך אָפּגעשטעלט א יינגער שייגעץ און געפרעגט וואוהין איך גיי. איך האָב אים אָנגערופן א באַקאַנט דאָרף. מאַכט ער צו מיר: „עס איז אזוי ווייט פונדאַנעט און דו איילסט זיך גאַרניט״. און הייסט זיך ווייזן מיינע דאָקומענטן. מורא האָבנדיק אז ער וועט מיר צונעמען דאָס קען־קאַרטל, האָב איך זיך אָפּגעזאָגט אים צו פאָלגן. ער האָט צוגערופן א צווייטן שייגעץ און זיי

ביידע האָבן מיך אוועקגעפירט אין א צווייטן דאָרף. ביים עק פון וואלד איז געשטאַנען א פויערישע כאטע. אהין האבן זיי מיך אריינגעפירט. ווי ס'איז מיר שפעטער קלאר געווארן, איז דאָס געווען דער זאמלפונקט פון די א. ק. (ארמיא קראיאָווא) פארטיזאנער. דאָ האָט מען ביי מיר געפאָדערט די פאפירן. איך האָב דערלאַנגט מיין קען־קארטל דעם קאָמענדאנט, וועלכער האָט עס גוט באטראכט. ער האָט עס מיר צוריק־געגעבן, און געזאָגט, דריקנדיק מיר די האנט: „דו ביזט א פוילישע פרוי און האָסט ניט וואָס מורא צו האָבן, גיי וואוהין דו דארפסט".

איך אליין האָב ניט באנומען די געשעעניש, דעם גרויסן נס, וואס איז מיט מיר געשען. דאָס איז אומעגלעך צו באשרייבן... איך בין געווען ביים וואַלד אליין אין פיסק צוזאמען מיט מיין קינד און מיר זיינען ארויס גאנץ... ארויסקומענדיק פון דאָרט האָב איך גאָט געבעטן, ער זאָל מיר געבן כוח אויסצוהאלטן די ביטערע צייט און צו דערלעבן מיט מיין קינד היטלער'ס מפלה.

שרעקלעך איז פאר מיר געווען דער ווינטער פון 1944. אבער מיטן אָנקום פון דעם פרילינג, האָבן שוין אויף דער וועלט געבלאָזן ביייע ווינטן. ס'האָט אין מיר געטליעט א פונק פון האפנונג און מיין הארץ האָט מיר אונטערגעזאָגט, אז די רעטונג איז ניט ווייט. מאַי, 1944, בין איך אָנגעקומען אין א דאָרף, וואס האט געהייסן נ'עדזוויצא ביי לובלין. איך בין אריינגעקומען צון אן אלטן רייכן באלעבאָס. און זיך נאָכגעפרעגט וועגן ארבעט. כ'האָב געזאָגט, אז איך קום פון ווארשע. ער האָט גראד געזוכט אן אַרבעטער. איך האָב זיך גלייך געשטעלט ארבעטן אין גאָרטן. מען איז געווען זייער צופרידן פון מיר און די מענטשן פון הויז האָבן ליב געהאט מיין באָלושן, ווי איך האָב אים דאן גערופן. בין איך געוואָרן אביסל רואיקער. די שרעק איז ביסלעכווייז פון מיר אוועק. איך האָב זיך אָנגעהויבן צו פילן אביסל פרייער. נאָך צוויי וואָכן זיין דאָרט האָט מיך די באלעבאסטע געהערט רעדן פון שלאָף יידיש... איך האָב געזען אין חלום מיינע טייערע עלטערן ע"ה, וועלכע פלעגן מיך באגלייטן אויף מיין גאנצן וואנדער־וועג אין מיינע חלומות. ווען די באלעבאָסטע האָט מיר געזאָגט, אז זי האָט מיך געהערט רופן אין שלאָף „מאמעניו", טאטעניו", האָב איך איר דערציילט, אז איך בין א יידישע. איך האָב איר געדאנקט פאר אלץ און געוואָלט

פאַרלאָזן איר הויז. דאַן האָט זי מיר געזאָגט, אַז איך קען זיין ביי איר אין הויז, וויפל ס'איז נאָר מעגלעך, אַז קיינער אין דאָרף און אין איר שטוב וועט ניט וויסן וועגן מיין אָפּשטאַם. איך בין געווען ביי איר אין הויז דריי חדשים ביז דער באַפרייאונג, דעם 17־טן יולי, 1944, ווען די רויטע אַרמיי איז אַריינגעקומען אין דאָרף.

מיין האַרץ איז מיר דערפרייט געוואָרן, זעענדיק ווי די רוסישע זעלנער פירן גאַנצע מענגעס מיט דייטשן און פאַרנעמען זייערע אויטאָס און געווער. איך האָב גלייך אָנגעהויבן צו זוכן יידן. דערוויסנדיק זיך, אַז אין זשולקיעווקי זיינען געבליבן עטלעכע אויסבאַהאַלטענע יידן, בין איך אַהין אַוועק צופוס. פון דאָרט בין איך אַוועק קיין זאַמאָשטש.

דאָ זיינען געווען גרופירט אין איין הויז אויף דער פּרץ־גאַס עטלעכע יידן, וואָס זיינען צוריקגעקומען פון די וועלדער און באַהעלטנישן. יידן פון קראַסנאָבראָד, זאַמאָשטש, איזביצע און קאַמאַראָוו. צווזאַמען ביי צוואַנציק פּערזאָן. מיין בערעלע איז געווען דאָס איינציקע יידיש קינד אין דער גאַנצער געגנט.

די פּאָליאַקן האָבן זיך זייער שלעכט באַצויגן צו די עטלעכע לעבן־געבליבענע יידן. אַז זיי האָבן באַגעגנט אַן יידן האָבן זיי אים געפרעגט: „דו לעבסט נאָך?" זיי האָבן באַוואָרפן אונזער הויז מיט שטיינער און גראַנאַטן און געדראָט מיט טויט אויב מיר וועלן ניט אַרויס פונדאַנעט. זיי האָבן געטענהט, אַז „די וואָס היטלער האָט ניט באַוויזן זיי צו פאַרניכטן, וועלן מיר פאַרענדיקן. היטלער האָט געשריבן, אַז די יידן וועלן קיין פּורים ניט פּראַווען, ווילן מיר זיין נביאות דערפילן..." און זיי האָבן זייערע דראָאונגען דערפילט. ווער ס'איז געפאָרן קיין קאַמאַראָוו אָדער אין אַ נאָענטן דאָרף, איז שוין מערניט צוריקגעקומען.

איך האָב געפילט, אַז מיר טאָרן דאָ ניט בלייבן, אַז אין פּוילן איז די לופט פאַרסמט, אַז יעדער שפּאַן ערד איז דאָ אַדורכגעווייקט מיט יידיש בלוט. אין מיינע שווערע וואַנדערונגען האָב איך געטרוימט צו קומען מיט מיין קינד קיין ארץ־ישראל. איצט, נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך געוואָלט פאַרווירקלעכן מיין חלום. ס'איז דערוויל נאָך אומעגלעך געווען צו פאָרן. די מלחמה איז נאָכניט געווען פאַרענדיקט.

דעם 8־טן מאי, 1945, איז געוואָרן שלום. יידן זיינען באפרייט געוואָרן פון די קאצעטן, פון די לאַגערן און פון זייערע באהעלטעונישן. עס זיינען אָנגעקומען רעטשלעך יידן, קראַנקע, געשוואָלענע, פיזיש און גייסטיק צעבראָכענע. ס'האָט זיך אָנגעהויבן א לויפעניש קיין דייטשלאַנד, פונוואַנעט מען האָט געהאָפט וואָס שנעלער צו קומען קיין ארץ־ישראל.

איך בין אוועקגעפאָרן קיין דייטשלאַנד און בין געווען אין א ד.פּ. לאַגער. דער דזשאָינט האָט געוואָלט מיין קינד שיקן קיין אמעריקע. איך בין אבער ניט איינגעשטאַנען דערויף. ווי געזאָגט, האָב איך געוואָלט מיטן קינד פאָרן אין אונזער הייליק לאַנד.

עס קומט מיר אָן שווער נאָך אמאָל צו איבערלעבן אין מיין זכרון דעם קאָשמאַר פון די היטלער יאָרן, דערמאַנען דעם פיינפולן וועג וואָס איך האָב אדורכגעמאַכט צוזאַמען מיט מיין קינד. מיין טרייסט און דערמוטיקונג געפין איך אין דעם, וואָס מיין חלום איז מקוים געוואָרן. מיר זיינען אין אונזער מדינה. מיין זון, וואָס איז איצט אַלט 16 יאָר ווייס און פאַרשטייט אַז דאָס איז זיין היימלאַנד, וואו ער וועט לעבן און שאַפן ווי א שטאָלצער און פרייער ייד.

מלכה באב״ד
(אן אייניקל פון יצחק באב״ד)

אסתר לעווינזאָן־לערנער
(כפר־אתא)

דער אונטערגאנג פון קראסנאבראָד.

אסתר לעווינזאָן־לערנער

אייביק וועל איך געדענקען דעם טאָג פון 1־טן סעפטעמבער, 1939, דעם טאָג פון נאצישן אָנגריף אויף פוילן. ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער שטורם, וואָס האָט אָפּגעמעקט דעם יידישן יישוב אין פוילן און אויך מיין שטעטל קראס־נאָבראָד.

אַ קליין שטעטעלע איז קראס־נאָבראָד געווען. מ׳האָט עס קוים געקענט געפינען אויף פוילנס מאפע. פארוואָס איז דאָס אלץ דעם שטעטל געקומען?

כאָטש ס׳האָבן זיך אינעם שטעטל געפונען ניט מער ווי עטלעכע הונדערט יידישע משפחות, האָט עס געברויזט מיט לעבן. עס זיינען דאָרט, געווען אָרגאַ־ניזאַציעס פון פארשיידענע פארטייען, דערהויפּט ציוניסטישע; פילאנט־ראָפּישע אינסטיטוציעס א. א. וו. אלץ האָט געלעבט און געזאָטן מיט לעבן.

שוין דעם 14־טן דעצעמבער, ווען די שלאכטן האָבן זיך צו אונז דערנענטערט, האָט דאָס שטעטל אנגעהויבן ברענען און ס׳זיינען שוין געפאלן קרבנות. די מענטשן האָבן זיך ניט געקענט ראטעווען צוליב דער געפאר פון די קוילן וואָס זיינען אָן אויפהער געפלויגן פון דעם פראָנט. צווישן די געפאלענע, פארברענטע אין דער שריפה זיינען געווען: שמואל־עוזר קופּיעץ, לייביש קראמער, משה פוקס, שמעלקע און אנדערע. די דייטשן זיינען אריין אין שטאָט. און דאַן האָט זיך אָנגעהויבן די קייט פון צרות און נגישות, וואָס האָבן די יידן ניט אָפּגעלאָזן ביז צום לעצטן אטעם־צוג.

ווי נאָר די דייטשן זיינען אריין אין שטעטל, האָבן זיי גענומען בושעווען און ראבעווען. די אָרטיקע קריסטלעכע באפעלקערונג האָט זיי

אייפריק מיטגעהאָלפן. זיי האָבן געראַבעוועט וואָס ס׳איז זיי נאָר געקומען צו די הענט. דערביי פאַרברענט ספרי־תורה און ספרים. מען האָט גענומען כאַפּן „אויף אַרבעט" און בשעת־מעשה געשניטן בערד און חוזק געמאַכט. די געכאַפּטע יידן האָט מען געצוואונגען צו קאַטאָרזשנע אַרבעט, אָן עסן און אָן טרינקען. ס׳איז גלייך אַרויס אַ געזעץ, אַז יידן טאָרן ניט וואוינען ביי גויים. מען האָט באַשטימט די פּאַליאַקן, אַז זיי זאָלן אַכטונג געבן, מיר זאָלן אויספילן די געזעצן, און העלפן דערשטיקן די יידישע באַפעלקערונג.

אין אַ געוויסן טאָג, אין חודש דעצעמבער פון דעמזעלבן יאָר, איז דערשינען אַ גרופּע דייטשן ביי בערל שאַק אין הויז און פאַראָרדנט, מען זאָל אויסוויילן אַ „יודענראַט" אין שטעטל. בערל שאַק האָט צענויפגערופן נאָך אַ פּאָר יידן פון די „פּני" און זיי האָבן איבערגעגעבן די נעמען פון די קאַנדידאַטן. די דייטשן האָבן פאַרצייכנט די נעמען און זיינען אוועק. אין חודש פעברואַר איז אַרויס אַ פאַראָרדנונג, אַז יעדער ייד, פון 10־יאָר אָן, מוז אָנטאָן אויפן אָרעם אַ באַנד, דער באַנד מוז זיין אַ געלער מגן־דוד אויף אַ ווייסן פאָן, 15־סאַנטימעטער די ברייט. די, וואָס געהערן צום „יודענראַט" מוזן טראָגן אַ באַנד פון 20־ס״מ די ברייט, מיט אַ בלויען מגן־דוד און אָן אויפשריפט „Judenrat".

ס׳איז גאָרניט צום באַשרייבן דאָס געפיל פון דערנידעריקונג, וואָס האָט אונז אַרומגענומען, ווען מיר האָבן געמוזט אָנטאָן אָט־דעם באַנד ביז מיר האָבן זיך צו׳ן אים צוגעוואוינט. פרויען האָבן פאַ־זוכט אים צו באַהאַלטן אונטערן טוך. עס האָט אונז געשטאָכן ווי מיט נאָדלען דער שפּאָט פון די פּאַליאַקן און פון די שקצים, וועלכע זיינען אונז נאָכגעלאָפן און געשריען „פּערפלוכטער יודע !".

דעם באַנד האָט מען געמוזט טראָגן טאָג און נאַכט. ווען מ׳האָט געטראָפן אָן דעם באַנד, אפילו ביי זיך אויפן הויף, האָט אים געדראָעט טויט־שטראָף. אַ „בר־מזל" איז אָפּגעקומען מיט מערדערלעכע קלעפּ. צו דעם אַלעם, איז מען אויסגעשטאַנען דעם גהינום פון „רעוויזיעס". די געסטאַפּאָ־לייט פונעם פּאָוויאַט זיינען געוואָרן אָפטע געסט אינעם שטעטל. מיט דער הילף פון די דאָרטיקע גויים, וואָס האָבן אַלעמען געקענט, און געוואוסט וואו מען קען עפּעס „געפינען", פלעגן זיי זיך אַריינרייסן אין יידישע שטיבער, איבערקערן אַלץ מיטן קאָפּ אַראָפּ און זוכן... וואָס

האָבן זיי געזוכט? — געזוכט האָבן זיי צרות אויף אונזערע קעפּ. דערווייל פּלעגן זיי שלאָגן. ממיתן אַלע אַנוועזנדע און פּלעגן שפּעטן און אפּלאַכן. זיך באָדן אין אונזער בלוט.

ביי אונז אין שטוב פּלעגן מיר האָבן אַזעלכע רעוויזיעס וויניקסטנס צוויי מאָל א וואָך. איינמאָל בשעת א רעוויזיע האָבן זיי זיך אנגעטשעפּעט אין מיין פאָטער: וואו האָט ער באהאלטן די סחורה? מיין פאָטער האָט געפּרואווט דערקלערן, אז עד האָט גארניט באהאלטן. א טייל סחורה איז פארברענט געווארן און דעם רעשט האָט מען צעראַבירט. האָט זיך א דייטש צעיושעט: „ווער האָט געראַבעוועט? די אַרעמע באפעלקערונג האָט צוריק אפּגענומען אירס. דאס זייט איר, וואס האָט זיי באראַבעוועט דורך יאָרן און יאָרן!"

נאָך דעם האבן זיך אָנגעהויבן קאנטריבוציעס אין פאנטאסטישע סומען און אין קורצע טערמינען. די מינדסטע פארשפּעטיקונג האָט געשמעקט מיט טויט־שטראף. דאס לעצטע העמד פונעם לייב האָט מען אוועקגעגעבן אבי צו ראַטעווען דאס לעבן. נאָר דאָס האָט אויך ניט געהאָלפן.

תשעה־באב ביינאכט איז דאָס שטעטל ארומגערינגלט געוואָרן פון די רוצחים און ס'האָט זיך אנגעהויבן א כאפּעריי אויף יידן. ס'איז געוואָרן א מהומה, א לויפעריי. אונזער שטוב איז אויפגעבראכן געוואָרן. ס'האָט זיך אריינגעשאָטן א גרופּע דייטשן און באפוילן מיין פאָטער, ער זאָל זיך אנטאן. מ'האָט אים בשעת מעשה געפרעגט: וואו האט ער אויסבאהאלטן די יידן? מיין פאטער האט זיך אנגעהויבן בעטן ביי זיי און שווערן, אז ער האט קיינעם ניט אויסבאהאלטן. האָבן זיי אים אנגעהויבן שלאָגן און טרעטן מיט די פיס. צום סוף האָבן זיי אים צוגענומען מיט זיך. צוזאמען מיט נאך טויזנטער יידן, האָט מען אים אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ. וואו זיי האָבן אנגעהויבן אויפשטעלן די קרעמאטאָריעס. יעדן פרימארגן פלעג מען צענויפזאמלען יידן און זיי פירן צו דער ארבעט. דעם גאנצן וועג האט מען געמוזט זינגען. פון צייט צו צייט פלעג מען זיי צווינגען צו לויפן גרויסע שטרעקעס אדער זיך ווארפן אויף דער ערד. ווער ס'האָט ניט אויסגעהאלטן אדער איז פארהלשט געווארן, איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

ערשט פאר ראש־השנה איז אונז געלונגען אריסצולייזן מיין

פאָטער פון אָט־דער קאטארזשנער ארבעט. פאר א גרויסע סומע געלט האָט מען אים ארויסגעגעבן און געבראכט אהיים. מיר האָבן אים קוים דערקענט.

קעגן ווינטער איז ארויס א פאראָרדנונג, אז יידן זאלן אפגעבן אלע פעלצן און פוטערס: פוטערנע פאלטנס, קעלנער און היטלען. אבער אפגעגעבן האָבן נאָר די, אויף וועמען די פאליאקן האבן געקענט אָנווייזן. ווער ס'האָט ניט מורא געהאט, האט עס בעסער פארברענט און דערביי געטראכט: „אפשר וועט מען נאך זוכה זיין צו דערלעבן און צו זען ווי עס ברענען די, צו וועמען דאָס האט באדארפט אָנקומען".

אין חודש פעברואר האָט דער יידנראט פון זאמאָשטש ארייַנגעשיקט אין אונזער שטעטל א פאר הונדערט פאמיליעס, וואס זיינען ארויסגעשיקט געווארן פון די געביטן, וואס זיינען צוגעטיילט געוואָרן צום „דריטן רייך". די יידן איז דאָרטן פארבאָטן געוואָרן צו וואוינען. זיי זיינען אנגעקומען קראנקע און צעבראכענע, ממש לעבעדיקע מתים. אז זיי האָבן זיך ארומגעזען, אז דאָס אָרט איז קליין און די באפעלקערונג איז דאָ אויך פאראָרעמט, האָבן זיי אליין פארשטאנען, אז דאָ איז פאר זיי קיין תכלית ניט. זיי האָבן זיך געווענדעט צום קראסנאָבראָדער יידנראט, מען זאָל זיי העלפן זיך אומקערן צוריק קיין זאמאשטש. אונזער יידנראט איז דערויף גלייך איינגעגאנגען. ווייל ס'איז געווען קלאָר, אז די יידן האָבן אין שטעטל ניט וואס צו טאָן. האט מען זיי געהאלטן ווי לאנג מעגלעך און זיי זיינען אוועק צוריק קיין זאמאשטש.

אויף מאָרגן האָבן זיך געיאווועט אין אונזער יידנראט 3 דייטשן פון זאמאשטש און אָן איין וואָרט צעממיתט אלע אנוועזנדע. דער „עלטעסטע" האט באקומען 75־שטעקנס. מיין פאטער, הירש שוך און בערל שאָק האבן באקומען צו 50. דערנאָך זיינען זיי ארויס אין גאס און האבן „מכבד" געווען וועמען זיי האָבן געטראפן. אפגעטאָן דאָס בלוטיקע שטיקל ארבעט — און אוועק. מיין פאטער איז געקומען אהיים, גרין און בלוי פון די קלעפ און איז געלעגן א פאר טעג צו בעט מיט קאָמפרעסן. נאָר דאָס איז נאָך ניט אלץ. אין א פאר טעג ארום האָט מען אונז אריינגעשיקט אַ טאפלטע צאל פליטים. די ענגשאפט אין קראסנאָבראָד איז געווארן אונדערטרעגלעך.

דאמלט איז געקומען די גזירה, אז יידן טארן ניט פארלאזן די שטאט. די גזירה האט געמיינט פאר אונז א לאנגזאמער אבער זיכערער טויט. ווייל דאָס האָט דאך געמיינט פארלירן די מעגלעכקייט איינצוקויפן שפייז ביי די פויערים אין די ארומיקע דערפער. די שפייז רעזערוון אין שטעטל גופא האָבן זיך שוין לאנג אויסגעלאזן. די גזירה האבן מיר בשום אופן ניט געקענט אויספאָלגן. אבער דער ערשטער, וואָס האט געוואגט ארויסצוגיין פון שטעטל, ישעיהו־דוד גאלדשטיין, איז מער ניט צוריקגעקומען. מען האט אפילו ניט געוואוסט אוואו זיין געביין איז אהינגעקומען.

די אקציעס

די ערשטע אקציע איז פארגעקומען שבועות. פארטאג זיינען אנגעקומען אויטאס מיט דייטשן און ארומגערינגלט דאס שטעטל. לויט א געגעבענעם צייכן, האָבן זיי אנגעהויבן שיסן און מארדן, וועמען זיי האָבן געטראפן. ס'איז אנטשטאנען א פאניק. מען איז געלאָפן אין וואלד אריין. וועמען ס'איז געלונגען צו אנטלויפן אדער זיך אויסבאהאלטן, האָט זיך דערוואַרט — אויף דער צווייטער אקציע... ווער ניט — איז דערשאסן געווארן אדער פארשלעפט געווארן אין בעלזשעצער קרעמאַ־טאריע.

די צווייטע אקציע איז פארגעקומען אין חודש יולי. זי האָט זיך אנגעהויבן ניט אזוי פלאנמעסיק ווי די ערשטע. דער לייטנאנט האט נאך אויפן וועג צום פלאץ דערזען א יידן און געפרואווט אים שיסן. צום יידנ'ס מזל, האט די ביקס זיך פארהאקט און ס'איז אים געלונגען צו אנטלויפן. אין דעם לייטנאנט האט אויפגעוואכט די רציחה, ער האט פאריכט די ביקס און גענומען, ניט ווארטנדיק אויפן באשטימטן צייכן, שיסן אין די שטיבער אריין און אריינווארפן צינד־באָמבעס. ווער ס'האָט געפרואווט זיך ראטעווען, איז דערשאָסן געווארן אויפן אָרט. די הייזער האָבן אנגעהויבן ברענען מיט די מענטשן צוזאמען. ס'זיינען דאן אומגעקומען ברוך־אליהו בראָדער מיט זיין גאנצער משפחה, חיים פאקער מיט דער משפחה, נתן ליפש מיט דער משפחה און איטשע פוקס מיט זיין משפחה. שפעטער זיינען מיר אויסגעשטאנען נאך אייניקע קלענערע אקציעס ביז דעם טאָג פון 26־טן אקטאבער, ווען קראסנאבראד איז געווארן „יודענריין".

ברוך־אליהו בראָדער מיט זיין פאמיליע.

מיר זיינען געווען לעבעדיקע מתים. קיינער האט ניט געוואוסט וואס דער מארגן וועט ברענגען. די „רואיקע" טעג זיינען נאָר געווען אן אטעם־פויזע פארן טויט. וואָס וועט זיכער קומען, א טאג פריער צי שפעטער. די פאליאקן, אונזערע „שכנים", פלעגן אונז שיטן זאלץ אויף די וואונדן. זיי פלעגן ארומגיין פון שטוב צו שטוב און אנבאטן צו קויפן דאָס אדער יענץ. דערביי האָבן זיי אונז געגעבן צו פארשטיין: „איר דאַרפט דאָך דאָס אלץ איינס ניט מער. פריער אדער שפעטער וועט מען אייך סייווי אויסהרגענען. וואָס ארט אייך, אז איר וועט פארקויפן ?... איך וועל קומען מיטן דייטש, וועל איך דאס סייווי קריגן ביליקער".

איך וועל אייביק געדענקען דעם לעצטן שבת ביי מיין טאַטן אין שטוב. א מנין יידן זיינען זיך צענויפגעקומען ביי אונז צו קבלת־שבת.

א מנין צעבראכענע יידן מיט טויט שרעק אין זייערע אויגן און מיט טיפן יאוש אין זייערע הערצער. דער טאטע האט אנגעטאן דעם טלית און זיך געשטעלט פארן עמוד. ווען ער האָט אנגעהויבן זאגן לכו נרננה, איז ער אויסגעבראָכן אין א געוויין. נאָך אים די גאנצע עדה יידן. אויך צומארגנס ביי תפילת שחרית האט דער עולם געוויינט. די ווענט האבן מיטגעוויינט אויפן גרויסן חורבן און דעם אומגליק, וואָס איז אויף אונז געקומען נאר דערפאר ווייל מיר זיינען יידן.

יצחק פוקס מיט זיין פאמיליע.

נאָך שבת האָט זיך די מאַמע ארויסגעגנבעט פונעם שטעטל מיט מיין יינגסט שוועסטערל שאָשע, 5־יאָר אלט. זיי זיינען אוועק קיין היטעק, אַ נאָענטן דאָרף. איך מיט מיין עלטערער שוועסטער זיינען געבליבן אין דער היים מיטן טאטן. מיר האָבן געוואוסט, אז די נאענטע טעג דארף זיין די לעצטע אקציע. מיר זיינען נעכט ניט געשלאפן און געווארט אויף די רוצחים, וואָס קענען א ליאדע מינוט אנקומען און אונז אוועקפירן צום אומקום.

נאָך איינער אזא שלאפלאזער נאכט רופט זיך אָן דער טאטע: „הערט מיינע קינדער, וואס זיצט איר דא און וואַרט אויפן טויט? איר

זיינט יינג. גייט־אוועק, אזויווי אנדערע זיינען אוועק. אפשר וועט איר האָבן מזל און איר וועט בלייבן לעבן ווי עדות פון דעם, וואָס מען האט אונז געטאָן דאָ. ווער ווייס. אפשר וועט איר האָבן די זכיה צו נעמען נקמה פאר אונזער אומשולדיק־פארגאסן בלוט! איך קען מיט אייך ניט מיטגיין. איך האָב ניט גענוג כוח דערצו. אויסער דעם, אפשר וועט מען זיך קענען אויסקויפן ביי די מערדער מיט געלט. איך מוז בלייבן מיט די, וואס זיינען נאָך געבליבן. איך קען זיי ניט פארלאָזן". ער איז צוגעפאלן צו אונז און אונז גענומען קושן מיט א גרויס געוויין. אונזער געזעגנען זיך האט געקענט רירן א שטיין. אזוי האָבן מיר זיך צעשיידט אויף אייביק.

דעמזעלבן זונטיק פארטאג האט זיך אנגעהויבן די לעצטע אקציע. די דייטשן זיינען געגאנגען פון הויז צו הויז, דורכגעזישטערט וואו א לאָך, פונעם קעלער ביזן בוידעם. וועמען מ'האט געפונען, איז אוועקגעפירט געווארן צום „אומשלאגספלאץ".ביים מינדסטן פרואוו פון אקעגנשטעלן זיך, איז מען דערשאָסן געווארן אויפן ארט.

דידאזיקע בלוטיקע ארבעט האבן זיי דורכגעפירט מיט דייטשער פינקטלעכקייט און גרינטלעכקייט. די פאליאקן, זיינען ממש געקראכן פון דער הויט אין זייער מיטהעלפן צו אנטדעקן די אויסבאהאלטענע. פאר כאפן אן אויסבאהאלטענעם יידן האָבן זיי געקראגן באצאלט מיט א קילא צוקער אדער נאפט און אפילו באקומען דעם יידנס שיך נאכן דערשיסן אים. מיין פאטער האט זיך געהאט באהאלטן מיט נאָך 10־יידן. די פאליאקן האָבן זיי געפונען און זיי אלע איבערגעגעבן צו די דייטשן. זיי זיינען אלע דערשאסן געווארן. מיט 5־טעג שפעטער איז אויך מיין מאמע איבערגעגעבן געווארן די דייטשן. מען האט זי אפגעפירט קיין קראסנאבראד און דערשאסן.

איך מיט מיין עלטערער שוועסטער חנה און נאָך אַ פאר יידן האָבן מצליח געווען צו אנטלויפן אין נאענטן וואלד אריין. בייטאג זיינען מיר געלעגן באהאלטן און ביינאכט פלעגן מיר פרואוון גיין אין די נאָענטע דערפער זיך שאפן עפעס צום עסן. אזוי ארום איז געווארן באוואוסט, אז אין וואלד באהאלטן זיך אויס יידן. אזא „עוולה" האָבן די פאליאקן ניט געקענט פארליידן. אין א פאר טעג ארום האט מען ארומגערינגלט דעם וואלד און גענומען שיסן פון אלע זייטן. מיין

שוועסטער חנה איז געפאַלן פון א קויל. ס'איז אנטשטאַנען א גוואַלדיקע מהומה. באַגלייט מיט שיסערייען און ווילדע געשרייען פון די באַנדיטן, אנגסט־געשרייען פון די פאַרוואונדעטע, יאָמערן פון פרויען און געוויין פון די קינדער. איך האָב גענומען לויפן, ניט וויסנדיק וואוהין. ווען איך בין צו זיך געקומען, האָב איך זיך געפונען נעבן שאָסיי ניט ווייט פון א דאָרף. מיט מיר איז געווען דבורה גאָלדשטיין. מיר האָבן באַלד איינגעזען, אז דאָס פּלאַץ איז געפערלעך פאַר אונז, זיינען מיר צוריקגעגאַנגען אין וואַלד.

וואו גענעכטיקט, ניט געטאָגט

דריי טעג האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, אין די קשאַקעס, דאָרט אַרומבלאָנדזשענדיק, האָבן מיר געפונען דבורהס מומע, רחל גאָלדשטיין. זיי ביידע, סיי דבורה און סיי רחל זיינען אומגעקומען שפּעטער, ווען זיי זיינען אַרויס פון וואַלד און געוואָלט זיך פאַרגנבענען צו זיך אין הויף אַריין כדי עפּעס אויסצוגראָבן פון זייערע באַהאַלטענע חפצים. מ'האָט זיי אָפּגעפירט קיין קראַסנאָבראָד און ביידן דערשאָסן.

איך האָב זיך אַרומגעלאָזט טיפער אין וואַלד זוכן אפשר האָט זיך באַך עמיצער געראַטעוועט. נאָך א גאַנצן טאָג אַרומבלאָנקען, האָב איך אָנגעטראָפן אויף א גרופּע יידן. א טרויעריק בילד. דידאָזיקע יידן האָבן פאַרלוירן זייער מענטשלעכן אויסזען: געגליכן געווען צו ווילדע, צעשראָקענע חיות. זיי זיינען געזעסן ביי א פייער, וואו ס'האָבן זיך געבראָטן קאַרטאָפל. צווישן זיי האָבן זיך געפונען ישראל דיכטערמאַן און ציפּע קרעלמאַן מיט זייערע משפּחות. טראָץ דעם קנאַקנדיקן פראָסט, האָבן זיי ס'רוב ניט געהאַט אויף זיך קיין ריכטיקן בגד אדער שיך. געשוואָלן פון הונגער און קעלט, רעזיגנירטע און אַנטוישטע, אָן ווילן צום לעבן און פול מיט שרעק פאַרן טויט, האָבן זיי געבלאָנדזשעט אין וואַלד אָן א וועג און אָן שטעג, אָן א פונק גלויבן אינעם מענטש. דער „מענטש", וועלכן זיי האָבן געקענט אַנטרעפן איז געווען א דייטש — א רוצח אדער א פּאָליאַק, וואָס האָט פאַרקויפט זיין געוויסן דעם דייטש פאַר אַ קילאָ צוקער. דער אַמאָליקער לאַנגיאָריקער פּוילישער שכן האָט איצט געזען אין דיר אַ קילאָ צוקער — און דאָס אַלץ...

איך בין נאָך, ווייזט־אויס, געווען אביסל נאיוו אגב קיין סך ברירות האָב איך ניט געהאַט. איך בין אוועק צו די סטעמפינסקיס, וואָס האָבן געוואוינט ניט ווייט. זיי האָבן מיך דווקא גאַנץ פיין אויפ־גענומען, אַזוי פיין, אַז אין ערשטן מאָמענט בין איך גרייט געווען צו גלויבן זיי, טראָץ דעם אַלעם, וואָס איך האָב אַדורכגעלעבט. נאָר מיט דער צייט האָב איך פאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן געמיינט, אַז איך האָב פון שטוב געראַטעוועט זאַכן. זייער „ליבע" און „טריישאַפט" האָט אַנגעהאַלטן אַזוילאַנג ווי זיי האָבן געגלויבט, אַז איך האָב מיט זיך עפּעס ווערטפולעס. אינצווישן פלעג די סטעמפינסקעכע מיר געבן „פּאַסנדיקע ליטעראַטור" צום לייענען ווי, למשל, אַ ראָמאַן פון דמאָווסקי׳ס שריפטן אָדער הייליקע ביכער, וואו ס׳איז געווען געגנוי־באַשריבן דער טויט און די פּייניקונג פון יעזוסן, ווי ער האָט געשאָלטן די יידן: „מיין הייליק בלוט וועט פאַלן אויף אייערע קעפּ". אָפטמאָל פלעג איך הערן ווי די סטעמפינסקיס רעדן צווישן זיך, אַז „סייווי וועלן די יידן פאַרשווינדן ווי רויך".

איך בין געזעסן אויפן בוידעם. אָבער מען קען ניט זאָגן, אַז מיינע „באַשיצער" האָבן זיך שטאַרק געהיט פאַר מיר מיט זייערע רייד. זיי האָבן שוין לאַנג באַשלאָסן זייערס. אַזוי האָב איך זיך דערוואוסט, אַז אין חודש מערץ האָט מען געכאַפּט און דערמאָרדעט מאַטל דיכטערמאַנען.

דעם 11־טן אַפּריל קומט צו מיר סטעמפינסקי אַרויף אויפן בוידעם און הייסט מיר גיין מיט אים. מאַטל דיכטערמאַן, זאָל עס הייסן, וויל זיך זען מיט מיר... איך האָב באַלד פאַרשטאַנען וואָס ער מיינט. נאָר איך האָב געטראַכט אפשר האָט ער פאַרביטן די יוצרות און עמיץ אַן אַנדערער האָט אים צו מיר געשיקט. די בענקשאַפט זיך צו זען מיט אַן יידן איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז איך האָב זיך געלאָזט גיין מיט אים. אָבער אַז מיר זיינען אַרויס פון הויף און ער האָט זיך געלאָזט גיין אין וואַלד אַריין, האָב איך גענומען אַנטלויפן. אָבער וואוהין האָב איך געקענט אַנטלויפן? איך האָב דעריבער מיט אַן אומוועג זיך אומגעקערט צו סטעמפינסקיס הויף און זיך באַהאַלטן אין קעלער אַן די באַלעבאַטימס וויסן. געוואוסט האָט נאָר זייער פאַראַבעק. ער האָט מיר בגניבה אַריינגעשטעקט אַ פּאָר טרוקענע קאַרטאָפל. אַזוי בין איך דאָרט געווען

נאָך צוויי וואכן. שפּעטער האָב איך שוין מורא באַקומען זיך פאַרלאָזן אויפן שייגעץ און ס'איז מיר אונטערגעקומען טאַקע אויך אַ בעסער אַרט.

איך בין אַנטלאָפן קיין בעלפּאַנט צו יאַשינאַוון אין גאַיאָווקע. די פרוי יאַשינאַוו האָט מיך זייער וואַרעם אויפגענומען און האָט מיך באַהאַלטן אויפן בוידעם איבערן שטאַל. איך בין געווען שוואַך און אויסגעמאַטערט און ווי איך בין אַריין אין היי, בין איך תיכף איינגעשלאָפן. מיטאַמאָל זע איך מיין טאַטן מיט מיין מאַמען און מיין באָבע לאה אין חלום. זיי קומען צו צו מיר, קוקן אויף מיר מיט רחמנות — און די באָבע זאָגט מיר: „האָב ניט מורא, מיין קינד. מיר וועלן זיך מיען פאַר דיר, אַז דו זאָלסט איבערלעבן די מלחמה". אין דעם מאָמענט דערהער איך ווי די פרוי יאַשינאַוו רופט צוזאַמען די עופות. איך האָב זיך אויפגעכאַפּט. ס'האָט זיך דערוועקט אין מיר אַ פונק פון האָפענונג.

זעכצן חדשים בין איך געזעסן ביי די יאַשינאַווס. ביז דעם 22־טן יולי, 1944, ווען ס'איז אַריין די רויטע אַרמיי. איך האָב פריייער אָפּגעאָטעמט. אויך נאָך דעם בין איך דאָרט געזעסן 2־וואָכן. די סכנה פאַר ייִדן איז ניט געוואָרן קלענער. יעדן טאָג זיינען געפאַלן נייע קרבנות. פון די וואָס זיינען אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן. די פּאָליאַקן האָבן זיך ניט געקענט מוחל זיין, וואָס זייער מי אין העלפן היטלערן אויסראָטן די ייִדן האָט זיך זיי ניט אינגאַנצן איינגעגעבן. זיי האָבן ווייטער געמאָרדעט ייִדן, ווען ס'איז נאָר געווען אַ געלעגנהייט.

מער ווי צוויי וואָכן האָב איך פאַרט ניט געקענט זיך איינהאַלטן. די שווערד, וואָס איז געהאַנגען איבער אונז איז צעבראָכן געוואָרן. האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן... מאַכן אַ שטיקל חשבון־הנפש. איך האָב געוויינט אויף מיין פאַרלאָרענער משפחה. אויף מיין פאָטער, מוטער, מיינע שוועסטער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם און האָבן ניט דערלעבט דעם זיג איבער אונזערע רוצחים. איך האָב געוויינט אויף מיין עלנט. איך בין געבליבן אַליין, אָן אַ קרוב, אָן אַ גואל, איך האָב דערפילט אַ פאַרלאַנג צו זען אַן ייִדיש פּנים, צו הערן אַן ייִדיש וואָרט, צו וויינען מיט ייִדן צוזאַמען און באַקלאָגן דעם גרויסן בראָך, וואָס האָט אונז אַלעמען געטראָפן.

איך האָב זיך געזעגנט מיט די יאַשינאַווס, מיט טרערן אין די אויגן. אויך דער פרוי יאַשינאַוו זיינען געשטאַנען טרערן אין די אויגן.

„האב גאט אין הארצן", האט זי זיך געבעטן: „זאג חלילה ניט אויס אז איך האב דיך אויסבאהאלטן. זיי וועלן מיך דערהרגענען!" און איך האב נאך געגלויבט, אז ווען ס׳וועט קומען דער גליקלעכער טאג פון באפרייאונג, וועלן מיר קענען פאר דער גאנצער וועלט דערציילן וועגן די איינצעלנע טייערע מענטשן, די חסידי אומות העולם, וואס האבן איינגעשטעלט זייער אייגן לעבן, כדי צו ראטעווען אנדערע און זייער גוטסקייט און געוויסן האבן געלויכטן ווי איינזאמע פלעמלעך אין דער געדיכטער פינצטערניש, אין אַ ים פון מענטשן־האס און בלוט־פארגיסונג. די פאליאקן האבן ווייטער געזוכט צו פארפאלקאמען די בלוטיקע ארבעט פונעם וועלט־מערדער היטלער. אויך אויפן שוועל פון באפרייאונג איז הערש לייבל בריקס מיט זיין גאנצער משפחה. געהרגעט געווארן פון די פוילישע פארטיזאנער, אונטער דער אנפירונג פון זיין נאענטן חבר בערבעצקי.

פון די יאשינאווס האב איך זיך געלאזט גיין קיין קראסנאַבראד. איך האב נאך איינמאָל געוואלט ווארפן אַ בליק אויף מיין געבורט־שטעטל. אויף די פלעצער און געסלעך. אויף דער שטוב, וואו איך בין אויפגעוואקסן און איר פארלאזט אין אזעלכע טרויעריקע אומשטענדן.

אנגעקומען אין שטעטל, און דערזעענדיק דעם גרויסן חורבן, האב איך דערפילט אַן אונערטרעגלעכע שווערקייט און אַ קלעמעניש ביים הארצן און מיינע אויגן — בלינד פון טרערן. איעדער שטיין האט געשטארצט ווי אַ מצבה אויף אַן אומבאקאנטן קבר, פון וועלכן ס׳האָט געשריגן ביזן הימל דאס אומשולדיק־פארגאסענע בלוט. איעדער געסל האט אפגעהילכט אין מיין הארצן מיט די קולות פון יענעם לעבן, וואס איז אפגעווישט געווארן, אַן צו לאזן א וועלכן ס׳איז זכר. די גאסן זיינען יא באלעבט געווען. אבער מיט א פרעמדן לעבן. אין די יידישע הייזער האבן געוואוינט גויים, היגע און פרעמדע ,וואס האבן שוין פארגעסן אדער אפילו ניט געוואוסט, אז דא האבן יידן געוואוינט. אין מיין טאטנס הויז האט געוואוינט א קריסט. ער האט מיט פארוואונ־דערונג נאכגעקוקט די פרעמדע „זשידוואוקע", וואס איז געקומען אין „זיין" הויף. נעבן פארקן האבן זיך געוואלגערט פאפירן, שמות. דער ווינט האט פארטראגן א שמה צו מיר, איך האב דערזען, אז דאס איז

א „שער״ בלאט פון א גמרא. אין א ווינקל איבן האב איך דערקענט מיין טאטנס כתב־יד.

איך בין אוועק צום בית־עולם. ס'איז פון דעם הייליקן ארט קיין זכר ניט געבליבן. דאָס גאנצע פעלד איז געווען פארזייט מיט קארטאפל. מיט די מצבות האבן די ארומיקע פויערים אויסגעפלאסטערט די סטעזשקעס אין זייערע גערטנער.

און ווי עס האט מיך פריער געצויגן אהערצו צו מיין געבורטס־שטעטל, אזוי האט עס מיך איצט געטראגן פונדאנען. איך האב געפילט, אז איך מוז ווייט, זייער ווייט אוועק פון דעם ארט. איך מוז אוועק אין א נייַ לאנד, זוכן א נייַ לעבן, וואו ס'וועלן מיך ניט רודפן די זכרונות פון מיינע טראגישע איבערלעבונגען אונטער דער היטלער־הערשאפט.

איך האב מיר געשוואוירן, אז איך וועל קיינמאָל ניט פארגעסן מיינע נאענטע און אייגענע, וואָס זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט די זעקס מיליאן יידן אויף קידוש־השם.

מרים קאפל־בלומענטאל
(באר־יעקב)

אין גהינום

מרים קאפל־בלומענטאל

ווען ס'איז אויסגעבראכן די מלחמה אין 1939, איז אין שטעטל פארהעלטניסמעסיק רואיק געווען. דא און דארט האט זיך דערטראגן א קלאנג וועגן דער דייטשער אכזר־יות. מיר זיינען באזארגט געווען וועגן דער צוקונפט, אבער מיר האבן ניט געהאט קיין אנונג וואס פארא שרעקלעכע טעג עס דער־ווארטן אונז.

אין איינער א נאכט, האבן מיר דערהערט א שיסעריי. אלע שכנים האבן גענומען אנטלויפן. מיר זיינען שנעל ארויס פון די בעטן, קוים עפעס ארויפגעכאפט אויף זיך און מיר האבן זיך, אונטער א שיסעריי, געלאזט לויפן אין דער ריכטונג פון נייעם דארף. געווען זיינען מיר 9 נפשות, איך, מיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער און די באבע. מיר זיינען געלאפן און געפאלן, זיך אויפגעהויבן און ווייטער געלאפן. א דאנק דעם שטארקן נעפל זיינען מיר ארויס אומבאמערקט און אנגעקומען אין דארף גראבניק. דא האבן מיר מיט שרעק דערזען אז די באבע איז ניטא. דאס איז געווען דער ערשטער קרבן אין אונזער משפחה.

פארמאטערטע און צעבראכענע האט אונז א באקאנטער פויער אריינגענומען צו זיך אין כאלופע. צומארגנס האבן מיך די עלטערן געשיקט דערוויסן זיך וואס די דייטשן האבן געטאן מיט די פארבליבענע יידן. — איך בין דאמלט אלט געווען 7 יאר און אויסגעזען ווי א שיקסל.

— איך בין געקומען צו א גויע און ביי איר זיך דערוואוסט, אז די דייטשן האבן דערשאסן אלע יידן, וועלכע זיינען פארבליבן אין שטעטל. א שרעקלעך בילד האט זיך פאר מיר אויפגעדעקט; דאס שטעטל פארברענט, מען זעט נאך זיך רויכערן ברענענדיקע גלאָוועניעס, דאָ. און דארט הערט מען דאס געוויין פון פארבלאנדזעטע הונגעריקע קינדער, וועלכע האבן פארלארן זייערע משפחות.

אויפן וועג, צוריק צו מיין משפחה, האב איך אין וואלד באגעגנט מיין פעטער וועלוול טענצער, די מומע שיינדל און זייערע קינדער. זיי זיינען געלעגן באהאלטן אין וואלד און מורא געהאט ארויסצוגיין. ס׳האט לאנג ניט געדויערט האבן די דייטשן געמאכט אן אבלאווע אין וואלד און דערשאסן אלע באהאלטענע יידן, צווישן זיי אויך מיין פעטער מיט זיין גאנצער משפחה. א צייט שפעטער ווען איך בין אדורך נעבן וואלד האבן דארט פויערים געאקערט זייערע פעלדער. ביים אקערן האבן זיי ארויסגעגראבן מענטשלעכע גלידער, צווישן אנדערע איז געווען א האנט מיט א גאלדן רינגל. לויט דעם האב איך דערקענט מיין מומעס האנט. מען האט זיי אפילו צו קבורה ניט געבראכט און געלאזט ליגן זייערע קערפערס פאר קראען און וועלף.

דער פויער, ביי וועמען מיר האבן זיך באהאלטן, האט באפוילן אז מיר זאלן פארלאזן זיין הויז. ער האט מורא געהאט מען זאל ניט צוטראגן צו די דייטשן, אז ער באהאלט אויס יידן. מיט דעם מאמענט האט זיך אנגעהויבן דאס קאפיטל פון אונזערע וואנדערונגען.

מיין טאטע האט געהאט ביי זיך א גרויסע סומע געלט. ער האט אוועקגעגעבן מיין 3 יעריק שוועסטערל עטעלע צו א גוי און אײנמאל אין וואך פלעג ער קומען אהין און באצאלן דעם פויער פאר איר אויס־האלטונג. מיר אלע האבן געוואוינט ביי א פויער אויפן בוידעם. דער טאטע האט פארן ארימען עסן געצאלט דעם פויער זייער טייערע פרייזן. אין א געוויסן טאג זיינען מיינע עלטערן, מיין ברודער שלמה און די שוועסטער צפורה, אוועק באזוכן עטעלען. גייענדיק דורכן וואלד, האבן פוילישע האלצהעקער זיי דערזען און באלד זיך געלאָזט אין אַ געיעג נאך זיי. שלמה׳ן מיט צפורה׳ן איז עס געלונגען צו אנטלויפן, מיינע עלטערן האבן די בלוט־דורשטיקע הינט געכאפט, צוגענומען ביי זיי דאס גאנצע געלט און איבערגעגעבן זיי צו די דייטשן.

די דייטשן האבן מיינע עלטערן אכזריותדיק געפייניקט. באפוילן מיין מאמען זיך אויסטאן נאקעט. ווען זי האט זיך אפגעזאגט אויסצופירן זייער באפעל האט מען איר אָן רחמנות געשלאָגן. מיין טאטע האט דאס מער ניט געקענט צוזען, ער איז צוגעלאפן צום דייטש, ארויסגעריסן דאס געווער און דערשאסן אים ווי א משוגענעם הונט. אין טומל איז מיין טאטן — אין בלויזן אונטערוועש — געלונגען צו אנטלויפן. מיין מאמען האבן זיי בעסטיאליש דערמארדעט. דער טאטע איז א פארוואונדעטער אין קאפ געקומען צו א באקאנטן גוי. דער האט אים צוגעזאגט צו באהאלטן. ווען דער טאטע איז א מידער פון די פייניקונגען, איינגעשלאפן אין שייער איז דער פויער אוועק און געבראכט די דייטשן. עס איז אומעגלעך איבערצוגעבן אין ווערטער די שרעקלעכע פייניקונגען מיט וועלכע מיין טאטע איז פארפייניקט געווארן צום טויט. איך האב אלץ צוגעהערט ווען מען האט דאס דערציילט מיין 15 יעריקן ברודער שלמה. איך האב אפילו ניט פארשטאנען צו וויינען. איך האָב ניט געקענט באגרייפן ווי אזוי קען עס מעגלעך זיין, אז מיין טאטע, דער שטארקער, דער ניט באזיגבארער, ווי איך האב אים געזען אין מיין קינדערישן שכל, דער שטענדיק לאכנדיקער, איז שוין ניטא, אז מער וועל איך אים ניט זען.

ווען דער פויער, וואס האט גענומען צו זיך מיין שוועסטערל עטעלע, האט זיך דערוואוסט, אז מיינע עלטערן זיינען אומגעקומען און ס׳איז ניטא קיינער וואס זאל צאלן פאר איר אויסהאלטונג, האט ער איר אויסגעטאן נאקעט אין איבערגעלאזט אליין אין וואלד. געווען איז דאס אין א פרייטיק. א שלאקס־רעגן האָט געגאסן א גאנצן טאג. דא און דארט האבן זיך געשאפן קאלוזשעס וואסער. אין איינער אזא קאלוזשע איז געזעסן א פיצל קינד און הילפסלאָז געוויינט. רופנדיק דער מאמען. געווען איז דאס מיין שוועסטערל עטעלע מיט אירע גאלדענע קרייזעלעך. וועלכע איז פאַ־משפט געווארן צום טויט. אַן יידיש מיידל, וועלכע האט זיך אויס־באַהאלטן אין זעלבן דארף און גענייט פאר די פויערים, האט דערהערט אין וואלד דאס וויינען פון א קינד. זי איז געגאנגען זען ווער דאס איז און האט געפונען מיין שוועסטערל איינגאנצן א נאקעטע, א בלויע פון קעלט כמעט א פארחלשטע. זי האט דאס קינד מיטגענומען און געבראכט אין דארף אריין. די פאלאקן האבן איר פארבאטן אריינעמען דאס קינד צו זיך און באפוילן אפגעבן איר צום סאלטיס. מיר האבן זיך דערוואוסט

וועגען דעם און איך מיט מיין ברודער, זיינען געקומען צום סאלטיס, געוויינט פאר אים ער זאל איר ניט אוועקגעבן צו די דייטשן. ער האט אונז געענטפערט, אז קיינער וויל איר ניט נעמען צו זיך און ער האט ניט קיין אנדער ברירה. די דייטשן האבן איר תיכף דערשאסן. מיר האבן אין אונזער הילפלאזיקייט גארניט געקענט טאן אויף צו ראטעווען איר.

מיר האבן מער ניט געהאט קיין געלט צום צאלן די פויערים און זיי האבן אונז ארויסגעטריבן, מיר האבן זיך ארומגעשלעפט פון דארף צו דארף און געזוכט צו פארדינען א שטיקל ברויט. זומער איז אונז לייכטער געווען. דער ברודער האט געארבעט און איך פלעג פאשען קי. ביינאכט פלעגן מיר זיך ארייַנכאפן שלאפן אין א שייער. מיטן אנקום פון ווינטער האבן זיך אנגעהויבן אונזערע ליידן. מיר האבן ניט געהאט קיין ווארימע זאכן און געגאנגען בארוועס. איך פלעג זיך ארייַנקריגן אין די חזירים שטעלכלעך און עסן די רעשטלעך, וואס פלעג בלייבן פון די חזירים. ביינאכט פלעגן מיר זיך באהאלטן אין כיטקאווער וואלד און זיך אייַנטוליען איינער אינעם אנדערן. איינמאל, נאך אזא נאכט, איז מיין 5 יעריק ברודערל בערעלע מער ניט אויפגעשטאנען. די שוועסטער האט מיך געשיקט ברענגען פון דארף א רידל און מיט מיינע אייגענע הענט האב איך פאר אים געגראבן א קבֿרל. מיר האבן דאמלט באשלאסן צו צעשיידן זיך, יעדער איינער אין אן אנדער וועג. צוזאמען האבן מיר ניט געקענט זיך ארומדרייען צווישן די פויערים און אזוי וועט אונז אפשר זיך אייַנגעבן צו ראטעווען. מיין ברודער איז אוועק קיין סוכאָוואָלע, די שוועסטער מיטן קלענערן ברודער, יוסף, זיינען געבליבן אין כיטקאוו און איך בין געגאנגען קיין זאברעטשנע, מיין מאמעס געבורטס־אָרט.

אדורכגייענדיק די בריק האב איך דערהערט ווי מיין שוועסטער מיטן ברודערל שרייען, אז די גוֹיים האבן זיי געכאַפט און פירן זיי צו די דייטשן. איך האב אין שרעק אנגעהויבן לויפן און די געשרייען פון מיינע טייערע האבן מיך נאכגעיאגט. איך האב זיך אליין ניט פארטראכט פארוואס איך בין אנטלאפן און ניט געוואלט גיין צוזאמען מיט זיי. דאס האט דער אינסטינקט פון זעלבסטדערהאלטונג געגעבן מיר שכל צו ראטעווען זיך פון טויט. אן אויסגעמאטערטע פון לויפן אָן אפרו, מיט צעקאַליעטשעטע פיס און פארפֿראָרענע פינגער, פון לויפן א בארוועסע־

איבערן שניי, בין איך געקומען קיין זעברעטשנע, איך האב זיך איינגעבעטן ביי די גוים זיי זאלן מיך ארייַנלאזן און איך האב זיי צוגעזאגט צו טאן אלע ארבעטן.

איך פלעג יעדן טאג זיין אין אַן אנדער הויז. פאר א שטיקל טרוקן ברויט און איבערשלאפן אין שייער, פלעג איך שלעפן וואסער פון ברונעם, געהאלפן וואשן וועש, געפאשעט די קי. די פוילישע קינדער האבן מיך דערקוטשעט, נאכגעשריען „פארשיווא זשידאווא״ (פאַרכעוואטע יידישקע). די לייז האבן געפרעסן מיין אויסגעדארט לייב. איך האב מער ניט געהאט קיין כח צו ליידן. א גוי האט מיר פארגעלייגט איבערגיין אין אן אנדער דארף וואו קיינער וועט ניט וויסן, אז איך בין אַן יידיש קינד.

אויף מיין נייעם ארט האט מיך דער בעל הבית אויסגענוצט ביי שווערער ארבעט. געשלאגן מיטן שטיוול ווען ספּלעג אים ניט געפעלן מיין ארבעט. איך האב תמיד געהונגערט, געמוזט גנבענען א שטיקל ברויט. זיינעביידע מיידלעך פלעגן אים דערציילן, אויב איך האב ארויסגענומען א קארטאפל פון אויוון, אדער א שטיקל ברויט, וואס איז באהאלטן געווען אונטערן קישן. זיין ווייב האט געליטן פון עפילעפּסע און איך פלעג איר דארפן אויפהויבן און אוועקלייגן אויפן בעט. ביינאכט האב איך מורא געהאט צו איינדרימלען, כסדר געזען שרעק־בילדער. ווי זי ליגט און א שוים זעצט איר ארויס אויף די ליפּן. איך בין שוין אזוי צוגעוואוינט געווארן צום גויס קלעפּ, אז מיר פלעג עס שוין ניט ארן, ס׳איז געווען פאר מיר אזוי נאטירלעך ווי דאס שטיקל ברויט וואס מען האט מיר צוגעטיילט. אין די קריסטלעכע יום־טובים בין איך געגאנגען אין קלויסטער אריין דאווענען. די תפילות האב איך גוט געקענט און ניט איינמאל האט עס מיר געראטעוועט פון טויט.

איין טאג בין איך, אנשטאט גיין אין קלויסטער, אנטלאפן צוריק קיין כיטקאוו. איך געדענק ניט ווי לאַנג איך בין געגאנגען, אַטאָג צי צוויי, ניט ווּיסנדיק אפילו די וועג. ווייזט אויס, אז אַן אומבאמערקבארע האנט האט מיך, אין דעם געדיכטן וואלד, געפירט אויפן ריכטיקן וועג. ווען איך בין ארויס פון וואלד און שוין געזען פונווייטן די דארפישע הייזלעך. האב איך דערהערט אַ גערויש און דערזען אנקומען א בריטשקע איינגעשפּאנט אין 2 פערד. איך האב קוים באוויזן צו פארשטעקן זיך, די בריטשקע איז געבליבן שטיין ביי

א הויז. באלד איז פון דארט ארויס א פויערטע זיך ארייננעזעצט אין בריט־שקע און צוגעפארן צו א קאָרן־פעלד. פון בריטשקע זיינען אראפ 2 דייטשן מיט ביקסן און אנגעהויבן זוכן אין קארן לויט דער פויערטעס אנווייזונגען. אין געציילטע מינוטן שפעטער האבן די דייטשן ארויסגעפירט מיין פעטער אפרים קאפל און אים צוגעבונדן צום בריטשקע. איך האב געהאט געהערט אז דער פעטער אפרים לעבט און באהאלט זיך ערגעץ ארויס. צום סוף איז ער אזוי נאענט פון מיר און דאך אזוי ווייט, שרעקלעך ווייט, ניט צום דערגרייכן מער. די דייטשן האבן גענומען יאגן די פערד אין א ווילדן גאלאפ, דער פעטער, א צוגעבונדענער צום בריטשקע, האט געמוזט נאכלויפן. באלד איז ער געפאלן און זיין קערפער האט זיך געשלעפט איבערן וועג, איבערלאזנדיק דארט טונקעלע בלוט־פלעקן. איך האב געביסן מיינע ליפן ביז בלוט, איינהאלטנדיק זיך פון וויינען הויך אויפן קול, טאמער וועט עס דערהערן די פויערטע, וואס איז געשטאנען ביים וועג און זיך צוגעקוקט מיט סאדיסטישער הנאה צום גרויליקן ספעקטאקל.

איך האב אנגעהויבן ארומזוכן מיין ברודער, אפשר וועט ער מיך העלפן איבערטראגן מיינע ליידן, ער איז דאָך עלטער פון מיר! איך האב זיך דערוואוסט, אז מיין ברודער געפינט זיך אין א חרובער־פארלאזענער כאלופע, א האלבן טאג גאנג פונעם דארף. איך בין א הונגע־ריקע אוועק צו אים. שווער צו איבערגעבן די פרייד פון אונזער באגעגעניש, אבער זי האט לאנג ניט געדויערט, אין דער כאלופע זיינען געווען באהאלטן א 10 יידן. די נאכט, נאך מיין קומען אהין, זיינען אונז באפאלן שקצים, באוואפנטע מיט העק און רידלען. זיי האבן צוגערויבט די זייגערלעך, געלט, מעסערלעך, אלץ איז פאר זיי געווען א סחורה. דער וואס האט שוין גארניט געהאט האט געקראגן קלעפ. צווישן די שקצים איז געווען דער זון פון סאלטיס, וועלכער האט אונז געקענט נאך פון פאר דער מלחמה. מיין ברודער האט אנגעהויבן בעטן זיך ביי אים ער זאל כאטש מיר אײנע איבערלאזן ביים לעבן, איך האב געוויינט און זיך אנגערופן, אז איך וויל גיין צוזאמען מיט אים. דער שגץ האט צוגעזאגט צו ראטעווען אונזביידן. זיי האבן אלעמען אויפגעזעצט אויף פורן, מיר האט ער א שטויס געגעבן הינטערן וואגט און מיין ברודער האט ער באפוילן ארויפצוגיין מיט אים אויפן בוידעם. ווען די פורן זיינען אפגעפארן בין איך צוריק אריין אין כאַלופע און גערופן מיין ברודער שלמה ער

זאל אראפגיין פון בוידעם. קיינער האט זיך ניט אפגערופן. איך האב א ווייַנענדיקע זיך געלאזט לויפן אין דער ריכטונג פון די פורן. לויפנדיק האב איך דערהערט א שיסעריי פון א מאשין־געווער. איך האב געוואוסט אז דאס האבן די פוילישע רוצחים דערמארדעט די גרופע יידן און צווישן זיי מיין ברודער שלמה.

און איך בין געבליבן איינע אליין אויף דער וועלט. א קליין מיידעלע וואס דער גורל האט איר אן רחמנות געשלאגן. איך האב זיך אומגעשלעפט פון ארט צו ארט, פון שטוב צו שטוב. איך ווייס ניט אליין, ווי אזוי איך בין לעבן געבליבן, ווי אזוי האב איך אויסגעהאלטן די שווערע ארבעט, הונגער און קעלט. איך האָב אויך דערלעבט דעם טאג פון באפרייאונג.

אז די מלחמה האט זיך געענדיקט בין איך נאך פארבליבן אין דארף. ס'איז ניט געווען קיינער, וואס זאל פאר מיר זארגן און מיר העלפן געפינען אן אויסוועג. איינמאל קומט צו מיר צוגיין א שיקסע, מיט וועלכער איך האב זיך באפריינדעט און זי זאגט מיר: „מאניע אנטלויף די בחורים (שקצים) ווילן דיך הייַנט דערמארדן. זיי האבן מורא טאמער וועסטו דערציילן די רוסן, ווער ס'האט ארויסגעגעבן דיין פאמיליע צו די דייטשן". איך האב א דערשראקענע אנגעהויבן לויפן. געלאפן דורך זומפן, וועלדער ביז איך בין געפאלן אָן כחות. איך ווייס ניט ווי אזוי איך בין געקומען צו די רוסן, א קראנקע, אין פיבער געגרופן דער מאמען, געהאט האלוצינאציעס און געבעטן זיך מען זאל מיך באהאלטן. די רוסן האבן מיר פיל געהאלפן און נאך דעם האבן זיי מיר געבראכט קיין זאמאשטש. דארט האט מיך ארייַנגענומען צו זיך אין שטוב אונזער בן־עיר אפרים זיצער, לויט די באמיאונגען פון משה פישל.

אין א געוויסער צייט ארום האט מען מיר ארייַנגעגעבן אין לובלינער בית יתומים אין פון דארט בין איך, צוזאמען מיט אנדערע קינדער, איבערגעפארן קיין כאזשאוו. איך בין דארט געווען מער ווי א יאר, געהיילט מייַנע קראנקע לונגען און זיך געלערנט. דארט האב איך זיך אויך דערוואוסט וועגן אונזער לאנד, וועגן יידישן ישוב אין ארץ־ישראל און זיין קאמף פאר עליה. מיט דער אומלעגאלער עליה בין איך געקומען צו די ברעגן פון לאנד, אוועקגעריסן געווארן מיט כח קיין ציפערן, אין א לאגער הינטער שטעכל־דראט פארצוימונגען.

איך האב דערלעבט צו קומען אין אונזער פרייער מדינה, פילן דעם פולן גליק פון א פריי יידיש לעבן, וואס וועט מער ניט זיין הפקר פאר יעדן רוצח.

אינעם קרייז פון מיין קליינער משפחה'לע, אין מיין אייגענער היים געפין איך א טרייסט פאר די שבעה מדורי גהינום, וועלכע איך בין אדורך.

הערש גורטלער
(חיפה)

מיט פארטיזאנער

הערש גורטלר

באלד ווי די דייטשן זיינען אריין אין שטעטל האט מיין טאטע משה בן זיינוול גורטלער, צוזאמען מיט דער גאנצער משפחה פארלאזט קראסנאָבראָד.

אויפן וועג ניט ווייט פון הרוביעשאוו זיינען אונז באפאלן די פויערים און געוואלט אונז בארויבן. צום גליק האבן מיר געהאט ביי זיך געווער און אונז איז געלונגען זיי צו פארטרייבן.

פון הרוביעשאוו זיינען מיר אוועק קיין קיפעטשאוו, וואו מיין ברודער פאַליק האט דאמלט געוואוינט. דארט זייענדיק האט מען געמסרט פאר דער סאוועטישער מאכט, אז מיין טאטע פארנעמט זיך מיט מסחר. מען האט אים טאקע באלד ארעסטירט און פארמשפט אויף 8 יאָר תפיסה. אויפן וועג אין תפיסה אריין האב איך, צוזאמען מיט מיין ברודער אברהם, אים ארויסגעריסן פון דער וואך און מיר האבן זיך אלע אויסבאהאלטן ביי אונזער בן־עיר נחום לעפלער, וועלכער האט געוואוינט אין אַ וואלד ביים שטעטל טרויכעגבראָד. מיין טאטע איז דארט פארבליבן איבער א יאר צייט און איך מיטן ברודער האבן זיך צעשיידט, איך קיין ווילינצק און אברהם קיין ראָוונע.

אין 1941 ווען די דייטשע באנדיטן זיינען אריין אין אוקראינע בין איך אוועק צוריק קיין קיפעטשאוו. געגאנגען בין איך נאר אין די נעכט. ניט איינמאל זיינען מיך אויפן וועג באפאלן אוקראינער און געוואלט דערמארדן. נאר בדרך הנס האב איך זיך פון זיי געראטעוועט און נאך 10 טעג בין איך אינמיטן דער נאכט אנגעקומען אין קיפעטשאוו און מיט אַ געוויין אריינגעפאלן צו מיין מאמען אין צימער.

צומאָרגנס, דאנערשטיק פרי בין איך אוועק באַזוכן מיין ברודער

פאַליק. ווי איך זיץ אַזוי ביי אים אין שטוב עפנט זיך די טיר עס קומט אריין אַ שכנה. און זי דערציילט אונז, אַז ביי איר אין רעסטאָראַן זיצט אַ גרופּע מערדער און גרייט זיך באַלד צו קומען אַהער מיך צו דערהרגענען. איך בין תיכף אַנטלאָפן און זיך אויסבאַהאַלטן אין די פעלדער. פרייטיק פאַרטאָגס בין איך אריין זיך געזעגענען מיט מיין מאַמען און בין אַוועק אין וואַלד פּסיאַנאַרא. נאָך עטלעכע טעג אַרומבלאָנדזשען איבערן וואַלד האָב איך שבת אינדערפרי אָנגעטראָפן אויף אַ גרופּע יידןביים דאַווענען. זיי האָבן מיר אריינגענומען אין אַ קרייז און גענומען אויספרעגן פונוואַנען איך קום און וואָס מען הערט עפּעס נייעס.

דעמזעלבן טאָג בין איך אַוועק קיין לודמיר. מיט מיר איז מיט־געגאַנגען אַ לודמירער ייד מיטן פאַמיליע נאָמען לייזעראָוויטש. גייענדיק אין וואַלד זיינען אונז באַפאַלן 2 אוקראַינישע באַנדיטן, באַוואָפנטע מיט 1 רעוואָלווער. זיי האָבן ביי אונז אַוועקגערויבט די ווערטפולע זאַכן און אַפּגעלאָזט. ווי מיר לאָזן זיך גיין ווייטער קומט צו איין באַנדיט צו מיר, מיטן רעוואָלווער אין האַנט און באַפוילט, אַז איך זאָל אים אָפּגעבן דאָס גאָלדן רינגל, וואָס ער האָט דערזען אויף מיין פינגער. איך האָב זיך ראַפּטום אַוואָרף געטאָן אויף אים, אַרויסגעריסן דעם רעוואָלווער פון זיין האַנט און אים שווער פאַרוואונדעט. דער צווייטער באַנדיט איז אַנטלאָפן און אויך מיר ביידע האָבן זיך געלאָזט לויפן טיפער אין וואַלד אריין.

אַ טאָג שפּעטער אין די אָוונט־שעה׳ן, זיינען מיר אָנגעקומען קיין לודמיר. איך האָב איבערגעגעבן ביי לייזעראָוויטשן און צו־מאָרגנס פרי בין איך אַרויס אויפזוכן באַקאַנטע.

זיצנדיק ביי איינעם פון מיינע פריינט, קומט אַהין אריין אַ גרופּע דייטשן מיט אוקראַינער און נעמען מיך אַוועק. איך האָב ביי זיי געאַרבעט עטלעכע טעג און נאָך דעם האָבן זיי מיך אָפּגעלאָזט. אויפן וועג האָב איך דערזען אין די גאַסן צעקלעפּט פּלאַקאַטן מיט אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך פרייטיק פרי צושטעלן אויפן פּלאַץ ביי דער שול. בין איך אויך אַוועק אויפן אָנגעוויזענעם פּלאַץ. איך האָב דאָרט דערזען ווי יינגע שטורמאַוואַצעס מאָרדען יידן און דאָס

יידישע בלוט גיסט זיך טייכנווייז. איך האב באלד אנגעהויבן זוכן אַ וועג צו אנטלויפן און ס'איז מיר געלונגען. איך בין אוועק פון דארט, ארויסגענומען מיין רעוואלווער פון דער באהעלטעניש און געזוכט אין וואלד אַ וועג צו די פארטיזאנער.

נאכן ארומדרייען זיך עטלעכע חדשים אין וואלד האב איך אנגעטראפן אויף אַן ארט, וואו ס'האט זיך ארגאניזירט אַ פארטיזאנער גרופע. מיר זיינען געווען 25 פערזאן מיט געווער. אזוי ווי איך האב געהאט נאר אַ רעוואלווער האט מיר דער קאמאנדיר באפוילן צו קריגן אַ ביקס. איך בין אוועק צו די מיליטערישע קאזארמעס ביי לודמיר און זיך פארטייעט, נאכשפירנדיק די באוועגונגען פון וואכמאן. אין אַ פאסיקער מינוט בין איך אים באפאלן ארויסגעריסן ביי אים זיין ביקס און אנטלאָפן צוריק אין וואלד צו מיין אפטיילונג.

מיט דער צייט האט זיך אונזער גרופע פארגרעסערט און מיר האבן אנגעהויבן אדורכצופירן איבערפאלן אויף די דייטשן און אויס־צופירן פארשיידענע דיווערסיע־אַקטן.

אין איינעם אַ טאג בין איך אריין אין לודמירער געטאָ און האב פון דארט ארויסגענומען עטלעכע פאמיליעס און זיי באזעצט אויף זיכערע ערטער. איין פאמיליע מיבאב געפינט זיך היינט אין אמעריקע און נאך אייניקע פאמיליעס געפינען זיך אין ישראל. אויך די צוויי שוועסטער פרידלינג פון זאמאשטש האב איך אזוי ארום געראטעוועט פון אַ זיכערן טויט.

ווען איך בין אַ צווייטן מאל אריין אין געטאָ האבן מיך ארומ־גערינגלט ביי אַ 20 יידישע געטא־פאליציאנטן און געוואלט מיך איבער־געבן צו די דייטשן, אלס דעם שולדיקן אין ארויסנעמען די יידן, וועגן וועלכע די דייטשן האבן געפאדערט פון דער געטא פאליציי און פון יידנראט אַ חשבון. אזויווי די געטא פאליציי איז געווען אומבאוואפנט און איך האב געהאט ביי זיך הייס־געווער האב איך אויסגעשאסן און אין טומל בין איך אנטלאפן. איך האב זיך באהאלטן אין אַ וואסער ברונעם. וויאזוי איך בין פון דארט ארויס אַ לעבעדיקער איז מיר אליין פשוט ניט פארשטענדלעך און איך זע עס ווי אַ נס מן השמים.

אין לודמירער געטאָ האבן זיך געפונען עטלעכע קראסנאבראדער

משפחות פון וועלכע איך געדענק בלויז, הערש בן שמואל גורטלער מיט זיין ווייב. ליידער האבן זיי זיך ניט צוגעהערט צו מיין בעטן זיך מיט צוגיין מיט די, וועלכע איך האב ארויסגעראטעוועט פון געטא. זיי האבן געטיילט דעם גורל פון די לודמירער יידן און זיינען אומגעקומען אין די פארשיידענע אקציעס.

אַ צייט שפעטער נאך דער ערשטער אקציע בין איך נאך אַמאָל אריין אין געטא. דאסמאל האב איך אנגעטראפן אַ שרעקלעך בילד פון פארצווייפלונג. אַן עדה יידן איז געשטאנען גרייט צו דער שחיטה און געקענט בלויז שרייען „שמע ישראל!" איך האב אַ רוף געטאן „יידן קומט מיט מיר און לאמיר זיך ראַטעווען!" אַ גרופע פון 20 מענטשן איז צוגעשטאנען צו מיר. אונז איז געלונגען זיך ארויסצורייסן פון געטא און אוועקגיין אין די ארומיקע וועלדער. איינער פון דער גרופע נחום ווייסמאן וואוינט היינט אין רמלה. צומארגנס האבן נאך איינצלנע יידן פרובירט אנטלויפן פון געטא, אבער דאסמאל האבן די דייטשן געעפנט אַ שטארקע שיסעריי און עס זיינען געפאלן הרוגים און פאר־וואונדעטע.

אַ צייט שפעטער האב איך פארלאזט די פארטיזאנער אפטיילונג און האב זיך געלאזט גיין קיין קיפעטשאוו זוכן מיינע עלטערן. אבער איך בין געקומען צו שפעט. מיינע עלטערן, ברידער און שוועסטער זיינען אומגעקומען מיט אלע קיפעטשאווער יידן אין שטעטלע אזרייאןביי קיפעטשאָוו

יהא זכרם ברוך.

רבקה לאם־בורשטיין (באר שבע)

און איך בין געבליבן אליין...

רבקה לאם־בורשטיין

דאס יאר 1939 האט אונז געבראכט די צווייטע וועלט־מלחמה דעם אנהויב פון אונזער אומגליק.

די יידישע באפעלקערונג פון מערב־פוילן איז געלאפן — געיאגט פון שרעק — אין די מזרח געגנטן פון פוילן. געלאפן איז מען פון שרעק פארן דייטשן מיליטער און פון היטלערס הערשאפט.

מיר האבן דאמלט געוואוינט אין לובלין. ביי דער ערשטער דייטשער באמבאר־דירונג פון לובלין איז אנגעצונדן געווארן אונזער האלץ־סקלאד. די מאמע האט אונז באלד נאך דעם אוועקגעשיקט קיין קראס־נאבראד. דארט האבן געלעבט דער זיידע מיט דער באבען, אונזערע פעטערס און מומעס. מיר זיינען ניט געוועזן די איינציקע. קיין קראס־נאבראד זיינען געלאפן אסך פליטים, אבער אויך די דייטשע אַעראָפּ־לאַנען זיינען אונז נאכגעלאפן. א פאר טעג שפעטער האט מען באָמבאַרדירט דאס שטעטל, צוליב דער קאנצענטראציע פון פויליש־מיליטער, וואס האָט זיך געגרייט צו א פארטיידיקונגס־קאמף. אונטערן פייער פון די קעמפנדע צדדים זיינען מיר אנטלאפן פון שטעטל און זיך אויסבאהאלטן אויפן שוו. ראָך בארג. דארט איז מען געקומען אונז אנזאגן אז דאס שטעטל ברענט און מען קען ניט לעשן דאס פייער צוליב דער גרויסער לעבנס־געפאַר.

די קאמפן האבן לאנג ניט געדויערט און די דייטשן זיינען אריין אין שטעטל.

באלד מיט זייער ארייננמארשירן אין שטעטל האט זיך די פוילישע באפעלקערונג, ביי דער דייטשער מיטהילף, א ווארף געטאן צום רויבן דאס יידישע פארמעגן. מען האט די גויים אויך פארוויילט מיט שניידן יידישע בערד און פיאות און חוזק געטריבן ווען זיי האבן זיך געבויגן אנטער די אכזריותדיקע קלעפּ.

מען האט אויך געכאפט יידן אויף ארבעט ביים באגראבן די פערד, וואס זיינען געפאלן אין די קאמפן. דערביי האט מען געהייסן די יידן זיך אויסטאן נאקעט און די קליידער פארגראבן אונטער די פערד. נאך א פאר שעה האט מען באפוילן אויפגראבן צוריק די גרוב און אָנטאָן אויף זיך די פארעפושטע קליידער.

עטלעכע טעג שפעטער זיינען די דייטשן אוועק און ס'איז אריין די סאוועטישע ארמיי. מיר זיינען אוועקגעפארן צו מיין פעטער מאטל אין זאמאשטש, האבנדיק בדעה זיך אומצוקערן קיין לובלין.

צוויי וואכן שפעטער האבן די רוסן זיך צוריקגעצויגן ביז ראַוואַ־רוסקאַ און די דייטשן זיינען צוריק אריין אין קראסנאָבראָד.

א טייל פון די קראסנאָבראָדער יידן, וואס זייערע הייזער זיינען אָפּגעברענט געווארן האבן ניט געהאט וואו זיך אַהינצוטאן. אויך האבן זיי שוין פארזוכט דעם טעם פון דייטשער הערשאפט. זיינען זיי מיט־געפאו ן מיט דער רוסישער ארמיי. אזוי ארום איז די גרויסע שריפה אין קראסנאבראד געווען אַן אומדירעקטער גורם צו זייער רעטונג. ווען ניט דאס וואלט חלילה ניט געבליבן קיין סימן פון גאנצן קראסנא־בראָדער יישוב.

מיין פאטער האט ניט געוואלט און אויך ניט געקענט לאזן אויף הפקר זיין פארמעגן און מיר האבן זיך אומגעקערט קיין לובלין.

פון אנפאנג האט מען נאך ווי ווייט מעגלעך געלעבט. אבער נאך אַ פאר חדשים האבן די דייטשן צוגענומען אונזער דירה מיט די מעבל און מיר האבן זיך געמוזט ארויסציען אין דער יידישער גאס. דאַמלט האבן מיר באשלאסן זיך אומצוקערן קיין קראסנאבראד וואו דאס לעבן איז אין דער צייט געווען א סך לייכטער. ווייל דאס שטעטל איז געווען אָפּגעברענט האבן זיך די יידן קאנצענטרירט אין די פאר הייזער וואס זיינען גאנץ געבליבן ווי צ. ב. אונציג'ס הויז, חיים בראנשטיין (דעם בעקערס) הויז אדער אין דער „טשטערינאסטקע" אַ טייל ווידער האבן געוואוינט ביי די גוים. מיר האבן זיך באזעצט ביי קווארטשיאַני'ן ביז זיי האבן זיך איבערגעצויגן פון וואלד קיין זשולאב. מיר זיינען דארט געזעסן כמעט א יאר צייט און געלעבט פארהעלטניסמעסיק רואיק. ביז ס'האבן זיך אנגעהויבן די אקציעס, וואס האבן געמאכט א סוף צום ביסל יידן אין ק־אסנאבראד.

די ערשטע אקציע איז געווען אום יום־טוב, איך געדענק ניט אין וועלכן יום־טוב דאס איז געשען. ווען די ייִד, זיינען געגאנגען פון שול, זיינען פלוצלינג דערשינען געסטאפא אין ס.ס. לייט און גענומען שיסן אין די יידן. אין איין אויגנבליק איז די גאס ליידיק געווארן. נאר חיים שטריגלער, הי״ד, איז געבליבן ליגן א דערשאסענער. זייט דאמלט פלעג אַנטשטיין אַ פאניק און אַ געלאף ווי נאר די רוצחים פלעגן זיך באוויזן אויף דער גאס.

אין א צייט ארום איז אנגעקומען צו אונז א טראנספּאָרט פליטים פון זאמאשטש. דאס זיינען געווען יידן פון מערב־פוילן, וואס זיינען „אויסגעזידלט" געווארן נאך דעם ווי מען האט די מערב געגנטן צוגעטיילט צום דריטן רייך. מען האט זיי געטריבן פון איין ארט צום אנדערן ביז זיי זיינען אנגעקומען קיין זאמאשטש און פון דארט צו אונז.

ווי געזאגט איז דאס שטעטל געווען אפגעברענט און די איינוואוינער אליין האבן ניט געהאט וואו זיך אהינצוטאן. האט מיין פאטער פארגעשלאגן אז מען זאל זיי באזעצן אין מרחץ נאך דעם ווי מען וועט אים א ביסל רעמאנטירן, ער זאל זיין מער צוגעפאסט פאר מענטשן. דער פארשלאג איז ניט געפעלן געווארן סיי די פליטים גופא און סיי די פני פון שטעטל, וועלכע האבן די פליטים געגעבן צו פארשטיין, אז פאר זיי איז דא קיין תכלית ניטא און דאס ריכטיקסטע וואלט געווען, אז זיי זאלן זיך אומקערן קיין זאמאשטש.

דערפאר וואס מיין פאטער האט זיך ארייגעמישט האָבן מיר שפעטער טייער באצאלט. ווען די פליטים האבן זיך אומגעקערט און די דייטשן זיינען זיי באפאלן האט איינער פון זיי פאר מורא געזאגט, אז לְאָם האט זיי געהייסן צוריקשיקן (פונקט מיין פאטערס נאמען האט ער געדענקט).

אין א פאר טעג ארום האט אונז באזוכט א וויכטיקע פערזענ־לעכקייט — דער באוואוסטער געסטאפאָוועץ פארסט מיט זיינע דריי באַהעלפער. צום גליק איז מיין פאטער אנטרונען אין לעצטן מאמענט און אין שטוב זיינען מיר פרויען געבליבן אליין. זיי האבן גלייך אנגעהויבן בישטערן און טשעפּען זיך. זיי האָבן געפונען מיין שול־לעגיטימאציע און זיינען צוגעשטאנען צו מיר איך זאל אויסזאגן וואס

פּאַראַ פּאַריין דאָס איז. איך האָב זיי דערקלערט אַז דאָס איז אַ שול־לעגיטימאַציע און אַז איך געהער ניט צו קיין שום פּאַריין. נאָך דעם האָבן זיי געפונען אַן עלעקטרישן דראָט פון אַ פּרעס־אייזן און גענומען ליאַרעמען וואָו אונזער ראַדיאָ איז באַהאַלטן. צום גליק האָבן מיר געהאַט אַ שיין אַז מיר האָבן אָפּגעגעבן דעם ראַדיאָ נאָך אין לובלין. נאָכהער האָבן זיי מיך געפרעגט וויאַ אַלט איך בין. ווען איך האָב געענטפערט האָבן זיי אָנגעהויבן זידלען פאַרוואָס איך טראָג ניט דעם באַנד מיט'ן געלן מגן־דוד. איך האָב געענטפערט, אַז אין שטוב דאַרף איך עס דאָך ניט טראָגן. דערויף האָב איך באַקומען מיט דער נאַהייקע איבערן פּנים און דער שנאַל האָט זיך מיר איינגעשניטן אין באַק. איך בין אַזוי דערציטערט געוואָרן אַז איך האָב כמעט ניט געפילט קיין ווייטיק. ווען זיי האָבן דערזען די מזוזות זיינען זיי צוגעשטאַנען צו דער מאַמען, אַז זי זאָל זיי אַראָפּנעמען און דערקלערן וואָס דאָרטן איז געשריבן. נאָכהער האָבן זיי גענומען מיין ברודערס תּפילין און אונז געהייסן זיי אַנטאָן דערביי האָבן זיי שטאַרק הנאה געהאַט פון דעם חוזק־שפּיל.

ווען זיי האָבן זיך גוט אָנגעלאַכט האָבן זיי מיך מיט דער מאַמען אַריינגענומען אין צווייטן צימער געהייסן מיר זיך אויסקלייגן און געגעבן דער מאַמען די נאַהייקע זי זאָל מיך שלאָגן. זי האָט זיך געוועדט האָבן זיי איבערגעביטן אונזערע ראָלן. איך האָב זעלבסט־פאַרשטענדלעך אויך ניט געוואָלט שלאָגן דער מאַמען. האָבן זיי געכאַפּט מיין האַנט און מיט מיין האַנט איר גענומען שלאָגן. איך האָב זיך אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און זיך אַרויפגעלייגט אויף דער מאַמען. האָבן זיי מיך גענומען שלאָגן מיט דער נאַהייקע. דערנאָך האָבן זיי אויפגעריסן אין שטוב אַ גאַז באַמבע, זיינען אַרויס אינדרויסן און אַריינגעקוקט דורכ'ן פענסטער ווי מיר שטיקן זיך מיטן גאַז.

צום סוף זיינען זיי צוריק אַריין אין שטוב אָנגעזאָגט נאָך אַ וויזיט אין אַכט טעג אַרום און געהייסן אָנגרייטן אַזוי פיל בעטגעוואַנט און פיל קליידער מיר האָבן. אוועקגייענדיק האָבן זיי אויך מיך מיטגענומען. איך האָב געמיינט אַז זיי פירן מיר אין טורמע אָבער איך האָב אַ טעות געהאַט. זיי האָבן מיך געבראַכט אין מרחץ. דאָרט האָבן זיי מיר באַפוילן זיך אויסצוטאָן נאַקעט און אַריינגיין אין דער מקוה. אַליין האָבן זיי

זיך אוועקגעשטעלט ארום און אנגעקוואלן פון מיין לייב, וואס איז געווען בלוי און גרין פון די קלעפּ. ווען דער ספּעקטאקל איז זיי שוין מיאוס געווארן האבן זיי מיר געהייסן זיך צוריק אנטאן און לויפן שנעל אהיים. איך בין געלאפן מיט די לעצטע כחות, מיט דער נשמה אין די הענט. אבער די כחות האבן מיר פארלאזט און איך בין געפאלן אַ פארחלשטע. צום גליק איז מיר די באבע נאכגעגאנגען די גאנצע צייט. זי האט מיך אויפגעהויבן און אפגעפירט אהיים. איך בין געווען צעבראכן פיזיש און גייסטיק, פון קלעפּ און פון שאנדע, אבער ווען איך בין אריין אין שטוב און דערזען ווי די מאמע ליגט אַ פארחלשטע האב איך פארביסן מיט די ליפּן און געשוויגן. די מאמע איז געלעגן אַ פּאר טעג און דער דאקטער איז ניט אָפּגעטראָטן פון איר בעט.

אין א פּאר טעג ארום זיינען צוריקגעקומען די פּליטים פון זאמאשטש און דאסמאל האט מען זיי שוין ניט צוריקגעשיקט. זיי זיינען געקומען אין באגלייטונג פון דער געסטאפּא. א צען משפחות האט מען געבראכט צו אונז אהיים און זיי פּאמיעשטשעט אין גרויסן צימער. דאס איז געווען דער טאג וואס זיי האבן צוגעזאגט זייער צווייטן וויזיט. איך מיט דער מאמען זיינען אוועק צו סטאנקאַ'ן וואו דער טאטע פלעג נעכטיקן.

ווי מיר זיצן אזוי ביים טאטן אין צימער זעען מיר אנקומען דריי „פאלקסדויטשע". מיר זיינען תיכף ארויס פון טאטנס צימער און זיך אויסגעזעצט ביי סטאנקאַ'ן אין שטוב מעשה „געסט", זיי זאלן ניט באמערקן אז עמיצער פון אונז האט זיך דא אויסבאהאלטן. אויך סטאנקא האט עדות געזאגט, אז מיר זיינען נאר וואס געקומען צו איר צו גאסט.

מען האט אונז אפּגעפירט אהיים און דארט האט זיך ווידער אָפּגעשפּילט די זעלבע סדרה ווי מיט אַ וואך צוריק. מען האט מיר מיט דער מאמען צעקיילט אָן רחמנות. דאס מאל האט אויך ארייַנגעכאפּט מיין קליינע שוועסטערל זיסעלע. עס איז דארט אויך צופעליק געווען זיסל מאַזעס. נאר איר איז געלונגען תיכף צו אנטלויפן. אויך דאסמאל האבן זיי ביים אוועקגיין צוגעזאגט צו קומען נאך אַמאָל. אבער מער האבן זיי שוין קיינעם פון אונז ניט

געפונען. מיר זײַנען אַוועק פון דער היים און אַריבער אין וואַלד צום גאַיאָווע קאַניאַ. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ נײַער פּעריאָד אין אונדזער לעבן אין וואַלד.

ס'איז ווידער אַוועק אַ געוויסע צײַט און מיר האָבן זיך שוין צוביסלעך צוגעוואוינט צום וואַלד. אין איין שיינעם וואונדערבאַרן זומער טאָג, ווען איך בין געגאַנגען אין וואַלד קלײַבן יאַגדעס האָט מיך מיט אַמאָל אָנגעכאַפּט אַ מאָדנער שווערער געפיל. איך האָב גענומען ציען מײַן שוועסטער אַהיים. און ווי מיר דערנענטערן זיך צום גאַיאָוועס שטוב זע איך אַז די עלטערן מיט דער באָבען און מומען שטייען גרייט צום אַנטלויפן און וואַרטן אומגעדולדיק אויף אונדז. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז יוסף גאָלדשטיין האָט באַוויזן מודיע צו זײַן פון הויף, אַז מען זוכט דעם טאַטן. ער האָט זיך עס דערוואוסט פון וואויט, וואָס האָט טעלעפאָנירט אין הויף אַרײַן און געפרעגט צי ער איז דאָרטן דאָ. מיר האָבן קוים באַוויזן זיך אַוועקצודרייען איז אָנגעקומען דער וואויט מיט אַ געסטאַפּאָ־מאַן. דער גאַיאָווע איז אין שטוב ניט געווען און זיי האָבן גענומען פאַרשן זײַן פאַמיליע וועגן אונדז. דעם גאַיאָוועס פרוי האָט געלייקנט שטיין און ביין. מיטאַמאָל שטעלט זיך אַרײַן זײַן עלטסטע טאָכטער און הייבט אָן געבן לשון. האָט זי געכאַפּט אַ בריק פונעם וואויט, וועלכער האָט גענומען דערקלערן דעם געסטאַפּאָ־מאַן אַז ניט באַר זי זאָגט ליגן נאָר זי רעדט נאָך מיט חוצפה אויך. אַ גליק איז געווען וואָס דער דײַטש האָט קיין פּויליש ניט פאַרשטאַנען. זיי האָבן זיך בײַדע צוריק אויפגעזעצט אויף דער בריטשקע און אַוועק. אין אַ פּאָר שעה אַרום האָט דעם גאַיאָוועס הונט, וועלכער האָט זיך זייער צוגעבונדן צו מײַן מוטער געבראַכט צו אונדז מײַן פעטער דוד און ער האָט אונדז אָנגעזאָגט אַז מיר קענען זיך שוין אומקערן.

מיר האָבן זיך טאַקע אומגעקערט נאָר אונדזער רו איז אַוועק. מיר האָבן שוין מורא געהאַט צו שלאָפן אין שטוב און זיך געלייגט אין סטאָדאָלע אין די זאַכן. מיר זײַנען געשלאָפן אָבער דער טאַטע האָט געוואַכט. אַרום 3 אַ זייגער פאַרטאָג האָט ער דערהערט אַ גערויש פון אַן אויטאָ וואָס האָט זיך דערנענטערט צום וואַלד און זיך אָפּגעשטעלט נעבן זאַמדיקן וועג, און ניט געקענט פאָרן ווײַטער. דער טאַטע האָט

אונז אויפגעוועקט און מיר זיינען אוועק און דער הונט מיט אונז. מיר האבן זיך אין וואלד דערנענטערט צו א טאל און געהאט בדעה צו גיין מיטן איבערשטן וועג ערשט דער הונט נעמט ציען אין טאל אריין. מיר זיינען אים נאכגעגאנגען. ווי באר מיר זיינען אריין טיפער אין טאל האבן מיר דערהערט די פאליציי מאשין, וועלכער עס איז דאך געלונגען אריבערצופארן דעם זאמד. ווי זי פארט אויפ'ן איבערשטן וועג. אזוי זיינען מיר אויך דאָס מאל ניצול געווארן. ווייל די רוצחים האבן ארומגערינגלט די גאנצע סביבה און זיינען געווען זיכער, אז זיי וועלן אונז פאקן. ס'איז זיי ניט איינגעפאלן, אז דער גערויש פון אויטא האט אונז געוואָרנט.

אזוי ווי מיין טאטע איז ס'רוב געווען באהאלטן אין וואלד. האט מען אים אויך פארדעכטיקט אין האבן באציאונגען מיט פארטיזאנער. פון גאיאווע האבן מיר געמוזט אוועק זיינען מיר געגאנגען צו אַ צווייטן צו אָלשעווסקין. מיין טאטע האט זיך באהאלטן אויף אַ בוידעם אין זאגוזשע. ער האט זיך שוין געמוזט באהאלטן ניט נאר פאר די דייטשן נאר פאר פאליאקן אויך. די מאמע פלעג זיך אפטמאל פארגנב'ענען צו אים. מיר די קינדער פלעגן מיר כלומרשט גיין אין וואלד קלייבן יאגדעס און זיך דרייען נעבן דער שטוב, א מאל פלעג איך גיין מיט מיין ברודער מאניעק, אמאל זיסעלע מיט בערעלען און דער טאטע פלעג אונז זען דורך די שפארעס פון זיין באהעלטעניש. מיר אים האבן ניט געקענט זען. מיין פאטער איז געווען באהאלטן ביז די דייטשן האבן געשיקט א געהיים־אגענט, אַן ייד און ער האט יא עפעס דערשמעקט און תיכף טעלעפאנירט קיין זאמאשטש. פון דער פאסט האט מען אבער דעם טאטן מודיע געווען און ער איז אריבער אויף א צווייטן פלאץ.

צומארגנס זיינען אנגעקומען געסטאפא־לייט. זיי האבן ארומ־גערינגלט דאס דארף, האבן אנגעשטעלט אַ מאשינגעווער, אפילו אויסגעגראבן א קבר און געזוכט. הערש־לייב בריקס האט זיך דאמלט אויך באהאלטן אין זאגוזשע. מען האט געפונען זיין פרוי און צוגעשטאנען צו איר נאר זי האט נעבעך גארניט געוואוסט. זי האט אויך גארניט געקענט זאגן, כאטש מען האט איר מערדערלעך געשלאגן. נאר מיין טאטנס בעכער מיט ליידן און צרות איז נאך,

ווייזט אויס, ניט געווען פול און ער האט נאך געדארפט פיל פיל אויסשטיין ביז זיין טויט. ווייל דוקא דארט וואו ער איז געווען באהאלטן איז זיי ניט איינגעפאלן צו זוכן און זיי זיינען אוועק ניט האבנדיק דערגרייכט זייער ציל. אבער פאר זיין קאפ האט מען צוגעזאגט א פרייז.

מיין פאטער האט זיך נאך געטרייסט מיטן געדאנק, אז ער איז נאך אמאל אנטרונען פון א זיכערן טויט, ווען פון קראסנאבראד איז אנגעקומען די ידיעה וועגן א פרישער „אקציע". אויך זיינען אנגעקומען ידיעות פון די זאמאשטשער אקציעס, וועלכע האבן אפגעמעקט דעם דארטיקן יישוב. דער טאטע האט אייגנעזען דעם אומזין פון שפיל אין באהעלטענישן, וועלכן ער שפילט מיט'ן דייטש, וואס איז קאפאבל קומען אין א העלן פרימארגן און אפמעקן אַן עדה מיט יידן, אלט און יינג, קליין און גרויס. ער האט באשלאסן ארויסצוגיין פון באהעלטעניש און זיין מיט אונז צוזאמען. איז חלילה באשערט מיר זאלן שטארבן איז אלע צוזאמען, כאטש ניט אליין. און אפשר, ווער ווייסט? אפשר איז אויך באשערט צו בלייבן לעבן?

אין יענער צייט האבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער מעגלעכקייט צו באקומען „ארישע דאקומענטן". מיר האבן באשלאסן צו באשטעלן די דאקומענטן און דערווייל זיך לערנען די ראָלן. מיך האט מען אוועקגעשיקט צו סטעמפינסק'ין אויף קאטשארקע. איינמאל זיץ איך אזוי און לערן א פּאַציעזש (תפילה) דערהער איך אסתר לערנערס קול ווי זי דערציילט, אז מען האט געפונען אויף שוו, ראך דאס באהעל־טעניש פון מיינע עלטערן. איך בין גלייך ארויס צו איר, אבער ווען זי האט מיך דערזען האט זי אין ערשטן מאמענט זיך צעטומלט און געגומען שטאמלען. שפּעטער האט זי מיך גענומען בארואיקן, אז זי האט עס אליין מיט אירע אויגן ניט געזען נאר זי האט געהערט דערציילן. מאלע וואס מען דערציילט. איך האב אבער געוואוסט, אז מיינע עלטערן זיינען טאַקע באהאלטן אויף שוו. ראך און האב זיך ניט געקענט בארואיקן. איך האב זיך תיכף מיט איר צוזאמען געלאזט אין וועג ארייז, זיך צו דערוויסן זייער גורל. אויפן וועג האבן אונז פויערים דערציילט, אז אסתר'ס מוטער און שוועסטער זיינען ארעסטירט געווארן. זי האט געוואלט לויפן צו זיי נאר איך האב איר אפגעהאלטן, ווי מיר קומען אן אין שטעטל זעען מיר זיי זיצן אויף אַ ברישקע באַוואַכט פון פאליציי־

ווען די בריטשקע איז אפגעפארן האבן מיר זיך געלאזט לויפן צוריק אין וואלד אריין, רופן אַ פאר באוואפנטע יידישע בחורים זיי זאלן זיי אפשלאגן. נאר ווי מיר זיינען אריין אין וואלד האבן מיר דערהערט צוויי זאלפן פון דער זייט וואו די בריטשקע איז אוועק, מיר האבן פארשטאנען אז מיר האבן שוין ניט נאך וואס צו לויפן. עס האט אויך ניט געהאט קיין זין אז מיר זאלן זיך אומקערן אין שטעטל אויף אַ זיכערן טויט, האבן מיר גענומען בלאנדזשען אין וואלד. פארנאכט האבן מיר אנגעטראפן אויף אַ גרופע יידן. שפעטער האב איך געטראפן מיין פעטער לייזער, וועלכער האט מיך בארואיקט וועגן די עלטערן און צוגעזאגט מיך באגעגענען מיט זיי. צוויי אַ זייגער ביינאכט איז געקומען יוסף, דעם פעטער לייזערס זון און האט מיך אוועקגעפירט אין אַ באהעלטעניש צווישן קופעס צווייגן, וואו איך האב געווארט אַ גאנצן מעת־לעת.

אויפן דאזיקן ארט איז געקומען טשעך סאָקאָלאָווסקי און האט מיך אוועקגעפירט צו די עלטערן. אויפן וועג האב איך געטראפן מיין באבע. זי איז געווען האלב באַוואוסטלאָז פון הונגער און דערשעפונג. זי האט מיך ניט דערקענט און ניט פארשטאנען, וואס איך האב צו איר גערעדט. זי האט נאר געמורמלט דעם זיידנס לעצטע ווערטער, וועלכע ער האט געזאגט פאר זיין טויט: „איך שטארב פאר דער צייט, איך בין דיך אבער ניט מקנא וואס דו בלייבסט לעבן". איך האב איר מיטגענומען און זיך איינגעבעטן ביי דער סאקאלאווסקא זי זאל איר געבן עסן און לאזן שלאפן אין סטאדאלע. זי האט מסכים געווען תחילת, אבער דערנאך האט זי איר ארויסגעטריבן. צום סוף האט די באבע, אַ הונגעריקע, אַן אויסגעמאטערטע, אַ רעזיגנירטע מער ניט געקענט אויסהאלטן. זי איז אוועק אין שטעטל און זיך געבעטן רחמים מען זאל זי הרג'ענען. אזוי האבן אויך געטאן א סך פון די, וועלכע האבן זיך געהאט באהאלטן אין וואלד. די פאליאַקן האבן אויפגעהערט צו פארקויפן עסן און זיי האבן מער ניט ארויסגעהאלטן דעם הונגער און דאס מאטערניש אָן א דאך איבערן קאפ. אזוי לעבן האבן זיי מער ניט געקענט און ניט געוואלט.

דאס באגעגעניש מיט די עלטערן איז געווען קורץ. איך האב באקומען מיין דאקומענט און דעם אדרעס וואו איך זאל זיך טרעפן

מיט זיסעלען און מיט מײַן ברודער בערל. איך האָב זיך געזעגנט מיט דעם טאַטן, מיט דער מאַמען און מיט מײַן קלײנעם ברודערל מאָניעק. איך האָב נאָך דאַן ניט געוואוסט, אַז דאָס זעגענען מיר זיך שוין אויף אײביק.

איך בין אוועק פון זײ מיט אַן אַנדערן נאָמען אין אַ וועלט, וואָס האָט געבושעוועט מיט אַ טויט־שׂנאה צו מײַנס גלײַכן. וואו עס האָט מיר געדראָעט דער טויט, אויב עס זאָל זיך חלילה אַנטפּלעקן דער סוד, אַז איך בין אַן ײדישע טאָכטער.

אַזוי האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט אויף דער אַרישער זײַט, אין אַ פרעמדער וועלט אַלס פעליציאַ לאָז, ווי עס האָט באַשטעטיקט מײַן אַרישער דאָקומענט. ס׳איז אָבער ניט געווען לײַכט איבערצופאָרן פון אײן אָרט צום אַנדערן, ווײַל די דײַטשן האָבן געהאַלטן פאַר די לעצטע אַקציעס אין דער סביבה און אויף יעדן וואָקזאַל האָט מען נאָכגעקוקט מיט זיבן אויגן. מען האָט געניסטערט אין אַלע ווינקעלעך, טאָמער וועט זיך אַן ײדן געלונגען צו ראַטעווען. איך האָב זיך ניט געגאַרט און זיך צופיל ניט פאַרלאָזט אויף מײַן דאָקומענט. איך האָב זיך ווײַטער באַהאַלטענערהײט אַריבערגעכאַפּט פון אָרט צו אָרט. ס׳איז געווען קלאָר, אַז כמעט יעדער פּאָליאַק וועט מיך דערקענען. איך בין אויך נאָך ניט געווען אַזוי געניט אין מײַן נײַער ראָליע. ס׳איז אויך ניט געווען שווער צו אַנטדעקן מײַן סוד, ווען מען האָט באַמערקט מײַן רעאַקציע אויף דעם, וואָס מײַנע אויגן האָבן צוגעזען. און טאָמער האָב איך נאָך געהאַט עפּעס אַ ספק אין דעם האָב איך באַלד געהאַט אַ געלעגנהײט זיך צו איבערצײַגן.

איך בין געשטאַנען אויפן וואָקזאַל אין זוויערזשיניעץ און האָב צוגעזען די אויסזידלונג פון בילגאָרײַער ײדן. איך האָב שוין ביז דאַמאָלט געהאַט עפּעס איבערגעלעבט נאָר אויף אַזאַ גרויל וואָלט איך ניט געגלויבט ווען איך זע דאָס ניט מיט מײַנע אײגענע אויגן. די דײַטשן האָבן געטריבן דעם עולם ווי אַ סטאַדע שאָף און זײ כסדר צענויפגעטריבן מיט ווילדע בלוט דורשטיקע היבט, וואָס זײַנען גוט געווען דרעסירט און באַפאַלן יעדן אײנעם, וואָס איז אַרויס פון דער רײ אָדער אַלטע לײַט וואָס זײַנען צוריקגעשטאַנען. און זײַנען זײ עמיצן באַפאַלן, איז שוין יענער פון זײ קײן לעבעדיקער ניט אַרויס. און דאָס אַלץ איז געשען

אונטערן אויג פון ס.ס. לייט, וואס זיינען געגאנגען ביי דער זייט מיט אויפגעשטעלטע באַגנעטן, אויף וועלכע ס'האבן געשטעקט קעפלעך פון טויטע יידישע קינדער.

מיט אויפגעריסענע אויגן בין איך געשטאנען און געקוקט. אלע אברים זיינען אין מיר אפגעשטארבן. ווייזט אויס, אז מען האט עס געזען אויף מיין פנים, ווייל תיכף איז צוגעקומען אַ פאליאק און מיך ארעסטירט. עס האט זיך אבער ארויסגעוויזן, אז דער פשאדאווניק האט געקענט מיין טאטן און נאך לאנגע תחנונים האט ער מיך אפגעלאזט. איך האב אים אבער געמוזט אוועקגעבן מיין מעדאליאן — אַן אנדענק, פון דער מאמען.

נאך דעם בין איך ענדלעך אנגעקומען קיין ווילקאלאז — דארט זיינען געווען זיסעלע מיט בערעלען. מיטן טאג זיינען מיר ארויס אין וועג אלע דריי. מיר זיינען נאר אנגעקומען צום וואקזאל האט מען אונז ווייטער געזאגט, אז מען זוכט יידן. מיר זיינען טראצדעם אריין אין צוג און אנגעקומען קיין לובלין. צוגעקומען צום וואקזאל, ווייטער דאס זעלבע. געהיים־אגענטן און שפיאנען לויפן ארום און קוקן יעדן אייגעם אין דער נשמה אריין. מיר האבן איינגעזען, אז בערל איז פון פארשטענדלעכע טעמים ניט נאר אין א גרעסערער געפאר דערקענט צו ווערן, נאר ער באדייט גלייכצייטיק אַ געפאר אויך פאר אונז. מיר האבן באשלאסן זיך צו שיידן. איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, אז בערל איז אנגעקומען קיין קראסנאבראד און האט זיך באַהאלטן נאענט צו די עלטערן מיט מאניעק'ן. צוזאמען מיט זיי האט ער ניט געקענט זיין כדי ניט צו וועקן קיין פאַרדאַכט. צום סוף האבן אים פויערים געכאפט נעבן הויף און האבן אים איבערגעגעבן צו די דייטשן. ס'איז געקומען געסטאפא און גענומען אים פארשן ער זאל זאגן וואו די עלטערן זיינען. זיי האבן אים שרעקלעך געפייניקט, צוריבן אים א האנט צווישן מילשטיינער. ער האט אבער געשוויגן.ענדלעך האט איינער פון די מוסרים ניט געקענט מער אויסהאלטן און גענומען בעטן דעם דייטש, אז ער זאל אים שוין שיסן. דער דייטש האט באוויליקט מיט זיין „גוט הארץ" באר ער האט די זאך ניט געטאן בשלמות. אז מען האט מיין ברודער באערדיקט האט ער נאך געלעבט. באערדיקט האט מען אים נעבן דער מיל אין הויף.

אין א צייט ארום, איז אויך געקומען דער טראגישער סוף פון מיינע עלטערן. נאך יארן פיין און טויט־שרעק, נאך א לאנגער צייט

חוה און יוסף לאַם — רבקה'ס עלטערן.

פון וועגעטירן אין זייער באהעלטעניש, נאך דעם ווי מען האט זיי אויסגעצאפט ביז א גראשן, זיינען זיי אומגעקומען פון די הענט פון זייערע „פריינט", אויף וועלכע זיי האבן זיך פארלאזן און פון וועמען זיי האבן דערוואַרט הילף, וועמענס הייליקע שבועות זי האבן אזוי געגלויבט.

איך האב זיסעלען פארלארן פונעם אויג נאך אויפ'ן לובליגער וואקזאל. איך האב איר געפונען אין א פאר טעג ארום אין „ארבייטסאמט". מיר האבן אין לובלין ניט געקענט באקומען קיין ארבעט. אויך איז דא גרעסער געווען די סכנה דערקענט צו ווערן. מיר האבן באשלאסן זיך צו דערווייטערן, וואס ווייטער פון די מקומות איז געווען אלץ זיכערער. מיר האבן זיך פארשריבן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. מען האט אונז פארשריבן און מיר זיינען אוועק אויפן „אומשלאגס פלאץ" אויף קראכמאלנע 1. אין אַ פאר טעג ארום האט מען אונז אוועקגעפירט קיין דייטשלאנד.

שקלאפעריי

א האלב יאר האבן מיר געארבעט אין אַן אלומיניום־פאבריק. נאר אין אַ טאג, ווען מיר האבן זיך געגרייט צו אנטלויפן מיט איינעם א פראנצויז קיין פראנקרייך, איז געקומען פאליציי און ארעסטירט 18 מיידלעך מיט אונז צוזאמען. ווייזט אויס אז עמיצער האט אונז פאראטן.

מען האט אונז גענומען שלעפן איבער די טורמעס. מיר זיינען אדורך: ביטערפעלד, האללע, לייפציג און דרעזדען. ענדלעך אין א פינצטערער, רעגנדיקער נאכט זיינען מיר אנגעקומען קיין אשוויענטשים. עס האט געגאסן ווי פון עמערס. אונזערע באגלייטער זיינען געווען טויט־שכור. זיסעלע האט אפילו געוואלט מאכן א פרואוו צו אנטלויפן נאר איך האב איר אפגעהאלטן. ביים אריינגאנג האבן אונזערע באגלייטער איבערגעגעבן דער וואך, אז זיי האבן ווייטער געבראכט א בינטל הינט. מיר זיינען געווען אינגאנצן אדורכגעווייקט. מען האט אונז אריינגעבראכט אין אַ באראק איבערפולט מיט מענטשן, וואס זיינען אנגעקומען פאר אונז. נאך האלבער־נאכט איז אנגעקומען א פרישער טראנספארט פון גריכישע יידן.

די דײַטשן האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט און אָנגעהויבן טאַטואירן די נומערן אויף אונזערע אָרעמס. זיסעלע האָט באַקומען דעם נומער 39938 און איך 39939. צומאָרגנס האָט מען אונז אָפּגעשאָרן און געפירט אין באָד. דאָס איז געווען דעם 4־טן אַפּריל 1943. דער שניי איז נאָך געלעגן אויפן פעלד און ס'איז געווען אַ ביטערע קעלט. אָבער אונז האָט מען אַרויסגעטריבן נאַקעטערהייט און געהייסן זיך אויס־לייגן אין שניי און בלאָטע, נאָך דעם צוריק אין דער קאַלטער באָד. נאָכן „וואַשן" זיך האָט מען אונז געגעבן שמוציקע סאָלדאַטסקע קליידער. איך האָב באַקומען אַ מונדיר פון אַ רויטאַרמייער. ווען איך האָב זיך אָנגעטאָן און בין אַרויס צו זיסעלען האָט זי זיך נעבעך דערשראָקן אויף טויט, אַז זי האָט פּלוצים דערזען אַז אַ רויט אַרמייער גייט אַזוי דרייסט צו איר. נאָר ווען איך האָב אָנגעהויבן צו רעדן האָט זי מיר דערקענט נאָכ'ן קול.

3 חדשים שפּעטער זײַנען מיר קראַנק געוואָרן. איך האָב באַקומען טיפוס און האָב אַדורכגעמאַכט צוויי אָפּעראַציעס. זיסעלע האָט באַקומען אַ גריפּע און דיזענטעריע. צוליב די באַזונדערע קראַנקייטן האָט מען אונז צעשיידט און ס'איז ניט אַזוי לײַכט אײַנגעקומען צו זײַן צוריק צו־זאַמען. נאָך מײַן קראַנקייט האָט מען מיך אָפּגעשיקט אין געווער־פאַבריק און זיסעלען אין דער טויטן־אָפּטיילונג. מיט גרויסער מי איז מיר געלונגען זי פון דאָרט אַרויסצונעמען און איבערפירן אין דער שוסטערײַ אָפּטיילונג. אָבער זי איז נאָך אַמאָל קראַנק געוואָרן. דאָס מאָל האָט זי באַקומען אַ לונגען אָנצינדונג און אַן אָפּגעפראָרענע פוס. זי האָט אויפגעהערט צו עסן און האָט ניט געקענט שטיין אויף די פיס. האָט מען איר איבערגעפירט אין בלאָק 25, פון וואַנען מען פלעג נעמען אין גאַז־אויוון. אין דערזעלבער נאַכט, ווען מען איז געקומען נעמען קרבנות צום גאַז־אויוון, איז פונקט געקומען עמיצער פון דער פּאַרוואַל־טונג און אויסגעמעקט אַ פּאָר מענטשן פון דער רשימה, צווישן זיי איז אויך געווען זיסעלע. נאָך דעם ווי זי איז לעבן געבליבן האָט זי גענומען זוכן אַ װעג מיר מודיע צו זײַן. אַזוי אַרום האָב איך געהאַט די זכיה נאָך אַמאָל צו זען זיסעלען.

די אַלע, וואָס מען האָט אַרויסגענומען פון דער רשימה צום גאַז־אויוון האָט מען איבערגעשיקט אין שפּיטאָל. אין אַ פּאָר טעג אַרום

האב איך, אנשטאט צו גיין אין מיין באראק, זיך געלאזן גיין אין צווייטן לאגער זי זוכן אין שפיטאל. ווען מען כאפט מיך דערביי גיי איך תיכף אין בלאק 25. נאר נאך דעם ווי מען קוקט זיך צו יעדן טאג צו די שטענדיק זיך רויכערנדע קוימענס ניט ווייסנדיק צי היינט, מארגן, וועסטו זיך אליין ניט רויכערן דארט, קוקט מען אנדערש אויף דער געפאר. ענדלעך האב איך זי געפונען. א פנים האט זי געהאט ווי א מת, נאר אירע שווארצע אויגן האבן געגליט און לויט דעם האב איך איר דערקענט. זי האט זיך געבעטן א לעפל קארטאפל זופ, נאר ווער האט געקענט אזוינס דערגרייכן?

נאך צוויי „סעלעקציעס" האט זי מיטגעמאכט און זיי זיינען אדורך בשלום. אבער לאנג האט זי ניט געקענט אנהאלטן. דעם 16־טן פעברואר 1944, האט זי איר נשמה אויסגעהויכט. און איך האב פון גארניט געוואוסט און בין אויך דעם טאג, ווי אלעמאל, געגאנגען צו איר. ס'איז געווען שפעט, ווייל אין מיין באדאקע איז געווען „שפערע" און איך האב ניט געקענט ארויסגיין. בין איך געגאנגען כלומרשט צום דאקטאר און זיך שפעטער פארגנב'עט צום שפיטאל צו. איך האב איר בשום אופן ניט געקענט געפינען. אז איך האב זיך געפרעגטביי דער „שוועסטער" האט זי מיר אנגעוויזן אויף א קופע מתים אין הויף. איך האב ניט געוואלט גלויבן און גענומען פיבערהאפט זוכן צווישן די מתים. מיט דער האפנונג, אז איך וועל איר דא ניט געפינען. ביז איך האב דערזען אין אַ זייט אַן ארעם מיט'ן נומער 39938, וואס איז מיר געווען איינגעברענט אין הארצן. יא, דאס איז געווען זיסעלעס שאטן פון וועלכן דער צלם־אלהים איז שוין לאנג אפגעווישט געווארן, אירע שווארצע אויגן זיינען געווען פארמאכט. ווי זיי וואלטן מער ניט געוואלט זען די פינצטערע וועלט, וואס האט איר געלאזן פארוועלקן נאך איידער זי האט געבליט. טיף אין הארצן האב איך געפילט אַ שטאך פון קנאה, וואס זי איז שוין אירס איבערגעקומען. ווער ווייסט, וואס עס ווארט נאך אויף מיר? פון דאמלט אָן האב איך געטאן אלץ וואס מעגלעך, אז איך זאל קענען ווייטער זיין צוזאמען מיט מיינע טייערסטע. ווייל וואס פאר א טעם האט מ'שטיינס־געזאגט דאס לעבן געהאט. נאר ווי אויף להכעיס האט מיך דער טויט אויסגעמיטן.

ביי דער עוואקואציע פון אשוויענטשים בין איך ארויס פון דארט

מיט׳ן לעצטן טראַנספּאָרט. מען האָט אונז פאַרטריבן קיין ראַווענסבריק. דאָרט האָט מען אונז כמעט ניט געגעבן צו עסן. ווער עס האָט ניט געקענט זיך „אַראַנזשירן" איז ממש געשטאָרבן פון הונגער. שפּעטער האָט מען אונז געשיקט אין לאַגער מאַלכאָב און פון דאָרט קיין טאַוך. אויפן וועג קיין האַמבורג האָט מען די באַן־ליניע שטאַרק באָמבאַרדירט. ס׳רוב וואַגאָנען זיינען צעשטערט געוואָרן. דווקא איך בין אַנגעקומען אין שטאַוך מיט גאַנצע ביינער. די דייטשן האָבן שוין געפילט אַז זייער בראָך איז נאָענט, זיי האָבן אָבער ניט געקענט פועלן ביי זיך אונז צו באַפרייען.

מען האָט אונז שוין אפילו ניט געהאַלטן אין לאַגער נאָר געפירט פון דאָרף צו דאָרף ניט וויסנדיק וואָס צו טאָן מיט אונז. מיר זיינען אָפּגעקומען אַ טאָג מיט אַ רויען קאַרטאָפל אָדער מיט אַ ציבעלע. אָבער ווען איך בין איינמאָל אַרויס פון דער ריי און געוואָלט אָפּרייסן אַ ריבל אין פעלד האָבן קוילן גענומען פייפן איבער מיין קאָפּ. און איינמאָל האָב איך דערפאַר געכאַפּט אַ קלאַפּ פון דער וואַך, אַז איך בין שיעור געפאַלן אין חלשות.

מיר האָבן געזען, אַז ס׳איז אַ מעשה אָן אַ סוף. האָב איך און אַ מיידל פון האָלאַנד באַשלאָסן צו אַנטלויפן. אַנדערטהאַלבן קילאָמעטער זיינען מיר געקראָכן אויף אַלע פיר, ביז מיר האָבן געוואַגט זיך אויפצוהייבן און לויפן ווייטער. דאָס איז געווען דער 3־טער מאַי 1945. איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, אַז אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען באַפרייט אַלע אַרישע פרויען אָבער די יידישע פרויען האָט מען ווייטער געשלעפּט. דעמזעלבן טאָג האָט מען געשאָסן 10 פון זיי.

אַז איך האָב זיך דערוויטערט און דערפילט אַז איך בין פריי האָב איך זיך געלאָזט גיין צום פראָנט צו, נענטער „אַהיים". אפשר, אפשר האָט גאָט רחמנות געהאַט און איך וועל נאָך עמיצן געפינען. צוויי וואָכן בין איך געגאַנגען צופוס און אָנגעקומען קיין אָפּאַלע. פון דאָרט בין איך געפאָרן מיט דער באַן קיין טשענסטאָכאָוו און פון דאָרט קיין לובלין ביז איך בין אָנגעקומען קיין זאַמאָשטש. געוואָלט האָב איך פאָרן קיין קראַסנאָבראָד, נאָר צום מזל האָב איך ניט געטראָפן קיין פורל. איך האָב נאָך דאַמאָלט ניט געוואוסט, אַז יעדער גוי וואָס וואָלט

מיך דערקענט וואלט ער געהאלטן פאר אַ מצוה מיך צו הרג'ענען. איך בין געגאנגען אין דער נייער שטאט זען אפשר איז עמיצער געבליבן פון דעם פעטער מאטלס משפחה — ער איז געווען מיין מאמעס לייבלעכער ברודער. נאר דארט האב איך קיינעם ניט געפונען. עמיצער האט מיך אוועקגעפירט צו משה פישל און דארט האט מען מיר דערציילט, ווער עס איז נאך געבליבן ביים לעבן. פון אונזער גרויסער פאַרצווייגטער משפחה בין איך געבליבן אליין, עלנט און איינזאם. ווי אַ שטיין אין פעלד.

אין א צייט ארום בין איך אוועק אין קיבוץ אין קראקא. נאך דעמזעלבן יאר האבן מיר זיך געלאזט אין וועג אריין עולה צו זיין. טשעכיע, עסטרייך און ענדלעך דער טרויעריק בארימטער פארט לא ספעציא.

דעם 19־טן מאי 1946 בין איך אנגעקומען אין חיפה'ער פארט.

שלמה אונציג
(תל־אביב)

אן אויסגעשאכטענע משפחה

אין דעם קליינעם שטעטל, אין קראסנאבראד האָבן די אונציגס, — די ברייטע, פארצווייגטע משפחה, — אויסגעמאכט אזש א פופצן פראָצענט פון די איינוואוינער.

ווער האָט דען ניט געקענט שמעון אונציג, דעם גערער חסיד, וואָס פלעג יעדן שבתצונאכטס אין גערער שטיבל ביי די מלוה־מלכהס דערציילן זיינע וואונדערלעכע מעשיות וועגן בעל־שם־טוב, וועגן דעם באַרדיטשעווער ר׳ לוי־יצחק און פון אנדערע רביים. יעדער איינער פלעג קומען הערן זיינע מעשיות.

אָט־די משפחה האט זיך געלעבט רואיק און גליקלעך. אלע קינדער, אחוץ מיר, האָבן חתונה געהאט. געלעבט אין קראסנאבראָד. אז ס׳פלעג קומען א שבת, א יום־טוב פלעגן די זין און די טעכטער מיט זייערע קינדער זיך צענויפקומען צום טאטן אין הויז אריין. מיר פלעגן זיך פרייען צוזאמען. די מאמע פלעג טיילן מתנות אירע אייניקלעך... אזוי האָט מען געלעבט רואיק ביז ס׳האט זיך אנגערוקט דאָס יאָר 1939 און ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה.

מיטן אריינמארש פון די דייטשן, איז זיך די באפעלקערונג צעלאָפן אין וואלד אריין אויפן שוויענטע־רוך. איך, מיין פאָטער און נאָך א פאָר עלטערע יידן האָבן זיך פארמאכט אין שטוב. מיר זיינען געזעסן און געזאָגט תהילים. געבעטן גאָט, אז די מלחמה זאָל זיך וואס שנעלער ענדיקן. מיר הערן קלעפּ אין דער טיר. איך עפן, ס׳קומען אריין עטלעכע דייטשן מיט געשרייען: „יודע ארויס שנעלער, זי ווערן פארברענט צוזאמען מיט די הייזער!” מיר לאָזן זיך לויפן גלייך צו דער לאָנקע, צו יאַנקעלע גארעלער. מיר ווארפן זיך אויף דער ערד. ס׳איז שוין נאכט. אבער ס׳איז ליכטיק ווי בייטאָג. די שטאָט ברענט. איך הער א שאָס און נעבן מיר פאלט טויט אלי ליבל. מיר ליגן אויפן באָדן, טאָרן זיך ניט אויפהייבן, ווייל דאָס לעבן איז איינגעשטעלט. איך האלט דאָס סדור און בעט גאָט, דער טאטע בעט דעם רבונו־של־עולם

הויך אויפן קול: זאָל ער רחמנות האָבן אויף זיין ביסל יידן און מאַכן א סוף צו זייערע צרות.

עס פלאַקערט א גרויס פייער, די שול איז שוין אָפּגעברענט. דער פלאַם רוקט זיך ווייטער. ביז עס געשעט ממש א נס. עס שטעלט זיך אָפּ ביי נתן ליפשיצ׳עס הויז און ביי אונז. די הייזער בלייבן גאַנץ. דער טאַטע האָט געדאַנקט גאָט, וואָס האָט אים געהאָלפן. זיין הויז איז ניט פאַרברענט געוואָרן. ער האָט ניט געוואוסט, אז גראַד דאָס וואָס זיין הויז איז גאַנץ געבליבן האָט אפשר גורם געווען צום אומקום פון אונזער גאַנצער משפחה. דער טאַטע האָט געזאָגט: „איך וועל אריינעמען די קינדער צו וואוינען ביי מיר. וואוהין וועל איך לויפן קיין רוסלאַנד, אז איך ווייס ניט צי איך וועל צוריקומען?...״

דאָך בין איך אוועק קיין ראַווע־רוסקע. אָפּזייענדיק דאָרט א פּאָר חדשים, האָב איך זיך פאַרבענקט אהיים צו די עלטערן. איך גרייט זיך אהיימצוגיין. דאָס מיינט שוואַרצן די גרענעץ... איך נעם מיט אהרעלע אונציג׳ס טאָכטער פייגע. מיר קריכן אין די וועלדער אין די גרויסע שנייען. ביי פייגען ווערן די פיס געפראָרן. זי קען ניט גיין. איך מוז זי כמעט טראָגן אויף די פּלייצעס ביז איבער דער גרענעץ. (ליידער איז זי נעבעך אומגעקומען ביי די דייטשן).

איך קום אָן בשלום קיין קראַסנאָבראָד, ס׳איז גאָרניט צו באשרייבן מיינע עלטערנס פרייד...

אין א געוויסן טאָג גיי איך ארויס אין גאַס און זע פאַר מיינע אויגן א שרעקלעך בילד. א דייטש טרייבט נתן ליפשיצ׳ן אינמיטן גאַס און שלאָגט אים. שקצימלעך לויפן נאָך און ער שרייט: „עס קומט אים די שטראָף, ער האָט גענומען ביים קריסט פאַר דער סחורה מער וויפל די פרייז איז״. א גאַנצן שבת איז ער געלעגן קראַנק פון די קלעפּ, וואָס ער האָט באַקומען פון די דייטשן. זעענדיק די סצענע, האָב איך באשלאָסן, אז איך מוז תיכף אוועק צוריק קיין ראַווע־רוסקע. באַלד זונטיק בין איך מיט יקותיאל קופּיצן אוועק צו דער גרענעץ. מיין טייערע מאַמע האָט מיך באַגלייט און מיט גרויס געוויין מיך געזעגנט. ס׳איז מיר דאַמלט ניט איינגעפאלן, אז איך געזעגן זיך מיט מיינע עלטערן, מיט מיינע שוועסטער און ברידער אויף אייביק...

אין ראַווע־רוסקע בין איך געווען א פּאָר וואָכן, און דער ערשטער

קרבן בין איך געווען: מען אַרעסטירט מיך אין גאַס און מען פאַרשיקט מיך קיין סיביר. די יאָרן פון מיין זיין אין רוסלאַנד, וועל איך דאָ זיך ניט אָפּשטעלן וועגן זיי. ווער ס׳איז געווען דאָרט, ווייסט גאַנץ גוט דאָס לעבן...

ווען ס׳דערנענטערט זיך דער סוף פון דער מלחמה שרייב איך אוועק צוויי בריוו קיין קראַסנאָבראָד. איינעם צו אונזער שכן פּאָור־לאָווסקי און דעם צווייטן צו שיטקאָווסקין מיט דער אָנפרעגע אויף מיינע אייגענע צי זיי לעבן? צו מיין גרויס אומגליק באַקום איך אַן ענטפער, אַז מיינע עלטערן זיינען אומגעקומען. איך ווייז זיך גוט אויס פון דער טרויעריקער בשורה, וואָס איך האָב דערהאַלטן. דאָך טליעט אין מיר א פונק. איך האָף, אַז איך וועל צוריקפאָרן פון רוסלאַנד קיין פּוילן, וועל איך גלייך קומען קיין קראַסנאָבראָד געוואויר ווערן אפשר איז עמיץ געבליבן לעבן פון אַזאַ גרויסער משפחה ווי אונזערע איז געווען.

און אָט האָב איך דערלעבט דעם טאָג און איך קום אָן קיין פּוילן, שטשעטשין. איך לאָז זיך פון דאָרט פאָרן קיין לובלין. און אָט דיזעלבע נאַכט, פאַרנדיק קיין לובלין, טרעפט א ניי אומגליק. דער קיעלצער פּאָגראָם. דאָס האָבן די פּאַליאַקן זיך פאַרמאָסטן צו פאַרענדיקן דאָס וואָס היטלער האָט ניט באַוויזן, צו פאַרניכטן די יידן. איך קום אין לובלין און טרעף דאָרטן משה־אלי אונציג מיט משה פּישלען. זיי לאָזן מיך ניט פאָרן קיין קראַסנאָבראָד. משה פּישל דערציילט מיר טאַקע פון גרויסן אומגליק, וואָס ס׳האָט געטראָפן. איך האָב באַשלאָסן דערווייל ניט צו פאָרן.

ס׳האָט געדויערט א יאָר צייט און איך מיט משה־אלי אונציג האָבן באַקומען א דערלויבעניש פון זאַמאָשטשער סטאַראָסטאַ, אַז מיר מעגן אַדורכפירן אַן עקסהומאַציע פון אונזערע קרובים. מיר האָבן זיך געוואָנדן צו דער זאַמאָשטשער פּאָליציי מען זאָל מיט אונז מיטפאָרן קיין קראַסנאָבראָד. די פּאָליציי האָט אָבער ניט געוואָלט מיטשיקן אַהין אירע מענטשן. אין קראַסנאָבראָד האָט מען אינמיטן העלן טאָג אַרויסגענומען פּאָליציסטן פונעם פּאָסטערונעק און זיי געשאָסן. דאָס האָבן געטאָן די פּוילישע א. ק. באַנדיטן. דאָך האָבן מיר באַשלאָסן אַריינצופאָרן קיין קראַסנאָבראָד און אַדורכצופירן די עקסהומאַציע. קיינער קען ניט פילן און באַנעמען די טראַגעדיע, דאָס אומגליק פון

ZARZĄD GMINNY
Krasnobrodzie
powiat Zamojski
L.25/47.

Krasnobród, dnia 4 czerwca 1947 roku

Z a ś w i a d c z e n i e .

Zarząd gminy w Krasnobrodzie zgodnie z oświadczeniem ob. Uncyka Szlomy byłego mieszkańca osady Krasnobród stwierdza, że na mocy zezwolenia Starostwa Powiatowego w Zamościu – Referat Zdrowia z dnia 27.5.1947 r. L.Z.16/3/47 – została dokonana ekshumacja zwłok, pomordowanych przez okupanta niemieckiego w okolicy Krasnobrodu następujących osób :

1/ Szymona Uncyka, ojca Szlomy Uncyka,
2/ Szejwy Uncyk, matki Szlomy Uncyka,
3/ Icka-Moszka, syna Szymona i Szejwy,
4/ Abrama Uncyka, s. " "
5/ Hejnocha, s. " "
6/ Hany, córki " "
7/ Sury Uncyk, córki Małki Uncyk,
8/ Matli Uncyk, c. Herszka Gelerentera,
9/ Hany Uncyk, c. Naftuli Nagla,
10/ Rywki Uncyk, c. Hany Uncyk,
11/ Szyfry Uncyk, c. " "
12/ Josfa Uncyka, s. Icka Moszka Uncyka,
13/ Szyfry Uncyk c. " "
14/ Naftuli Uncyk, s. Abrama Uncyka,
15/ Rywki Uncyk, c. " "
16/ Eli Uncyk, s. Hejnocha Uncyka,
17/ Szyfry Uncyk, c. " "
18/ Icka Uncyka, s. Herszka Uncyka,
19/ Haskiela Uncyka s. " "
20/ Szyi Uncyka s. " "

Wymienione osoby wyżej były stałymi mieszkańcami osady i gminy Krasnobród.
Zwłoki wyżej wymienionych osób zostały w dniu dzisiejszym pochowane na byłym cmentarzu wyznania mojżeszowego w Krasnobrodzie.
Niniejsze zaświadczenie wydaje się ob. Szlomie Uncykowi, obecnie zamieszkałemu w Szczecinie, przy ulicy Długosza Nr. 22, mieszkania 7, na skutek jego osobistej prośby.

ZARZĄD GMINY w Krasnobrodzie POW. ZAMOJSKI

Wójt gminy Krasnobród:

אַן איינציק־געבליבענעם, וואָס גייט אַרום זוכן דאָס געביין פון זיינע טאַטע־מאַמע, פון זיינע שוועסטער און ברידער. קיין שום דיכטער אין דער וועלט איז עס ניט בכוח צו באַגרייפן כדי ער זאָל קענען שילדערן מיין איבערלעבעניש. אָנגעקומען קיין קראַסנאָבראָד, בין איך מיט משה־אַלין אַוועקגעגאַנגען אין דאָרף אַריין קיין שאַר. אין שאַר איז אונטער אַ בוים געלעגן באַגראָבן משה־אַליס מוטער מאַטל אונציג. מיר האָבן גענומען רידלען און אָנגעהויבן גראָבן. באַלד האָבן מיר געפונען די ביינער מיט דעם קאָפּ. פאַרשטייט זיך, אַז אַ קריסט האָט אונז געפירט אהער און אָנגעוויזן אויפן קבר, אָנרופנדיק ביים נאָמען די באַערדיקטע. מיר האָבן צענויפגענומען די ביינער, זיי איבערגעפירט אויפן בית־הקברות און מקבר געווען.

איצט האָב איך זיך גענומען אויפזוכן די ביינער פון מיינע אייגענע. איך וויל באַשרייבן וויאַזוי און ביי וואָסערע אומשטענדן האָבן די נאַצישע רוצחים אומגעבראַכט מיינע עלטערן, שוועסטער ברידער מיט זייערע קינדער.

מיין משפּחה האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אונז אויפן בוידעם, פאַרשטעלט מיט ברעטער. ביינאַכט פלעג זיך איינער אַראָפּכאַפּן זוכן עסן פאַר אַלע. אין שטוב האָט געוואוינט אַ קריסט אָבער ער האָט ניט געוואוסט, אַז אויפן בוידעם ליגן יידן. ווען ס'איז אָנגעקומען דער ווינטער איז געוואָרן קאַלט און געהונגערט האָט מען אַלץ מער. אַ קינד האָט זיך צעוויינט, אַ שייגעץ וואָס איז פאַרבייגעגאַנגען און דערהערט, איז גלייך אַוועק און געבראַכט די דייטשן. מען האָט זיי אַלעמען אַראָפּ־גענומען פונעם בוידעם, צוגעפירט צו שיטקאָווסקי'ס וואַנט, דאָס איז געווען שמואל־עוזר'ס פּלאַץ, און זיי דערשאָסן. פיל קריסטן זיינען דערביי געשטאַנען און זיך רואיק צוגעקוקט ווי מען ברענגט־אום די לעצטע יידן פון קראַסנאָבראָד... ווער האָט ניט געקענט יאַנעק זאַמבז ער האָט אַראָפּגעצויגן פון אַלעמען די שטיוול און שיך. ער האָט אויסגעגראָבן אַ גרויסן גרוב און דאָרט אַלעמען אַריינגעלעגט. מען האָט מיר דערציילט, אַז מיין טייערער ברודער העניך אונציג האָט זיך ניט געלאָזט אויסדרייען מיטן פּנים צו דער וואַנט, האָבן זיי אים דעם ערשטן דערשאָסן...

ניט אזוי גרינג איז מיר אָנגעקומען צו געפונען א גוי, וואָס זאל מיר העלפן אויסגראָבן די ביינער. איך האָב געמוזט אָנקומען צו דעם זעלבן יאַנעק זאָמבן (יאשעק קאשקאלעס), מיט גרויס מי און פאר א גוטער באלוינונג האט ער איינגעשטימט מיר צו העלפן אין דער ארבעט פון אויסגראָבן דיזעלבע, וואָס ער האָט אליין מיט זיינע הענט באגראָבן. איך בין מיט אים געגאנגען צו מילניטשיקן אין סארטאק, געקויפט ברעטער און געמאכט צוויי גרויסע קאסטנס. איך האָב זיך גענומען עפענען דעם גרוב. טייכן טרערן זיינען גערונען פון מיינע אויגן, פון א גאנצער שטאָט יידן בין איך איצט איינער אליין און פארנעם זיך מיט אזא הייליקער ארבעט. איך גראָב נאָר אוועק די ערשטע שיכט ערד, קוים א פאָר רידלען געפין איך שוין די ביינער, מיט קינדערישע קעפלעך... — טייערע אומשולדיקע קינדער, פארוואָס איז אייך געקומען אומגעבראכט צו ווערן פון דער וועלט! איך לייג אריין די ביינער מיט די קעפלעך אין א קאסטן און גראָב ווייטער. איך נעם איך ארויס גרעסערע קעפ. איך ווייס ניט צי דאָס איז די מאמע צי א ברודער, אָדער א שוועסטער. איך הייב שוין אָן צו לייגן אין צווייטן קאסטן די ביינער מיט די קעפ. און אָט נעם איך ארויס א קאָפ, וואָס איז אזוי טייער און באַענט, אזוי ווי לעבעדיק. דאָס איז געווען מיין טאטנס קאָפ מיט די געלע האָר פון זיין באָרד. און זאָב, מיין ארויסהעלפער גיט־צו: „דאָס איז דאָך דיין טאטע, וואָס איך האָב אים מיט פיר יאָר צוריק דאָ באהאלטן". איך האָב זיך צעוויינט אויפן קול. דאָס איז דאָך מיין טאטנס באָרד... עס שטייען גוים דערנעבן אויס נייגעריקייט און זיי פאטאקעווען: „דאָס איז דיין פאָטער שמעון".

איך האָב זיך געמוזט שטארקן און אויפהערן וויינען, וואָס גיכער ארויסנעמען אלע ביינער מיט אביסל ערד אריינלייגן אין די קאסטנס. איך באגלייט מיין גאנצע משפחה צום הייליקן אָרט. איך באגעגן אויפן וועג פיל קריסטן. איך מערק, אז זיי לאכן פון מיר. מיט אן אראָפּגע־לאָזטן קאָפּ און מיט א פארקלעמט הארץ ברענג איך די קדושים אויפן בית־הקברות צו קבר ישראל.

אויפן בית־הקברות. אויך דאָ איז אלץ צעשטערט און חרוב. די מצבות ארויסגעריסן. ביים סאמע אָנקום אין עק איז דער באָדן פארזייט

מיט תבואות. די מצבות האָט דער דייטש אוועקגעפירט צום ברוקירן שאָסייען. טיף אויפן הייליקן אָרט האָב איך אָפּגעזוכט אַן אָרט. נעבן א בוים איז געווען א גרויסער שטיין און דער ערד. דאָ האָב איך געהייסן אויסגראָבן א קבר. איך האָב אראָפּגעלאָזט די ביידע קאסטנס, פארשאטן די גרוב און געלאָזן פון אויבן א בערגל ערד. צווישן שטיינער, אלס אָנהאלט, ארייננעשטעלט א גרויס ברעט פאר א מצבה און אָנגעש־ריבן די נעמען. שטילערהייט האָב איך געזאָגט קדיש און זיך געזעגנט מיט זיי אויף אייביק.

עס איז ניט צו באשרייבן ווי שטארק דער מענטש קען זיין, ווי האַרט ער קען ווערן אין אזא צייט... א שטיקל טרייסט האָב איך געהאט. איך האָב עפּעס אויפגעטאָן פאר זיי נאָכן טויט...

אויפן וועג צוריק אין שטעטל אריין, גיי איך פארביי די נייע בעקעריי, וואָס איטשע מענדעלעס האָט געהאלטן אין אויפשטעלן. און אָט אויף דעם פּלאַץ, זאָגט מען מיר, ליגן באגראבן די קראסנאָבראָדער קינדערלעך. הונדערט זיבנאונצוואנציק קינדער זיינען דאָ אומגעקומען. דאָ ליגט אויך מיין ברודער יצחק־משה. מען האט ביי אים געוואָלט צונעמען די קינדער איז ער בעסער מיטגעגאנגען מיט זיי צום טויט. דאָ האָבן די דייטשן זיך באנוצט מיט גראנאטן און אלעמען אומגעבראכט. דאָס בלוט פון די קינדער איז גערונען איבער אלע גאסן.

איך קום אהיים צו מיר אין שטוב און טרעף דאָ וואוינען דעם קריסט זאָב. אין מיין ברודער'ס הויז וואוינט יוזעף קאזשענאָווסקי. יעדער זאך איז מיר אזוי באַקאנט. עס הענגען דיזעלבע לאָדן, וואָס איך פלעג אַיעדן אָוונט צומאכן. אויף דער וואנט זע איך אָנגעשריבן מיין נאָמען, פארשידענע רעכנונגען, וואָס דער טאטע פלעג מאכן די גוים פאר שינדלען. איך קריך ארויף אויפן בוידעם. עס וואלגערן זיך דאָ אלטע צעריסענע סדורים מיט חומשים. איך קלייב אלץ אויף. ס'איז מיר אומענדלעך טייער. ווייל דער טאטע און די מאמע האָבן זיי געהאלטן און געבעטן גאָט...

צוריק אונטן קוק איך זיך ארום. אָט־דאָ אין דער שטוב האָט געוואוינט דער שטילער פעטער ישראל־לייב אונציג. ער איז אומגע־קומען אין בעלזשעץ. און אָט איז געבליבן דאָס הויז פון מיין פעטער הענעך אונציג, די מומע שרה אונציג. אהרן־

גרשון קליינער און חיים אונציג. ער איז דערשאָסן געוואָרן שבועות אינמיטן העלנטאָג. ס'איז געבליבן דאָס הויז פון הערשעלע אונציג. איך דערוויס זיך אז אומגעקומען איז אויך מיינע א מומע מלכה גראָס מיט אירע קינדער. זיי זיינען געקומען אהער פון שעדלעץ. ס'איז אומגעקומען די גאנצע פאמיליע פון הערש אונציג. זיינע קינדער, איטשע אונציג מיט דער פאמיליע. שיע אונציג מיט דער פאמיליע, יחזקאל אונציג מיט דער פאמיליע. מיין פעטער אהרן־שמואל מילץ מיט די קינדער זיינע. ס'איז קיינער ניט געבליבן פון חיים בראנשטיין, יאנקעלע גורטלער מיט זייערע פאמיליעס. בלויז דאָס ליידיקע אָרט, וואו זייערע הייזער זיינען געשטאנען. איצט האָט דאָ געוואוינט דער ראַטעס. אויף שמואל לעווענפוס פלאַץ, שטייט שוין איצט אויפגעשטעלט א הילצערנע הייזקע, א גויאישע...

איך גיי ווייטער און איך דערקען, דאָ האָט געוואוינט מיין ברודער הענעך אונציג. אביסל ווייטער — שלמה גלאַמב. איך פלעג איעדן טאָג נעמען די צייטונג ביי יונה גלאַמב. אָט־די אלע פלעצער זיינען פארבויט מיט פּויערישע הילצערנע הייזקעס. אויך די פלעצער פון פסח העלפמאן, יצחק אונציג זיינען פארבויט. ווייטער ביי דער בריק. דאָ האָט געוואוינט ברוך־אלי' בראָדער. מיר פלעגן דאַוונען צוזאמען אין גערער שטיבל, אביסל ווייטער איז אויך שמואל גורטלער'ס פלאַץ שוין פארבויט... דאָס יידיש לעבן איז אויסגעריסן מיט די ווארצלען און אָפּגעמעקט געווארן פון די דייטשן מיט דער הילף פון דער קראסנאב־ראָדער פוילישער באפעלקערונג. יעדער שפאַן ערד איז אָנגעזאפּט מיט יידיש בלוט. מיין שוועגערן שרה'לע זימערמאן ליגט אין די זשעלאַנער וועלדער. א שייגעץ האָט זי דערהרגעט מיט א שטעקן.

* * *

די עקסהומאציע האָב איך אדורכגעפירט דעם 4־טן יוני 1947. א יאָר שפּעטער בין איך אהין געפאָרן אויף יאָרצייט. אין 1949 בין איך געפאָרן זיך געזעגנען מיט די קברים צום לעצטן מאָל אויף תמיד, ווייל איך האָב זיך געגרייט צו עולה זיין קיין ישראל.

איך האָב צוזאמען מיט שלום זעלצער אויסגעגראָבן אין וואלד די ביינער פון זיין שוועסטער קיילע סושטשאק און געבראכט צו קבר־ישראל. יידן אין די הונדערטער ליגן באגראָבן אויף די וועגן, אין די הויפן. בהמה׳ס און פערד טרעטן אויף זייערע קברים.

איין קריסט, וואָס איך בין ביי אים געשלאָפן, מוז איך דערמאנען צום גוטן. דאָס איז פעלעק קאזשענאָווסקי. ער האָט געהאלטן ביי זיך אין שטוב א לענגערע צייט יאנקל־לעזער׳ס אן אייניקל, שפעטער האָט ער מורא באקומען פאר זיינע שכנים, האָט ער גענומען דאָס קינד און אוועקגעשיקט צו זיין שוועסטער. אָבער דעם טויט איז עס ניט געלונגען אויסצומיידן. ס׳איז אומגעקומען צוזאמען מיט איר אויפן וועג.

ס׳איז אומעגלעך פאר מיר אלץ צו באשרייבן וואָס איך האָב זיך אָנגעהערט, זייענדיק אין קראסנאָבראָד. טאָג און נאכט האָב איך זיך געהאלטן אין איין נאָכפרעגן אויף יעדן איינעם ווען און וויאזוי ער איז אומגעקומען. מען האָט מיר דערציילט וויאזוי מען האָט אריס־גענומען הערש לייבל בריקס פון סאנאטאריום מיט זיין ווייב און זיי דערשאָסן. איך האָב זיך ניט געקענט אָפרייסן פון קראסנאָבראָד. נאָכאמאָל און ווידעראמאָל בין איך געפאָרן אהין צום הייליקן אָרט זיך געזעגנען מיט מיינע נאָענטע און טייערע און מיט אלע קראסנאָ־בראָדער קדושים. ס׳איז מיר אזוי ארום אָנגעקומען לייכטער צו קומען קיין ישראל און זיך זען מיט מיין איינציקן ברודער שמואל, וואָס איז מיר פארבליבן. איך וועל אים כאָטש קענען אלץ דערציילן.

משה־אליהו אונציג
(תל־אביב)

* * *

איך פארצייכן דאָ די נעמען פון די קדושים, פון דער משפחה אונציג, וואָס זיינען אומגעבראכט געוואָרן אין קראסנאָבראָד. זאָלן די נעמען זייערע בלייבן לזכרון אין דעמדאזיקן בוך.

עס זיינען אומגעקומען:

יצחק אונציג, די מאמע מאַטל אונציג. פון דער היים געלערבטער. די ערשטע שוועסטער צירל מיט איר מאן יצחק זילבערשטיין און זייערע צוויי קינדער. די צווייטע שוועסטער רויזע מיט איר מאן יוסף לאָם און אַ קינד. די דריטע שוועסטער איידל קימער מיט איר קינד. די פערטע שוועסטער שרה אונציג, אלט געווען זעכצן יאָר. דאָס פינפטע קינד, מאיר אונציג, פערצן יאָר אלט. דאס זעקסטע קינד, עטל אונציג, עלף יאָר אלט. און דאס זיבעטע קינד, שיינדל אונציג, אלט געווען 10־יאָר.

דאָס זיינען די אומגעקומענע פון מיין משפחה!

איצט לאָמיך פארצייכנען די פאמיליע ישעיהו אונציג מיט זיין פרוי עלקע און זייערע דריי קינדער. צוויי מיידלעך עטל און שיינדל און זון חיים אונציג. די משפחה פון יחזקאל אונציג. מיט זיין פרויביילע מיט זייערע פינף קינדער חנהלע, שלמה, חיים, לאה און פערל. אלע אומגעקומען!

געקומען בין איך אלס רעפאטריאנט פון רוסלאנד אין יאָר 1946 קיין לובלין. איך האב פון דארט געשריבן קיין קראסנאבראד צו דער גמינע, זיך אָנפרעגנדיק וואָס ס'איז געשען מיט מיין פאמיליע. האָב איך באקומען אן ענטפער פון לאפען, אז צוואנציק מענטשן פון מיין פאמיליע האָט מען אראָפגענומען פון שמעון אונציגס בוידעם און זיי אלע אויסגעשאָסן. זיי האָבן אליין געמוזט אויסגראָבן פאר זיך א גרויסן משפחה־קבר אויף שמואל־עוזר קופיעץ'ס פלאץ.

דאָס איז געווען די תשובה.

איך בין באלד נאָך דעם צוזאמען מיט שלמה אונציג, — אויך אנגעקומען פון רוסלאנד, — אוועקגעפאָרן קיין זאמאָשטש אין דער סטאראָסטווא און געבעטן א דערלויבעניש צו מאכן אַן עקסהומאַציע

אין קראַסנאָבראָד. מיר זיינען אָנגעקומען אהין און במשך פון 8־טעג האָבן מיר פון דעם משפחה־קבר אויפגעגראָבן די 20־מענטשן און זיי געבראַכט צו קבר ישראל אויפן הייליקן אָרט פון קראַסנאָבראָד. ס׳איז איין גרויסער משפחה־קבר און געפינט זיך נעבן דעם רב׳ס מצבה, וואָס איז פארבליבן גאַנץ ביז היינט צו טאָג.

אין דעמדאָזיקן משפחה־קבר רוען שמעון אונציג מיט זיין פרוי שבע און זייערע קינדער: העניעך, אברהמקע, מיט זיין פרוי און זייערע קינדער און איטשע־משה אונציג מיט זיין פאמיליע.

זייענדיק אין קראַסנאבראד, בין איך געוואויר געווארן, אז מיין מאמע מאטל האט מען דערהרגעט אין דארף שאָר און זי ליגט דאָרט באגראָבן ביים סאָלטיס אויפן הויף. בין איך צוזאמען מיט שלמהן אראָפגעפאָרן קיין שאָר צום סאָלטיס, מיר האָבן דאָרט געמאכט א קאסטן אויפגעפפנט דעם קבר און ארויסגענומען די קדושה, די רעשטלעך פון מיין הייליקער מאמען. די מלבושים זיינען נאך גאנץ געווען... מיר האָבן אַלץ פארנומען אין קאסטן און זי געבראכט צו קבורה כדת וכדין. דאָס איז געווען אין דעם טאָג פונעם 29־טן מאי, 1947.

די עטלעכע טעג, וואָס מיר האָבן געווײלט אין קראַסנאָבראָד, זיינען מיר איינגעשטאנען ביי מיכאַל מאציקעוויטשן. ער האָט אונז דערציילט, אז ביי דער לעצטער אויסזידלונג אין קראַסנאָבראָד, האָט מען צוזאמענגעטריבן אלע זקנים און קינדער אין דער ניט־פארענדיקטער בעקעריי, זיי אלעמען אויסגעשאָסן און דאָרט באגראָבן. נאָך האָט מיר דערציילט דער סאלטיס פון הינטערן קלויסטער, קליש, אז פישל שלעגל האט מען גערופן אין גמינע אריין און דארט אים דערשאסן.

שבתאי בארג
(תל־אביב)

יעקב לעדערמאן דערציילט...

יעקב לעדערמאן

די איבערלעבונגען און די רעטונג פון יעקב לעדערמאן, א זון פון יאסל און הינדע לעדערמאן, וועלכער געפינט זיך היינט אין פוילן, זיינען דא איבערגעגעבן דורך פריינט שבתאי בארג, זייענדיק אין פוילן, האט שבתאי בארג זיך דערוואוסט אז ער, יעקב, לעבט, אים אויפגעזוכט און זיך באגעגנט מיט אים אין 1946. דא ווערן איבערגעגעבן די גרויליקע איבערלעבונגען מינדלעך דערציילט פון יעקב לעדערמאן ביי דער באגעגעניש מיט אים.

* * *

אין יאָר 1946 האָב איך זיך געפונען אין שטעטין, פוילן. ביי א צופעליקער באגעגניש מיט שלמה אונציג, דערציילט ער מיר, אז מיין קוזין יאנקל לעדערמאן האָט זיך געראטעוועט פון די דייטשע רוצחים. ער געפינט זיך אין א דאָרף צווישן גוים. און ער גיט מיר דערביי אַן אדרעס מיט א קריסטלעכן נאָמען, יאן מאַלינאָווסקי. דעם אַדרעס האָט ער באקומען ביי זיין לעצטן באזוך אין קראסנאָבראָד.

שטארק גערירט פון דער גוטער בשורה, אז מיין קוזין, דער שטענדיק פריילעכער און מונטערער יאנקל לעדערמאן געפינט זיך צווישן די לעבעדיקע, האָב איך תיכף אוועקגעשיקט א פּאָסטקארטל. איך האָב אומגעדולדיק געוואַרט אויף זיין קומען. נאָך אייניקע טעג פון שפּאַנונג און אומגעדולד איז ער ענדלעך געקומען. אָבער ווי דערשטוינט און פארציטערט בין איך געוואָרן פון זיין אויסזען!

זיין קליידונג — אָפּגעריסן; די פיס ארומגעוויקלט מיט שמאטעס: ממש נאקעט און באָרוועס. שטארק פארעלטערט, דערשלאָגן און שטארק געפאלן ביי זיך. איך האָב זיך פשוט דערשראָקן פאר אים. ס'איז מיר שווער געווען צו גלויבן, אז דאָס איז דערזעלבער יאנקל. איך האָב ניט געקענט באנעמען, אז אזוי קען ווערן אַן ייִנגער בליענדיקער מענטש, וואָס איז שטענדיק געווען אזוי לעבעדיק און פריילעך און איז אינגאנצן 32 יאָר אלט.

נאָך דעם ווי מיר האָבן זיך גוט אויסגעוויינט, אויסגעפרעגט איינער דעם צווייטן אויף אונזערע פאמיליעס, קרובים, שוועסטער און ברידער, טאטעס און מאמעס, וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם דורך די נאצישע רוצחים, האָב איך קודם־כל געוואָלט וויסן וויאַזוי ער האָט זיך געראטעוועט און פארוואס ער איז אין אזא שפלדיקער לאגע. איך האָב אים צוגעגעבן מוט און ווי ווייט מעגלעך באַרואיקט. מען מוז צוגעבן, אז אויך די שטאט האָט אויף אים געמאכט א שטארקן רושם, זעענדיק ווי דאָס לעבן איז דארט מער ווייניקער נאָרמאל און מען קען זיך נאָך טרעפן מיט אַן ייִדן. ער איז געווען זיכער, אז אין פוילן זיינען שוין מער קיין ייִדן ניטאָ.

— וואָס זאָל איך דיר דערציילן, שעפסל, — האָט ער אָנגעהויבן, — און פון וואס זאל איך אנהויבן פריער, אז יעדער טאג איז געווען א באזונדערע נייע טראגעדיע... דער טאָג האָט ניט געוואוסט וואָס די נאכט וועט ברענגען; און די נאכט האָט ניט געוואוסט וואָס עס קען ברענגען דער טאָג. ס'האָט קיינער ניט געהאט קיין אנונג ווען זיין גורל איז געחתמעט: היינט אָדער מאָרגן. ס'איז ניט געווען קיין שפייז. מען איז געשוואָלן געוואָרן פאר הונגער. ווי געזאגט, דער טויט איז אונז שטענדיק געשטאנען פאר די אויגן.

— דערצייל מיר יאנקל, — האב איך אים ווייטער געמוטיקט, — וויאַזוי האָסטו זיך געראטעוועט און וואו האָסטו איבערגעלאָזן דיין מאמען מיט אלע דיינע שוועסטער, דעם פעטער מלך מיט זיין פאמיליע און די מומע בלומע מיט איר פאמיליע?

— ווען קראסנאָבראָד איז אָפּגעברענט געוואָרן באלד אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, — האט ער פארגעזעצט, — זיינען מיר אלע, דאָס הייסט אונזער פאמיליע, דער פעטער אברהם איטשע מיט

זיין פאמיליע און שפעטער אויך, דער פעטער מלך מיט זיין פאמיליע, אוועק קיין שומסק צו דער מומע בלומען. זי האָט דאָרט געוואוינט פון פריער. שומסק האָט זיך געפונען אונטער דער רוסישער אָקופּאַציע. די באָבע ביילע מיט דער מומע עטל מיט אירע צוויי קינדערלעך, די מומע צעטל מיט איר פאמיליע, דער פעטער וואָלוויש מיט זיין פאמיליע און מיין ברודער נחום מיט זיין פאמיליע, זיינען אלע געבליבן אין קראסנאָבראָד. דער פעטער שמואל מיט דער מומע שרה ריווע און זייערע צוויי קינדערלעך, זיינען געבליבן אין שעברעשין. מיר אין שומסק האָבן זיך באלד איינגעאָרדנט ביי ארבעט. איך האָב באקומען ארבעט אין א בעקעריי ביי א קריסט. מיין שוועסטער גיטל האָט געארבעט אין אן אפטייק. מ'האָט גערעכנט דאָ איבערצואווארטן די מלחמה און דערנאָך צוריקפאָרן קיין קראסנאָבראָד.

דער פעטער אברהם־איטשע, מיט אלע זיינע קינדער, האָבן ניט געהאט קיין געדולד און האָבן זיך פארשריבן אויף צוריקפאָרן קיין קראסנאָבראָד... אָבער אָנשטאָט קיין קראסנאָבראָד, האָט מען זיי אלע, ווי פיל אנדערע פארשיקט טיף קיין רוסלאנד. האָבן זיי אונז מקנא געווען, וואָס מיר בלייבן אויפן אָרט און דארפן זיך מערניט פלאגן און וואנדערן ווער ווייס וואוהין... מיר האבן זיך ניט געוואלט פארשרייבן, און געקלערט אלץ ווי צוריקצוקומען צו די פארברענטע הייזער וואָס מיר האָבן איבערגעלאָזט. האָבן מיר אלץ געווארט... ביז דאָס פייער איז אויך צו אונז געקומען.

ווי נאָר די דייטשן, ימח שמם, האָבן פארנומען דאָס שטעטל שומסק האָט ניט לאנג געדויערט און זיי האָבן אויפגעשטעלט א געטאָ און אלע יידן אהין ארייגעפאקט. איך און אונזערע אלע פאמיליעס זיינען געווען אין געטאָ. יינגע מענטשן פלעג מען איעדן טאָג, אונטער א שווער־באוואָפנטער וואך, ווי שרעקלעכע פארברעכער, ארויס־פירן פון געטאָ צו פארשיידענע ארבעטן. פארנאכט פלעג מען זיי צוריק־ברענגען. איך בין אויך געווען צווישן זיי.

איך האָב געארבעט אין דערזעלבער בעקעריי, וואו מען האָט געבאקן ברויט פאר דער קריסטלעכער באפעלקערונג. איך האָב זיך גוט צוזאמענגעלעבט מיט די קריסטלעכע ארבעטער. צווישן זיי איז אויך

געווען א קריסטלעך מיידל מיטן נאָמען סטעפא, וואָס האָט זיך מיט מיר באזונדערס גוט באפריינדעט. מיך ניט איינמאָל אונטערגעשטיצט מיט וואָס נאָר ס'איז געווען מעגלעך. זי האָט געוואוסט, אז איך האָב א מוטער מיט שוועסטער אין געטאָ. זי פלעג מיר אָפט דערציילן פארשיידענע נייעסן, וואָס מען הערט אין שטעטל, וואָס מען שמועסט וועגן דער מלחמה. איינמאל דערציילט זי מיר, אז זי האָט געהערט, אז מען גייט אינגיכן ליקווידירן דאָס געטאָ. — „וואָס הייסט ליקווידירן דאָס געטאָ?" פרעג איך איר. „אפשר וועט מען אונז צוריק פריילאזן?" זי שווייגט אביסל און ענטפערט מיר גאנץ קלאר: — „דאָס מיינט ליקווידירן די יידן". איך וויל וויסן ביי איר: פונוואנען ווייסט זי אזעלכע זאכן, און וואו האָט זי דאָס געהערט. „מ'האָט דאָס געהערט", זאָגט זי: „פון שיכורע געסטאפאָ־לייט" און זי עצה'ט מיר: „אויב דו ווילסט זיך ראטעווען מיט דיין פאמיליע אנטלויפט פון געטאָ איידער ס'ווערט צו שפעט. איך וועל אייך אנווייזן אן אָרט, וואו איר וועט קענען זיך אויסבאהאלטן".

אז איך בין צוריקגעקומען אין געטאָ און דאָס דערציילט דער מאמען און דעם פעטער מלך, האָבן זיי דאָס ניט געוואָלט גלייבן. „ס'איז ניט מעגלעך", האָבן זיי געזאגט: „אז מען זאָל אלע יידן אויסהרגענען און מ'דארף ניט ריזיקירן מיט אנטלויפן". ס'האט אבער לאנג ניט געדויערט און א געוויסן פרימאָרגן איז דאָס געטאָ פארשפארט און באַלאַגערט געווארן פון מיליטער. קיין מענטש האט מען שוין יענעם טאָג ניט ארויסגעלאָזט פון געטאָ, אפילו די ארבעטער־דיקע האט מען צו דער ארבעט ניט געפירט. מיר האבן געזען אז מיר זיינען פארלארן. סטעפע איז גערעכט געווען. זי האָט אונז געוואָלט ראטעווען און מיר האבן איר ניט געגלויבט. איצט איז שוין צו שפעט. וואָס טוט מען? מיר זיינען הילפלאָז און פארלארן. דאָס בלוט פרירט אונז אין די אָדערן. מיר קוקן אייננ אויפן צווייטן טויט־דערשראָקענע. מיר זעען זיך שוין ווי לעבעדיקע מתים. קיין האפנונג, קיין רעטונג איז ניטא. אייניקע פרובירן זיך נאך טרייסטן: „איז דען מעגלעך מ'זאָל אונז פשוט אויסהרגענען, אומברענגען ווי שאָף?..." מען האָט זיך אויסבאהאלטן, פארשטעקט אין אלע לעכער כדי אויסצומיידן קוקן די רוצחים אין פרצוף אריין.

אינדרוויסן האָט געגאַסן א שלאַקסרעגן, ווי גאָט אליין וואָלט געוויינט אויף אונזער גורל. און אזוי איז צוגעפאלן די נאכט און די רוצחים זיינען אין געטאָ ניט אריינגעקומען. אפשר האָט זיי דער רעגן געשטערט.

פארצווייפלטע און פארציטערטע, מיט קלאפנדיקע הערצער, זיינען מיר אלע געזעסן ענג צוזאמענגעדריקט. אין אזא טראגישן מאמענט, ווען מיר האבן געשוועבט צווישן לעבן און טויט, האט מיין טייערע צארטע מאמע דאך געפונען מוט און זיך אנגערופן: „אויב מיר אלע האבן פארשפעטיקט צו אנטלויפן, האסטו, מיין זון, נאך אפשר ניט פארשפעטיקט. די פינצטערניש פון דער נאכט און דער גאָס־רעגן וועלן דיר העלפן אריבערשפרינגען דעם פלויט.

הינדע לעדערמאן מיט אירע קינדער דער ערשטער
פון רעכטס, יעקב לעדערמאן.

איך וועל קיינמאָל ניט פארגעסן דעם טיפן צער, וואָס איך האָב געזען אין מיין מאמעס אויגן, איר בליק באגלייט מיך נאָך היינט וואו איך שטיי און גיי. איך וועל קיינמאָל ניט פארגעסן איר צודריקן מיך צום

הארצן: „גיי, מיין זון, ראטעווע זיך. אפשר וועלן מיר זיך נאך זען". איך האב ניט געקענט זיך קעגנשטעלן דעם ווילן פון מיין מאמען. מיר האבן זיך שטיל געזעגנט. מיר האבן געמוזט צאמען אונזערע געפילן כדי ניט ארויסצורופן קיין פארדאכט. מיט א תפילה אויף די ליפן, אז מיר זאלן דאס גרויסע אומגליק איבערלעבן און זיך אינגיכן צוריק צוזאמענקומען, האב איך פארלאזט דאס הויז, און אלע מיינע טייערע.

ווען דער רעגן האט זיך פארשטארקט, בין איך אריבער דעם פלויט און זיך געלאזט לויפן. אבער אפגעלאפן קוים עטלעכע צענדליק טריט, האט זיך אויף מיר א שאט געטאן א האגל פון קוילן. כ'האב געמיינט, אז סוועט קיינמאל ניט אויפהערן. איך האב ניט געוואוסט צי דאס שיסט מען נאר אויף מיר צי אויך אויפן געטא. איך האב זיך שנעל א ווארף געטאן אויף דער ערד. דער זומפ האט מיך כמעט איינגאנצן פארדעקט. יעדעס מאל, ווען די שיסעריי האט זיך פארשטארקט, האב איך טיפער איינגעגראבן מיין קאפ אין דער בלאטע צו שיצן זיך פון די קוילן. אזוי בין איך געלעגן עטלעכע שעה נאכאנאנד. א קאלטער שווייס האט באשלאגן מיין פנים און דער טויט האט געשוועבט פאר די אויגן. די שיסעריי האט ענדלעך אויפגעהערט. איך האב גענומען זיך שארן אויפן בויך, אויף אלע פיר. ווען איך האב מיטן האנט ארומגעווישט מיין פנים און א פיר געטאן איבער מיין קאפ, זיינען מיינע האר געבליבן מיר אין מיינע הענט... איך האב זיך שטארק דערשראקן. כ'האב ניט פארשטאנען וואס דא איז פארגעקומען מיט מיר, איך האב גענומען באטאפן מיין קאפ: אפשר בין איך פארוואונדעט און פאר פחד פיל איך דאס ניט? ניין, פארוואונדעט בין איך ניט געווען. נאר פאר גרויס שרעק זיינען מיר די האר פון די ווארצלען ארויס. זיי זענען מיר אויסגעפאלן. — איז דיר, מיין פריינט, עפעס א וואונדער וואס איך זע אזוי אויס? — אזוי האב איך זיך פאוואליע דערשלאגן צו סטעפען נאך איידער ס'איז ליכטיק געווארן אינדרויסן.

דא הויבט זיך אן פאר מיר א ניי קאפיטל פון מיין טרויעריקער געשיכטע, נייע צרות פון א לעבן אין א פינצטערן קעלער.

* * *

ביי סטעפען אין שטוב האט קיינער ניט געטארט וויסן פון מיר, סטעפעס עלטערן, אירע ברידער און שוועסטער — פאר זיי האט מיין באהאלטן זיך געמוזט בלייבן א סוד. פאר אויסבאהאלטן אן ייד איז

געקומען טויט־שטראף. אָבער סטעפּא האָט מיט איר מסירות־נפש מיך אויסגעהיט פון א פּרעמד אויג. זי האָט מיך, ווי דערמאָנט, אויסבאהאלטן אין קעלער פון זייער וואוינונג. איך בין געזעסן אין א גרויס פאַס פאַר זויערקרויט, אויף וועלכן ס'איז געשטאַנען א צווייטע פאַס... סטעפּא האָט מיך באַדינט ווי א קליין קינד. געבראַכט עסן, וואָס זי האָט געמוזט גנבענען אין שטוב, און פון מיר אלץ אוועקגעטראָגן. זי האָט מיר דערציילט פון דעם גרויסן חורבן אין געטאָ, פון מיין הארציקער מאַמען און פון מיינע יינגע שוועסטערלעך, די טייערע. זיי האָבן מיר געשיקט זיך ראַטעווען און זיי אליין זיינען שוין מער ניטאָ. די פאַס איז נאָס געוואָרן פון מיינע טרערן. — צו וואָס טויג אזא לעבן? סטעפּא האָט מיר דערציילט ווי העלדיש דער פּעטער מלך טענצער האָט פאַרטיידיקט זיין יידישן כבוד, בשעת מען האָט אים מיט זיין הויזגעזינד און נאָך אנדערע יידן געפירט פון געטאָ צו דערשיסן, האָט ער זיך געוואָרפן אויף א דייטשן מערדער, אויסגעריסן ביי אים די ביקס און אים דערשאָסן רופנדיק דערביי: „יידן ראַטעוועט זיך!" אָבער קיינער איז אים צו הילף ניט געקומען און ער איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן צוזאמען מיט די צוויי קליינע קינדעלעך. אזוי האָבן די רוצחים געענדיקט מיט די יידן פון שטעטל.

מלך טענצער מיט זיין פרוי און קינד, הי״ד.

סטעפּעס עלטערן האָבן באַמערקט, אַז אין שטוב פעלט ברויט, וואָס איז צו יענער צייט געווען א יקר־המציאות. דער טאַטע אירער

האָט גענומען נאָכשפּירן אַזוי לאַנג — ביז ער האָט מיך געפונען זיצן אין קעלער... דאָ האָט זיך געשאַפן אַ געפערלעכע לאַגע. דער גוי האָט ניט געוואָלט, איך זאָל דאָרט ווייטער בלייבן. סטעפא האָט זיך איינגעשטעלט פאַר מיר און קודם־כּל געבעטן אים, ער זאָל מיך פאַר קיינעם ניט אַרויסגעבן. דער גוי האָט מסכּים געווען, אָבער בתנאי, אַז איך זאָל פאַרלאָזן זיין הויז. סטעפא האָט דאָס אים צוגעזאָגט און זיך גענומען זוכן פאַר מיר אַ נייַ באַהעלטעניש. נאָך אַ רייַ אַרומזוכענישן און אַרומלויפענישן איז איר געלונגען מיך אַריסצובאַהאַלטן ביי אירס אַ חברטע, בלויז אויף אַ קורצער צייט, ביז זי וועט פאַר מיר קריגן אַ צווייטן אָרט. זי איז אַוועק אין אַ דאָרף זוכן פאַר מיר אַ באַהעלטעניש. דערווייל האָט זי זיך דערוואוסט, אַז די דייטשן, פאַרשרייבן די פויערים אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. זי האָט באַשלאָסן, אַז מיר ביידע זאָלן זיך אויך פאַרשרייבן כּדי צו קענען פונדאַנעט אַנטלויפן. זי האָט געצווייפלט צי זי וועט מיך קענען ווייטער דאָ אויסבאַהאַלטן. אויך מיר איז דער פּלאַן געפעלן געוואָרן. איך וועל אַזוי אַרום האָבן אַ מעגלעכקייט צו זיין אויף דער פרייער לופט און אָנזען די זון פאַר די אויגן, ניט דאַרפן זיך מער וואַלגערן אין די פינצטערע קעלערס און מורא האָבן פאַר יעדן קלענסטן שאָרך.

פאַר מיר אָבער איז די זאַך געווען ניט אַזוי גלאַטיק. די אַלע, וואָס ווערן פאַרשריבן אויף אַרבעט, ווערן אַפּריער באַטראַכט פון אַ דאָקטוירים־קאָמיסיע, נאַקעט אונטערזוכט, צי מען איז געזונט. ווי־זשע קען איך דאָס טאָן? מ'וועט דאָך באַלד אויסגעפינען, אַז איך בין אַן ייִד. אָבער די קלוגע סטעפא האָט אויף צו דעם אַן עצה. זי האָט געפונען איינעם, וואָס האָט זיך, פאַר אַ סומע געלט, צוגעשטעלט צו דער קאָמיסיע און אַדורכגעפירט אַלע פאָרמאַליטעטן. איך האָב זיך מיט דידאָזיקע דאָקומענטן צוגעשטעלט צום טראַנספּאָרט. איך האָב געהייסן, יאַן מאַלינאָווסקי.

סטעפא איז זייער צופרידן געווען וואָס ס'איז איר געלונגען מיך אַרויסצוברענגען אויף דער פרייער לופט. אָבער איך — ווי קען איך זיין צופרידן, אַז אַלע זיינען אַזוי אַכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן? ווי קען מען דען פאַרגעסן וואָס די רוצחישע באַנדעס האָבן אָפּ געטאָן מיט אונזערע שוועסטער און ברידער און איך, אַן איינזאַמער

ייִד, וועל זיך ארומדרייען אויף דער וועלט? אָך ווי שווער דאָס איז. אָבער סטעפּען בין איך א סך שולדיק. זי איז דאָך מײַן מלאך־הגואל, זי האָט איר לעבן פאַר מיר איינגעשטעלט. זי האָט פאַרלאָזט איר הויז, אירע עלטערן, איר גאַנצע פאַמיליע כדי מיך צו ראַטעווען.

אונזער טראַנספּאָרט איז אַוועק קיין דײַטשלאַנד. אַוועקגעפירט אונז ערגעץ אין א שטעטל, ווי בהמות. אַרויסגעטריבן אויפן מאַרקפּלאַץ. אַרומגערינגלט פון דער דאָרפישער ציווילער באַפעלקערונג, האָבן מיר געוואַרט וואָס וועלן די באַנדיטן מיט אונז טאָן, צו וואָס פאַר אַן אַרבעט מען וועט אונז שיקן. נאָך דעם ווי מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין רייען, האָט יעדער איינער פון אונז באַקומען א נומער, צוגעשפּילעט אויפן לאַץ. מײַן נומער איז געווען 854.פ. נאָכהער האָבן די געסטאַפּאָווצעס גענומען אויסרופן, אַז זיי האָבן געבראַכט „שקלאַפן צו פאַרקויפן". פאַר יעדן נומער פעסטגעשטעלט א פּרייז, לויטן עלטער און שטאַרקייט פון די מוסקלען.

די „קונים", וועלכע האָבן שוין פון פריער געוואַרט אויף דער „סחורה", האָבן צוערשט גענומען אונז באַטראַכטן, באַטאַפּן די מוסקלען, געשטויסן אונז, צי מען וועט אויסהאַלטן די פּראָבע און ניט אומפאַלן, און נאָכהער גענומען זיך דינגען וועגן פּרייז. און דאָס האָט געהייסן, אַז „מען פירט אונז קיין דײַטשלאַנד אויף אַרבעט..." אַזוי האָט מען אונז, געבנוי ווי אין מיטלאַלטער, און אפשר נאָך פיל ערגער און ברוטאַלער, אין יאָר 1943, פאַרקויפט פאַר שקלאַפן.

איך מיט סטעפּאַ'ן זײַנען געקויפט געוואָרן פון אייבעם א פּויער, א ברוטאַלן מענטש, צו באַאַרבעטן זײַנע פעלדער. מ'האָט אונז באַהאַנדלט געבנוי ווי בהמות, אונטערגעיאָגט: „שנעלער, שנעלער, פאַרפלוכטע אונטערטאַנען!" קיין עסן צו דער זעט האָבן מיר ניט באַקומען. געאַרבעט און געהונגערט. שטענדיק געלעבט אין פחד, אָפּגעריסן פון דער וועלט, מיט דעם גרויליקן באַוואוסטזײַן, אַז אַלע נאָענטע זײַנען שוין לאַנג ניטאָ. און מיר — ווי לאַנג וועלן מיר אַזוי אויסהאַלטן? צי וועט זיך דאָס אַמאָל ענדיקן?

באַמערקונג: דאָ האָב איך צײַטווייליק געענדיקט מײַן שמועס מיט יאַנקלען. איך האָב געזען, אַז ער איז צו מיד און אויסגעשעפּט פאָרצוזעצן צו דערציילן וועגן זײַנע גרויליקע איבערלעבענישן. מיר האָבן דאָס

אפגעלייגט אויף א צווייטן מאָל. צום באַדויערן האָבן מיר זיך שוין מערניט געטראָפן, ווייל איך האָב אין א קורצער צייט ארום פארלאָזן פוילן.

איך ווייס נאָר, אז ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט, איז ער מיט סטעפען צוריקגעפאָרן קיין פוילן, זיך באַזעצט אין א דאָרף און דאָרט געלעבט. ער איז געווען זיכער, אז אין פוילן זיינען שוין מער קיין יידן ניטאָ.

ער איז געווען אין קראסנאָבראָד, זען אפשר וועט ער דאָרט נאָך עמיצן געפינען צווישן די לעבעדיקע. אָבער ער האָט אפילו קיין קברים ניט געטראָפן. ער האָט ביי א גוי, זיינס אַן אמאָליקן שכן געלאָזן זיין אדרעס. אפשר פאָרט וועט זיך עמיצער, א לעבנ־געבליבענער זיך נאָכפרעגן אויף אים, אים וועלן אויפזוכן. אזוי ארום האָב איך באקומען זיין אדרעס.

היינט געפינט זיך יאנקל לעדערמאן אין שטעטין, פוילן.

פון יאנקלס א בריוו

מומע גיטל, טייערע!

איך האב זיך געראטעוועט פון די נעגל פון א מין מאָנסטער, וואָס די וועלט האָט נאָך ביז היינט צו טאָג ניט געזען: — פון היטלערן.

...דער קאמף פאר מיין ביסל ארעם לעבן איז זייער, זייער שווער געווען. מיין ביטערע לאגע, מיין שטענדיקע פארצווייפלונג און דאס וואָס איך האָב איבערגעלעבט בשעת דער מלחמה און וואָס איך האָב דערנאָך, זייענדיק אין קראסנאָבראָד, געזען און געהערט, — זאג איך דיר, אז מיר אליין איז ניט כדאי געווען דער קאמף. בעסער וואָלט איך געווען אומגעקומען צוזאמען מיט מיינע שוועסטער, מיט מיין מאמען.

...די היטלער־רוצחים צוזאמען מיט די פּאָליאקן האָבן, אויף אַן אכזריותדיקן אופן, אומגעבראַכט דאָס בעסטע און דאָס טייערסטע, וואָס מיר האָבן פארמאָגט. מיר האָבן שוין קיינעם ניט פון זיי. אָפּגעמעקט איז אונזער שטעטל קראסנאָבראָד. אפילו דאָס בית הקברות ניט פאַ. פעלט צו שענדן. די מצבות צעבראָכן. די ערד — פאראַקערט...

דיין פלימעניק יעקב לעדערמאן

שלמה זאנשטיין
(ניו־יאָרק)

יזכור

פאר דער דערהויבונג פון די הייליקע נשמות פון די קראסנא־בראדער קדושים; די אלע געפאלענע און אומגעקומענע פארן כבוד פונעם יידישן פאלק, פאר דער דערהויבונג פונעם יידישן נאמען, יזכור!

זאלן די שורות, וועלכע איך שרייב, זיין א ליכט שטראל אין דעם נר־תמיד וואס ברענט אין אונזערע הערצער. זאל עס באלייכטן דעם גרויסן ברידער קבר פון דער הייליקער קהלה, א פארשניטענע פון לעבן דורך א פארשאלטענעם, טמאדיקן און מערדעריש — בעסטיאלישן פאלק.

זאלן העל לייכטן די הייליקע יידישע אותיות אין דעם דאזיקן בוך און זאל ביי זייער ליכט דערזען ווערן די גרויסקייט פונעם יידישן לעבן און די מעכטיקע גבורה פונעם יידישן קדוש־השם.

זאלן אונזערע קינדער און קינדס קינדער לייענען די מיט בלוט געשריבענע קאפיטלען וועגן אונזער גלותדיקן לעבן; זאלן זיי וויסן, וואס פארא בלוטיקן שטייער מיר האבן דארט געצאלט. זאלן זיי פארשטיין ווי אזוי אפצוהיטן די פרייהייט און זעלבסשטענדיקייט פון יידישן לעבן אין אונזער טייערער, פרייער יידישער מדינה, זאלן זיי פון דער יידישער מארטיראלאגיע שעפן מוט און גבורה צו קעמפן פאר אונזער פרייהייט. זאל דאס זיין די טרייסט אין אונזער טיפן צער אויף די לעבנס, וואס זיינען פאר דער צייט פארשניטן געווארן, אויף דעם ישוב, וואס איז אן רחמנות פארטיליקט געווארן פאר די אויגן פון דער גרויסער ניט יידישער וועלט.

ס'האט דער שרעקלעכער גורל געוואלט אז איך, א ניט פארברענט רעשטל פון דער הייליקער קראסנאבראדער קהלה, זאל זיין א לעבעדיקער עדות וואס האט מיט די אייגענע אויגן זיך צוגעקוקט צום פייער, אין וועלכן ס'איז פארברענט געווארן דער יידישער ישוב. דאס האט דער גורל מיך געשטראפט, אז איך זאל מיט מיינע אויגן צוזען די ערשטע פארברענטע קרבנות אונטער די חורבות פון די יידישע היימען.

די ערשטע איז געווען קראסנאבראד צווישן די פארברענטע יידישע קהלות אין פוילן. די ערשטע איז זי געווען צווישן דער ריזיקער מחנה

קרבנות, וואס איז אומגעקומען אין די פלאַמען פון דער וועלט־שריפה. די ערשטע זיינען מיר צעטראַטן געוואָרן אונטער די נאַציִשע שטיוול אין זייער בלוטיקן מאַרש איבער דער ערד פון פוילן.

צווישן די ערשטע קרבנות זיינען געווען שמואל־עוזר קופּיעץ און זיין זון מעכל. זייערע פּנימער זיינען געוואָרן פאַרברענט ניט צום דערקענען. דעם טאַטן האָבן מיר דערקענט לויטן טלית־קטן, וואָס איז ווי דורך א נס ניט פאַרברענט געוואָרן אין די פלאַמען. ס'איז געווען ווי א הייליקער צייכן און סימבאָל, אז נאָר דעם יידישן גוף קען מען פאַרברענען און פאַרניכטן אָבער דער יידישער גייסט וועט אַרויס גאַנץ פון אַלע פלאַמען און פייערן.

צווישן די חורבות האָבן מיר אויפגעזוכט נאָך פאַרברענטע גופים. ליידער האָבן מיר זיי ניט דערקענט, צום רוב זיינען דאָס געווען פּליטים פון אַנדערע יידישע ישובים.

דעם זעלבן טאָג האָבן די נאַציס דערשאָסן: לייביש קראַמער, שמואל (שמעלקע) שטעמער און דעם גייסטיק־קראַנקן ראובן.

דאָס איז געווען נאָר דער אנהויב, דער אנהויב פונעם סוף. דאָס פייער וואָס האָט אַרומגעכאַפּט אונזער שטעטל, האָט פאַרברענט א דריטל פון אונזער פאָלק. האָט אויסגעטריקנט די גייסטיקע קוואַלן פון אייראָפּעיִשן יידנטום, האָט חרוב געמאַכט די זייט דורות לאַנג איינגעזעסענע און פאַר־וואָרצלטע יידישע קהלות אין אייראָפּע.

די מערדערישע האַנט פון צורר האָט אויך ניט אויסגעמיטן די קראַסנאָבראָדער וועלכע זיינען אַנטלאָפן אויף דער פאַרשאָלטענער אוקראַי־נישער ערד. דאָרט האָבן זיי געטיילט דעם טראַגישן גורל צוזאַמען מיט דער יידישער עדה פון בראַיילאָוו.

זייערע מאָרד־אַקציעס האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט פּלאַנמעסיק און פּינקטלעך. צוערשט זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן די, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין פאַכן אָדער האָבן געהאַט פאַכן אין וועלכע די מערדער האָבן זיך ניט גענויטיקט. די פאַכלייט האָט מען דערמאָרדעט נאָך דעם ווי מען האָט זיי אויסגענוצט ביי שקלאַפן אַרבעט.

צווישן איין אַקציע און דער צווייטער האָט מען געזוכט א וועג צו אַנטלויפן פון געטאָ. דער עיקר האָט מען געוואָלט דערגרייכן צו די געגנטן, וועלכע רומעניע האָט אָקופּירט. אין דער א.ג. „טראַנסדניסטריע"

אויך דארט האבן די יידן געלעבט אין געטאָס און ארומגעצאמטע לאגערן, אבער קיין מאסן שחיטות ווי ביי די דייטשן זיינען נאך ניט פארגעקומען. מען האט ריזיקירט מיטן לעבן און זיך דערקליבן ביז זשמערינקע און בראילאוו.

אין א העלן פרימארגן האבן רומענישע זעלנער ארומגערינגלט דעם בראילאווער געטאָ און אלע פליטים, 300 אין צאל, אוועקגעפירט צו דער שחיטה, אויפן מיטנוועג צווישן זשמערינקע און בראילאָוו.

אין דער צום טויט געטריבענער מחנה האָט זיך געפונען א קראסנאבראדער מאמע מיט איר זון און צוויי טעכטער. דאס איז געווען מירעל קופיעץ מיט אירע קינדער חנה, בינע, און אברהם. חנה האט ניט אויסגעפילט דאס באפעל פון די מערדער זיך אויסצוטאן נאקעט. זי איז פארפייניקט געווארן צום טויט, אבער מאראליש האט זי געזיגט. זי איז אומגעקומען אין אירע קליידער.

זאל אן אייביקע שאנד קללה באגלייטן די מערדער, וועלכע האבן געוואלט שענדן דעם כבוד פון דער צניעותדיקער יידישער טאכטער חנה. זאל איר פארגאסן בלוט זיין א הייליקע מתנה פאר דעם, וואס באשטימט דעם יידישן גורל, ועבט אים אריין אין דעם געוועב פון דער געשיכטע, און טרינקט אן מיט יידיש בלוט די פרעמדע ערד.

יזכור! זאלן געהייליקט ווערן די נעמען פון די קראסנאבראדער קדושים, זאל זייער אנדענק לעבן אייביק אין אונזער זכרון, ווי עס לעבט דער צער אין אונזערע הערצער.

צוגאַב־רשימה פון אומגעקומענע

יונה בערלאַנד, לייבטשע׳ס זון, א בחור פון 20־יאָר, דינענדיק אין דער פוילישער ארמיי, איז ער ביים סוף פון דער מלחמה אריינגעפאַרן קיין קראַסנאָבראָד מיט דער האָפנונג אפשר וועט ער עמיצן פון זיינע באַקאַנטע נאָך טרעפן ביים לעבן. אין שטעטל האָבן אים די גויים געכאַפט און דערמאָרדעט.

פייגעלע פוקס, איטשע מענדעלע׳ס א טאָכטער, 18־יאָר אלט, האט זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער ביז צום סוף פון דער מלחמה זי איז אריין קיין טורזשיניעץ, אויפן פלאַץ, וואו אירע עלטערן האָבן געהאט די מיל, בעטן ביי די באַקאַנטע גויים א שטיקל ברויט, האָבן זי די שקצים אריינגעוואָרפן אין וואסער אריין און דערטרונקען.

ציפע קרעלמאַן, משה קרעלמאַנ׳ס פרוי מיט א מיידל פון 16־יאָר האָבן זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער ביי באָטשיוו. שוין נאָכן קריג, ווען די רוסן האָבן געהאט פארנומען די ארומיקע שטעט, האָבן זיי די אָרטיקע פויערים געזאָגט, אז זיי קענען שוין גיין אהיים צו זיך אין שטאָט. אויפן וועג אהיים, 2־קילאָמעטער פון שטעטל אינעם דאָרף היטעק, האָט זיי דערזען דורכן פענצטער פון זיין הויז דער שייגעץ, וואָס האָט זיך ביי איר מאַן געלערנט דאָס שוסטער־פאַך. ער האָט זיי נאָכגעיאָגט אין וואלד אריין אוןביידן דערמאָרדעט.

יוסף רינד, שמואל רינד׳ס זון, ווען ס׳איז געשאַפן געוואָרן דאָס זשמערינקער געטאָ, האָט ער אלץ, וואָס ער האָט פארמעגט, אוועקגעטראָגן צו א באַקאַנטן פויער, און יעדער מאָל פלעג ער זיך אריינכאַפן צו דעם פויער צו פארקויפן עפעס פון זיינע זאכן כדי צו שאַפן דערנערונג פאר זיך און זיין משפחה. איינמאָל ביי אזא באזוך האָט דער פויער, „זיין באַשיצער״, אים דערמאָרדעט.

אברהם בארג
(תל־אביב)

געווען א שטעטל — און ניטא

....געווען א שטעטל דאָ ערשט ניט לאנג, דאכט זיך, ערשט נעכטן בין איך געווען דאָרט, מיט יעדן גערעדט, אלעמען געזען — און שוין איז דאס אלץ ניטא.

אַ שטעטל, זוי אַסאַך יידישע שטעטלעך אין פוילן, באוואוינט מיט יידן, פרידלעכע, שטילע, פון דור־דורות איינגעזעסענע בירגער — און שוין זיינען זיי אלע ניטאָ.

א שטעטל מיט חסידים פארשידענע: בעלזער, ראדזינער, גערער און טריסקער... געפאָרן צו זייערע רביים, גוטע יידן, קווייטלעך געגעבן, אויף פרנסה געבעטן. געהאנדלט, געוואנדלט, ניט געהאט קיין גרויסע השגות — און שוין איז דאָס אלץ אפגעמעקט און ניטאָ

געווען יידן תלמידי־חכמים, שטאָלץ מיט זייער יידישקייט, יומם ולילה תורה געלערנט, זיך באנוגנט גאנץ אָפט מיט א סקאָרינקע ברויט מיט וואַסער, אלץ אָנגענומען באהבה פון זיין ליבן נאָמען — און שוין זיינען זיי אלע ניטאָ.

געווען בעל־מלאכה׳ס, ערלעכע ארבעטזאמע מענטשן, פארנומענע מיטן עול פרנסה. האָבן קיינמאל ניט פארגעסן א ברודער, א חבר א גמילות־חסד צו באָרגן א נאָענטן, א שכן אין זיין נויט צו העלפן, א קראנקן מקיים צו זיין די מצווה פון ביקור־חולים און דערביי איבערלאזן א מטבע אונטערן קישן, זיין א מתן־בסתר — און שוין זיינען די אלע טייערע מענטשן ניטאָ.

געווען א בליענדיקע, טייערע יוגנט, באלאָדן מיט אידעאלן, געהאט שטרעבונגען, געפירט פאָליטיק, דיסקוטירט, געקעמפט צווישן זיך פאר א בעסערן מאָרגן, געמיינט צו ברענגען די גאולה פאר דער וועלט און פאר יידן בתוכה — און שוין זיינען זיי אלע ניטאָ.

געווען קינדערלעך, ליכטיקע, זיסינקע. איעדער קינד — מיט זיין מזל, ווי מען זאָגט ביי יידן. געווען טאַטע־מאַמע מיט זייערע זאָרגן און פריידן, מיט זייערע וואונשן. געהאָפט און געשטרעבט אביסל נחת פון קינדער צו דערלעבן — און שוין איז דאָס אלץ אָפּגעווישט און ניטאָ מער.

ניטאָ מער די קינדערלעך. ניטאָ מער קיין טאַטעס, קיין מאַמעס. ניטאָ מער קיין האָפנונג, קיין שטרעבן... ניטאָ קיין שוועסטער, קיין ברידער! אָך טייערע, הארציקע יידעלעך, איך זע אייך אלע, איר שוועבט מיר פאר די אויגן. אָט זע איך אייך אין די טעג פון ערב־פסח, ווי איר טראָגט זיך פון הויז צו הויז מעות־חיטין זאמלען, אָרימע יידן מיט ווייַן און מצות צו באַזאָרגן. אָט זע איך אייך פארטאָג, ווען פינצטער איז נאָך אינדרויסן, מיט גרויסע לאַמטערנס צו סליחות גיין, אויפגעוועקטע פון שלאָף דורך זלמן בער דעם שמש וואס איז געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און מיט זיין גרויסן הילצערנעם האמער אָנגעקלאַפּט אין טיר און הויך אויפן קול גערופן: שטייט־אויף שטייט־אויף. הייליקע יידעלעך! עורי־נא, קומי־נא, שטייט־אויף צו עבודת־הבורא!

און אָט זע איך אייך, קינדערלעך, ל״ג בעומר, מיט פיילנבויגנס און ביקסלעך צום הויכן בארג „סיני״ * גיין, טאַנצנדיקע פריילעכע און די מאַמעס ביי די טירן שעפּן נחת פון זייערע זינדעלעך, וואס וועלן גרויסע ווערן, תורה לערנען און שמידן די קייט פון דעם יידישן פאָלק.

קראסנאָבראָדער הייליקע יידעלעך, ליכטיקע קינדערלעך, צוקונפטיקע דורות! וואו זיינט איר היינט? וואו האָט מען אייך אהינגעטאָן? וואו איז דאָס גאנצע שטעטל יידן אהינגעקומען? קיינער פון אייך איז ניט געבליבן! אלעמען אויסגעהרגעט, אויסגעמאָרדעט; פארברענט די הייזער מיט די מענטשן, יינג און אלט צוזאמען אומגעקומען! פון אלע ווינקעלעך אויסגעזוכט, פון אלע פינצטערע באהעלטנישן ארויסגעשלעפּט, חיות שפּאָט צו די גריבער געטריבן, דאָרט האָבן שוין ווילדע רוצחים אויף אייך געלויערט, ווי בלוטדורשטיקע חיות אנגעפאלן אויף אייערע

* געהויבן ביי אונז אין שטעטל, אויף יענער זייט טייך, א הויכער זאמד־בארג, וואס די קינדער פלעגן רופן „בארג סיני״.

אויסגעמאטערטע גופים, לעבעדיקע שטיקער גערים, לעבעדיקערהייט אין די קברים געשליידערט, איינס אויפן צווייטן ווי שטיינער געוואָרפן, מענטשן מיט מענטשן פאַרדעקט. מאשינגעווער און ביקס האָבן אייערע ווייגעשרייען פאַרטויבט, אייערע לעצטע זיפצן פאַרשטיקט, אייערע ליוויות זיינען הפקר געוואָרן פאַר יעדער מינדסטער באַשעפעניש, פאַר יעדן נידערטרעכטיקן אויסוואורף. קיינער האָט די מערדער ניט געשטערט. קיינער האָט ניט געפרעגט: „פאַרוואָס?" אלע זיינען געווען צופרידן וואָס אייער בלוט האָט זיך ווי וואַסער געגאָסן, בלוט פון מאַמעס און קינדער האָט זיך אויסגעמישט.

קראָסנאָבראָדער טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער, ברידער. ווער האָט אייך אַוועקגעריסן פון אונז, מיט טויט־פּיינלעכע יסורים געפּייניקט, געשוואָלענע פון הונגער, דערמאָרדעט! ווער האָט אַוועקגערויבט דאָס טייערסטע, די קראָסנאָבראָדער יוגנט! קראָסנאָבראָדער טעכטער, איר איידעלע, איר צאַרטע, זיינט פון די צווייפיסיקע בעסטיעס אין די וועלדער פאַרשלעפּט געוואָרן, געשענדעט, באַליידיקט און דערמאָרדעט געוואָרן. מאַמעס, וואָס האָבן מיט די אייגענע קערפּערס זייערע קינדער געשיצט, זיינען מיט איין קויל צוזאַמען דערשאָסן געוואָרן.

קראָסנאָבראָדער קינדערלעך, קליינינקע עופעלעך פון דער מאַמעס הענט ארויסגעריסן, אינדערלופטן, ווי שפּילצייג, געוואָרפן. קינדערישע געשרייען, קינדערישע שלוכצן האָט קיינער ניט פאַרנומען. קינדערישע געוויינען האָבן דעם הימל ניט דערגרייכט. אומשולדיקע קינדערלעך. קינדערישע נשמהלעך! פאַרוואָס איז אייך אַזאַ שטראָף געקומען? ווער קען דאָס פאַרשטיין ווער קען אַזאַ צער פאַרטראָגן, אַזאַ ווייטיק פאַרנעמען?

אך־און־וויי וואָס מיר האָבן דערלעבט אונזערע אויגן זאָלן צוזען דעם גרויסן צער, דעם שרעקלעכן צאַרן, וואָס גאָט האָט אויף זיין פאָלק ישראל אויסגעגאָסן. איז דען אין גהינום אַזאַ פייער פאַראַן. זיינען דען אין דער תוכחה אַזעלכע קללות געשריבן, אַז מאַמעס מיט קינדער זאָלן שטאַרבן מיט אַזעלכע טויטן!

קראָסנאָבראָדער קדושים, קראָסנאָבראָדער ייִדעס, באָבעס, וואו זאָלן מיר אייך זוכן, וואו זיינען אייערע קברים, וואו ליגן אייערע אויס־

געמאטערטעביינער, וואו וואלגערן זיך די הענט, די פיס וואס מ'האט פון זיי לעבעדיקערהייט געשניטן. צוגעבונדענע צו וועגענער, האט מען זיי איבער גאסן געשלעפט. וואו זאלן מיר זיי זוכן אין די פעלדער, אין די וועלדער, אין די רינשטאקן אדער אין מאידאנעק, בעלזשעץ, אוישוויץ, וואו די דייטשע חיות, אין מענטשן־געשטאלט, האבן מאדערנע גאז־אויוונס פאר זיי אויפגעשטעלט? און וואס איז זייער שולד געווען? — בלויז דערפאר ווייל זיי זיינען יידן. און דערפאר האט קיינער דאס גרויסע אומגליק ניט געזען, ניט געהערט. קיינער האט דעם גרויסן ווייטיק ניט געפילט. קיינער האט זיי העלפן ניט געוואלט. קיינער האט זייערע נויט־געשרייען ניט דערהערט, ניט אין מזרח, ניט אין מערב... שונאים האבן געלאכט. „פריינט" האבן געשוויגן. אפשר, האבן זיי געטראכט, טאקע פטור ווערן פון דעם יידישן פאלק.

דער נקמה־רוף פון זעקס מיליאן יידישע נפשות איז אויף אייביק אינדערלופטן הענגען געבליבן און ווארנט און מאנט ניט צו פארגעסן דאס פארגאסענע בלוט. באשטראף זיי, גאט, די רוצחים, די רשעים פאר אונזער אומשולדיק־פארגאסן בלוט. באשטראף זיי פאר אונזער מארד, אין זייף פארוואנדלט. באצאל זיי פאר די פון הונגער אומגעקומענע. זאלן די מערדער זיך איינער דעם צווייטן אויפפרעסן, זייערע קינדער אויף שטיקער צעררייסן. ס'האבן די ארישע טייוולאנים געוואלט פארניכטן און אפמעקן איעדן שפור פונעם אלטן שטאם ישראל. זאלן זיי אליין אפגעמעקט און פארטיליקט ווערן.

מיר זיינען יתומים געבליבן, אייביקע אבלים. ווער קען אונז טרייסטן, אונזער צער פארשטיין?

די לעצטע אזכרה אין ישראל. אור לט"ו חשון תשט"ז.
ערשטע שורה פון רעכטס שטייען יש. באב"ד, פ. דימנד, א. גיטר.
די צווייטע שורה זיצן א. רונד. א. בורג, ג. בורג, א. לוכפלד.

ערשטע שורה פון לינקס שטייען ש. גורטלר, מ. פישל, ש. לוינפוס.

צווייטע שורה זיצן י. שלגל, א. גורטלר, א. אונציג, מ. רפופורט.

י. רינד, מ. שוחט, צ. אולמן, ש. לפלר, צ. רינד, צ. קרלמן, י. שטמר, י. מ. גורטלר, א. י. טנצר, מ. דימנד, צ. אפילבוים

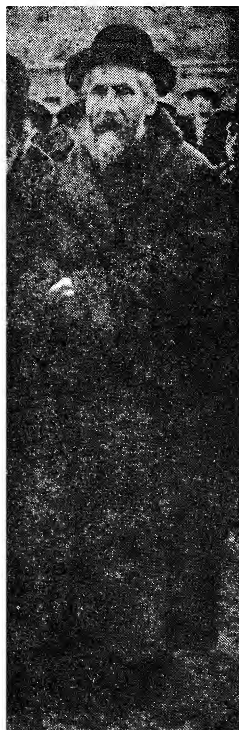
די ערשטע טרויער פארזאמלונג אין — אולם — (דייטשלאנד) פאטאגראפירט דורך הערש בן משה גורמלר.

א גרופע יוגנטליכע ציוניסטן אין קראסנאבראד.

געשטאַלטן

הרב מנחם־מאַניש מרגליות, הי״ד

אן אפשטאם פון א פארצווייגטער רבני־שער משפחה. זיין מאמע איז געווען א טאכטער פון דער משפחה באב״ד, די אייניקלעך פון טארנאַפּאָלער „מנחת חינוך״. אין יאר 1924 ווערט ער אויפ־גענומען אלס רב אין קראסנאבראד.

ער איז געווען א תלמיד־חכם, א בקי אין ש״ס און פוסקים. אַן עלוי אין אלע שטחים פון תלמודיסטישן וויסן. א קענער פון דער יידישער געשיכטע און א טאלאנ־טפולער רעדנער; מיט זיין ערשטער התלהבותדיקער רעדע, אלס אונזער רב, האט ער געוואונען די הערצער פון אלע איינוואוינער.

איך האב זוכה געווען צו זיין צווישן זיינע ערשטע תלמידים אין תלמוד. ער פלעג אויפקלערן די פארוויקלסטע סוגיות מיט פשוטקייט און קלארקייט און ס'איז ארייננעדרונגען טיף אין מח אריין. מיין וויסן אין תלמוד האב איך טאקע אים צו פארדאנקען, ווען איך בין שפעטער אוועק אויף די וועגן פון דער וועלט־לעכער קולטור און האב זיך אריינ־געווארפן אין דערלערנען די יידישע ליטעראטור, האט ער מיך איינגעלאדן צו זיך און אויפגעקלערט, אז דער וואס שעפט פונעם וועלטלעכן וויסן מוז ניט דוקא דערגיין צו אפיקורסות און אפלייקענונג פון דעם יידישן דת. „מען קען, האט ער געזאגט, לייענען ביכער, לערנען וועלטלעכע למודים און זיין אן ערלעכער און פרומער ייד״. ער האט מיר דאמלט

באווירקט און ביז צו מיין ארויסגיין אויף הכשרה האב איך מיך אזוי נוהג געווען.

ער איז געווען א גוטהארציקער מענטש מיט אן אפן פילבאר הארץ. אליין גערן געגעבן הילף, פאר יעדן וויכטיקן צוועק און געזארגט, אז אויך אנדערע זאלן געבן. זיין שטוב איז אפן געווען פאר יעדן איינעם. באטייליקט זיך אין די פילאנטראפישע אינסטיטוציעס „הכנסת אורחים", „גמילות חסדים", „בקור חולים" א א.

ער האט געטיילט דעם גורל פון אלע יידן אין שטעטל און קיינער ווייס ניט וואו ער איז אומגעקומען.

כבוד זיין אנדענק. **א. לוכפעלד**

ר' משה'לע סופר ז"ל

דער נאָמען משה'לע סופר איז געווען א שם־דבר ניט נאר ביי אונז אין קראסנאָבראָד נאר אויך אין פיל פון די ארומיקע שטעטלעך.

דאָס איז געווען אַן ייד פון מיטל־וואוקס. שוין אין די עלטערע יאָרן. א קליין ווייס בערדל האָט איינגערעמט זיין פנים. שטענדיק פלעג ער גיין מיט לאנגזאמע טריט, מיט זיין ליולקע אין מויל. מיטן גוט־מוטיקן שמייכל, וואס האט גערוט אויף זיין פנים, פלעג ער פשוט באצויבערן מענטשן.

ער איז געווען געאַכטעט סיי ביי חסידים און כלי־קודש, ווייל ער איז געווען א בעלזער חסיד און א סופר סת"ם, גאר א בארימטער און א קינסטלער אין זיין פאך און סיי ביי די פשוטע מענטשן, ביים

עמך. מיט אלעמען האָט משהלע סופר געהאט א געמיינזאמע שפּראך, האָט געהאט וואָס צו רעדן. יינג און אלט האבן גערן זיך געוואלט נעפינען אין זיין געזעלשאפט.

ליולקעס האָט משהלע סופר געהאט א גאנצע קאָלעקציע... אויף יעדן יום־טוב א ספּעציעלע ליולקע. דאָ א לענגערע, דאָ א קירצערע. גאָר אַן אנדער מין ליולקע האט געהאָט אויף פורים. לאַנג, זי פלעג אים גרייכן ממש ביז איבער די קני. געווען איז זי ארומגענומען מיט רייפלעך פון אלערליי קאָלירן. א „היסטארישע" ליולקע איז דאָס געווען. א ירושה פון עלטער־זיידעס.

זיינע מילדע אויגן האָבן געשיינט ווי ביי אַ קינד און אַ מאָדנער חן איז געלעגן אויסגעגאָסן אויף זיין פּנים ווען ער פלעג אין אַזאַ טאָג נעמען די ליולקע צום מויל און פּאוואָלינקע פאַרויכערן — ניט מיט גאוה חלילה, נאר מיט דרך־ארץ, לכבוד דעם יום־טוב — און דערביי אנהייבן דערציילן די געשיכטע און די אפּשטאמונג פון דער ליולקע, און אז משהלע סופר האָט דערציילט, האָט יעדערער צוגעלייגט אַן אויער.

יינג און אלט האבן ליב געהאט צו הערן און שטארק הנאה געהאט פון זיינע היימישע, פאלקסטימלעכע מעשהלעך, וואָס ער פלעג דערציילן ביי יעדער געלעגנהייט.

אלע האָבן אים ליב געהאט, און אלעמען האט ער ליב געהאט. ווי שוין דערמאָנט, איז ער געווען א סופר, באוואוסט ווייט אריבער די גרענעצן פון אונזער שטעטל קראסנאָבראָד. א פּאר תפילין, א מזוזה פון משהלע סופר האָבן זיך שטענדיק געצאָלט אסאך טייערער ווי פון אנדערע סופרים. א ספר־תורה, געשריבן פון אים איז געווען א יקר־המציאות. אבער משהלע האָט מער געשריבן לשם מצוה ווי לשם פרנסה. איז ער שטענדיק געווען אן ייד, אַן אביון, מען קען זאגן געלעבט אויף ברויט מיט וואסער. דערביי געווען א שמח בחלקו.

ניט געווען קיין שמחה אין שטעטל, וואו משהלע סופר זאל ניט זיין איינגעלאדן צווישן די ערשטע חשובע געסט. צי א קנסמאָל, א חתונה, א ברית־מילה, א פּדיון־הבן — אומעטום איז משהלע סופר געווען פארבעטן. אומעטום האָט ער געקענט פריילעך מאכן דעם

עולם, צו איעדער שמחה האָט ער שוין געהאט צוגעפאסט זיינע מעשהלעך, וואָס זאָלן פאַראינטערעסירן און פאַרווײַלן די געסט און מחותנים.

האָט אַ ייִד זיך משדך געווען פון אַ צווייטן שטעטל און די חתונה איז פאָרגעקומען דאָרט, איז מען אָן משה׳לען אויף דער חתונה ניט געפאָרן... אַ באַזונדערן אינטערעס האָט משה׳לע סופר אַרויסגעוויזן אויף חתונות ביי אָרעמע ייִדן, וועלכע זיינען על פּי רוב פאָרגעקומען אָן כלי־זמרים. דאָ, האָט ער געגלאַנצט אין זיין פולער פּראַכט מיט זיין טאַלאַנט צו פאַרווייַלן. כדי די אָרעמע מחותנים זאָלן ניט זיין געפאַלן ביי זיך, האָט ער פאַרטראָטן אי די קלעזמער, אי דעם בדחן, אי דעם טאַנצנדיקן עולם... מיט איין וואָרט, משה׳לע סופר איז געווען אַלץ און האָט טאַקע געקענט אַלץ.

די הויפּט־פאַרווייַלונג ביי אים איז געווען פרייטיקצונאַכטס, צו די שבע־ברכות. אַרומגערינגלטביים טיש פון ייִדן־חסידים זיינס גלייכן, ווי אויך פון עמך־לייט, האָט ער זיך געפילט „ווי אַ פיש אין וואַסער". ער פלעגט שפּרודלען מיט זיינע חסידישע מעשהלעך און דערציילונגען פון גוטע ייִדן. פון מאָל צו מאָל פלעגט ער כאַפּן אַ טענצל מיט די אַנדערע חסידים. צום סוף פון דער שמחה האָט ער געהאַט זיינעם אַ באַזונדערן טאַנץ. דאָס האָט געהייסן דער „ברוגז־טאַנץ", אַ טאַנץ פון אַ ברוגזדיק פאָרפאָלק. דער מאַן וויל איבערבעטן זיין ברוגז געוואָרענע ווייב. נאָר זי איז איינגעעקשנט און וויל זיך פאַר קיין פאַל ניט איבערבעטן. איינער פון די חסידים שפּילט די ראָל פון דער ברוגזער ווייב און משה׳לע, דער „מאַן" באַמיט זיך מיט אַלע מיטלען און מעגלעכקייטן זי צו איבערבעטן. גיט ער איר פאַרשיידענע מתנות. נעמט יעדער מאָל עפּעס אַנדערש אַרויס פון קעשענע און פּרובירט איר געבן. ביז זי ווערט ענדלעך מרוצה און זיי בעטן זיך איבער. דאַן הייבן זיי ביידע אָן צו טאַנצן צוזאַמען. דער עולם פּאַטשט בראַוואָ און טאַנצט־מיט. מען שטעלט זיך אַרויף אויף טישן און בענק זען ווי דאָס פאָרפאָלק טאַנצט — און ס׳איז ליהודים! אין שטעטל פלעגט מען זאָגן אַז ווער ס׳האָט ניט געזען משה׳לע סופר טאַנצן דעם „ברוגז טאַנץ", ווייסט ניט וואָס טאַנצן הייסט...

* * *

איך האלט, אז ס'איז כדאי איבערצוגעבן דאָ איינע פון זיינע מעשהלעך. איבערגעבן אויף וויפל איך געדענק. מעגלעך אז מיין זכרון האָט אדורכגעלאָזט וועלכע ס'איז פרטים:

אין איינעם א שטעטל איז געווען א בחור, א יתום. ער איז געווען זייער עלנט און איינזאם. האט דער עלנטער בחור זיך באקענט מיט א מיידל, זי איז אויך געווען אַן עלנטע יתומה. ביידע האָבן זיי בעשטרעבט צו'ן א גליקלעכער פאראייניקונג, וואס זאָל א סוף מאכן צו זייער איינזאם, טרויעריק לעבן. ליידער האָבן זיי ניט געקענט דערגרייכן זייער ציל. זיי זיינען געווען ארעם און ניט געהאט די קלענסטע מעגלעכקייטן זיך איינצוצאָרדנען און צו בויען זיך א נעסט. האָבן זיי אין זייער פארצווייפלטער לאגע באשלאָסן זיך אוועקצולאָזן ביידע אין דער פרעמד זוכן ארבעט און מיט גאט'ס־הילף זיך פאַוואָליע איינאָרדנען און פירן א פאמיליע־לעבן. זיי וועלן ענדלעך זיין געטרייסט פאר דעם צער און פיין, וואס זיי האָבן געהאט אויסצושטיין פון זייער פריער יוגנט אָן. אָבער ווי נאר די זאך איז באוואוסט געוואָרן ברבים, האט דאס שטעטל אויפגעהויבן א ויצעקו: „סטייטש, וואָס הייסט א בחור מיט א בתולה וועלן זיך אליין, אָן קיינעמס אויפזיכט אוועקלאָזן אין דער פרעמד? אזא זינד, אזא עבירה! ווער ווייסט וואָס פארא צרות עס קענען רחמנא־לצלן קומען דערפאר אויפן שטעטל... מען טאָר די זאך בשום אופן ניט דערלאָזן".

מען איז געלאָפן צום רב. דער רב האָט געלאָזט רופן די בעלי־בתים פון שטעטל און מ'האָט באשלאָסן, אז מען זאָל דאָס פארל אַפריער חתונה מאכן, שטעלן א חופה כדת משה וישראל. דאן וועלן זיי קענען גיין אוהין זיי וועלן באַגערן.

און כך הוה. מען האט געמאכט א חתונה. דער רב האט געגעבן חופה וקדושין. די בעלי־בתים האָבן געשאָנקען דרשה־געשאנק. אין שטעטל איז געווען פריילעך. א טאָפלטע שמחה איז דאָס געווען: אי חתונה געמאכט צוויי יתומים, אי אויסגעמיטן א שווערע זינד.

נאָך דער חתונה איז דאָס פאָרל זיך אוועק זייער וועג, ווי זיי האָבן געהאט באשלאָסן. צופוס זיינען זיי געגאנגען אין דער פרעמד זיך

שאַפּן זייער נייע היים. ווי נאָר זיי זיינען אַרויס פון שטעטל, זיינען זיי אַריין אין אַ גרויסן, געדיכטן וואַלד. זיי האָבן פאַרלאָרן דעם וועג און פאַרבלאָנדזשעט אַלץ טיפער און טיפער אין דעם וואַלד. זיי האָבן ניט געוואוסט וואו אַריין און וואו אַרויס. פּלוצלינג האָבן זיי דערהערט אַ יאָמערלעך געוויין פון אַ קינד. זיינען זיי געגאַנגען נאָכן קול פונעם קינד ביז זיי האָבן עס געפונען זיצן אונטער אַ בוים. לויטן אויסזען און לויט די מלבושים איז געווען צו דערקענען, אַז דאָס קינד שטאַמט אַפּ פון קריסטלעכע עלטערן. אָבער פונוואַנעט קומט עס אַהער אין טיפן וואַלד, האָבן זיי ניט געקענט פאַרשטיין. זיי האָבן דאָס קינד גענומען אויף די הענט, באַרואיקט עס פון וויינען און ווייטער געגאַנגען אָן אַ ציל. אַזוי לאַנג ביז זיי זיינען ענדלעך אַרויס פונעם וואַלד.

די זון איז שוין געהאַט פאַרגאַנגען ווען זיי האָבן זיך דערזען אויפן פרייען פעלד און אין דער טונקלקייט פונעם אָוונט האָבן זיי דערזען ליכט פון אַ הויז, וואָס איז געווען גאַנץ ווייט פון זיי, זיינען זיי אַוועק אין דער ריכטונג.

ווען זיי האָבן באַטראַכט די שוועל פון יענעם הויז איז דאָרט, ביי די הויז־באַוואוינער, אויסגעבראָכן אַ גרויסע פרייד. זיי האָבן דערזען צוויי פרעמדע מענטשן ברענגען זיי צו טראָגן זייער פאַרלאָרן געוואָרן קינד... ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז זייער אַ פאַרמעגלעך הויז. די אייגנטימער זיינען באַזיצער פון אַ גרויסן גוט מיט גרויסע שטחים ערד. זיי זיינען פאַרטאָג אַרויס אויף יאַגד אינעם וואַלד און מיטגענומען מיט זיך דאָס קינד. בעתן געיעג אויף די חיות איז דאָס קינד פאַרלאָרן געוואָרן. זיי האָבן עס דעם גאַנצן טאָג אַרומגעזוכט און ניט געקענט געפינען. זייער צער איז געווען ניט צום באַשרייבן. און דאָ ברענגט מען זיי פּלוצלינג אַריין זייער קינד...

ווען זיי האָבן זיך נאָכגעפרעגט ביים פאַרפאָלק וויאַזוי זיי האָבן דאָס קינד געפונען, האָבן זיי דערציילט זייער גאַנצע געשיכטע. דערציילט, אַז זיי זיינען עלנטע יתומים; אַז זיי האָבן נעכטן ביידע חתונה געהאַט. וויאַזוי זיי האָבן זיך אָוועקגעלאָזט אין דער פרעמד זוכן פונוואַנעט זיך צו דערנערן און זיי האָבן אויפן וועג פאַרבלאָנדזשעט אינעם וואַלד.

און ווי זיי בלאָנקען זיך ארום מיד און פארמאטערט, זוכנדיק א וועג, דערהערן זיי פלוצלינג דאָס געוויין פון א קינד. זיי האָבן נאָכגעפאָלגט דאָס קול ביז זיי זיינען צוגעקומען און דערזען ווי דאָס קינד זיצט אונטער א בוים און מאכט געוואלדן. „מיר האָבן דאָס קינד גענומען אויף די הענט”, האָבן זיי צוגעגעבן: „עס איינגעשטילט און מיט גאָטס־הילף זיינען מיר ארויס פון וואלד”.

— דערפאר ווייל איר האָט געראטעוועט מיין קינד פון אומקום אין וואלד, — האָט מיט גרויס דאנקבארקייט אויסגערופן דער פאָטער, — שענק איך אייך דעמדאָזיקן וואלד א מתנה!

— דערפאר ווייל איר האָט מיר געבראַכט מיין ליב קינד א לעבעדיקס און געזונטס צוריק אין מיין שטוב, — גיט־צו די מוטער, — שענק איך אייך דעם אויבסט־גאָרטן, וואס איך האָב בירושה פון מיין פאָטער, א מתנה!

אויך די אנדערע קרובים זייערע האָבן זיי באשענקט מיט פיל מתנות און דאָס יינגע פּאָרפאָלק איז מיט גרויס פרייד צוריקגעפארן אין זייער שטעטל און איעדן איינעם דערציילט וועגן דער געשעעניש און וועגן דעם גליק וואס ס'האָט זיי געטראָפן...

דאָ ענדיקט משה'לע סופר זיין דערציילונג און פירט־אויס זיין מוסר־השכל, אז דאָס איז געשען ווייל פרומע יידן האָבן ניט דערלאָזט, א בחור מיט א מיידל זאָלן ארומגיין באיסור נאָר שטעלן א חופה כדת משה וישראל.

משה'לע סופר פלעג זיך אויך האָבן זיינע אייגענע גלייכווערטלעך. אלס ביישפיל וועלן מיר ברענגען דאָס פאלגנדיקע גלייכווערטל:

דריי זאכן, פלעג ער זאָגן, זייַנען פאראן, וואס זיינען ניט שיין, אז א מענטש טוט זיי אָבער ס'מאכט ניט אויס:

דאס ערשטע, ווען א מענטש עסט אייגעמאכטס מיט א לעפל, איז עס ניט שיין אבער ס'מאכט ניט אויס;

דאס צווייטע, ווען איינער שלאָגט זיין ווייב, איז עס ניט אזוי שיין אָבער ס'מאכט ניט אויס. מען פּאַטשט זי אביסל אָן, ווערט זי טאקע בעסער.

דאס דריטע איז, ווען אַן עלטערער מענטש האָט חתונה מיט

א ייגג מיידל איז עס טאקע זייער ניט שיין אבער ס'מאכט ניט אויס...

ווי שוין פריער דערמאנט, איז משה'לע סופר געווע זאן אביון. ווייל פונקט ווי זיין היילקע ארבעט אלס סופר האט ער געטאן דער עיקר לשם מצוה, אזוי איז זיין פריילעך-מאכן און פארווײלן די מענטשן געווען „על מנת שלא לקבל פרס"

יהי זכרו ברוך לנצח.

אברהם בארג

* * *

א סופר פון אלטן דור. געשריבן תפילין, מזוזות און ספרי תורה. א מושלם מיט אלע מעלות. נאך זיין טויט האבן מיר גוט פארשטאנען די ווערטער פון רבס הספד „צדיקים אחרי מיתתם קרואים חיים" (צדיקים נאך זייער טויט ווערן זיי אנגערופן לעבעדיקע). ער איז פארן שטעטל ניט געשטארבן און געלעבט אינעם זכרון פון די אלע, וועלכע האבן אים געקענט.

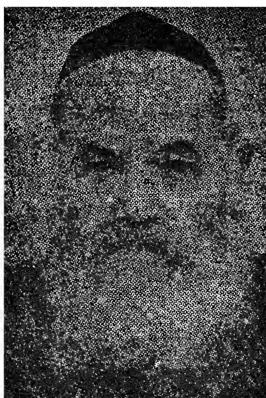
ער האט ביי זיין לעבן שטרענג אפגעהיטן און מקיים געווען אלע תרי"ג מצוות און דיני שלחן־ערוך. דאך געפונען צייט פאר צייכענען, מאלן, שניצן און גראווירן. געשריבן שירים. אליין פארפאסט נגונים און געזונגען זיי מיט געפיל. אויף די עלטערע יארן איז עס אפילו געווען ביי אים א מקור פון פרנסה. אויסגעפירט פארשיידענע באשטע־לונגען, געמאלן שילדן, אויסגעבייט, געקריצט א.א.וו.

משהלע סופר איז געווען א רודף שלום און ליב געהאט מענטשן. זיך מוסר נפש געווען צו העלפן א צווייטן. אויסגעהערט יעדן איינעם, געהיט אן אנפארטרויטן סוד. באמיט זיך גאנץ צו מאכן צעבראכענע פאמיליע־לעבנס. שלום געמאכט צווישן צעקריגטע צדדים. משמח געמאכט דעם עולם איף א שמחה בפרט, אז ער איז אויך געווען, נאך חיים חזנס טויט, דער שטעטלשער חזן און איז גערופן געווארן צו אלע שמחות.

פון איין זאך האט משה'לע סופר ניט געהאט קיין נחת; דאס איז געווען פון זיין שטגב: זי איז געווען צעבראכן און נידעריק כמעט ביי דער ערד און דאס האט אים געקאסט פיל געזונט און פארשאפט א סך עגמת נפש. אלעמען האט ער געקענט משמח זיין און העלפן אויסער זיך אליין און זיינע קינדער.

א. ר.

ר׳ משה לייב בארג, ז״ל

ר׳ משה־לייב איז געווען איינער פון די וואונדערבארע יידישע טיפן, וואס גייען אוועק און ווערן אלץ וויניקער אין יידישן לעבן. איינער פון די יידן פון אלטן דור, ביי וועמען טראדיציאנעלע יידישקייט און גאָטס־פארכטיקייט איז געווען אידענטיש מיט ליבע צום צווייטן און טריישאפט אָן א גרענעץ, צום יידישן פאלק. ער איז געווען א מענטש, וואס האט מיט ליבע גענומען אויף זיך דעם עול פון תורה און דעם עול פון א געזעלשאפטלעכן עסקן, טראגנדיק אין זיין הארצן ליבע צו פריינט און קעגנער.

ר׳ משה לייב בארג ז״ל איז געבארן אין דערצויגן געווארן אין א חסידישער היים און האט פון זיינע קינדער יארן איינגעזאפט אין זיך דעם גייסט פון תורה און יראת־שמים. במשך פון זיין גאנצן לעבן איז ער געווען פון די ערשטע וואס האבן מיט מסירות זיך געווידמעט יעדע רעליגיעזע אקציע און אונטערנעמונג. זיך ניט אָפגעזאגט צו טאן די קלענסטע און לייכטסטע ארבעטן און אוודאי גענומען פאר ליב יעדע פאראנטווארטלעכע ארבעט און שליחות, וואס איז אים אנפארטרויט געווארן. ער איז געווען א שתדלן, וואס האט מיטן זעלבן ברען און אייפער זיך מוסר נפש געווען פארן פרט ווי פאר ענינים פון כלל.

ער איז עס געווען דער, וואס האט די שטעטלשע בחורים באפרייט פון מיליטער־דינסט אין צייט פון פויליש־באלשעוויסטישן קריג. און ער איז עס געווען דער, וואס האט גענומען דעם לולב מיטן אתרוג און איז געגאנגען פון הויז צו הויז כדי מזכה זיין יידן מיט א מצוה. אלס טוער פון „חברה קדישא״ האט ער געקעמפט פאר אפהיטן די יידישע טראדיציע אין דינים פון קבורה, אפילו אין צייט פון א סכנה. ער איז ניט מיד געווארן צו גיין פון שטוב צו שטוב, אויפמונטערן יידן און זיי

רופן צו געבן צדקה, צי איז עס געווען די פושקע פון „מאיר בעל הנס", אדער מעות חיטין אויף מצה פאר ארימעלייט, אדער גאר דאס אויפבויען דעם חרובן בית המדרש. זיין איניציאטיוו, זיין ענערגיע און התלהבות האבן באגייסטערט און מיטגעווירקט צום דערפאלג פון יעדער אקציע.

כאטש ער איז אליין געווען ניט פארמעגלעך, אפטמאל זיך געפונען אין א שווערער לאגע, דאך האט ער אלץ געטאן „שלא על מנת לקבל פרס". געווען א מוסטער פון ערלעכקייט און ניט געוואלט, אין קיין שום פאל, געניסן פון הילף צוגלייך מיט אנדערע נויט־באדערפטיקע.

אין די שרעקלעכע מלחמה יארן איז ער פארוואגלט געווען אין רוסלאנד. ווייזט אויס אז זיין פארגאנגענהייט האט אים געגעבן כחות צו איבערלעבן דעם פיין פון היימלאזיקייט, הונגער און נויט. איבער די לאגערן פון דייטשלאנד איז ער געקומען אין לאנד אריין.

טראץ די שווערע איבערלעבונגען אין די מלחמה יארן, איז זיין גייסט ניט געבראכן געווארן. זיין אמונה איז געווארן נאך שטארקער און זיין גרייטקייט צו געזעלשאפטלעכער ארבעט האט אויך אין ישראל געפונען א ברייט פעלד פון טעטיקייט.

נאך 3 יאר וואוינען אין תל־אביב האט ער געקראגן א באשיידענע דירה אין שכון רמות־ים אין בת־ים. באלד נעמט ער אונטער אן אקציע, פאר אויפבויען א בית־הכנסת אין זיין שכונה.

טראץ זיין עלטער און שוואכן געזונט, ווארפט ער זיך אריין מיט יוגנטלעכן ברען אין דער ארבעט. ער ווערט ניט מיד צו באזוכן ביי פארשיידענע מנדבים און עפנט אויף זייערע הערצער און קעשענעס. ער דערלעבט אויך צו זען דעם אויפגעבויטן בית הכנסת, די פרוכט פון זיין מי.

אין עלטער פון 73 יאר איז ער צוגענומען געווארן אין די הימלען.

א. אלבוים

* * *

משה לייב בארג, שטענדיק א פריילעכער, צושמייכלטער און גוטער. געטראגן אויף זיך א גרויסן טול, שטענדיק פאריאגט געווען מיט הונדערטער געשעפטן אויף זיין קאפ. געהאט „א סאך מלאכות און ווייניק ברכות". געפונען צייט אויסצוהערן דיך, געבן אן עצה. יעדער

איינעם געקענט און אלע האבן אים געקענט, ביי אונז פלעג מען זאגן אז „פונעם טאג פון געבוירן ביז צום טאג פון שטארבן ליגט מען אין זיינע הענט", א רמז צו זיין אנטייל אויף בריתן, פאמיליע־שמחות און ח"ו אויף לויות.

געווען איז ער בטבע א גרויסער בעל רחמנות, גרייט געווען צו העלפן און טאקע מקיים געווען. די לעצטע יארן איז ער איבערלאסטעט געווען מיט ארבעט און ענינים. פארוואלטעט מיט פרעמדע געלטער, געווען אינקאסענט פון עלעקטראווניע און דערליידיקט נאך אנדערע ענינים פון גראפס־הויף. ער פלעג זיך נוהג זיין, צו האלטן ביי זיך דאס איינקאסירטע געלט ווי לאנג ס'האט זיך נאר געלאזן און אויסלייען דערפון די קרעמער זיי זאלן זיך באזארגן מיט סחורה צום יריד אדער אפצאלן א וועקסל.

ר' שמואל־זיינוול מלמד, ז"ל

שווער צו פארשטיין ווי אזוי האבן אויף אונזער זינדיקער ערד עקזיסטירט און געלעבט אזעלכע מענטשן ווי ר' שמואל זיינוול, וואס זיינען ווייט געווען פון גשמיות, פון דאס גאנצע ערדישע. זייער לעבן איז געווידמעט געווען נאר צום דינען גאט און צו זיין ראוי דערצו. פארצושטעלן זיך ר' שמואל זיינוולען וועט זיין גענוג צו נעמען אלע פיר ספרי שולחן־ערוך, אנטאן אויף זיי א קאפאטע מיט א גארטל, שטיוול, א היטל מיט א יארמלקע און מען וועט האבן פאר זיך דעם דאזיקן טייערן ייד.

„פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן" אויף וועמען דען איז עס געזאגט געווארן א־יב ניט אויף שמואל זיינוולען?

2 עיקר מצוות האט ער גענומען אויף זיך: א־ומצוימען דאס שטעטל מיט אן עירוב און ביקור־ חולים. ביידע מצוות האבן אים ניט געבראכט קיין פארגעניגן, די ערשטע האט פארלאנגט פיל ארבעט און ביי דער צווייטער האט ער זיך טיילמאל אנגעטראפן אויף פארביטערטע הערצער וואס האבן אויף אים אויסגעגאסן זייער פארביטערונג. ער האט מיך בסוד פארטרויט, אז ער טרעפט אויף אזעלכע קראנקע, וואס פון יסורים א־ין יאוש, הויבן זיי אן פאר אים צו האבן תרעומות אויף גאט.

ער האט זיין ארבעט געטאן באהבה און מצדיק געווען די, וואס האבן אים צער אנגעטאן.

ביי זיין שטארקער פרומקייט און אהבת ישראל — און אפשר טאקע צוליב דעם — איז ער ניט געווען קיין מחמיר אין ענינים פון דת, נאך א „כח דהיתרא". מתפלל געווען מיט זיין גאנץ ערלעך הארץ. צו קיין רבי איז ער ניט געפארן און אויך ניט געצאיילט זיך צו זיי ווען זיי זיינען געקומען אין שטעטל אריין. דעם טעם דערפון האט מען ניט געדארפט פרעגן, מיר האבן עס גוט פארשטאנען.

ר' אברהם־מאיר סאשטשאַק הי"ד

אַן ייד, שטיל ווי א טויב. א גרויסער לערנער, א הייסער ראדזינער חסיד. געלעבט בצמצום. תמיד געזעסן, אין זיין קראם, ביי דער אפענער גמרא און געלערנט. ווען ער האט אפגעריסן פאפיר צום איינפאקן פאר א קונה, האט זיך געדאכט אז דאס רייסט ער ארויס בלעטער פון דער גרויסער גמרא. ער האט כמעט ניט אויפגעהערט צו לערנען און זיך ניט ארייגעלאזט אין ויכוחים. געקענט אבער אין א ויכוח שטיל און איבערצייגנדיק ענטפערן.

איך האב אין ראדזינער שטיבל געזען ארויסגעהאנגען א רשימה פון די באשטייערטע אויף וואכן־געלט פארן רבין. ווען איך האב אים געפרעגט: „ר' אברהם מאיר, ווי אזוי קענט איר אייך פארפליכטן צו צאלן אזן זלאטע א וואך פארן רבי ז"" דערויף האט ער מיר געענטפערט: „הלמאי באשטייערן זיך מענטשן צו צאלן לעבנס־פארזיכערונג, ווייל זיי פארזיכערן זיך ח"ו פון אן אומגליק אדער אויף דער עלטער, בן טו איך דאס זעלבע".

ר' אברהם יעקב פריינד הי"ד

נאך פון מיינע יוגנט יארן האב איך געקענט אברהם יעקבן און זיינע עלטערן.

געווען איז ער א כהן און דערפאר מן הסתם א בייזער, שנעל זיך איבערגערעגט און אין כעס געווארן. באלד חרטה געהאט און זיך

באַמיט צו איבערבעטן, צוריקברענגען צו א פרידלעכער שטימונג.

ער איז געווען א מענטש מיט א גוט האַרץ און גוטע מידות, געגעבן א נדבה, אין פיל פאַלן, בסתר. געווען א פרומער חסיד און האָט ליב געהאַט א תלמיד חכם. נתפעל געוואָרן אפילו פון א בחור, וואָס האָט געקענט לערנען. א גאַנץ לעבן האָט ער געליטן דערפון, וואָס ער אַליין האָט ניט געקענט לערנען א בלאַט גמרא מיט תוספות. ער האָט געזוכט וועגן ווי אַזוי צו דערגרייכן דערצו. אַנגעגרייט א שווּבן־שאַנק מיט ספרים, גאַנץ ש״ס. געגעבן געלט און כח, געוואָלט אַז זיינע קינדער זאָלן דערגרייכן צו דעם, וואָס ער האָט ניט דערגרייכט און אויך דאָ ניט שטאַרק מצליח געווען.

ער האָט אָפּגעהיט דעם „חוק לישראל" מיט דער פּרשה רש״י און פּרק משניות. געפאַסט די 6 ווינטערדיקע פרייטיקס — „שובבים". יום כפור, נאָך כל נדרי, געבליבן וואַך א גאַנצע נאַכט. יעדן שבועות געווען ביים רבין. מיר פלעגן אויסמיידן צו דערציילן אים וועגן אונזערע צרות און דאגות. וויסנדיק, אַז דאָס נעמט אַוועק ביי אים זיין געזונט. אויף די עלטערע יאָרן, נאָך דעם ווי זיינע קינדער האָבן חתונה געהאַט, איז ער מיט זיין חייב אסתר געווען אויף א דיעטע. פלעג ער זיך נוהג זיין צו נעמען אויף שבת אַן אורח, ברענגען אים צו מיין מוטער אין רעסטאָראַן און ער פלעג באַצאָלן פאַרן עסן.

ר' שמואל מלכה׳ס ז״ל

שמואל רינד, אָדער ווי מען האָט אים ביי אונז גערופן, שמואל מלכה׳ס, איז געווען א פּראָסטער ייד, וואָס האָט זיך ניט אויסגעקענט אין די „דראַבנע אותיות", געקענט בלויז דאַווענען און שבת מעביר זיין די סדרה. געווען א מענטש מיט א ריין, ערלעך יידיש האַרץ, „וואָס געמיינט דאָס געזאָגט". ער האָט געגלויבט אין גוטע יידן, צדיקים און רביים, אָבער אויך געליבט יעדן ייד, געפאָדערט פון אַנדערע מען זאָל אָפּגעבן כבוד צו תלמידי חכמים.

איז אין שטעטל געקומען א מגיד, א דרשן, א מחבר אָדער סתם אַן אורח, איז זיין שטוב אָפן געווען פאַר זיי. אויפגענומען מיט דאָס שענסטע און בעסטע, געהאָלפן זיין ווייב, יוטע מלכה׳ס, צוגרייטן

מאכלים פאר די געסט. האט חלילה געטראפן, אז אן ארימאן איז געקומען באבן עסן, איז אויך ניט געווען קיין בייז. דער טיש איז באלד געדעקט געווארן מיט א טישטוך, ברויט, קעז, סמעטענע, פוטער און א גלעזל טיי האָבן דעם אורח אנגעקארמעט און אנגעטרונקען. א נדבה אין האנט, א ברכה אויפן וועג ושלום על ישראל.

די „קאטשערס"

„קאטשערס" אזוי האט מען אין שטעטל גערופן דאס אלטע פארפאלק משה און חנה גרינבוים.

געווען זיינען זיי אן אלט קינדערלאז פארל און האבן געוואוינט נעבן שול.ביידע אן א שיעור פרומע, האבן זיי ליב געהאט צו זיצן צוזאמען און לערנען. קיינער האט ניט געוואוסט ווער פון זיי ביידע האט מער געקענט. טיילמאל האט מען געהאט אן איינדרוק, אז משה לערנט איין מיט חנה׳ן און טיילמאל האט מען געהאט א פארקערטן איינדרוק. זייער גרעסטע זארג איז געווען, וואס זיי וועלן איבער 120 יאר, ניט האבן קיין קדיש. די מומע חנה, ווי איך האב זי גערופן, האט אריינ־גענומען צום האדעווען א קדיש איר ברודערס, איטשע פעכערס, זון הערש. געווען איז דאס א יתום אן א מאמען, וואס האט פארמאגט זייער פיל וויסן און קענטעניש. צוליב זיין ווילדער אויפירונג און צופיל וויסן, האט מען אים, אין שטעטל, גערופן „דער משוגענער הערש".

קיין גרויס נחת פונעם „קדיש" האבן זיי ניט געהאט. אין דער מאס וואס זיי ביידע זיינען פרום געווען, איז ער געווען דאס פארקערטע דערפון. געקענט א סאך לערנען, געדענקט דעם גאנצן תנ"ך בעל־פה, געקענט עטלעכע פרעמדע שפראכן און געווען א בקיא אין וויסנשאפטלעכע למודים. נאך אין די יוגנט־יארן האט ער זיי פארלאזט און פלעג קומען זיי באזוכן איינמאל אין א יאר. ער איז געבליבן אן אלטער בחור און זיך באשעפטיקט מיט געבן לעקציעס אין די רייכע לובלינער יידישע הייזער.

משה און חנה האבן גענומען אויף זיך די זארג פון הכנסת־אורחים. זייער שטוב איז אפן געווען פאר יעדן פרעמדן. באזארגט מיט קישנס, סעניקעס און קאלדרעס. פלעגן זיי אויסבעטן געלעגערס פאר

יעדן ארימאן און לאנד־גייער, וואס איז צו זיי אין שטוב אריינגעקומען. ווען עס זיינען געקומען מערער אורחים האבן זיי אוועקגעטראגן דאס בעט־געצייג אין בית־המדרש אדער אין בעלזער שטיבל און דארט געגרייט די געלעגערס. ניט איינמאל האט פאסירט, אז פאר דער מצוה האט מען זיי „באצאלט" אויף דער וועלט. ווען די מומע חנה פלעג צוטראגן די ארימעלייט דאס „נעגל וואסער", פלעג ווער פון זיי ארויס־נעמען פון אונטערן קישן אירע לעצטע פאר גראשן. פונדעסטוועגן האט זי ווייטער געטאן איר מצוה. ווען ר' משה האט געמאכט א טומל האט זי אים בארואיקט און מבטיח געווען, אז דער אויבערשטער וועט זיי אומקערן דעם היזק.

געלעבט האבן זיי ארים, זיך באנוגנט מיט ווינציק. דאס עקרדיקסטע איז דאך געווען ניט דאס עסן, נאר דאס וואשן זיך צום עסן און דאס בענטשן,וואס האט פארנומען מער צייט ווי די גאנצע סעודה. פרנסה האבן זיי געצויגן פון גאנצע דריי „קוואלן". די עיקר פרנסה איז געווען דער מסחר מיט קאלך. סיי יידן אין סיי גויים האבן ביי זיי געקויפט קאלך ווייסנדיק אז זיי באקומען דארט א גוטע וואג. די צווייטע פרנסה איז געווען נאר ווינטער, ווען זיי פלעגן שעכטן און פארקויפן געבדז. דאס פארדינסט זיינען געווען די פעדערן, צו מאכן קישנס פאר די ארימעלייט און אמאל אויך דאס דרויב, צו שטעלן טשאלנט אויף שבת קודש. די דריטע פרנסה איז געווען א תמיד פארשלאסן קעסטעלע אין וועלכער ס'האבן זיך געפונען עטלעכע פלעשלעך שפירט און א פאר טוצן פארשי־דענע מינים קיכלעך. פון דער סחורה האט, א גוי אדער אפילו א ייד וואס מאכט ניט קיין ברכה פארן עסן ניט געקענט טועם זיין. דאס האבן געקענט קויפן נאר די, וועלכע האבן אנגעהערט צום שול און בית־המדרש. אויפן טיש זיינען תמיד געלעגן 2 טאוולען (משה'לע סופרס ארבעט), אויף איינעם די ברכה פארן עסן און אויפן צווייטן די ברכות נאכן עסן, כדי דער קונה זאל זיך ניט דארפן מיען און זוכן אין סדור.

ווען אן ארימער ייד האט געהאט יארצייט און האט זיך ניט געקענט פארגינען צו מיטברענגען אין שול אריין א גאנץ פלעשל בראנפן מיט פארבייסעכץ, האט ער געקענט קריגן אויפן ארט, וויפל ער האט נאר געוואלט. א ביסל וואסער צום שפירט האט ער אליין צוגעמישט. און

צעלעכע קיכלעך, צעבראכן אויף קליינע שטיקעלעך, זיינען געגאנגען פארן גאנצן מנין מיט דאוונער. ווען צוויי יידן האבן צווישן זיך, אינדערצייט פון דאוונען, אפגעשלאסן א מסחר האט מען דערוויל גענומען עפעס אין מויל אריין. ווען צוויי ברוגזע יידן האבן זיך איבער־געבעטן איז אודאי געווען א מצוה צו מאכן א שהכל און פארבייסן מיט א טרוקענעם קיכל. אויך א גוטער חלום איז געווען א גענוגנדע סיבה דערצו. אפילו די בית־המדרש יינגלעך האבן ליב געהאט צו „דערכאפן דאס הארץ" מיט חנה'ס א קיכל. איז ניט געווען קיין געלט האט מען גענומען אויף בארג, דער עיקר איז געווען די הויכע ברכה, אז משה מיט חנהן זאלן קענען ענטפערן אמן.

עס זיינען אויך געווען „שבתדיקע" קונים. פון דעם מין איז געווען די חברה קדישא. זיי פלעגן נעמען אויף בארג און אפצאלן ווען זיי פלעגן האבן „פדיון". א געוויסן שבת נאכן דאוונען האבן די חברה קדישא לייט געוואלט מאכן קדוש. משה מיט חנהן האבן אבער מער ניט געוואלט געבן אויף בארג. זיי האבן געטענהט אז מען קומט זיי פון פריער א גרויסן חוב. ווי קען מען אבער אהיימגיין אן קידוש? ווען זיי זיינען ווידער צוגעקומען האט זיי חנה געענטפערט: „ברענגט א משכון וועלן מיר אייך געבן". דא האט מען פון דער חברה אויסגערופן „גו חברים גייט ברענגט אריין אלס משכון דאס טהרה־ברעט!" א דערשראקענע האט די מומע חנה זיי געגעבן אויף בארג און געבעטן זיך מען זאל איר נאך שבת אפגעבן דעם חוב, זי זאל האבן אויף פרישע סחורה.

ר' איטשע סענדערס הי"ד

איטשע סענדערס, לעפלער, אן ייד א פשוטער מיט א ריין יידיש הארץ. א חסיד א מאמין, וואס האט געהאט אן אמביציע צו מכניס אורח זיין חסידישע רביים, אויב ניט קיין גרויסע, זאלן כאטש זיין קליינע רבילעך. אליין שטענדיק געגעבן א נדבה און געזען, אז אויך דער צווייטער זאל געבן. האסטו זיך פאר אים אראפגערעדט פון הארצן, דערביי געלאזט פאלן א טרער, האט ער מיטגעוויינט מיט דיר, אריינגעגעבן זיין חלק צער אין דיין צער.

איטשע סענדערס איז ניט געווען קיין למדן אבער, ער איז ניט

געבליבן היגטערשטעליק לגבי די גרויסע לומדים. אין ספר התהילים האט ער געפונען זיין באפרידיקונג. געווען א מתמיד אין תהילים זאגן. ער איז געווען א שווער באלייבטער ברייט־ביניקער ייד, וואס האט אויך שטארק דערמאנט די פשוטע געזונטע יידישע פאלקסטיפן — האט געפאסט פאר אים דער נאמען „תהילים ייד". אין שטעטל און אויף די וועגן — פארנדיק צו די ירידים — האט זיך ארומגעטראגן זיין תהילים זאגן. דאכט זיך ווי עס וואלט ארומגעשוועבט אין דער לופטן און אנגעפילט דעם חלל מיט די זמירות פון דודן.

אין א געוויסן פארוואלקנטן רעגנדיקן טאג איז איטשע סענדערס, ניט געפארן צום יריד. געקומען אין בית המדרש אריין כאפן נאך א ברכו מיט א קדושה. פרעג איך אים: „ר' איטשע, פארוואס זיצט איר דא, ווי איז מיטן יריד?" ענטפערט ער מיר: „איך האב שוין ברוך־השם געהאט א גוטן יריד, פארדינט היינט מער ווי פון עטלעכע ירידים". פרעג איך בייוואס? אט, זאגט ער, ארייננעכאפט א ברכו מיט א קדושה, דאס איז דאך א זיכערער פארדינסט".

ר' שמואל גורטלער, הי"ד

ר' שמואל גורטלער איז ניט געווען קיין למדן נאר אויף אים קען מען זאגן לויט דער משנה „...ולא המדרש עיקר אלא המעשה". געווען איז ער א חסיד, אבער ניט קיין קנאי. געקענט און גוט פארשטאנען דאס לעבן, נאר דאך געוואלט האלטן די צוים, כדי מען זאל ניט איבערשפאנען די גרענעץ.

ער איז געווען פון די, וואס האבן שטענדיק גענומען אויף זיך דעם עול הצבור און ניט איינמאל האט אים דער צבור אנגעווארפן דעם עול קעגן זיין אייגענעם ווילן. ער האט ניט געוואלט ווערן קיין דאזאר, הגם ער איז געווען דער פאסיקסטער מענטש דערצו. ער האט געוואלט בלייבן אינדרויסן כדי צו זיין אביעקטיוו און אומאפהענגיק. טאן פארן גאנצן צבור און אנהאלטן די פריינטלעכסטע באציאונגען מיטן כלל. דערפאר טאקע איז ער באליבט געווען אין אלע קרייזן. ער

איז בטבע געווען זייער א היציגער, גיך זיך אויפגערעגט — ווי די גאנצע פאמיליע זייערע — אבער קיינמאל ניט פארלארן דאס גלייכ־געוויכט און ניט אפגעשטעלט זיין טעטיקייט.

מיט אן אפן הארץ פלעג ער געבן זיין נדבה: תמיד געוואלט זיין דער ערשטער און געבן מער פון יעדן אנדערן. אין שלעכטע צייטן געגעבן גלייך מיט אלע גבירים. ביי אַן אקציע האט ער, ווי א מוסטער פאר אנדערע, געגעבן די גרעסטע סומע און געזיכערט דערמיט דעם דערפאלג פון דער אקציע.

זיין שטוב איז געווען א צענטער פאר אלץ און אלעמען. ווי דאס פאלקס־ווערטל זאגט: „פון רב ביז צום בעדער". אין שטוב האָט זיך שטענדיק גערעשט און געטומלט, זי איז „געגאנגען אויף רעדער". מען איז אריין און ארויס. ווער ס'איז געקומען אן עצה האלטן מיט ר' שמואלן און ווער סתם אזוי אראפרעדן זיך פונעם הארצן. דאוונען, סליחות זאגן, זמירות זינגען, דאס פראווען שלש־סעודות, מלוה־מלכהס און קדוש לבנה, אלץ, אלץ איז פארגעקומען אין און ארום דער דאזיקער שטוב.

דארט האסטו געקענט טרעפן דעמזעלבן מענטשן אין פארשידענע צייטן און צורות. שמעון בעל־עגלה אינדערוואכן און גאר אן אנדערן, אַ שבתדיקן שמעון. חיים־זלמן פון דער יאטקע און א חיים־זלמן ביים משניות. אט שטייט ביים עמוד, מיט פרום פארגלאצטע אויגן מאיר מענדעלעס און נעבן אים שטייט דער קריסטלעכער אדמיניסטראטאר פון גראפס הויף אוןווארט ביז מען וועט ענדיקן דאס דאוונען. אט זינגט אהרן גרשון „דרור יקרא", גלייכצייטיק קלינגט דער טעלעפאן. און עס שאפט זיך א מאדנע הארמאניע פון קלאנגען און טענער. וואס איז ניט פאראנען אין קיין שום אנדער יידישער שטוב, אין קראסנאבראד.

ר' בונם מלמד הי"ד

כמעט אלע קינדער פון קראסנאבראָד האבן אים געקענט. א „שם דבר". אכציק פראצענט פון די קינדער פון דעם שטעטל האבן ביי אים געלערנט, אדורכגעגאנגען זיין חדר, א מלמד פון דריי דורות. געלערנט האָבן ביי אים אונזערע עלטערן, מיר אליין און אונזערע קינדער... ער האט גארניט אויסגעזען אזא זקן.

ניט געהאט קיין גרויסע משפּחה. א טאטע מיט צוויי זין. אלע דריי פון נידעריקן וואוקס. דערצו האָבן זיי אלע פארמאָגט צו איין אויג, דער יינגסטער איז געווען אינגאנצן בלינד. אָבער דאָס האט זיי ניט געשטערט אין זייער פאך. בונם מלמד איז געווען א גרויסער מאמין, א גוטער ייד. געפארן צו׳ן עטלעכע רביים. געשטאנען מיט זיי אין פארבינדונג, דערוואַרטנדיק פון זיי א רפואה פאר די אויגן. פון קיין דאקטוירים האט ער ניט געהאלטן. זיי קענען אים גארניט העלפן. דערצו האט ער געהאט לעבעדיקע באווייזן ווי השי״ת העלפט אים אין זכות פון די רביים.

אָט, למשל, מיט דער פּרנסה. דאָס הייסט מיט צוויי פּרנסות. אויך די פון זיין ווייב, זי האָט געהאנדלט, מיט פּרוכטן, זי פלעג דינגען סעדער און א גאנץ קיילעכדיק יאָר איז זי געזעסן אין מארק מ׳יט עפל און בארנעס.

די שיטה פון זיין קנעלן: די קינדער פון 5 ביז 8־יאָר אלט. בערך א דרייסיק קינדער זיינען געזעסן ביי איין גרויסן טיש. די שטוב איז תמיד געווען פול מיט אויבסט, מיט קאסטנס, מולטערס, וואָגן, געוויכטן, שטרוי און אזוי ווייטער. ער אליין איז תמיד געשטאנען אויף די פיס מיטן קאנטשיק אין האנט. ער האט געקאטעוועט אויף ליבקס און רעכטס.

פאר יעדן תלמיד האט ער געהאט א צונאמען. א טייל זיינען שוין מיט דעם צ׳נאמען פארבליבן. טאָמער איז אונז נאָך ווייניק געווען צו ליידן פון אים די גאנצע וואך, פלעג ער אונז קומען פארהערן שבת... מיר האבן ניט געקענט פריי אָפּאטעמען, אז ס׳איז געקומען א תענית־צבור, וואס ער פלעג קיינמאל ניט דורכלאָזן, פלעג ער אָבער אָפּטמאָל אוועקפאָרן צום רבין...

ער האָט דווקא פארמאָגט א גוט הארץ. איינע פון זיינע מידות־טובות איז געווען דאָס, וואָס ער האט פיינט געהאט געלט. ווי נאָר עס פלעג אים ארייַנפאלן א מטבע פלעג ער זוכן אן אָרט אוואו עס אוועקצושענקען. פאר זיך דארף ער גאָרניט. ער איז שוין געווען אזוי געניט אין דעם צעשענקען זיינע פאר גילדן, אז ער האט

תמיד געטראָפן אין יענע ערטער, אוואו זיין נדבה איז געווען אמנויטיקסטן.

נאָך איין זאַך איז כדאי צו דערמאָנען. בונם מלמד, ווי ארעם ער איז אליין געווען, איז ער געווען א גרויסער מכניס־אורח. אָן אָן אורח איז ער זעלטן געגאנגען צום טיש, ווער שמועסט שבת. כדי צו זיין תמיד זיכער מיט אַן אורח האָט ער אפגעמאכט מיטן גבאי פון שול. וואָס פלעג ס׳רוב צוטיילן די אורחים אויף שבת צי אויף יום־טוב, אַז דער ערשטער אָרימאן געהערט אים. דאָס האט געמיינט, אז אויב אין שול געפינט זיך צופעליק ניט מער ווי איין אורח, געהערט ער אים.

זאָל מיר דערלויבט זיין צו דערציילן א מעשה וועגן בונם מלמד.

איך האָב זיך אמאָל געטראָפן מיט בונם מלמד ביים רבין, ווי דער שטייגער, נאָך מנחה ומעריב שטעלט מען משקה אין שול און מען טרינקט מיטן רבין לחיים. ווען ס׳איז געקומען די ריי פון בונמען האלט ער דאָס גלעזעלע בראָנפן אין דער האנט. טוט א זופ און פאלט בשעת מעשה אריין אין אזא התפעלות, אז ער רופט אויס: „רבי, איר מוזט מיר העלפן און איר קענט מיר העלפן, אז מיין זון משה׳לע זאָל אָנהייבן צו זען, זאָל ווערן זעצוודיק ווי איטעדער מענטש. איר קענט מיר העלפן. איר באדאַרפט נאָר וועלן״. ער שרייט ממש אויפן קול: „איך וועל פון דעם אָרט ניט אוועקגיין ,העלפט מיר! אויב אייער פאָטער האָט מיר געקענט העלפן, קענט איר אויך מיין משה׳לען העלפן״. און ער הייבט אָן דערציילן פאַרן רבין די פאָלגנדיקע מעשה.

אין יאָר 1905, בשעת דער יאַפּאַניש־רוסישער מלחמה, חול המועד סכות, לאָזט ער זיך מיט נאָך צוויי חסידים פאָרן צום דאמאָלסדיקן רבין, זיין פאָטער. אָנגעקומען קיין זאמאָשטש, האָבן זיי אָנגעטראָפן פיל מיליטער פאַרביימאַרשירנדיק די שטאָט. ער איז דאָך פון תמיד אָן געווען האלב בלינד, איז אויף אים ארויף א קאָזאַק מיטן פערד, אים צעטראָטן און שווער פארוואונדעט אין קאָפּ אזוי אז די אויגן זיינען אים פארלאָפן מיט בלוט און ער איז געוואָרן אינגאנצן בלינד. די מענטשן, וואָס זיינען מיט אים געווען, האבן אים געוואָלט אָפּשיקן צוריק אהיים. אבער ער וויל אפילו ניט הערן דערפון. נאָר זיי מוזן אים מיטנעמען צום רבין. ס׳האָט גאָרניט געהאָלפן. מען קען

אים ניט איבעררעדן. זיי נעמען אים מיט אין ווייטן וועג צום רבין. קיין באַן איז נאך דאמאלט ניט געווען קיין רייזוויך. גאָט האָט געהאָלפן, מען איז אָנגעקומען צום רבין ערב הושענה־רבה פארנאכט. מען נעמט דעם בלינדן בונם מלמד און מען פירט אים אריין צום רבין אין הויז. מען קען זיך פאָרשטעלן וואָס פאַראַ רעש, געטומל און געדרענג ס׳טוט זיך ערב יום־טוב ביין רבין, א געדרענג פון חסידים, וואָס זיינען אָנגעקומען פון פארשיידענע שטעט. מ׳איז די גאַנצע נאכט געווען אויף. בונם זיצט א בלינדער. ער זעט גאָרניט. ער קלאָגט און וויינט, מען זאל אים אריינפירן צום רבין. פון דעם וויינען און ניט וועלן שלאָפן גיין ווערט אים נאָך ערגער.

מען פירט אים אריין צום רבין. ער דערציילט זיינע צרות. דער רבי באַרואיקט אים און הייסט אים מער ניט וואַך זיין נאָר גיין קודם־כל שלאָפן. טענהט ער: „יאָ, וואס וועט זיין מיט מיר מאָרגן אינדערפרי, דאָס דאווענען קען איך אויסנווייניק, וויאזוי וועט אבער זיין מיט די אלע תפילות און הושענות וואָס איך קען זיי ניט פון אויסנווייניק, וויאזוי וועל איך זיי זאגן?״ ענטפערט אים דער רבי: „בונם, זאָרג ניט, איך וועל דיך אוועקזעצן נעבן מיר. איך וועל זאָגן אינדערהויך און דו וועסט נאָכזאָגן״.

בונם האָט מסכים געווען און איז אוועק שלאָפן.

ס׳איז אָבער נייטיק צו באמערקן, אז דער מנהג פון רבין איז געווען: בעת די תפילות און הושענות פלעג ער ניט זיצן אויף זיין ארט נאָר ער פלעג ארומגיין מיטן אתרוג און לולב, מאכן הקפות אין גאנצן בית־הכנסת, אויף דעם האָט זיך קיינער ניט געכאַפט. בונם אויך ניט.

ס׳קומט אינדערפרי. בונם מאכט אלע הכנות צום דאווענען, ער פארפעלט אפילו ניט צו גיין אין מקוה בלינדערהייט. מען שטעלט זיך דאווענען. בונם מלמד זיצט אויבן־אָן נעבן רבין. ער דאוונט פון אויסנ־ווייניק, באגלייך מיט אלע חסידים, מיט געוויין און גרויס כוונה. דער רבי שטייט אויס שמונה־עשרה. ער דאַרף שוין פארלאָזן זיין אָרט צו זאָגן די הושענות. דערפילט בונם מלמד ווי עמיץ שטרעקט אויס די האַנט און טוט אים א ווישׁ מיט א טיכל איבער די אויגן. דער רבי גייט

זיך אוועק פון זיין אָרט ממשיך צו זיין די תפילות — און בונם מלמד באקומט ליכטיקע אויגן ווי קיינמאָל גארניט! ער דאַוונט אין סידור באגלייך מיטן גאנצן עולם און האָט א פריילעכן יום־טוב.

אָט־דאָס איז די מעשה, פארענדיקט בונם און ער איז איבערצייגט הונדערט פראָצענט אז אויב דער פאָטער האָט געקענט, קען אויך דער זון... ער דארף נאָר וועלן...

וואס דער רבי האט אים געענטפערט, געדענק איך ניט. נאָר איין זאך געדענק איך: מיר האָבן געפרואווט צו פארקערעווען דעם ענין כדי בונם זאל אונז ניט שטערן די שמחה מיטן רבין.

ר׳ מרדכי גורטלער הי״ד

אַ מענטש, מען קען זאָגן א געבארענער געזעלשאפטלעכער טוער. נאָך גאָר אין זיינע יינגע יאָרן פלעג מען אים זען אין קהלה׳שע סביבות.

בערך אַ צענטליק יאָר פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער שוין געפלאָנעוועט איבערצובויען דאָס אלטע בית־המדרש, וואָס איז געווען אזוי אלט ווי דאָס שטעטל אונזערס.

ער האָט עס איבערגעבויט, צוגעגעבן אַ שטאָק פאר „עזרת נשים״, אַ ווייבער שול. אויסגעפארטיקט מיט אלע פיטשעווקעס, האָט ער דאָרט געקיניגט ביד חזקה...

די גאנצע צייט, לויט איך געדענק, איז ער געווען גבאי פון בית־המדרש אָדער פון שול פון דער חברה־קדישא. אויך געווען „דאָזאָר״. מען פלעג אים שטענדיק רופן אויף בעראטונגען אין דער אָפּשאצונגס־קאָמיסיע פאר איינקונפט־שטייערן דערפאר, ווייל מען האָט אים גוט געקענט און ער האָט יעדן איינעם געקענט. אמת, ער האָט זיך ניט אָפּגעזאָגט פון די אַלע כיבודים. אָבער תמיד האָבן דאָס זיינע ידידים פון זיין צד אים אָנגעוואָרפן, ווען מען האָט דאָס באדארפט. פארוואָס? — ווייל מרדכי גורטלער האָט געקענט דאָס פאך. ער איז ניט געווען קיין מענטש פון פשרות. אלץ האָט ער געטאָן ווי זיין געוויסן האָט אים דיקטירט. ער האָט אפילו זיך ניט בעראטן מיט זיינע יועצים. אדאנק זיין שטרענגקייט האט ער זיך אפילו געשאפן שונאים. אָבער די, וואָס האָבן אים נענטער געקענט, זיינען ניט אוועק פון אים. זיי האָבן געקענט

זיינע מעלות און גוטע מידות און ליב געהאט זיין שטוב, וואָס איז געווען, ווי זיין האַנט, אָן אָפענע פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן.

מרדכי גורטלער מיט זיין ווייב שבע (אלישבע) זיינען געווען קינדערלאָז. אין שטעטל האָט מען זיי באַדויערט. גערעדט וועגן דעם מיט רחמנות. ס'האָט געהייסן, אַז ס'איז דערפאַר וואָס מרדכי האט זיך ארומגעריסן מיט אַ צווייטער חסידישער כת און דערפאַר געקראָגן אַ קללה. — זיין הויז אָבער איז קיינמאָל ניט געווען מרה־שחורהדיק. תמיד העל באַלויכטן, און טומלדיק פון פאַרשיידענע מענטשן: אורחים, גבאים, מגידים, שליחים, ראשי־ישיבות. אויך אַ געלעגער איז שטענדיק געווען גרייט פאַר דעם, וואָס האָט געדאַרפט איבערנעכטיקן.

זיין ווייב שעוועלע איז געווען א גוטהאַרציקע, אַ שטילינקע, אַ פריינטלעכע, אַ צדיקת. זי האָט זיך אָפטמאָל אפילו ניט צוגעהערט צום שטענדיקן רויש און געטומל אין איר הויז. זי איז תמיד געזעסן איבער די ספרים. זי איז געווען אַ קענערין אין די דראָבנע אותיותלעך און אינזינען געהאט עפּעס העכערס. זי פלעג אויפשטעלן דעם מעשענעם סאַמאָוואַר, מכבד זיין די אָפטע געסט און זיך ווידער פאַרטיפן אין עולם־הרוחני.

איך פלעג זיך מיט אים טרעפן גאַנץ אָפט אויף זיצונגען, אסיפות און געזען זיין אָרנטלעכקייט. די צרה איז נאָר געווען וואָס ער האָט ניט געוואוסט פון קיין פשרות. אָדער — יאָ; אָדער — ניין. מיט אָט־דעם צוגאַנג זיינעם איז ער טאַקע ניט איינמאַל אַדורכגעפאַלן.

עס דערמאָנט זיך אַ זאַך, וואָס איז אים איינגעפאַלן. אלס גבאי פון דער חברה־קדישא, איז אים, מרדכי גורטלער, דעם גערער חסיד און קנאי אין איין שיינעם טאָג ניט געפעלן געוואָרן די אויפירונג פון זיין חברה. ער גייט אַדורכפירן אַ „ריינקונג". אָבער אזא מעשה איז אינערגעץ ניט געהערט געוואָרן. ס'איז דאָ אַ געזעץ, אז ווער עס ווערט ארייננעגומען אין דער חברה־קדישא, מוז שוין דאָרט פאַרבלייבן זיין גאַנץ לעבן. ער אליין, דער חבר הייסט עס, טאָר אויך ניט, — אויב ער וויל פאַרלאָזן, — זאָגן, אז ער וויל דאָס טאָן.

מרדכי גורטלער גיט צו וויסן די אלע, וואָס געפעלן אים ניט, אז זיי זיינען אויסגעשלאָסן פון דער חברה. אָבער אלץ אויף אייגענע

העגט. דאקעגן גיט ער צו חיסן עטלעכע יונגעלייט פונעם שטעטל, ביט אנפרעגנדיק. ביי זיי פריער, אז זיי זיינען אריינגענומען געווארן אין דער חברה־קדישא... האט די האנדלונג געטראגן א ־ועפערלעכן כאראק־טער... אבער מרדכי גורטלער האט אלץ געקענט. ער האט ניט מורא געהאט, ניט פאר די לעבעדיקע און ניט פאר די טויטע... ווען איך, וואס ער האט אן מיין וויסן מיך אויך אריינגערעכנט צווישן די ביי־אנגענומענע, האב אים א פרעג געטאן פארוואס ער האט ניט געפרואווט אפריער צו קריגן מיין הסכמה דערויף, האט ער מיר געענטפערט: „דיין טאטע איז געווען פארשריבן אין דער חברה־קדישא, האב איך דאס רעכט אויך אויף דיר...״

ווען מען האט ביי אונז אין שטעטל געגרינדעט דאס חדר „יסודי־התורה״ איז ער אויך דאמלט געווען דער „מושל״ אין שטעטל. פארשטייט זיך, אז אין שטעטל האט מען געוואוסט פון יעדן איינעם, וואס שיקט זיינע קינדער אין דעם נייעם חדר. חיים־לייב, דער היטל־מאכער, אן ייד א פשוטער און א שטילער האט זיך ניט געאיילט צו שיקן זיינע צוויי קינדער אין דעמדאזיקן נייעם חדר. די חברה פארזארגער האבן ניט גערוט. איינמאל א פארנאכט קומט חיים־לייב אריין נאך דעם יאריד אין בית־המדרש דאווענען. טוט עמיץ אים א פרעג: „פאר וואס, חיים־לייב, שיקסטו ניט דיינע קינדער לערנען אין חדר אריין״. און חיים־לייב ענטפערט גאנץ תמימותדיק: „וואס טומלט איר אזוי מיט אייער חדר? ווען איר וואלט געשאפן א חדר, וואו מען לערנט אלע שבעים לשונות, וואלט איך זיך דערצו געהאט וואס צו איילן. אבער אין דעם חדר — האב איך צייט״.

מרדכי גורטלער הערט אלץ. ער גייט צו׳ן אים צו. „וואס?״ מאכט ער צ׳ן אים: „א חדר מיט זיבעציק לשונות דארפסטו?״ און אין איין אויגנבליק כאפט ער אים אויף אין זיינע הענט, טראגט אים ארויס פון דער שול — און ער ליגט שוין אינדרויסן. דערביי ווארפט ער אים צו: „איצט לערן דיך זיבעציק לשונות...״

בלויז פאר איינעם האט ער מורא באקומען. פאר היטלער ימ״ש. מיטן איינמארש פון היטלערן קיין פוילן, איז ער אזוי איבערגעשראקן געווארן, אז איך האב אים געזען טראגן מיט זיך זיין גאנץ פארמעגן

און זיין גאנצע משפּחה: דעם טלית און תפילין און זיין ווייב שעה'ן, וואָס ס'האָט איר, אויך פאר שרעק, אָנגענומען די פיס און זי האָט ניט געקענט גיין. ער האָט די געטראָגן אויף דעם גוטן באַהעלטעניש, וואָס איז אים געווען אזוי גוט באקאנט, און וואו ער איז אייביק געווען באַלעבאָס, און געוואוסט איעדן פארבאָרגן ווינקל, — אויפן בית־הקברות.

ער האָט נאָך באוויזן צו באהאלטן און פארמויערן אין זיין קעלער 16 ספרי־תורה פאר זיין שיידן זיך מיט זיין שטוב.

הערש־לייב בריקס הי"ד

געבארן אין יאר 1907, האט שוין הערש לייב געהערט צום יינגערן דור.

ער איז דערצויגן געווארן אין א שטרענג רעליגיעזער היים. מען האט פון אים ניט אראפגענומען קיין אויג, ניט געלאזט אים זיך באוועגן אן עמיצנס השגחה. באזיצנדיק גרויסע פעאיקייטן, א גוטן זכרון און דערצו א מתמיד, האט זיין מוטער — די אלמנה — געוואלט, אז איר בן־יחיד זאל אויסוואקסן א רב. געשיקט אים אין די בעסטע חדרים און געפּועלט ביי איר צווייטן מאן, יאָשע גאלדבערג, — אליין א געוועזע־נער תלמיד פון וואלאזשינער ישיבה — ער זאל מיט אים לערנען. זי האט וואס שנעלער געוואלט זען אים אלס רב בישראל.

הערש לייב האט אבער געהאט א גאנץ אנדער מיינונג וועגן זיין צוקונפט. נאך אין די פריע יוגנט־יארן האט ער, באהאלטענערהייט, מיט התמדה זיך גענומען לייענען די יידישע ליטעראַטור. באקענט זיך מיט מענדעלען, שלום עליכם. ער לייענט זשיטלאווסקין און באָראָכאָוון, זאפּט אריין אין זיך זיין תורה און ווערט א הייסער חסיד פון פּועלי־ציוניזם.

די משפּחה זיינע דערוויסט זיך אז הערש לייב איז „אראפּ פון דרך הישר" און מען הויבט אים אן צו פארפאלגן. ער ליידט זייער פיל פון די פאנאטישע בערגשטיינס, אבער ווערט ניט איינגעבראכן און נעמט זיך מיט ענערגיע אויפצושטעלן א סניף פון פועלי ציון. גאר גיך וואקסט זיך פאנאנדער די פארטיי און איר יוגנט באוועגונג „פרייהייט". הערש לייב איר דער „רוח החיים" פון דער באוועגונג. שטארק באליבט ביי דער

יוגנט, איז ער דער ווארט־טרעגער פון פועלי ציוניזם אין שטעטל. טרעט אויף מיט רעפעראטן, האלט אינטערעסאנטע פארלעזונגען און שטייט בראש פון יעדער אקציע. ניט געווען געניגט צו פשרות און דאך געפונען א וועג צו פארשטענדיקונג מיט אנדערע פארטייען.

אויך אין מסחר ווארפט ער זיך אריין מיט ענערגיע און איניציאטיוו. ווערט גיך רייך און אין יאר 1931 — אין דער צייט פון גרויסן עקאנאמישן קריזיס — ווערט ער שטארק פאראריימט. נעמט זיך צום האלץ־מסחר און ווערט באלד פון די רייכסטע מענטשן אין שטעטל. ווערט פאסיוו אין דער פארטיי און באנוגנט זיך מיט אן עפנטלעכן ארויסטריט, פון צייט צו צייט.

אומגעקומען צוזאמען מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

אברהם און יהושע שנור

אברהם שנור. אַן ייד פון אלטן דור. פון פאך א שוסטער. אן ערלעכער שוסטער, ווי מען האָט געזאגט אין שטאָט, באמיט זיך אין זיין פאך צופרידן צו שטעלן זיינע קליענטן.

דאָס פאך, ווי עס שיינט, איז אים ניט געקומען בירושה פון זיינע עלטערן. זלמן־בער שמש האָט מיר אמאָל דערציילט, אז שוסטעריי האָט ער זיך ביי אים אויסגעלערנט (און ער האט עס טאקע געקענט בעסער פון זיין לערער).

צוויי גוטע מידות האָט ער פארמאגט, אברהם שנור: ער האָט ליב געהאט אַן ייד א בן־תורה, — כאָטש אליין איז ער קיין לערנער ניט געווען, — און זיין מלאכה. זעט־אויס, אז ער האָט שטארק געהאלטן פון דער משנה: אם אין קמח, אין תורה; ואם אין תורה, אין קמח... אין בית־המדרש, נאָך דער ארבעט האט ער תמיד ליב געהאט אונטערצוהאָרכן ווי מען לערנט. ער האָט אָפגעגעבן כבוד די יידן — למדנים. פון דער צווייטער זייט, האָט ער זיינע קינדער, הן די זין, הן די טעכטער, ניט געהאלטן לאנג אין די חדרים. ווי אנדערע באַלעבאטישע יידן. ער האָט זיין יעדער קינד אפגעגעבן לערנען א מלאכה.

ווען אברהם שנור האט געדארפט א שידוך טאָן מיט זיינער א טאכטער, האָט ער געזוכט אַן איידעם, ווי ס'איז געווען זיין רצון, עס זאָל שטימען לויט דער פריער־דערמאָנטער משנה... די טאָכטער האָט אין דעם פרט געהאלטן מיטן טאטן... ס'איז ניט אונטערגעקומען אזוי שנעל... אָבער אָט האָט דער אב־הרחמים אים צוגעשיקט פאר אַן איידעם געצל ערליך, דעם היטלמאכער, אַן יינגערמאן, א פרומער, אן ערלעכע נשמה, א בעלזער חסיד. עד האָט געקענט אביסל לערנען און דאָס איבעריקע פלעג ער מקיים זיין דורך מעשים־טובים. אברהם שנור איז געווען איבערגליקלעך פון גאָט'ס מתנה.

ס'וועט דעריבער זיין אינטערעסאנט צו דערמאנען איינעם פון זיינע זין. דאָס איז יהושע שנור, געבארן אין 1901. ווי דער שטייגער, האָט אויך יהושע זיך געלערנט בלויז ביי דרדקי מלמדים און איז פרי אָפגעגעבן געווארן צו לערנען א מלאכה. אָבער יהושע איז ניט געווען קיין געוויינלעך קינד. ער האָט געשטרעבט צו עפעס העכערס. יינגערהייט האט ער זיך א נעם געטאָן צום לערנען און זיך אָנגעזאפט ווי א שוואָם, מיט וויסן. איך פלעג באמת בלייבן דערשטוינט, ווען מיר פלעגן זיך צוזאמענטרעפן, ער האָט דאמלט געארבעט אלס לערניינגל ביי העניאָך גליקמאָן. ווען מיר פלעגן שפאַצירן אין די אוונטן אָדער ווען מיר פלעגן זיך באגעגנען ביי פארשיידענע וויכוחים, האָט שוין יהושע געוואוסט אָפצוענטפערן אויף יעדער פראגע און איז געווען באוואוסטזיניק, גארניט ווי לויט זיין עלטער.

דער גרינדער פון „בונד“, יהושע שנור הי״ד.

אין 1921 איז יהושע אוועק דינען אין דער פוילישער ארמיי אהיימגעקומען איז ער א בונדיסט. מען הערט שוין פון אים קיין

אנדערע זאַך ניט ווי נאָר „בונד“, מעדעם, מיכאלעוויטש, וויקטאָר אלטער...

יהושע באַנוגנט זיך ניט מיט פירן דיסקוסיעס, עס לאָזט אים ניט רוען. ער נעמט זיך שאפן א בונדישע פארטיי אין שטעטל. ער געפינט חברים צו זיך, ראובן קראמער, יעקב גייסטאט און נאָך אנדערע. מען גרינדעט אויך אַן אפטיילונג פון „סקיף“, און אַ „צוקונפט“ ארגאניזאציע, יהושע שטייט בראש פון דער ארבעט.

אין יאר 1930 בערך, אין א שיינעם שבתדיקן פרימאָרגן, ארום 9־אזייגער אינדערפרי, ווען די יידן געפינען זיך אין די בתי־מדרשים, לאָזן זיי זיך ארויס מאניפעסטירן איבער דער שטאָט מיט טראנספארענטן, רויטע פענער און געזאַנג. די פרומע, שבתדיקע יידן האָבן צו אזא זאַך ניט געקענט זיך צוקוקן גלייכגילטיק עס האָט זיך אָנגעהייבן א געשלעג. עס זיינען געווען פארוואונדעטע און צעבלוטיקע, די פוילישע פאָליציי האָט איצט געהאט די בעסטע געלעגנהייט זיך אריינ־צומישן און צעטרייבן די „שמחה“. אָבער יהושע שנור האָט ווייטער געפירט זיין פארטיי ביד־חזקה... דערצויגן תלמידים אין זיינע דרכים. עד האָט שפעטער חתונה געהאט פאר משה־לייב באָרג׳ס א טאָכטער. אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצים. צוזאמען מיט זיין פרוי און קינדער.

ראובן קראמער הי״ד

ראובן קראמער, א פריזיער בן פריזיער. שוין זיין זיידע איז געווען א פריזיער און מ׳האט אים גערופן איטשע רופא, זיין טאטן האט מען גערופן לייביש איטשע רופאס און אים גופא פלעג מען רופן — ראובן איטשע רופאס.

געווען איז ער אן אינטערעסאנטער מענטש, באשאנקען מיט אן איידעלן כאראקטער און ארגאניזאטארישע פעאיקייטן. טראצדעם, וואס ער איז געווען דער פירער פון „בונד“, איז ער באליבט געווען ביי דער יוגנט פון אלע קרייזן און זיין שטוב איז שטענדיק פול געווען מיט יוגנטלעכע.

ווען ס׳האט זיך געגרינדעט די ביבליאטעק, איז ער געווען צווישן די גרינדער. איז געגרינדעט געוואָרן די גמילות־חסדים קאסע, איז ער

געווען פון די ערשטע גרינדער און האט אריינגעטראגן א סומע געלט פון זיין אייגענער קעשענע. געווען אויך א מיטגליד אין חברה־קדישא און דערמיט געוואונען די סימפאַטיע פון די רעליגיעזע קרייזן.

די לעצטע יארן, פאר דער וועלט־מלחמה, איז ער געוויילט געווארן אלס דאזאר אויף דער רשימה פון די האנטווערקער. ער איז זייער אקטיוו, באטייליקט זיך אין אלע זיצונגען, טראגט אריין פארשיידענע פארשלאגן און קעמפט פאר זייער רעאליזירונג. ווייזט ארויס גרויס פארשטענדעניש פאר די רעליגיעזע באדערפענישן און שטיצט אפטמאל די אינטערעסן פון רב, פאר וועלכן ער האט געהאַט א פערזענלעכע סימפאטיע.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראכן אנטלויפט ער, צוזאמען מיט זיין משפחה, פון קראסנאבראד און דערגרייכט ביז קאווקאז. ליידער האבן אים אויך דארט דעריאגט די נאצישע חיילות און איבערגעריסן זיין שעפערישן לעבן.

פארשידענע געשטאלטן

ליידער איז מיר שווער צו אויסרעכענען און איבערגעבן באזונדערע שטריכן פון דער גאלעריע געשטאלטן און טיפן, וועלכע מען וואלט באדארפט באשרייבן און פאראייביקן אין דעם ספר הזכרון. איך וועל נאר באגוגענען זיך מיט דערמאנען דא א גאנצע ריי מענטשן, וואס זיינען מיט לייב און לעבן, טריי געווען דעם ציוניסטישן אידעאל און געהאלפן אים, יעדער איינער אויף זיין שטייגער: ר׳ ברוך גלוסטמאן, מענדל ראזנער (היינט אין ארגענטינע), יצחק באב״ד, יוסף לעדערמאן, ברוך זאב קופיעץ, נחום לעדערמאן (היינט אין אמעריקע), מאיר לייזער מלמד, וואס האט תמיד געטראכט וועגן עליה קיין ארץ־ישראל, לייביש לערנער, דער ערשטער וואס האט פארדונגען א צימער פאר ציוניסטישע פארזאמלונגען און דערפאר געווארן פארפאלגט, ישראל באב״ד, אליעזר גורטלער מאיר קערער און פסח העלפמאן, א פרומער גערער חסיד, וואס האט דער ערשטער געשיקט זיין קינד אין דער „יבנה״ שול און נאך דעם געשיקט אים אין זאמאשטשער גימנאזיע.

איך וויל דא איך איבערגעבן אַן עפיזאד, וואס איך האב געהערט דערציילן פון לייביש אהרעלעס (לערנער).

זייט זיין בר־מצוה האט ער, לייביש, געלערנט א פאר יאר אין בעלז. שפעטער, ביז צו דער חתונה, האט ער געלערנט אין קראסנאבראדער בית־המדרש. אין א געוויסן טאג איז ער צו צום ספרים שאנק און ארויסגענומען א ספר. ווי דערשטוינט איז ער געווארן, ווען ער האט דערזען, אז דאס איז אַן אפיקורסישער פירוש פון יעקב רייפמאן פון שעברעשין, ביי זאמאשטש. (דער מלמד פון י. ל. פרץ און ד״ר געליבטער). דערווייל איז אין בית המדרש אריינגעקומען ר׳ ישראליש גורטלער. באלד האט ער אויך געכאפט א בליק אין ספר, און דערזענדיק וואס דאס איז, ארויסגעריסן אים פון לייבישעס הענט, אריינגעווארפן אין ברענעדיקן איווון און אים לייבושן מכבד געווען מיט א פייערדיקן חסידישן פאטש.

א. רינד

מיין טאטע חנוך אונציג הי״ד

ווער האט אין קראס־נאבראד ניט געקענט הענע־כן מיט זיינע קינדער? כאטש ניט קיין גביר, שטענדיק צופרידן געווען מיטן אייגענעם גורל און ניט מקנא געווען די, וועלכע האבן פארמעגט מער פון אים.

זיין גרעסטער פארגעניגן איז געווען אראָפּצוכאַפּן זיך אויף א שבת קיין גער און הערן דארט תורה פונעם רבינס מויל.

ווען ס׳איז אויסגעבראכן די מלחמה און דאס שטעטל איז פארברענט געווארן, איז אונזער שטוב פאר־בליבן גאנץ. די פרייד, אז

מיר וועלן ניט דארפן שלאפן אויפן גאס, איז געווען גרויס. אבער ניט לאנג האט זי געדויערט, ווייל באלד האבן מיר אנגעהויבן פילן אויף זיך די ברוטאלע מאכט פונעם נאצישן רוצח ימ״ש.

ווען די רוסן זיינען אוועק פון שטעטל איז אויך מיין פאטער אוועק קיין ראווע־רוסקע. צוקומענדיק צו דער גרענעץ, האט אים דאס הארץ א ריס געטאן אהיים, צו זיין ווייב און קינדער. ער איז א צעבראכענער געקומען צוריק קיין קראסנאבראד און דארט אומגעקומען אויף קדוש־השם.

טוביה

יעקב זימערמאן ז״ל

זיין אויסערלעכער אויסזען ווי אויך זיין באַגיין זיך מיט אנדערע האָט געוויזן, אז דער מענטש האָט באזעסן אַן איינגעבאָרענע איידלקייט. קיינמאָל, איז די ערגסטע, אָנגעשטרענגסטע געזעלשאפטלעכע סיטואציעס האָט מען ניט געהערט פון אים קיין הויך וואָרט. זיין יעדע באמערקונג איז געווען גוט אָדורכגעטראַכט. מיט סטאָישער רואיקייט האָט ער אויפגענומען יעדן קריזיס און געוואוסט ווי זיך פון אים ארויסצודרייען. זיין פנים האט תמיד געשטראלט פון צופרידנקייט טראָץ דעם, וואָס זיינע נאָענטע און אינטימע חברים האבן גאנץ גוט געוואוסט, אז ער ליידט זייער פיל אין די ד׳ אמות פון זיין הויז. ער אליין האָט אָבער קיינעם ניט דערציילט וועגן זיינע ליידן

ער איז געווען פון די ערשטע אין שטעטל, וואָס האָבן אנגעהויבן אָרגאניזירן קולטור־קרייזן און חברישע דיסקוסיע־אָוונטן. ער האָט

געגרינדעט א שאך־קלוב, וואס האט זיך שפעטער פארוואנדלט אין א פאליטישן קרייז פון די אלגעמיינע־ציוניסטן. אנגעפירט מיט אט־דעם קרייז האט ער אליין, זייענדיק א נוח־לבריות, האט ער שטענדיק באוויזן אויסצוגלייכן הילוקי־דעות צווישן חברים אויף יעדן געביט און אדאנק אים האט תמיד געהערשט שלום־בית צווישן די טוער פון די פארשיידענע פארטייען. אויב אונזער שטעטל האט פארמאגט א גוט אָרגאניזירטן קק״ל קאמיטעט, וואס האט גאנץ געשמאק געזאמלט געלט פאר ארץ־ישראל, איז דאס געווען דערהויפט דאס פארדינסט פון יעקב זימערמאן, וואס האט זיך אפגעגעבן דערצו בלב ונפש.

ווי ווייט ער איז באליבט געווען ביי די איינוואוינער פון שטעטל האט מען געקענט זען אין דער צייט, ווען ער איז קראנק געווארן. אין אנהייב א לייכטע קראנקייט, וועלכע האט אבער שפעטער צוליב א פאטאלן טעות פונעם דאקטאר׳ס דיאגנאז, געמאכט א סוף צו דעם לעבן פון אט־דעם יינגן, איידעלן און טיכטיקן מענטשן. ניט געווען קיין הויז, וואו ס׳איז ניט געהאנגען די פראגע אויף ליפן: „וואס מאכט יאנקל? וואס זאגט דער דאקטאר?״ ווען מ׳האט אים איבערגעפירט אין דער שכנותדיקער שטאט זאמאשטש, האט אים באגלייט קינד־און־קייט. אין דער צייט פון זיין אויפהאלט אין שפיטאל, האבן מיר אר־גאניזירט א באריכטן־פונקט, וואס האט אונז צוגעשטעלט איעדע 2־שעה ידיעות וועגן זיין צושטאנד. (קיין טעלעפאן איז נאך דאמאלט ניט געווען אין שטעטל.) די ידיעות זיינען שנעל פארשפרייט געווארן פון הויז צו הויז.

ווען די טרויעריקע ידיעה פון זיין פריצייטיקן טויט האט דער־גרייכט דאס שטעטל, האט א טרויער באהערשט ניט נאר זיין משפחה און נאענטע נאר אויך דאס גאנצע שטעטל, אן אויסנאם. זיין לוויה, ארגאניזירט פון זיינע חברים און פריינט, איז פארוואנדלט געווארן אין אן אימפאזאנטער טרויער־דעמאנסטראציע פון מענטשן, וואס האבן געפילט, אז דער פארלוסט איז געווען א שווערער פארן שטעטל בכלל און פאר זיינע נאענטע בפרט.

מענדל פארבער הי״ד

ער האט געשטאמט פון שכנותדיקן שטעטל טארנאגראד. געקומען קיין קראסנאבראד איז ער א בחור. האט דא חתונה געהאט און איז געווארן א פאמיליע־מענטש. ער האט אבער ניט מצליח געווען סיי אין משפחה־לעבן און סיי אין פרנסה. דאקעגן איז ער געווען זייער דערפאלגרייך אין זיין טעטיקייט אינעם געזעלשאפטלעכן און קולטורעלן לעבן.

שטענדיק איז ער געווען אין א פרייעלעכער שטימונג. (מען פלעג אים רופן דער פריילעכער קבצן...) ער פלעג זיך קיינמאל ניט איבער־נעמען פון זיינע צרות. געווען ביי אים צייטן, ווען ער האט פשוט קיין ברויט ניט געהאט פאר זיינע קינדער. פלעג ער אויך ניט אראפ־פאלן ביי זיך זיין מונטערע שטימונג האט אים ניט פארלאזן. אדאנק אט־די מעלות זיינע איז ער קיינמאל ניט געווארן צוזאמענגעבראכן. איבערגעקומען די שווערע צייטן און דערגרייכט בעסערע.

זיינע ערשטע טריט אין דער קולטור־געזעלשאפטלעכער ארבעט איז געווען דאס איינארדנען העברעאישע קורסן פאר יינגע און דער־וואקסענע. גלייכצייטיק האט ער אנגעהויבן ארגאניזירן פאליטישע קרייזן, וועלכע האבן זיך מיט דער צייט פארוואנדלט אין אן אלגעמיין־ציוניסטישער ארגאניזאציע, וועמענס יו״ר ער איז געווען די גאנצע צייט.

ער האט מיטגעהאלפן ארגאניזירן און אליין אויך אנטייל גענומען אין קולטור־אימפרעזן. דידאזיקע אונטערנעמונגען האבן געהאלפן פיל יוגנט־לעכע צו געפינען דעם וועג פון די אלטמאדישע חסידים־שטיבלעך צו די פאליטישע פארטייען און קולטור־קרייזן. מיט דער צייט האבן זיך איינציקע פון אט־דער יוגנט אויסגעצייכנט מיט זייערע פעאיקייטן. שפעטער זיינען די געשטאלטן אין שפיץ פון די יוגנט־ארגאניזאציעס, וואס זיינען געשאפן געווארן.

פאר מענדל פארבער איז ניט געווען קיין ארבעט, וואס זאל ניט געטאן ווערן לשם־שמים. אלץ האט ער געטאן לשמה, איבער־געגעבן בלב ונפש צו זיינע אידעען. ס׳האט פאר אים ניט עקזיסטירט קיין אויפגאבע, וואס מ׳זאל ניט קענען אדורכפירן. קוים האט מען

באַשלאָסן אַדורכצופירן אַ געוויסע ארבעט, האָט מען עס געמוזט אפטאָן. ווען אנדערע האבן עס ניט געמאכט, האָט ער אליין פארקאטשעט די ארבל און די ארבעט אדורכגעפירט.

איך האב געהאט דעם כבוד מיטצואַרבעטן מיט אים במשך פון צען יאָר. טאָג איין, טאָג אויס סיי אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, וואו ער איז געווען יו״ר און איך מזכיר און סיי אין די קרן־קיימת און קרן־היסוד קאמיטעטן. קען איך דעריבער מיט אַ ריין געוויסן פעסט־שטעלן, אז קיינער פון די אלע טוער און מיטארבעטער האָט ניט ארויסגעוויזן אזוי פיל מסירות לגבי דער ארבעט ווי עס האָט דאָס געטאן מענדל פארבער.

ס'איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז ניט תמיד איז אים באַשערט געווען צו קלייבן נחת פון זיין געזעלשאפטלעכער ארבעט. ער פלעג זיין דער ערשטער קרבן באשמוצט צו ווערן פונעם עלטערן דור יידן, פון די חסידים און פאנאטיקער אין שטעטל. ניט איינמאָל זיינען אים עלטערן, וואָס זייערע קינדער זיינען אוועק אין אַן ארגאניזאציע, באפאלן מיט זידלערייען און באליידיקונגען, אים געמאכט סקאנדאלן. ער אָבער, ווי זיין שטייגער, האָט דאָס אלץ אויפגענומען מיט אַ שמייכל — און ווייטער פארגעזעצט זיין ארבעט. נאָך מיט מער ענערגיע און התלהבות.

זיין שוואכקייט איז געווען שאך־שפיל. שעהן־לאנג פלעג ער זיצן ארייננגעטאן אין שאך אַן איבעררייס, אַן מיטאג און אפילו אַן אוונטברויט.

א געוויסע צייט האט ער געארבעט אלס פארזיכערונגס־אגענט און ער פלעג פארלאזן דאס שטעטל אויף אַ גאנצער וואָך... ווען ער פלעג אהיימקומען אויף שבת, פלעג ער איעדער מאל מיטברענגען מיט זיך אַ פאר נייע נאציאנאלע לידער און זיי אונז אויסלערנען.

יהושע באב״ד הי״ד

אַ יחיד במינו איז געווען יהושע באב״ד, אַ רעטעניש, וואָס ביז ביי איינעם האט ער ארויסגערופן באוואונדערונג. אַ בחור אָן באזונדערע בילדונג, וואָס האָט כמעט ניט פארלאָזט דאס שטעטל. זייער ווייניק געווען אין קאָנטאקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט. ניט געגאָסן זיין וויסן פון פרעמדע טישן — און דאָך... וועלכן טאלענט האָט ער דען ניט באזעסן? ער האָט פון זיין פריער יוגנט אָן געשפילט פידל. רעזשיסירט און אנגעפירט מיט אן אקטיאָרן־טרופע. געגרינדעט א כאָר, און אנדערע פאראנשטאלטונגען, וואס זיינען ארגאניזירט געוואָרן דורך אים אליין, אָן קיינעמס הילף. ניט געווען קיין קולטור־געזעלשאפטלעכע אָדער פאָליטישע טעטיקייט, וואו מען זאל, יהושע באב״ד ניט טרעפן ביי דער ארבעט. אומעטום האָט ער געמוזט זיין. מ׳האָט זיך פשוט ניט געקענט פארשטעלן קיין געזעלשאפטלעכע ארבעט אָן אים...

מען קען מיט זיכערקייט פעסטשטעלן: אויב די רעכטע פועלי־ציון האבן געהאט גרויס דערפאלג אין קראסנאבראד, איז דאָס געווען בעיקר דאס פארדינסט פון יהושע באב״ד.

אויסער דעם אלעם איז ער געווען אַ נוח־לבריות און אַן ענו. ניט ליב געהאט זיך גרויס צו האלטן. זיך אָפגעגעבן מיט אַיעדן איינעם, קליין און גרויס. געהאלפן מיט וואָס נאר ער האט געקענט, ווען מיט אַן עצה און ווען מיט מאטעריעלער הילף. ער האָט געהאלפן אפילו דאן, ווען זיין מצב אליין איז געווען אַ שווערער. ס׳איז געווען באוואוסט ביי פיל חברים: ווען זיי האבן זיך געפינען אין מאטעריעלער שטיצע איז יהושע געווען דער ריכטיקער אדרעס. ער פלעג תיכף ארגאניזירן און צענויפזאמלען די נייטיקע סומע, וואס ער האט באדארפט. קיינער האָט אים קיינמאל ניט אפגעזאגט, ניט איבערגעפרעגט פאר וועמען ער דארף דאָס געלט. מען האָט געוואוסט, אז אויב יהושע פאדערט געלט, מוז מען געבן — און מ׳האָט געגעבן.

זיך געפינען אין זיין געזעלשאפט האָט געמיינט פארברענגען די צייט בנעימותדיק, געמיטלעך. פיל מאל נאָך שטורמישע זיצונגען אדער פארזאמלונגען פלעג ער אונז צוזאמענעמען, חברים ווי קעגנער און

אונז לערנען זינגען. דאָס איז געווען זיין בעסטער צייטפארטרייב. ער האָט געקענט מיט אונז זיצן ביז 2־3 אזייגער ביינאכט. ער האָט שוין דאן געהאט צוזאמענגעשטעלט אַ גרופּע אויסגעקליבענע יינגע זינגער. צווישן זיי איז אויך געווען אסתר קאם (איצט גליקמאן) מיט איר זייער שיינער שטימע.

ער איז געווען באשיידן אלס מענטש אבער שטאָלץ אלס ייד מיט א ווארעם יידיש הארץ. ווען אַן ייד איז באליידיקט געווארן מצד די אנטיסעמיטישע שכנים, איז עס געווען פאר אים ממש אַ טראגעדיע. ניט איינמאל פלעג ער גאנץ אקטיוו רעאגירן אויף יעדן מין אנטיסעמיטישע עוולות און ארויסטרעטונגען. איז אזעלכע פאלן פלעג ער אגיטירן מען זאל ארגאניזירן א זעלבסטשוץ, אנשטאט צו דערווארטן הילף פון דער פאליציי, די אנטיסעמיטן אין אוניפארם.

אָט געדענק איך אַ פאַל, וואו ער האָט כמעט באצאלט מיט זיין לעבן, פארטיידיקנדיק דעם יידישן כבוד. אין שטעטל זיינען פארגעקומען מיליטערישע מאנעווערס. עטלעכע פוילישע זעלנער האבן זיך פריילעך געמאכט איבער די יידן. יהושע איז צופעליק פארבייגעגאנגען און דאָס באמערקט. ער האט גלייך, ווי זיין שטייגער, רעאגירט דערויף מיט געבן קלעפּ. ס׳האָט אויסגעזען צו ווערן אַ שרעקלעכע אוואנטורע. ווען ניט די אינטערווענץ ביי די העכערע אָפיצירן, וואלט ער זיכער באצאלט מיט זיין לעבן.

ער איז געווען זייער באליבט ביי אלעמען, ווער ס׳איז נאָר געשטאנען מיט אים אין פארבינדונג, סיי חברים און סיי קעגנער, אלע האבן אים געשעצט פאר זיין גרענעצלאזער איבערגעבנקייט און פאר זיינע פעאיקייטן, פאר זיין אומגעהויערער ארבעטסזאמקייט, אלץ לשם שמים.

אויך אין די בלוטיקע היטלער־יאָרן האָט ער ניט פארלאָרן זיין שטאָלץ און זיין ווירדע אלס ייד.

יהי זכרו ברוך.

א. דיאמענט

גרונע גורטלער — לוכפעלד ע״ה

א קינד פון ארימע עלטערן איז זי שוין אין אירע יוגנט־יארן אוועק ארבעטן אלס נייטארן ביי מענער הייזן, כדי צו העלפן טראגן דעם עול פון פרנסה.

נאך א טאג פון 12 שעה שווערער ארבעט, א געבויגענע איבער דער ניי־מאשין, האט זי געפונען צייט און כחות צו זיין אקטיוו אין דער „פועלי ציון״ פארטיי, אנטייל גענומען אין אלע אקציעס און באטייליקט זיך אין די פארשטעלונגען פון דראמאטישן קרייז.

אין 1932 טרעט זי אריין אין החלוץ־הכללי און גייט אוועק אין קראסנאבראדער קבוץ. ארבעט ביי שווערע פיזישע ארבעטן אין פארטאק און ביי האלץ־זעגן. טראגט, מיט גרויס געדולד, אריבער אלע שוועריקייטן, איז א ביישפיל פון פלייסיקייט און דיסציפלין. אין יאר 1933 ווערט זי איבערגעשיקט אין קראקאווער קבוץ „דרור״ וואו זי ארבעט ביז צו דער עליה אין יאר 1936.

דא אין לאנד איז זי צווישן די ערשטע גרינדער פון קבוץ עין־הים. ביי עתלית (היינט עין־הכרמל). מאכט אדורך אלע שוועריקייטן פון כבוש־הקרקע. ארבעט ביי פארשידענע ארבעטן, פרייט זיך מיט די דערגרייכונגען פון קבוץ און האפט צו ברענגען אין לאנד איר פאמיליע. אין 1938 פארלאזט זי צוליב געזונט־טעמים, דעם קבוץ און באזעצט זיך אין חיפה.

ווען עס ברעכט אויס די מלחמה און ס׳הויבן אן צו דערגיין די ערשטע ידיעות, וועגן דעם גורל פון די יידן אונטער דער נאצישער הערשאפט, וויינט זי טאג און נאכט, פון זארג וועגן אירע עלטערן, ברידער און שוועסטער, וועלכע זיינען פארבליבן אין קראסנאבראד. אין 1943 ווען סווערט באוואוסט, אז אלע יידן זיינען דארט אויסגעמארדעט געווארן ווערט זי פון גרויס צער שווער קראנק, ליגט א פאר יאר א צוגעשמידטע צום בעט, ליידט גרויסע יסורים און קען ניט געטרייסט ווערן אין איר גרויסן אומגליק. האט פארענדיקט איר לעבן אין 1945 און ניט זוכה געווען צו זען דעם אויפקום פון מדינת ישראל, וועגן וועלכער זי האט געטרוימט אלע יארן. פון איר קורצן אבער שעפערישן לעבן.

בן

פון די אַרויסגעבער

נאָך פיל מי און אַרבעט ביי דער מיטבאַטייליקונג פון אַ גרופּע חברים און פריינט, איז אונז געלונגען צו צונויפזאַמלען די אַלע מאַטעריאַלן, זכרונות, בילדער און גבית־עדות וועגן קראַסנאַבראַד אין איר עקזיסטענץ און אומקום.

מיטן איבערגעבן דאָס בוך אין די הענט פון דער קראַסנאַבראַדער שארית־הפליטה, באַגלייט אונז דער געפיל, אַז מיר האָבן געשאַפן אַ „יש־מאין". מיר האָבן אַלע איינצעלנע פּעדים איינגעוועבט אינעם געוועב, פון וועלכן ס'איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דער ספר־הזכרון.

זאָל מיר דערלויבט זיין אויסצודריקן מיין האַרציקסטן דאַנק צו די אַלע, וועלכע האָבן בייגעטראָגן זייער צושטייער און אַרבעט ביים אַרויסגעבן דאָס בוך. באַזונדערס וויל איך דאַנקען די פריינט אליהו ריינד, פנחס דיאַמענט, גיטל און אברהם באַרג, וועלכע האָבן געווידמעט זייער צייט און ענערגיע פאַר דער דאַזיקער וויכטיקער אויפגאַבע.

איך דריק אויס אונזער האַרציקסטן דאַנק דעם רעדאַקטאַר מרדכי קראַשניק, וועלכער האָט אונז אַנגעוויזן וויאַזוי אַנצוהויבן אונזער אַרבעט, האָט מסכים געווען צו רעדאַגירן די צונויפגעזאַמלטע מאַטעריאַלן און אוועקגעגעבן דערביי פיל פון זיין צייט, ענערגיע און טאַלאַנט.

מיר האָפן, אַז די קראַסנאַבראַדער שארית־הפליטה וועט פונעם בוך דערפילן דעם אָטעם פון דער אַלטער היים. זי וועט זיך צוריקקערן צו די פאַרגאַנגענע יוגנט־יאָרן, איבערלעבן דעם ציטער פון אַ באַגעגעניש מיט פאַרשוואונדענע דורות און איינזאַפּן אין זיך דעם טיפן, ניט געשטילטן צער פון גרויסן אומגליק, וואָס האָט אונז אַלעמען געטראָפן.

אונזער ייִנגער דור וועט אינעם בוך דערקענען די גאָלדענע קייט פון זיין יחוסדיקן אָפּשטאַם און וועט מיט שטאָלץ דערמאָנען זיינע זיידעס און באַבעס.

דער ספר וועט אונז אַלעמען דערמאָנען, אַז מיר זיינען איין פאַריתומטע משפחה, וואָס האָט אַ בשותפותדיקן יאָרצייט־טאָג — דעם טאָג פון ט"ו בחשון.

א. לוכפעלד

חללי
השואה

נר ד׳ נשמת אדם

הרב יצחק הלוי שולזינגר (חיפה)
מח"ס „אמרות יצחק"

דברי הספד והערכה

„אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם. אשכיר חצי מדם וחרבי תאכל בשר. מדם חלל ושביה מראש פרעות אויב. הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו".

(דברים ל"ב)

„כי דם עבדיו יקום ונקם" — שתי נקמות:
„נקם על הדם ונקם על החמס".

(ילקוט שמעוני רמז תתקמ"ו)

הלב מעיק, הנפש דואבת, היד רועדת והעיניים דומעות בהלקח העט ביד כדי לרשום לזכרון־עד, לבנינו ולבני בנינו עד אחרית הימים, על אשר נעשה לקהלות־ישראל בכל ארצות אירופה על־ידי המרצחים הנאציים, הגרמנים הארורים ימ"ש. על זה אמר נעים זמירות ישראל (תהלים ע"ט)

„שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו".

„אכל את יעקב" — למעלה משמה מליון, חלק גדול מעם ישראל, מסלתה ומשמנה של היהדות, עוללים ויונקים, קדושים וטהורים, צדיקים וגדולי תורה, זקן וטף, אנשים ונשים השמידו בענויים קשים ובמיתות משונות.

„ואת נוהו השמו" — רצחו ושדדו גם יחד בבחינת „הרצחת וגם ירשת".

יעמדו על הברכה ידידי ר' אלי' משה בר' אביגדור הלוי רונד ור' אפרים בן־ציון בר' אהרן צבי לוכפלד, שהם בין העושים והמעשים לעשות ציון וזכר עדי עד, להעלות דברים על ספר, לזכרון נצח, להנציח, את הנפשות היקרות, הקהלה הקדושה והטהורה, את היהודים הקדושים והנאמנים שעלו על המוקד, נחנקו הומתו ונשרפו על קידוש השם התורה וישראל בעיירה החשובה קרסנוברוד, פלך זאמושץ, מחוז לובלין במדינת פולין.

קרסנוברוד שהיתה לשם ולתפארת בישראל היתה מושפעת מהתורה והחכמה של חכמי לובלין...

לובלין מפורסמת עוד מזמנו של המהר"ם מלובלין. בחידושיו ופירושיו על התלמוד הוא משתמש בביטוי „מקשין העולם". ושואלים:

וכי העולם מקשה, וכי לעולם קשה דבר מה בדברי התלמוד? הלוא רק אנשי בית התלמוד, אנשי בית המדרש, תלומדים, העמלים ויגעים להבין ולדעת דברי תורה בכלל ובתלמוד בפרט. הם שמתקשים ומקשין בלימודם, מתרצים קושיות ומפרקים אבעיות ורוחא שמעתתא לאסוקי אליבא דהלכתא? וכלום יש מקום לביטוי „מקשין העולם"? וכי יש בזה התאמה למציאות?

אלא, המהר"ם מלובלין ז"ל, הביע בזה את דעתו הגדולה והרחבה לעם ישראל כולו: שעולם התורה, לומדי התורה ומקיימי מצוותיה הם הנם העולם, עליהם העולם מושתת ומתקיים. שנאמר: „בראשית ברא" וברש"י (שם): אין המקרא הזה אומר אלא דרשוני, כמ"ש חז"ל: „בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו שנאמר (משלי ח'): „ה' קנני ראשית דרכו" בשביל צדיקים שנקראו ראשית שנאמר (ירמי' ב') קודש ישראל לה' ראשית תבאתה כל אכליו יאשמו רעה תבוא אליהם נאם־ה'". בשבילם נברא העולם ובזכותם מתקיים אלמלא שקבלו ישראל את התורה בסיני היה העולם חוזר לתהו ובהו כלפני הבריאה.

ואנו רואים עין בעין שהגוים שלא רצו לקבל את התורה בסיני עושים מעשי הרס וחורבן, רשע והשחתה, אף על פי שיש בהם חכמה שנאמר (איכה ב') „מלכיה ושריה בגוים אין תורה" ובמדרש (שם): „אם־יאמרו לך יש חכמה באדום תאמין תורה באדום אל תאמין" ואנו נוכחנו ולמדנו לדעת בבירור, שחכמה שאינה חכמת התורה הרי זה בבחינת חכמה להרע ותרבותם של הגוים היא תרבות אנשים חטאים. איך הרעו לעשות האדומים ב„חכמתם", איך הרימו ידיהם הטמאות להכות באגרוף רשע בצאן קדשים והמשיכו בזה את דרך עשיו אביהם שאמר: „ואהרגה את יעקב אחי" (תולדות) הרגו בחמת רשע ורצח עוללים ויונקים, נשים ואנשים, זקן וטף, צדיקים וחסידים, גדולי תורה ואנשי מעשה.

ראוי לנו לומר את קינת ירמיהו נביא ומקונן החורבן: „מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי" (ירמיה ח') „כי עלה מות בחלונינו בא בארמונותינו להכרית עולל מחוץ בחורים מרחובות" (שם ט').

אוי לנו על שברי נחלה מכתי ואני אמרתי אך זה חלי ואשאנו (שם י'). קהלת קרסנוברוד, היתה קהלה חשובה ביהדות פולין. היא

היתה מושתתת על יסודות נאמנים ואדני קדש, על פי התורה והמצוה ומסורת אבות. כהנו בה רבנים גדולי תורה. בבתי־כנסיות ובתי־חסידים התפללו ושפכו שיחם בהתיחדם עם הקב״ה ונוסף לכך היו גם חובשי בית־המדרש שלמדו תורה ביחידות וברבים בכל מקצועות התורה, תנ״ך, משנה, גמרא, מדרש ופוסקים כל אחד ואחד לפי יכלתו והשגתו.

העיר היתה מורכבת מזרמים רבים בחסידות. היה שם בית חסידי בעלז, בית חסידי ראדזין, בית חסידי גור ובית חסידי טריסק.

קרסנוברוד היתה קרובה לעיירה איזביצה, שבה שכן כבוד אדמו״ר הצדיק רבי מרדכי יוסף זצוק״ל מיסד שושילתא דדהבא של חסידי איזביצה־ראדזין, שנכדו אדמו״ר הצדיק רבי גרשון הענך זצ״ל חיבר ספר על תכלת והנהיג מחדש לשים תכלת בציצית.

על מצות ציצית בכלל נאמר (שלח): „למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי והייתם קדושים לאלוקיכם״ אומרת הגמרא (מנחות מ״ג): „שקולה מצוה זו כנגד כל המצוות כולן״ ומוסיפה שם הגמרא: „ר׳ מאיר אומר: „מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע, ורקיע לכסא הכבוד״ ובילקוט (שלח רמז תש״נ): „מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלה עליו הכתוב כאילו הקביל פני השכינה שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד כעין שנאמר (יחזקאל א׳) „וממעל לרקיע כמראה אבן ספיר״.

מצות ציצית מזכירה, שקולה וחשובה ככל המצוות של התורה נוספה בה מצות תכלת, שבכחה להעלות את האדם במדת האמונה בבורא יתברך עד הבחינה העליונה של התיחדות עם כסא־הכבוד. כמו שנאמר (הושע ב׳): „וארשתיך לי באמונה וידעת את ה׳״.

וזה שראה יעקב בחלום „והנה סולם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלוקים עולים ויורדים בו״ (ויצא) לפי הפשטות מדובר פה במלאכי מעלה, מלאכים מן השמים — כמו שנאמר (וישלח): „וישלח יעקב מלאכים״ וברש״י (שם): „מלאכים ממש״. — אבל יש גם כוונה נוספת במלאכים עולים ויורדים. חז״ל אמרו (ויקרא רבה פ׳ א׳): „שנקראו הנביאים מלאכים דכתיב״ (במדבר כ׳): „וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים״ וכי מלאך ה׳ היה? והלא משה היה? ולמה קורא אותו מלאך? אלא מכאן שהנביאים נקראים מלאכים״.

אבל לא רק נביאים נקראים מלאכים. אדמו״ר הגה״צ רבי יהודה ארי׳ ליב זצוק״ל מגור אומר בספרו „שפת אמת״ על התורה (ויקרא שנת תרל״א): „באמת כל איש ישראל שנשלח בעולם לעשות רצון אבינו שבשמים נקרא שליח ומלאך, כי המלאך אין לו שום דבר רק השליחות... וכשאדם שומר עצמו שלא לעשות שום מעשה בלי קיום רצונו יתברך... אז נקרא באמת מלאך״. ואדמו״ר הגה״צ רבי אברהם זצוק״ל מגיד מישרים דטריסק אומר בספרו „מגן אברהם״ על חמשה חומשי תורה (ויצא דף כ״ב ע״א): „סלם״ איתא במדרש: „זה סיני״ כי סל״ם הוא כמני סינ״י שהוא נוטריקין „יוסף״ „סוד״ „יסוד״ „נקרא״. שהתחזקות שלו היתה בתקון מדת היסוד צדיק, שזה היסוד המיוסד בדרכי עבודת השי״ת וזה „מצב ארצה״, היינו שהגם שענין עבודה זו נצב ועומד בארץ הזה. אבל באמת ,וראשו מגיע השמימה״. שהראש מזה מגיע מעלה מעלה לרום עולמות העליונים. „והנה מלאכי אלוקים עולים ויורדים בו״. מלאכי אלוקים עולים יורדים, בגימטריא כמנין תרי״ג מצוות התורה. ומלאכי אלוקים הם! העוסקים בתורה ובתרי״ג מצוות שבה, ואכן על כל זה עיקר העליה והירידה שלהם תלוי בסלם הזה, שמרמז על תיקון היסוד אות ברית. כשהם מקדשים עצמם בקדושת היסוד׳ המה עולים עד רום המעלות ודרגין עילאין. ולהיפך כשאין להם בחינה זו, יכולים עוד לבוא לבחינת ירידה חס ושלום.

אמנם יעקב אבינו עליו השלום שהוא תיקן מדה זו כראוי, לכן זכה לעליה גדולה וזכה שיתגלה לו אור שמו יתברך כמו שנאמר: „והנה ה׳ נצב עליו״.

ועוד שם (פרשת נשא דף מ״ב ע״ב): „ואיתא בגמרא: שעל כל קוץ וקוץ יש תלי תלים של הלכות. הלכות היא בחינת „הליכות עולם״. שהיא הליכה מדרגא לדרגא, מעולם לעולם, שעל כל קוץ וקוץ יש תלי תלים של הליכות. שיוכל האדם התחתון לילך ולעבור כל העולמות העליונים. ולכן האדם השלם ההולך בדרכי ה׳ ומאדר ומחזק כתר מלכותו יתברך כביכול — בבחינת „ימינך ה׳ נאדרי בכח״, וכמו שנאמר: „תנו עוז לאלוקים״, ישראל מוסיפים גבורה בפמליא של מעלה — על ידי זה יש בכחו שיזכה לילך מעולם לעולם ויעבור את כל העולמות להתדבק בעצמיות אלקותו יתברך באור אין סוף ברוך הוא וברוך שמו. ולעורר

משם המשכת כל ההשפעות הטובות דרך כל העולמות עד עולם התחתון ולהשפיע על כל ישראל״.

ואדמו״ר הגה״צ רבי שלום רוקח זצוק״ל מבעלז אומר (מובא בספר „בלז״ מאת הרב י. מ. גוטמן עמוד 46): „והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו״, ראוי להבין מדוע בתחלה כתיב „נצבים עליו״, דמשמע שהם מלמעלה ממנו, וכאן כתיב „והוא עומד עליהם״, דמשמע שהוא למעלה מהם.

הענין: דידוע דיש כמה וכמה כתות של מלאכי השרת. ויש כח שהם גבוהים על מלאכים אחרים וגדולים מישראל עד לעתיד לבוא, שאז יזכו להיות לפנים ממלאכי השרת, ואותם המלאכים שבאו לאברהם אבינו עליו השלום היו מהמדרגה הגבוהה, ולכן כתיב „נצבים עליו״. רק שאברהם לא הסתכל שהם מלאכים ולכך כתיב „אנשים״ „וירץ אברהם לקראתם״ „וירץ״ — עשה מעשה המצוה ואז נעשה „לקראתם״ — ממש בשוה עמהם, שאיש ישראל על ידי מעשה המצוות יכול לזכות לקדושה גבוהה וזכה עוד יותר למה שעתידין ישראל לזכות לעתיד לבוא, וזה הוא בחינת „והוא עומד עליהם״.

ועוד יותר מזה אומר (שם עמוד 53): „אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה׳״. ידוע דאם איש ישראל לומד ומתפלל הקב״ה מתפלל כנגדו, ומה התפלה של הקב״ה? „יהא רצון שיכבשו רחמי את כעסי״. ממילא כשכלל ישראל אמרו שירה בלב טהור, גרמו שהשם יתברך אמר גם כן השירה. וזה פירוש „אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה׳״ „ישיר״ הוא פועל יוצא. שמשה ובני ישראל גרמו שישיר ד׳ גם כן השירה הזאת ועל זה שרמז לד׳ שיאמר ד׳ גם כן השירה הזאת״.

למדים אנו מכל הדברים הקדושים שהובאו פה, שכל יהודי על ידי למוד תורה, קיום מצוות ותפלה, יכול להגיע לבחינת מלאך ולמעלה מזה, שהשירה הקדושה של כל יהודי באשר הוא שם מתחברת מתערבת ומתדבקת בהשירה של השם יתברך בבחינת „ואתם הדבקים בה׳ אלוקיכם חיים כלכם היום״.

ויסוד כל הדברים היא האמונה כמו שאומר הנביא (חבקוק ב׳):

„וצדיק באמונתו יחיה" ואיתא בילקוט שמעוני (הושע רמז תקי"ט): „את מוצא שאין הגליות מתכנסות אלא בשכר אמונה וכן הוא אומר (שיר השירים ד'): „אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבאי תשורי מראש אמנה" וגדולה האמונה לפני מי שאמר והיה העולם שבשכר האמונה שהאמינו ישראל שרתה עליהם רוח הקודש ואמרו שירה שנאמר (שמות י"ד): „ויאמינו בה' ובמשה עבדו — אז ישיר משה ובני ישראל" וכן הוא אומר (שם י"ז): „ואהרן וחור תמכו בידיו ויהי ידיו אמונה".

וזה שראה יעקב אבינו בחלום: שבני ישראל יכולים בסלם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה לעלות עד למעלה, עד הבחינה העליונה של התיחדות עם כסא הכבוד, ולדרגה זו ודרך זה בעולה בית אל, מראה מצות התכלת הדומה לכסא הכבוד.

בקרסנוברוד היה למוד תורה, קיום מצוות באמונה רבה, צדקה ומעשים טובים, היה שם גמילות חסדים, הכנסת אורחים, בקור חולים, חברת מגידי תהלים חברא קדישא וכו'.

ועלה הכורת והכרית את הכל. עלינו לזכור את זה תמיד. אסור לנו לשכוח. התורה צותה „זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים". ואם יש מצות זכירה על אשר עשה לנו עמלק ביציאת מצרים, על אחת כמה וכמה שעלינו לזכור את אשר עשה לנו המרצח הגרמני חטר מגזע עמלק ונצר שרשיו על סף אתחלת דגאולה, על סף הגאולה השלישית הנצחית.

על מלחמת עמלק מספרת לנו התורה (שמות י"ז): „ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים" ונאמר (שם): ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב", כלומר שבסופו של דבר השיגו בני ישראל את הנצחון על עמלק. פשעו של מרצח זה היה הפתח שפתח לפני צוררי ישראל כולם, ההתר שנתן להלחם בישראל שהרי עד אז היתה חתת ישראל על כל העמים אשר ראו את הדר גאון ה', שנתגלה ביציאת מצרים וקריעת ים־סוף, כשם שמעידה התורה (שמות ט"ו): „אז נבהלו אלופי אדום אילי מואב יאחזמו רעד, נמוגו כל יושבי כנען תפל עליהם אימתה ופחד, בגדול זרועך ידמו כאבן, עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית".

ועמלק היה זה אשר הפיח בכל העמים את היצר הרע להלחם

ולהתגרות בישראל, רוחו של עמלק הפיגה את הפחד מפני ישראל ואלוקיו, כדרשת חז"ל את הפסוק „אשר קרך בדרך" שמפרש רש"י „לשון קור וחום, צננך והפשירך מרתיחתך. שהיו כל האומות יראים להלחם בכם ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי רותחת, שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה. בא בן־בליעל אחד, קפץ וירד לתוכה אף על פי שנכוה, הקרה אותה בפני אחרים".

ויש דעה, שעמלק חטף והרג כמה מישראל, אבל אף אם השמיד יחידים לא הגיע לדרגת נכדו הגרמני ימ"ש, אשר אכל וכלה כשבעה מליונים סלתה ושמנה של האומה. והאסון הזה שאירע „לפני בוא יום ה' הגדול והנורא", גדול הוא פי שבעים ושבעה ממלחמת עמלק בישראל, כי אילו היו חיים פה עמנו היום כל אותם המליונים שנרצחו על ידי הגרמני העמלקי: היו פני מדינת ישראל בכל הבחינות והשטחים משתנים מן הקצה אל הקצה. לא היינו יראים ממסתנן בלילה ומרוצח לעין השמש. המליונים אחים נאמנים ויקרים היו עוזרים ומשתתפים באופן פעיל בבנין הארץ, בהפרחת השממות ובהשבת עטרת הארץ הקדושה הזו ליושנה.

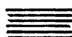
השואה שנתכה על ראשנו בדור תהפוכות זה היתה גדולה אפוא לאין ערוך ושעור ממלחמת עמלק ברפידים, ולכן עלינו לזכרה, לחרות אותה על לוח לבנו בעט שמיר ובצפרן ברזל.

בשירת הים נאמר: „אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה' ויאמרו לאמר: אשירה לה' כי גאה גאה, סוס ורכבו רמה בים" בגמרא (סנהדרין צ"א ב'): „אמר ר' מאיר: שר לא נאמר, אלא ישיר — מכאן לתחיית המתים מן התורה" השירה על הים ביציאת מצרים היתה התחלת שירת גאולת ישראל, אשר החלה עם יציאת מצרים, קריעת ים סוף ותבוסת אויבי ישראל, אך השירה לא נפסקה. היא עתידה להמשך. ההמשך יהיה לאחר מחית עמלק לגמרי, „תמחה את זכר עמלק מתחת השמים, לא תשכח", ולאחר שישראל יושע בה' תשועת עולמים, תשועה וגאולה בצחיים ממעינות האורה והגאולה, ויקוים מאמר הנביא (ישעיה כ"ו): „הקיצו ורננו שוכני עפר כי טל אורת טלך וארץ רפאים תפיל".

במהרה בימינו אמן.

יזכור

יזכור אלוהים נשמת כל קרובי וקרובותי הן מצד אבי והן מצד אמי הן שהומתו והן שנהרגו והן שנשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו על קדוש השם, בעבור שאתן צדקה בעד הזכרת נשמותיהם ובשכר זה תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים עם נשמותיהם של אברהם אבינו יצחק ויעקב, שרה רבקה רחל ולאה, ועם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן, ונאמר אמן.

אל מלא רחמים, דיין אלמנות ואבי יתומים, אל נא תחשה ותתאפק לדם ישראל שנשפך כמים, תן מנוחה נכונה על כנפי השכינה במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים, את נשמותיהם של קדושי קרסנובּרוד אנשים ונשים, ילדים וילדות שנהרגו ושנשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו ושנקברו חיים בעירינו קרסנוברוד.

כולם קדושים וטהורים ובהם גאונים וצדיקים, ארזי הלבנון ואדירי התורה, בגן עדן תהא מנוחתם. לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתם, ה' הוא נחלתם ויזכור לנו עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם. ארץ, אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם, נדחי ישראל ישובו לאחוזתם והקדושים לזכרון תמיד נגד ה' צדקתם, יבואו בשלום וינוחו בשלום על משכבם ונאמר אמן.

א

אדלער משה ואשתו
אדלער דוד, גאלדע אשתו (5 נפש)
״ לאה
״ דבורה
אדלער לייזער, גילה אשתו (3 נפש)
אדלער פייוול ואשתו
אולמאן ברוך־יעקב, פערל אשתו
אונציג ישראל־לייב, טעמע אשתו
״ פייגע בת אהרן
אונציג שמעון־דב, שבע אשתו
אונציג יצחקמשה, שרה אשתו
״ יוסף
״ שפרה
אונציג אברהם, חנה אשתו
״ נפתלי
״ נענע
״ רבקה
אונציג חנוך שרה אשתו
״ אליהו
״ שיינדל
אונציג חיים פייגע אשתו
״ יחיאל
״ יששכר
״ שלום
״ רייזל
״ עטל
אונציג מעכל חנה אשתו
אונציג רחל גיטל
אונציג משה מלכה אשתו
אונציג חנוך בן מאיר חנה אשתו

״ עלקע
״ בריינע
״ מאיר
״ שרה
״ רבקה
אונציג לייביש לאה אשתו
״ עטל
״ יונה
אונציג שרה בת מאיר
אונציג יצחק בן צבי מאַטל אשתו
״ שרה
״ מאיר
״ עטל
״ שיינדל
״ איידל ומשפחתה
אונציג יהושע עלקע אשתו
״ עטל
״ שיינדל
״ חיה
אונציג יחזקאל ביילע אשתו
״ חנה
״ שלמה חיים
״ לאה
״ פערל
אונציג יצחק טשיפע אשתו
אונציג ישראל בן עזרא ומשפחתו
אונטערבוך רחל ומשפ.
אונטערבוך יוסף פייגע אשתו (5 נפש)
אונטערבוך לייביש טשיפע אשתו
וילדיהן

״ אסתר
״ ברכה
״ שרה
איידעלשטיין טעוול ומשפ.
איידעלשטיין נחמה ומשפ.
איידעלשטיין יאסל גיטל אשתו
״ ירחמיאל
״ ברוך
״ דבורה
איילבוים בעריש
״ הערש
איילבוים חנוך בן שלום ומשפחתו
איילבוים צירל
איילבוים לייביש הינדע אשתו
״ הדסה
״ גיטל
״ נחמה
איילבוים מרדכי בן סענדער
״ הינדע
״ פריידע
״ חיה
איילבוים טעוול בן מרדכי ומשפ.
איילבוים הינדע בת פישל
איילבוים חוה ומשפ.
איילבוים בנימן בן הינדע ומשפ.
איילבוים חיים בן הינדע ומשפ.
איילבוים סענדער בן פישל ומשפ.

איילבוים חיים בן פישל ומשפ.
איילבוים ניכע בת פישל ומשפ.
איילבוים עטל בת פישל ומשפ.
איילבוים רחלי בנימינס
איילבוים פעשע אשת מאיר
איילבוים חנוך בן מאיר מלכה אשתו
״ פערל
איילבוים בנימין בן מאיר ומשפ.
איילבוים יונה גיטל אשתו
״ ליבע
״ חיה
איילבוים אברהם יעקב ומשפחתו מבית פירשט
איילבוים פנחס ומשפ. מבית פירשט
איילבוים ביילע ומשפ. מבית פירשט
אייל שרה ומשפ. מבית קנעבעל
איידעלשטיין יהושע גאלדע אשתו
אפלבוים פנחס מינדל אשתו
״ ישראל
אפלבוים שרה משה יעקב בעלה
״ ישראל
ארבעספעלד מילקע (אשת טאדרעס)
״ פערל
״ דוד
״ שעפסל
ארבעספעלד מלכה ומשפ. מבליזשעוו
ארדינאצקי חיים, זעלצע אשתו

ב

באב״ד שלום, שרה אשתו
באב״ד יוסף אהרן ומשפ.

באב״ד יצחק, רחל אשתו
״ העשל

באב"ד רחל (ראטשע) ומשפ.
באב"ד עטל אשת לייבל
" דב בנה
באב"ד חיים רחל אשתו (4נפש)
באב"ד ראובן נעמי אשתו (4 נפש)
באב"ד יהושע ניסל אשתו
" יאסל
" בערל
באב"ד מלכה מבית שלעגעל
" משה בנה
באב"ד אהרן
באב"ד מרדכי יוסף חיה אשתו
(6 נפש)
" דבורה
" אברהם
באב"ד העשל, דבורה אשתו
באך מאיר וואלף
באך מיכאל ומשפ.
באך שרה בת יעקב
באך מינדל בת משה'לע סופר
" סימע בתה
באך דוד בן משה'לע סופר
באַר אברהם (ביניאמאליס,
מרים אשתו
בארג שמואל יאסל רבקה אשתו
" צפורה
בארג יעקב רחל אשתו
" רייזל
" ישעיהו
" שלמה
בארג חיה

" יצחק מאיר בנה
בארנשטיין יונה רחל אשתו
בוקאוויטש חיה
" גיטל
" רויזע
בוקאוויטש סערל ומשפ.
בידלער אברהם שרה אשתו (5 נפש)
בלאזער לייב איטע אשתו
בלאזער יעקב פערל אשתו
בלאזער ריווע
" מאלטשע
" יוסף
בלומשטיין מרדכי מאיר סימע אשתו
" העניע
בלומשטיין פערל ומשפ.
בלומשטיין חייקע ומשפ.
בלומשטיין משה עטקע אשתו
" בערל
" חיה
בליכט יצחק חיה ביילע אשתו
(7 נפש)
בלייכמאן האדעס (אשת יעטשע)
בלייכמאן אברהם טאבע אשתו
" רחל
" שלמה
בלייכמאן לייבל ברכה אשתו (3 נפש)
בלעכמאן צבי ומשפ.
בערגשטיין שרה'לע גיטלס
בערגשטיין דניאל ומשפ.
בערגשטיין פייגע (אשת חיים חזן)
בערגשטיין צבי ומשפ.

בערגשטיין איסר ומשפ.
בערלאנד חיה־יהודית
בערלאנד לייבטשע אסתר אשתו
״ שמחה
״ סענדער
״ משה יונה
״ טשיפע
״ שרה
בראדער ברוך־אלי׳,
טשארנעלע אשתו
״ צבי
״ אסתר
״ פערל
בראדער שמחה חאנטשע אשתו
(3 נפש)

בראנשטיין חיים, שרה אשתו
״ גיטל
בראנשטיין עזריאל (מציטישע)
״ רייזל בתו
בריקס הערש לייבל שרה אשתו
״ דבורה
״ בנימין
בריקהאָלץ שרה ומשפ.
בריקהאָלץ רבקה ומשפ.
״ביילע ומשפ.
״ שמואל ומשפ.
״ חנוך ומשפ.
״ משה ומשפ.
בריקהאָלץ מאיר מעכל בן לייביש

ג

גאלדבערענער שמחה, שרה אשתו
(8 נפש)
״ סערקע
״ רחל
״ אסתר
״ אהרן
גאלדבערג משה יאָקל טאבע אשתו
גאלדבערג אפרים נימל פערל אשתו
״ צפורה
״ רבקה
״ הערש
גאלדבערג טשיפע ומשפ.
גאלדבערג יאשע הנה׳לע אשתו
גאלדשטיין פרימעט

״ ישעיהו
״ יעקב
״ נתן
״ חנה
גאלדשטיין יהושע דוד רחל אשתו
״ דבורה
״ שלום
״ יוסף
״ אהרן
גאלדשטיין יצחק, יוכבד אשתו
״ דוד
״ דב
גאלדשטיין ברוך לאה אשתו
״ שרה

〃 דבורה
גאלדשטיין יוסף, רחל אשתו
〃 ישראל יואל
〃 דבורה
גארטענקראט עוזר גרונע אשתו
〃 מעכטשע
〃 שיינדל
〃 יוסף
〃 שמואל
גארבער פישל חיה אשתו
〃 לאה
גוטהערץ גנענדל פון ציטישע
〃 אלימלך בן מאיר ומשפ.
גורטלער צבי בן זיינוול מלכה אשתו
〃 טשיפע
〃 גדליהו בן משה איטשע
גורטלער חנוך, פעסל אשתו
〃 יעקב
〃 חנה
גורטלער יוסף, חיה אשתו
גורטלער שיקע ואשתו
גורטלער חנוך בן משה ביניס
חנה אשתו
〃 שמואל
〃 שרה
〃 רייזל
גורטלער בערטשע דינה אשתו
〃 שמואל
〃 חיה
גורטלער שמואל בן וואלף,
העניע אשתו

גורטלער משה רייזל אשתו
〃 צבי
〃 פערל
〃 הינדע
גורטלער הערש חיה אשתו
גורטלער משה בן יעקב שרה אשתו
〃 מינדל
〃 פערל
〃 שלמה
גורטלער שמואל (בן לעזער)
ביילע אשתו
גורטלער לעזקע סימע אשתו
〃 מאַטל
〃 רחל
גורטלער מרדכי אלישבע אשתו
גורטלער פינטשע ומשפ.
גורטלער חנה (בת ישראליש)
〃 יענטע (בת ישראליש)
〃 ישראל בן אהרן וואלף
גורטלער צבי ביילע אשתו (4 נפש)
גורטלער משה בן זייבוול,
גאלדע אשתו
〃 אברהם
〃 דוד
גורטלער פאליק פרימעט אשתו
〃 ביילע
〃 שרה
גורטלער ישראל בן זיינוול,
יאכטשע אשתו
גורטלער נחמיה, ברכה אשתו
〃 משה

״ עטל
גורטלער חיה
״ עטל בת אשר
גורטלער יעקב בן לעזער
גורטלער שמואל בן יעקב סימע אשתו
״ אליעזר בנם
גורטלער אליעזר בן יעקב ומשפ.
גורטלער שמעון בן יעקב ומשפ.
גורטלער ראובן בן יעקב ומשפ.
גורטלער פערל
״ שלום
״ אלימלך
גורטלער יעקב בן חיים טעוול ומשפ.
גורטלער אביגדור
גורטלער עזריאל שרה אשתו
גורטלער פייגע ומשפ.
גורטלער אליעזר בן חיים טעוועל ומשפ.
גיטער יצחק מציטישע איטע אשתו
״ רבקה
״ אריה
״ משה
״ אברהם
גיטער וועלוול צעטל אשתו
״ חנה
״ רבקה
״ יצחק
״ אלעזר
גיטער לאה בת אלעזר
״ שרה בת אלעזר
גייסטאט צבי בן מאיר חיה אשתו

״ מיכאל
״ יעקב
״ מאיר
גייסטאט יעקב בן מאיר רחל אשתו
״ מאיר
״ מעכל
גייסטאט הערש מעכל ומשפחתו מזאברעטשנע
גייסט ראובן
גלאטער יהושע, פייגע אשתו
״ לאה
״ גיטל
גלאטער ישראל ומשפ.
גלאטער משה ומשפ.
גלאמב יונה אסתר אשתו
״ לאה
גליק יהושע בינה אשתו (6 נפש)
גליסטמאן ברוך דבורה אשתו
״ אסתר
״ רוזע
״ חנה
״ דוד
גליקמאן אפרים יואל יענטל אשתו
״ וועלוול
״ בעריש בן יוסף יהושע ומשפ
גליקמאן חנוך שרה אשתו
״ נחום
״ מענדל
״ דבורה
״ צפורה

" חיה
גליקמאן אלעזר שרה אשתו
" נחום
" צפורה
געזנער הערש, זלאטע אשתו (5 נפש)
געלערנטער שמואל־זיינוול,
חנה אשתו
" פייגע
געלערנטער גדליהו ומשפ.
גראס משה חיה בינע אשתו
" אלחנן
" חנה
גראס מלכה
גראסמאן שמעון בן חיים שלמה
גראסמאן דוד בן חיים שלמה ומשפ.
גראסמאן אליעזר בן חיים שלמה
ומשפ.
גרי קרעסעל בת לייביש
גרי משה יצחק דבורה אשתו
" הערש אברהם
" חיים
" מאיר
" פערל
" פייגע
" רעכטשע
גרי אלחנן וכל משפ.
גרינבוים שמעון בן יעקב
" אברהם
" אהרן

" לאה
" חיה
גרינבוים אליהו בן לייביש
גרינבוים יצחק בן לייביש,
הינדע אשתו
" יהודה
" אריה
" חיה
" הדסה
" רייזל
גרינבוים משה (קוטשער)
גרינבוים בעריש רבקה אשתו
" יהודית
" לאה בת בעריש ומשפ.
גרינבוים טעמע בת לייביש
" חיה
" חנה
גרינבוים משה בן יעקב חוה אשתו
" וועלוול
" חיה איידל
גרינבוים אסתר בת יצחק אייזיק
מנימערובקע
" מארעסע
" חיה
" שרה
" מרדכי
גרינבוים יצחק משה אייזיק,
האדל אשתו

ד

דארנפעלד אברהם, שפרה אשתו (מבית גליסטמן)
" פערל
" אסתר
דינער רעכל
" שלמה (בנה)
" מיכאל ומשפ.
דיכטערמאן שלמה נחמה אשתו
דיכטערמאן שמואל
דיכטערמאן ישראל טאבע אשתו
" יאסל בנו
" רויזע
" מרדכי
" אסתר
" חיים
"ביילע
דיכטערמאן מרים
" רבקה בתה
דיכטערמאן חנוך שרה אשתו (4 נפש)
" גיטל
דיכטערמאן אביש איטשע איטע אשתו
דראנג דניאל רייזל אשתו (מבית באב"ד)
" אברהם
" משה

ה

האז משה בן זאב שאשקע אשתו
" וועלוול
" ישעיהו
האז אברהם בן זאב ומשפ.
האז יהושע בן זאב ומשפ.
האלפערן צירל (5 נפש)
" דבורה
" דניאל
האלץ יוסף פייגע אשתו (מביטקיוו)
האלצבערג בונם, רייזקע אשתו
" רבקה
" צבי
" אריה
" שלמה
" מנחם
האלצבערג שלמה הינדע אשתו מבית (גארטענקראַט)
" בונם
" אברהם
האנדלסמאן אשר
האף נחום אסתר אשתו מבית גורטלער
" יוסף
" מינדל
" שרה
האקמאן טשארנע
הארנדרעקסלער עזריאל, שרה אשתו
הארנדרעקסלער חיה ומשפ
הארנדרעקסלער אליהו רויזע אשתו
הייסמאן פסח משה
" לייזקע
" אביש
העלפמאן פסח חנה אשתו

״ איטע	״ יעקב
״ משה	העלפמאן ברכה משה בעלה
״ טעוול	״ רבקה
״ יוסף	״ לאה
העלפמאן בנימין חיה אשתו (4 נפש)	הערבסמאן אברהם פייגע אשתו (מבית לאנגער)
העלפמאן שרה מענדל בעלה וילדיהם	״ משה
העלפמאן יצחק זאב, ליבע דבורה אשתו	״ לייבל
״ משה	״ חנה
פעשע	הערינג דוואָשע (מבית בערגשטיין)
״ מאשע	הערצבערג אלישבע
״ איטע	הערצבערג גיטל ובתה

ו

וארזאליג דב, סימע אשתו (ממשפ. טנצר)	״ טאפע
	״ ישראל
ווינטרויב זאב לאה אשתו	ועלטשער מענדל מלכה אשתו
וויינטרויב לייזערביילע אשתו	״ אריה
״ רחל	״ משה
״ אהרן	ועלטשער יצחק רייזל אשתו
״ גרשון	״ עטל
וויינראך לייביש העניע אשתו	״ אריה
ווייסלעדער מיכאל רחל אשתו	ועלטשער אלעזר הינדע אשתו
״ שלמה	״ אריה
״ אברהם	ועקסלער דוד (מכיטקוו)
״ ישראל	ועקסלער יהושע מלכה אשתו
ווייספיש יצחק הערש חאנטשע אשתו	״ חנה
״ סיני	״ בערל
״ ביילע	ועקסלער גיטל מסאָכוואָלי
״ רויזע	״ שמואל ומשפחתו
ווייספיש יהושע ריווע אשתו	ועקסלער בעריל ציריל אשתו וילדיהם
״ טאבע	

ז'אמסקי בייניש, אסתר אשתו (4 נפש)
זאיאנץ חיים יודל מרים אשתו
(4 נפש)
זאמלער הערש לייב ומשפ. (ממשפ.
בארג)
זאק מאיר בן בן־ציון ומשפ.
זאק דוד בן בן־ציון ומשפ.
זיגלמאן משה הינדע אשתו
" חנה גישע
זילבערגעלד נחום עטל אשתו
(מזאבים)
זילבערשטיין איטשע צירל אשתו
(4 נפש)
זילבערשטיין גרשון חנוך,
פערל אשתו (4 נפש)
זיידל גיטל מבית וויינטרויב
זייפמאן אלטער חנה שרה אשתו
זימערמאן חנה
זימערמאן אברהם גיטל אשתו
זימערמאן חאשע
" טעמטשע וילדיה (3 נפש)
זימערמאן עזריאל ומשפ.
זינגער שאול שאשע אשתו (מבית
פוקס)
ויצער איטשעלי זלאטע אשתו
" שרה
" עטל
" יעקב
זיצער לייב ומשפ.
זיצער משולם ומשפ.
זיצער חיים ומשפ.
זעלצער ישראל יעקב בן שלום

ט

טורם חנה בת אברהם אביש ומשפ.
טורם הערשל
" רעכטשע
" יאַכטשע
טענצער ביילע
טענצער וואלוויש שיינדל אשתו
" שמואל
" מרדכי
" שרה
" מרים
טענצער יעקב פייגע אשתו
טענצער שמואל שרה ריווע אשתו
" בערל
" פנחס
טענצער אלימלך פייגע אשתו
" בערל
" יצחק
" בצלאל

כ

כהן יוסף, הינדע אשתו
" פייגע

כהן יעקב ברײַנע אשתו
" יעקב
כ"ץ שעפסל מאיר שרה אשתו
" רבקה
" זישע
" אליעזר
" חיה

ל

לאם לײזער, עטל אשתו
" בעריש
" רבקה
" יעקב
לאם יוסף בן לײזער רױזע אשתו
(3 נפש)
לאם יוסף בן בעריש חוה אשתו
" זיסל
" בעריש
" משה
לאם יעקב חנה אשתו
" בעריש
" באשע
" פײגע
לאנאײל שמעון בן מרדכי
לאנגער שרה
" דבורה ומשפ.
לאנגער ברוך װאלף, שײנדל אשתו
" חנה
" דבורה
לאנגער לײבל לאה אשתו
" חנוך
" דבורה
לאנגער אברהם פערל אשתו
" חנוך
לאנגפעלד אליעזר סימע אשתו
לאנגפעלד שמואל ומשפ.
" מלכה ומשפ.
" שרה פײגע ומשפ.
לאנגפעלד צבי ומשפ.
לוכפעלד ישראל אשר בן אהרן, באשע אשתו
לוכפעלד בת־שבע (בת אהרן)
ליאַן מאיר פעשע אשתו
" שמואל
" מירל
" אסתר
" שרה
ליאַן יעקב ליבע אשתו (6 נפש)
" שלמה
" משה
" שלום
ליבעל מרדכי
" אליעזר ומשפ.
ליבעל שמעון בן מרדכי, בײלע אשתו
" יוכבד
" חנה
" רײזל
ליבעל שאול ומשפ.
ליבעל אליהו, לאה'קע אשתו
" חוה נכדתם

ליבעל שמעון נחמה אשתו
" שרה
ליבעל מרדכי בן שמעון ומשפ.
ליבער חיים, טעלטשע אשתו
" נתנאל
" בנימין
" נפתלי
" חנה
ליכטפעלד יאסל זעפטל אשתו
" פערל
" גיטל
" שרה
ליפש נתן פייגע אשתו
" ישראל
" חיה
" איידל
לייזעראוויטש שמעון בריינע אשתו
לייזעראוויטש חוה
" גיטל
" פייגע
לייטער יעקב לייב ומשפ.
לעדער יעקב ומשפ.
לעדערמאן טאבע
לעדערמאן היגדע
" גיטל
" באשע
" ברכה
לעדערמאן נחום חיישע אשתו
" ישעיהו
" יוסף
" יצחק

לעדערמאן אסתר ומשפ. (קרובי לעפלער)
לעווינפוס שמואל פעשע אשתו
לעווינפוס מרדכי, ביילטשע אשתו
" יצחק
" משה
" אביגדור
" פרימעט
לעווינפוס דוד מלכה אשתו
" עטל
לעווינפוס רייזל
" חנה
" אסתר
לעווינפוס הערש פנחס שרה אשתו (4 נפש)
לעפלער יצחק בן סענדר מאטל אשתו
לעפלער הערש רבקה אשתו
" שרה
לעפלער נחום בן סנדר,
עלקע רחל אשתו
" אריה
" יונה
לעפלער יהושע בן נחום ומשפ.
לעפלער משה רויזע אשתו (מבית שטרקר)
" הינדע
לעפלער שמואל (מבית שטרקר)
פעשע אשתו
" פייגע
לעפלער יהושע בן חיים שלמה ומשפ.
לערנער רעכל
" חיה

״ איטע

לערנער משה אסתר אשתו

״ יצחק

״ אברהם

״ ביילע

לערנער לייביש שרה אשתו

״ חנה

״ שאשע

לערער יואל (מהרשין) ומשפ.

לערער אליהו מרים אשתו

״ יואל

״ דוד

לערער אברהם חנה אשתו (מבית אלבוים)

לערער מאיר לייזער טעמע אשתו (6 נפש)

״ אהרן

מ׳

מאזעס יאשע, פעשע אשתו

״ זיסל

״ שרה

״ נחמיה

״ בנימין

מאזעס שמואל לייב מאכלע אשתו

״ צבי

מאלאזש יעקב האדעס אשתו

״ ריווע

״ שמחה

מאלאזש מירל ומשפ.

מאנדל נחום שרה אשתו (5 נפש)

״ עוריאל

מאנדל לייבל שרה אשתו (4 נפש)

מאנטאג מרדכי טאבע אשתו (מבית אונציג)

״ חוה

״ צבי

״ יוסף

מארגנשטערן יעקב מאיר

מארגנשטערן נפתלי ומשפ.

מארגנשטערן חיים הערש ומשפ.

מארער חיה

״ שלמה

״ רבקה

״ יאסל

״ יודל

מארער אברהם ומשפ.

״ יענטע ומשפ.

״ לאה ומשפ.

מארער העשל מירל אשתו

״ רחל

״ משה

מונד יחיאל איטע אשתו (מבית מרגליות)

״ פנחס־אשר בנם

מייזלס רייזע

״ משה

״ יחזקאל

מילץ אהרן שמואל

״ חנה

״ יעקב

״ לייביש
מילץ דוד טעוול רבקה אשתו
מיצנער איטשע פריידע אשתו
(4 נפש)

מעיער מעכל פערל אשתו
מרגליות הרב מנחם מוניש
אסתר צירל אשתו
״ משה לוי בנם

נ

נאגל אברהם בן נפתלי ומשפ.
נאדל שרה טעמע
״ טאבע
״ עטל
ניקעלסברג הרב נפתלי הערץ
פעטל אשתו

״ נחום
״ שיינדל
״ הדסה
נירנשטיין משה, פייגע אשתו (מבית
גארטענקראוט)
״ אברהם

ס

סושטשאק אברהם מאיר קיילע אשתו
״ חוה
סושטשאק הינדע

״ ישראל שלמה
״ חנה
״ שלום

ע

ענטנער אפרים, חייטשע אשתו
״ פרץ
״ טשיפע
״ שרה
״ גאלדע
ענטנער לוי חנה שפרה אשתו
(4 נפש)
ענטנער שמואל יאסל ומשפ.
ענטנער פערל

״ צבי בנה
ענטנער יואל רחל אשתו
״ פייגע
ענטנער שאול ומשפ.
ערליך געצל מאטל אשתו
״ צבי
״ יששכר
״ סימע
״ איטע

פ

פאלב מרים ומשפ. (מבית קנעביל)
פאפיר יעקב טאבע אשתו (5 נפש)

פארבער מענדל, בלומע אשתו
״ אברהם

" ישראל
" אסתר
פוקס יצחק דבורה אשתו
" לאה
" פייגע
" משה
" מענדל
פוקס בעריש בן יצחק שרה אשתו
" מרדכי
" פייגע
פוקס מאיר אסתר אשתו
פוקס בעריש בן יעקב לאה אשתו
" משה
" פעטל
" פריידע
" יעקב
" חיים
פוקס מרים
" פעשע
" הינדע
פוקס אלימלך ומשפ.
פוקס מאיר נעשע אשתו
" קרעסל
פויגל משה איטע אשתו
" ישראל
פויגל לייזער חנה אשתו
" רייזל
" שלום
" פערל
פויגל צבי בלומה אשתו
" שלום

" שרה
" איטע
" דב
פויגל יהושע גאלדע אשתו
" יוסף
פויגל שרה יהושע בעלה
" יוסף
פירשט יוסף בן אפרים איטע אשתו
" ישראל צבי
פירשט אבא בן אפרים רבקה אשתו
" סענדער
פירשט גאדל בן אפרים
פיינגולד דבורה
" יאסל
" ישראל
פייער מייטשע טאבע אשתו (מבית לאנגער)
" העניע
" נח
פישל שלום פערל אשתו
" יחזקאל
פלוג לייביש מאלטשע אשתו
" לאה
" יהודה
פלאמענבוים אברהם־ברוך, האדל אשתו
" הדסה
" דוד
" פנחס
" עזריאל
פעכער הערש

פעפער מרדכי בער פעסי אשתו
" יצחק
" רויזע
" אסתר
" לאה

פערדער ישראל פערל אשתו (מראדאשטש)
" רעכל
" חנה
" רבקה
" חוה
פערדער בעריש ליבע אשתו (4 נפש)
פרומער הערש בלומה אשתו (מבית טענצער)
" בערל
" שלום
פריד (מכפר כיטקוב)
פרידלענדער פעשע (איילבוים)
" קיילע "
" חנה "

פרידלענדער יעקב פייגע אשתו (5 נפש)
" רבקה
פרימערמאן חאנטשע
פרייליך מיכאל רבקה אשתו (מבית גרי)
" חוה
" שלמה
פריימאן משה אהרן ליבע אשתו
" רבקה
" פייגע
פריינד אברהם יעקב אסתר אשתו
פריינד צבי טילה אשתו
" טישע
" זיסל
" עטל
" משה
פריינד בנימין רייצע אשתו
" מלכה
" רבקה

צ

צוועקין יעקב ומשפ.
צוקער הערש, מלכה אשתו (מבית אלבוים)
ציטרין זלמן

" פריידע
ציטרין העשל ומשפ.
ציטרין יעקב ומשפ.
ציטרין שרה ומשפ.

ק

קאוועגשטאק נחמיה
" ברכה
" חיה

" באצע
קאוועגשטאק אליהו ומשפ.
קאוועגשטאק פיניע ומשפ.

קאוועגשטאק אדל ומשפ.
קאוועגשטאק מרדכי האנטשע אשתו
" רבקה
" שפרה
קאם בן־ציון טשיפע אשתו
" פייגע
" ריווע ומשפ.
" יוסף ומשפ,
קאם משה׳קע, פערל אשתו
" יעקב
קאנדל אליעזר ומשפ.
קאנדל גרשון ומשפ.
קאנדל איטשע חאנטשע אשתו
(4 נפש)
" זישע
קאפל עטל
קאפל אפרים בן יאסל מרים אשתו
" זאב
" דוד
" צביה
" יאסל
קאפל מרדכי בן יאסל,
שרה יוכבד אשתו
" שלמה
" צפורה
" יאסל
" בערל
" עטל
קאצמאן יוסף ומשפ
" אהרן
קאצמאן רוזע ומשפ.

קופיעץ שלמה בן מנשה,
ביילע טשיפע אשתו
" יצחק מאיר
" יהודית
קופיעץ רבקה בת יעטשע
" פייגע
" רישע
" יצחק
קופיעץ ריווע ונכדיה
" ראכל בת משה
" שרה רחל בת משה
" שלמה טאדדעס בן משה
קופיעץ מירטשע
" אברהם
" בינע
" חנה
קופיעץ שמואל־עוזר לאה אשתו
" מיכאל
" עלקע
" מנדל
" מנחם
" שלמה
קופיעץ לייבקע שרה אשתו
" מרים
" רייזל
" שלמה
" איטשע
" עטל
קופיעץ שמואל בן אריש,
בינה רחל אשתו
" יוסף
" שלמה

קופיעץ יקותיאל בן ישראל
" חנוך בן ישראל
" יאסל בן ישראל
קופּער משה
" נאטע
קופּער שמעון בן אברהם
" סענדער
קופּערשטיין נח דינה אשתו (מכיטקוב)
" חיה
קליינער אהרן גרשון שרה אשתו
" לייבל
" אברהם יעקב
" פייגע
" שיינדל
קליינער מיכאל עטל אשתו
קליינער יהושע שרה אשתו (מבית אונציג)
" משה
" צבי
קליינער חיה ליבע ומשפ. (קרובי לעפלער)
קנעבל בערל חנה אשתו
" רחל
" אסתר
קנעבל אלימלך עטקע אשתו
" הרצל
קנעבל מרדכי חנה אשתו
" חיה
" רבקה
" אסתר

" פנחס
" פּרץ
" שלמה
קנעבל אבא גאלדע אשתו
קנעבל שלמה
" איטשעלי
קערער מאיר חנה אשתו
" יוכבד
" לייזער
" שמעון
קערער שיינדל
קערער שמעון לאה אשתו
" אהרן
" לייביש
" גדליהו
קערער יהושע בן זלמן בער ומשפ.
קערער מעכל בן זלמן בער ומשפ.
קערער חיים בן זלמן בער ומשפ.
קראמער ראובן מינדל אשתו
" עלקע
" שרה
" יצחק
" דוד
" פייגע
קראמער יעקב בער
קראמער מלכה
קראמער ראובלע
קריידן פייגע
" רויזע ומשפ.
" פריידע ומשפ.
קריידן יעקב הערשביילע אשתו
קרעלמאן בונם פעשע אשתו

" משה
קרעלמאן פנחס רחל אשתו
" פריידע
קרעלמאן משה טשיפע אשתו
" רבקה
" יצחק
" הערש
" יוסף

" פערל
" פריידע
" חנוך
קרעלמאן מאיר שרה אשתו
" ביילטשע
" תנחום
" שמואל
" חיים

ר

ראטהייזער מיכאל רחל אשתו
" פייגע
" פרימט
ראטהייזער יעקב איטקע אשתו
" שרה
ראטהייזער וועלוול פייגע אשתו
" פנחס
ראטהייזער שפרינצע
ראפער רייזל (מבית זימערמאן)
" גיטל
" אברהם
" פייגע
" לאה
ראפער יהושע בן דוד ומשפ.
ראפער אהרן שרה אשתו
ראזנפעלד בינטשע מאלטשע אשתו
" רחל
" מרדכי
" העשל
ראזנפעלד מענדל (טשעשלער)
ראזנפעלד גרונע ומשפ.
ראטמאן חיים חיה אשתו

רויטער דוד חנה אשתו (4 נפש)
רונד אברהם בעריש
רונד רבקה
" ראכל
רונד יוסף בן שמואל
" מלכה בת שמואל
" סימע בת שמואל
רונד זינדל בן צבי
" אביגדור בן צבי
ריינער יעקב לייב רבקה אשתו
" נחום
רייף חיים זלמן חנה אשתו
" אברהם
" ברכה
רענדלער שיינדל אסתר
רענדלער שמואל רבקה אשתו (4 נפש)
" יונה
רענדלער משה יהושע ומשפ.
רענדלער שלום אהרן חוה אשתו וילדיהם
רענדלער דוד שרה אשתו וילדיהם

רענדלער חנה רייזל (מכיטקוב)
" לייביש
רענדלער גאלדע בת משה יעקב

רענדלער דוד בן משה יעקב
רענדלער יאסל בן משה יעקב ומשפ.

ש

שאץ לייזער ומשפ.
שאץ אביש ומשפ.
שאק בערל באשע אשתו (6 נפש)
שוך צבי רייכל אשתו
" משה
" העניע
" רחל
" יוסף
" אייזיק
שפייזמאן יהושע רחל לאה אשתו
(5 נפש)
שטאָקהאמער נחמן
ביילע באשע אשתו
" שמעון
" אסתר
שטאָקהאמער יענטע ומשפ.
שטאָקהאמער פנחס ומשפ.
שטארקער רעכל
שטארקער יצחק אסתר הדסה אשתו
" זאב
" פריידע
שטארקער זלמן רבקה אשתו
" לייביש
" פייגע
שטיבל ביילע
שטיינבערג מינדל

" צבי
" משה
שטיינבערג גיטל בת לייביש
" סאניע
" אברהם
" בלומע
שטיינבערג גיטל בת דב יהודה
וילדיה (5 נפש)
שטריקלער חיים ראובן מאַטל אשתו
שטרייכער טאבע ומשפ.
" גיטל ומשפ.
" הערש ומשפ.
" ברכה ומשפ.
שטעמער טעוול בן איטשעלי יאסלס
שטעמער יצחק עטל אשתו
שטעמער אלעזר בן לייב
שטעמער עוזר הינדע אשתו וילדיהן
שטעמער פעשע
" שרה
" רעכל
שטעמער אליעזר פריידע אשתו
" יצחק
" מאַשע
שיידוואסער יוסף אהן שוחט
נחמה אשתו
" מרדכי

״ חנה
״ בינע
״ שמואל
״ יעקב
שיידוואסער ריווע בת משה שוחט
שלעגעל פישל טאבע אשתו
״ משה
״ יהושע
״ חיה
שלעגעל עטל (מבית טענצער)
״ חיה
״ דאבע
שלעגעל מלכה אשת ארטשע
״ חיה
שנור עלקע אשת אברהם
שנור משה יוכבד אשתו
״ איטע
״ דאבע
״ גרשון
שנור יהושע רויזע אשתו
״ גרשון
״ צפורה
שנור סימע בת מרדכי וילדיה
שעכטער רחל (ממיידין סופוצקי)
״ פערל
״ טאבע
״ גיטל
שעכטער חנוך ומשפ.
שעכטער רפאל חיה אשתו
״ רחל

שפרמאן קלמן הינדע אשתו
״ ברכה
שפארער גרשון בן טאבע
שפיזאייזן משה פריידע אשתו
״ פערל
שפיזאייזן שמואל מאשע אשתו
וילדיהן (6 נפש)
שפייכער אהרן לייזער
״ יעקב
״ מרדכי
״ טשיפע
״ חנה סימע
״ פייגע העכל
שפייכער יוסף לייב פעשע אשתו
״ רבקה
״ חיה
״ פסח
שפינדל יוסף מענדלביילע אשתו
שפינדל טשיפע
״ יוסף
שפינדל סאנע ומשפ.
שפערלינג איטשע בער ביילע אשתו
״ חוה
״ פייגע
״ רבקה
״ יעקב
״ טאבע
שפערלינג עזריאל יוכבד אשתו
וילדיהן

רשימה פון פארשטארבענע קראסנאבראדער אין ישראל

באַק גרונע
בארג משה־לייב
בלאזער יוסף
גארמאלין חיים־לייב
גורטלער — לוכפעלד גרונע
גלאטער פנחס
גלאטער שרה
גלאמב הדסה
גליקמאן לאה
האנדלסמאן יואל
ווארצעל גרשון
ליבעל רבקה
ליבעל־פעלערמאן גאלדע
פערשט אפרים
קופפער מאליע
קופפער רעכל
קופפער ישראל (נפל על משמרתו בצבא הגנה לישראל)

לוח התיקונים

עמוד	שורה	נדפס	צריך להיות
התוכן	1	דברי העורך	דבר העורך
7	4	ואלתי	ואלפי
7	7	כלי זמרים	כלי־זמרים
8	23	שקטים־פשוטים	שקטים, פשוטים
12	3	הספרים	ספרי־
12	4	הקדושים	הקודש
13	17	לקדמוניותו	לקדמותו
15	23	ריוביץ	רייביץ
26	5	הכרייה	הכריזה
26	7	תרלים	תהילים
28	10	כלה	כלייה
31	4	שסלקו	שיסלקו
34	15	כהנויביץ	כהנוביץ
39	5	הגיהנם	הגיהנום
39	29	לטמושוב	לטומשוב
63	24	בורק	בורג
63	29	דברי	הדבר
80	32	וקרה.	וקר.
122	13	ושאה	ואשה
165	8	היהודי	היהודיה
165	8	זללו	מצצו
167	23	כלונו	כולנו
172	3	מי הכיר	מי לא הכיר
192	8	בדבר יההספד	בדברי ההספד

באמערקטע דרוק־פעלערן אין יידיש

עמוד	שורה	נדפס	צריך להיות
333	2	איף	אויף
384	28	קרעמאטרוע	קרעמאַטאָריע
424	קעפל	אויסגעשאכטעטע	אויסגעשאכטענע
424	24	גארעלער	גורטלער
454	אינטערשריפט	יוגנטליכע ציוניסטן	א גרופע פון „הנער הציוני"
506	17	איידעלשטיין יהשוע	דארף זיין אויבן פאר ערשטער שורה, פאר " אסתר